

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.

AND

G. THIBAUT PH. DR.

Nos. 35, 40, 42, 44 & 46.

श्रीमद्याज्ञवल्क्यादिमहर्षिप्रणीतः शिचासङ्ग्रहः ।

कचिद्व्याख्यानयुतः ।

श्रीमत्काशिकप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्मिथिलामण्डलाधीशतो लब्धवै-
दुष्यप्रतिष्ठेन काशीस्थसुप्रसिद्धविद्वज्जनसंस्थापितवेदविद्यालयाध्यापके-
न च पाठकोपाह्वश्रीमद्युगलकिशोरव्यासेन निर्मितया शिक्षाकी-
र्त्तिप्रकाशाख्यटिप्पण्या समेतः शोधितः प्रकाशितश्च ।

A COLLECTION OF ŚIKSHÁS

BY YÁJÑAVALKYA AND OTHERS,

WITH COMMENTARIES ON SOME OF THEM.

EDITED AND ANNOTATED BY PANDIT YUGALAKIŚORA VYĀSA

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY

MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1893.

Registered According to Act XXV. of 1867.

वेदाव संस्कृत पुस्तकालय

बादोर

SGDF

Shri Ganga Digital Foundation

श्रीः

विज्ञापनम् ॥

श्रीमदनाथस्य जगद्व्यापकविश्वनाथस्य प्रतिपालितायामतीवशुद्धा-
यां श्रीमद्विज्ञानप्रकाशिकायां काशिकायां पश्चिमदिशायां छोटोपियरीना
मवीथिकावास्तव्यसरयूपारिणः पाठकोपाधिधारिणो वेदवेदान्ताध्यापक-
स्य श्रीमन्नाथरामशर्मणः प्रपौत्रेण, ज्यौतिषशास्त्राध्यापकस्य श्रीमद्राम-
फलपाठकस्य पौत्रेण, श्रीमद्रामायणपारायणपरायणस्य व्यासोपाह्वश्रीम-
द्विश्वेश्वरपाठकस्य कनिष्ठापत्येन विद्वद्भरमण्डलमण्डितेन शुक्लयजुर्वेदशा-
स्त्रसम्पन्नेन श्रीमत्कृष्णानन्दस्वामिस्थापिते धर्मनिकेतने वेदविद्यालये श्रीत-
स्मार्तग्रन्थाध्ययनाध्यापनशीलेन साङ्गशुक्लयजुर्वेदविद्याप्रदसारस्वतान्वया-
बालब्रह्मचारिश्रीमद्रामानन्दगुरुचरणारविन्दपादुकासवेकने च, गवर्मेण्ट-
संस्थापितराजकीयपाठालयाधीतविद्येन, श्रीमद्वर्धमानगराजनेकसुप्रतिष्ठधा-
र्मिकगोष्ठिगारिष्ठवैदिकधर्मानुयानवरिष्ठमहाराजेभ्यो लब्धवैदुष्यप्रतिष्ठेन च पा-
ठकोपाह्वश्रीमद्युगलकेशोरशर्मणा याज्ञवल्क्यावासीष्ठाशिक्षा, सटीका
कात्यायनी शिक्षा, पाराशरी माण्डव्यमोघानन्दिनी लघ्वमोघानन्दिनीयमाध्यं-
न्दिनीयलघुमाध्यन्दिनीयामरेशी सटीका केशवीतत्पद्यात्मिका मल्लशर्म
कृता स्वराङ्कुशशिक्षा षोडशश्लोक्यवसाननिर्णयस्वरभक्तिलक्षणक्रम-
सन्धानगलदृङ्मनः स्वारप्रातिशाख्यप्रदीपवेदपरिभाषासूत्रवेदपरिभाषाकारि-
का यजुर्विधानस्वराष्टकक्रमकारिकाऽऽख्याः पञ्चविंशतिसङ्ख्याका माध्य-
न्दिनमतानुयायिन्यः शिक्षाः पूर्वमुद्रिताः । अथर्ववेदीयैका सस्वरा पाणिनीश-
ब्दवाच्या प्रकाशाख्यव्याख्यानयुता । प्राङ्मुद्रिता जडे उपाधिधारिणः श्रीरा-
मचन्द्रदीक्षितकरकमलाप्राप्ता । ततः सामवेदीया शिक्षात्रयी सविवरणा नार-
दाया, मूलमात्रा गौतमी लोमशीचाऽप्रसिद्धा कदाऽप्यमुद्रिता । प्रथमा स

SGDF

रूपारिणः सामवेदिनः श्रीमदिन्द्रदत्तसूनोः श्रीमत्रिवेणीदत्तशर्महस्तान्छी-
 चोभाकरकृतव्याख्यानयुता लब्धा ॥ पूर्वोक्ता शिक्षात्रितयी मूलमात्रा गुर्ज-
 रदेशीयश्रीमलीब्राह्मणेन श्रीमोतीरामसामवेदिहस्तात्प्राप्ताऽतीवशुद्धा ॥ ततो
 चाराणसेयरामघट्टवास्तव्यगुर्जरदेशीयपञ्चोल्पाधिधरिणोऽथर्वदेशीयशौ-
 चकशाखीयाध्ययनाध्यपनशालिनः श्रीमज्जयदेवशर्महस्तपङ्कजान्माण्डूकी-
 शिक्षिकाऽतीवप्राचीना वर्षशतद्वयात्मिकाऽत्यन्तशुद्धोपलब्धा कालत्रितये-
 नाऽप्यलब्धाऽमुद्रणीया च । अनेकवैदिकब्राह्मणानां छात्राणां शुद्धपाठसौ-
 कर्षाय च कुवचित्स्थानयिशिक्षाकीर्तिप्रकाशाख्योऽप्यस्या सहितं त्रिंशत्सङ्-
 ख्याकशिक्षामङ्गग्रहपुस्तकमतीवशुद्धमनेकपुस्तकपाठान्तरेत्यन्तपरिश्रमेण
 संविशोध्य वैश्यवर्यब्रजभूषणदाससंस्थापितसिरिजभागीयमुद्रालये शर्मण्यदेशी-
 यसुप्रख्यातमहाशयडाकूटरथिवोसाहवानुमत्या पञ्चाशदुत्तरेकोनविंशतत-
 मवैकमाब्दीयमधुमासावदातदलतिथितिथौ प्रकाशितम् । यदस्मि-
 ञ्छिक्षासङ्ग्रहग्रन्थे प्रमादिनान्यथा स्याच्छोधने ग्रन्थे च तदुद्धिमन्तः
 सम्यगध्ययनाध्यापनादिना प्रचारयन्तु कृपया शोभयन्तु चेतिशम् ॥

अथ वेदचतुष्टयस्यानेकशाखीयशिक्षासङ्ग्रह- पुस्तकस्य सूचनपत्रम् ॥

नं०	नाम	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
१	याज्ञवल्क्यशिक्षा	१	१
२	वासिष्ठीशिक्षा	३६	१
३	सटीका कात्यायनी शिक्षा	४६	१
४	पाराशरी शिक्षा	५२	१
५	माण्डव्यशिक्षा	७२	१
६	अमोघानन्दिनीशिक्षा	१२	१
७	लघ्वमोघानन्दिनीशिक्षा	१०७	१

८	माध्यन्दिनीयशिक्षा	१०२	...	१
९	लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षा	११४	...	१
१०	अमरेशीशिक्षा	११७	...	१
११	सटीका केशरीशिक्षा	१३८	...	१
११	तत्कृतपद्यात्मिकाशिक्षा	१५०	...	१
१२	मल्लशर्मशिक्षा	१५३	...	१
१३	स्वराङ्गशिक्षा	१६१	...	१
१४	षोडशश्लोकीशिक्षा	१६४	...	१
१५	अवसाननिर्णयशिक्षा	१६६	...	१
१६	स्वरभक्तिलक्षणशिक्षा	१७२	...	१
१७	क्रमसन्धानशिक्षा	१७६	...	१
१८	गलट्टकशिक्षा	१८१	...	१
१९	मनः स्वारशिक्षा	१८५	...	१
२०	प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा	२१०	...	१
२१	वेदसूत्रपरिभाषाशिक्षा	३०६	...	२०
२२	वेदपरिभाषाकारिकाशिक्षा	३२०	...	१८
२३	यजुर्विधानशिक्षा	३२७	...	१
२४	स्वराष्टकशिक्षा	३६२	...	१
२५	क्रमकारिकाशिक्षा	३६९	...	१
२६	सखरा पाणिनीयशिक्षा	३७८	...	१
२७	पाणिनीयशिक्षाप्रकाशटीका	३८५	...	१
२८	व्याख्यानयुतानारदीयशिक्षा	३९४	...	१
२९	गौतमीशिक्षा	४५०	...	१
३०	लोमशीशिक्षा	४५६	...	१
३१	माण्डूकी शिक्षा	४६३	...	१
३२	अथर्वणपरिशिष्टम्	४७९	...	१

इति सूचनपत्रं शिक्षासङ्ग्रहस्य समाप्तम् ॥

SGDF

श्रीः।

अथ याज्ञवल्क्यकृता यजुःशाखीयोपयोगिनी शिखा
मूलमात्रं किञ्चिद्विष्णुणीयुताऽऽरभ्यते ।

अथातस्त्वैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः । उदात्तश्चा-
नुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव तत्(१) ॥ लक्षणं वर्णयिष्या-
मि दैवतं स्थानमेव च (२) ॥ १ ॥ शुक्लमुच्चं विजानी-
यान्नीचं लोहितमेव च ॥ श्यामं तु स्वरितं विद्याद-
ग्निरुच्चस्य दैवतम् ॥ २ ॥ नीचं (३) सोमं विजानीयात्स्व-
रिते सविता भवेत् ॥ उदात्तं ब्राह्मणं विद्यान्नीचं क्ष-
त्रियमेव च ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं (४) विद्याद्भारद्वाज-
मुदात्तकम् ॥ नीचं गौतममित्याज्जर्गर्ग्यं तु स्वरितं
विदुः ॥ ४ ॥ विद्यादुदात्तं गायत्रं नीचं वैष्टुभमेव च ।
जागतं स्वरितं विद्यादेवमेव नियोगतः ॥ ५ ॥ गान्ध-
र्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः ॥ त एव वे-
दे विज्ञेयास्तय उच्चादयः स्वराः ॥ ६ ॥ (५) उच्चौ नि-

(१) तत् तेषां उदात्तादीनाम् ॥

(२) चकाराद्गोत्रादिकमपि ॥

(३) नीचे सोममिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(४) उदात्तं तु भरद्वाजम् ॥

(५) श्लोकद्वयमधिकं 'स्व' पुस्तके, तद्यथा, षड्जो वेदे शिखण्डी स्यादृषभः स्याद-
जामुखे ॥ गावो रम्भन्ति गान्धारं कौञ्चाश्चैव तु मध्यमम् । १ ॥ कोकिलः पञ्चमो ज्ञे-
यो निषादं तु वदेद्भजः ॥ आश्वश्च धैवतो ज्ञेयः स्वराः सप्त विधीयते । २ ॥ इति पाठो
बोध्यः ॥

षादगान्धारौ नीचाट्टषमधैवतौ ॥ शेषास्तु स्वरिता
 ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥ (१) निमेषो मात्रा-
 कालः स्याद्विद्युत्कालेति चापरे ॥ (२) अक्षरातुल्य-
 योगत्वान्मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ ८ ॥ सूर्यरश्मिप्र-
 तीकाशात्कणिका यत्र दृश्यते ॥ (३) आणवस्य तु सा
 मात्रा माला तु चतुराणवा ॥ ९ ॥ मानसै चाणवं वि-
 द्यात्कण्टे विद्याद्विराणवम् ॥ त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे
 निरुह्यतं मात्रिकं विदुः ॥ १० ॥ (४) अवग्रहे तु यः
 कालस्त्वर्द्धमात्रा विधीयते ॥ पदयोरन्तरे काल एक-
 मात्रा विधीयते ॥ ११ ॥ (५) ऋचोऽर्द्धे तु द्विमात्रः
 स्यात्त्रिमात्रः स्यादृगन्तके ॥ रिक्तं तु पाणिमुत्तिष्ठ
 द्विमात्रे धारयेद्बुधः ॥ १२ ॥ (६) एकमात्रो भवेद्बु-
 धो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमात्रस्तु सुतो ज्ञेयो
 व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ॥ १३ ॥ विष्टौ चावसाने तु

(१) अत्र निमेषलक्षणं यथा अक्षिपद्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तित इति ॥

(२) अक्षराणां तुल्येन समकालेन युज्यते इति योगः । न तुल्ययोगः अतुल्ययो-
 गः । अतुल्ययोगस्य भावः अतुल्यप्रोगत्वं तस्मात्, वर्णानामसमानसम्बन्धादेकमाला
 कालता भवतीत्यर्थः ॥

(३) अणुत्वस्य तु इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(४) अवग्रहे तु कालः स्यादिति 'स्व' पुस्तकपाठः । किन्नामावग्रहत्वम् । प्रा.
 अ. ५ सू. १ "समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमकाल" इत्यनुशासनात्पाठे समासविशिष्टस्य प-
 दस्य पूर्वभागे एकमात्राकालं विरम्याग्रिमपदोच्चारणं कर्तव्यम् । तत्र याज्ञवल्क्यमते.
 नार्द्धमात्रिककालो विराम उक्तः, कुतः याज्ञवल्क्यस्य योगसामर्थ्यात् ॥

(५) ऋचोऽर्द्धे तु इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(६) त्रयोदशमपद्यं 'स्व' 'घ' पुस्तके नास्ति ॥

SGDF

ऋचोऽर्चं च तथा घरे ॥ पदे च पादसंस्थाने शून्यहस्तं
विधीयते ॥ १४ ॥ प्रणवं तु मृतं कुर्याद्वाहृतीर्मात्रिका
विदुः ॥ (१) चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब-
वीत् ॥ १५ ॥ मयूरस्तु त्रिमात्रां वै मात्राणामिति सं-
स्थितिः ॥ वर्णो जातिश्च मात्रा च गोत्रं कृन्द्श्च दैवत-
म् ॥ १६ ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥
॥ अथाध्ययनविधिः ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्त-
दनन्तरम् ॥ १७ ॥ सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदा-
न्तसमारभेत् ॥ हस्तौ तु संय्यतौ धार्यौ (२) जान्वो-
रपरि संस्थितौ ॥ १८ ॥ गुरोरनुमतिं कुर्यात्पठन्नान्य-
मतिर्भवेत् ॥ ऊरुभागे तृतीयेऽधः (३) करं न्यस्याथ
दक्षिणम् ॥ १९ ॥ प्रसन्नमानसो भूत्वा (४) किञ्चिन्न-
स्वमधो मुखः ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य (५) हस्तदृष्टिर्दृढं
मनः ॥ २० ॥ स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारये-
द्बुधः ॥ नाभ्याहन्यान् निर्हन्यान् गायेन् च कम्पयेत्
॥ २१ ॥ यथादाबुच्चरेद्वर्णांस्तथैवैतान्तसमापयेत् ॥ नि-
वेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् (६) ॥ २२ ॥

(१) चापः स्वर्णचूडतीलाङ्गपुण्यदः पक्षिविशेषो नीलकण्ठ इत्युच्यते ॥

(२) जान्वोरिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(३) ऊरुभागे तृतीयेऽधः कूर्परं न्यस्य दक्षिणं इति 'घ' पुस्तकपाठः ॥

(४) किञ्चिन्निम्नैकहृदमुख इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(५) चेष्टां दृष्टिं दृढं मन इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(६) शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(१) सममुच्चारयेद्वर्णान्हस्ते न च सुखेन च ॥ स्वरश्चै-
 वाथ हस्तश्च द्वावेतौ युगपत्स्थितौ ॥ २३ ॥ हस्तादुन्मथः
 स्वरादुन्मथो न वेदफलमश्नुते ॥ न करालो न लम्बो-
 षो नाव्यक्तो नानुनासिकः ॥ २४ ॥ गद्गदो बद्धजिह्व-
 श्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तो-
 ष्ठौ यस्य शोभनौ ॥ २५ ॥ प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णा-
 न्वक्तुमर्हति ॥ शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तं सानुनासि-
 कम् ॥ २६ ॥ काकस्वरं (२) शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जि-
 तम् ॥ विस्वरं विरसं चैव विस्मिष्टं विषमाहतम् २७ ॥
 व्याकुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्हश्च ॥ संहिता
 (३) सारवज्जला पदसञ्ज्ञाभिराकुला ॥ २८ ॥ क्र-
 मसन्धिसमाकीर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः ॥ ऋक्संहि-
 तां विरम्यस्य यजुषां वा समाहितः ॥ २९ ॥ साम्नां
 वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ संहिता नयते
 सूर्यं पदानि शशिनः पदम् ॥ ३० ॥ क्रमोऽपि नयते
 सूर्यं (४) यत्तत्पदधनामयम् ॥ (५) “कालिन्दी सं-
 हिता ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती ॥ ३१ ॥ क्रमेणावर्तये-

(१) सम्यगुच्चारयेदिति ‘क’ पुस्तकपाठः ॥

(२) मूर्द्धन गतं यथा इति ‘ग’ पुस्तकपाठः ॥

(३) सारवहुलः पदसञ्ज्ञाभिराकुल इति ‘क’ ‘ग’ पुस्तकयोः पाठश्च ॥

(४) यच्चैतन्वमनामयमिति ‘क’ पुस्तकपाठः ॥

(५) कालिन्दीति पद्यद्वयं ‘स’ पुस्तके नास्तीति बोध्यम् ॥

ज्ञा शम्भोर्वाणी तु नान्यथा ॥ यथा महाद्वंदं प्राप्य
 क्षिप्तो लोष्ठो विनश्यति ॥ ३२ ॥ एवं दुश्चरितं सर्वं
 वेदे निवृत्ति मज्जति ॥ आम्बपालाशबिल्वानामपामा-
 र्गशिरीषयोः ॥ ३३ ॥ वाग्यतः प्रातरुत्याय भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम् ॥ खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ ॥ ३४ ॥
 एते (१) कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥
 तेनास्यकरणं सूक्ष्मं माधुर्य्यं चोपजायते ॥ ३५ ॥ (२)
 त्रिफलां लवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा ॥ क्षीणमे-
 धाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥ ३६ ॥ ज्ञातव्यश्च
 तथैवार्थो वेदानां क्रमसिद्धये ॥ पठन्मात्रापपाठात् तु
 (३) पङ्के गौरिव सीदति ॥ ३७ ॥ आदरं कुरु यत्ने-
 न करणं हि तदात्मकम् ॥ चुलुर्नैका स्फुटो दण्डी
 स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः ॥ ३८ ॥ एते वै हस्तदोषाः
 स्युः परशुश्चेति सप्तमः ॥ न चासौ मुष्टिवन्धी स्थान्
 चात्युत्तममाचरेत् ॥ ३९ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते
 स्वरवर्णविवर्जितम् ॥ ऋग्यजुःसामभिर्ह्रग्धो वियोनि-
 मुपगच्छति ॥ ४० ॥ स्वरहीनं तु योऽधीते म-
 न्त्वं वेदविदो विदुः ॥ न साधयति यजूंषि भुक्तम-
 व्यञ्जनं यथा ॥ ४१ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि ह-

(१) सर्वे कण्टकिनइति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) त्रिफलेत्यारभ्य पञ्चदशं 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(३) पठन्मात्रावसानस्तु इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

सहीनानि यः पठेत् ॥ अनृतो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वा-
 रं न विन्दति ॥ ४२ ॥ ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां
 कर्मसिद्धये ॥ पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीद-
 ति ॥ ४३ ॥ (१) हस्तेनाधीयमानस्य स्वरवर्णान्प्रयुञ्ज-
 तः ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 ४४ ॥ न कुर्वीत पदं दीर्घं न चात्यन्तविलम्बितम् । प्र-
 दस्य ग्रहणं मोक्षं (२) यथा शीघ्रगतिर्हयः ॥ ४५ ॥
 यथा वाणी तथा पाणीरिक्तं तु परिवर्जयेत् ॥ यत्र य-
 त् स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥ यथा ध-
 नुष्यावितते शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः ॥ स्वस्थानं प्रतिपद्येत
 तद्वद्वस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उत्तानं सोन्नतं किञ्चि-
 त्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् ॥ स्वरविह्वं करं कुर्यात्प्रादेशो-
 द्देशगामिनम् ॥ ४८ ॥ (३) मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पि-
 तृतीर्थे जलं ब्रजेत् ॥ नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलि-
 मोक्षणम् ॥ ४९ ॥ अङ्गुष्ठस्योत्तरं पर्व (४) यवस्यो-
 परि यद्भवेत् ॥ (५) प्रादेशस्य तु यो देशस्तन्मात्रं

(१) स्वरवर्णप्रयुञ्जानो हस्तेनार्थितमाचरन् इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(२) पदस्य स्वरमोक्षं तु इति 'ख' पुस्तकपाठः । पदस्य ग्रहमोक्षौ चेति 'ग' पु-
 स्तकपाठश्च ॥

(३) मनुष्यतीर्थस्यौजस्यादिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(४) अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्जन्योपरि इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(५) प्रादेशस्य तु सोदेश इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

चालयेत्करम् ॥ ५० ॥ (१) उदात्तम्भुवि पातय्यं
प्रचं नासाग्र एव च ॥ ह्रस्वदेशेऽनुदात्तं च तिर्यग्जा-
त्यादिकाः स्वराः (२) ॥ ५१ ॥ स्वरिते अङ्गुलं विद्या-
न्निपाते तु षडङ्गुलम् ॥ उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वार-
स्य लक्षणम् ॥ ५२ ॥ षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य
च ॥ (३) तच्चतुर्भागमात्रं तु मूयस्तेनैव वर्तयेत् ॥ ५३ ॥
अध्यासार्थे (४) द्रुतां दृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ॥ शि-
ष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्दृत्तिं विलम्बिताम् ॥ ५४ ॥
ऐन्द्री तु मध्यमा दृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता ॥ अ-
ग्निमारुतयोर्दृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ॥ ५५ ॥ सु-
ध्यादृतिर्धकारे तु नकारे तु (५) नखग्रहः ॥ (६) अ-
नुस्वारेऽङ्गुलिक्षेप ऊष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५६ ॥ क-
कारान्ते टकारान्ते डणे चाङ्गुलिनामनम् ॥ पञ्चाङ्गु-
ल्यं पकारे तु तकारे कुण्डलादृतिः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वक्षे-
पाच्च योष्मा स्यादधः क्षेपाच्च पातयेत् ॥ एकैकामुत्स-

-
- (१) उदात्तं भूविपातेन प्रचयं नासिकाग्रत इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥
 (२) तिर्यग्जात्यादिरीरित इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥
 (३) चतुर्थभागमात्रमिति 'ग' पुस्तकपाठश्च ॥
 (४) द्रुतामित्यस्य कोर्थस्तदुक्तं शब्दरत्नावल्याम् । "अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुतार्द्धं
 चाऽप्यनुद्रुतमित्यर्थः ॥
 (५) नखाग्रत इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥
 (६) अनुस्वारेऽङ्गुलक्षेपः । अनुस्वारे द्वयोः क्षेप इति पाठद्वयं 'क' 'स' योः पुस्त-
 कयोर्ज्ञेयम् ॥

जेङ्गीरः (१) स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ स्वरिते
समभिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते ॥ द्विमात्रिके क्षिपेदे-
कां मात्रिके तूभयं क्षिपेत् ॥ ५९ ॥ स्वरितं यद्भवेत्कि-
ञ्चिद्वकार सह संयुतम् ॥ त्रिरङ्गुलं ततो नीचं कृत्वा
प्रासारयेद्बुधः ॥ ६० ॥ स्वरितसञ्ज्ञे निक्षिप्ते संयोगो
यत्र दृश्यते ॥ ऊष्माणं तं विजानीयान्निः क्षेपादुभयो-
रपि ॥ ६१ ॥ अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघावनुस्वारे (२) त्वपाठ र-
सम् ॥ दीर्घं रङ्गे (३) च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्तितः ॥
६२ ॥ ह्रस्वादग्रे भवेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेत्लघुः ॥ संयो-
गे च परे ह्रस्वः (४) सिंध्यसि निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ त-
र्जन्यङ्गुष्ठयोः स्पर्श उदात्तं प्रतिचक्षते ॥ नीचं तु मध्य-
मे कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ६४ ॥ अनुस्वारो द्विमा-
त्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये ॥ ह्रस्वो वा यदि वा दीर्घं दे-
वानां हृदये तथा ॥ ६५ ॥ स्वरितं यद्भवेत्किञ्चित्स-
वकारोष्मकं ततः ॥ दीर्घं वा यदि वा ह्रस्वं निक्षेप
उभयोरपि ॥ ६६ ॥ जात्ये च स्वरिते चैत्र वकारो यत्र
दृश्यते ॥ कर्तव्यस्तूभयोः क्षेपो (५) व्यायव्यैरिति दर्शन-

(१) एकैकाङ्गुलिविक्षेपइति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) ९ । ३ ॥

(३) अत्र चकारादुदात्तस्थविसर्गे उदाहरणं यथा १४ । ४ । अभि गृणन्तु
देवाः इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

(४) ५ । १० ॥

(५) १९ । २६ ॥

म् (१) ॥ ६७ ॥ गृह्णवद्वाय वत्सस्य कुमारीकुचयुग्मव-
 त् ॥ उभक्षेपस्वरो यत्र स विसर्गउदाहृतः ॥ ६८ ॥
 विसर्गान्तस्वरो यत्र स्वरितो यत्र दृश्यते ॥ दीर्घश्चैव
 वकारश्च तत्रोभक्षेप उच्यते ॥ ६९ ॥ (२) यथा बाल-
 स्य सर्पस्य उच्छ्वासो लघुचेतसः ॥ एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो-
 हकारं परिवर्जयेत् ॥ ७० ॥ त्रिविधा तु भवेदूष्मा प्र-
 चिता बलका तरा ॥ स्वरिते प्रचितां विद्यान्निपाते ब-
 लकां विदुः ॥ ७१ ॥ उत्थाने तु तथा तारा एताभि-
 स्त्रिभिरूष्मभिः ॥ मात्रामादौ विदित्वा तु ततः क्षेपं
 प्रयोजयेत् ॥ ७२ ॥ (३) अक्षरं भजते काचित्काचि-
 द्द्वित्वे प्रतिष्ठिता ॥ समानजातिका काचित्काचिदूष्म-
 प्रदायिनी ॥ ७३ ॥ विवृत्तिप्रत्ययादूष्मां प्रवदन्ति मनी-
 षिणः ॥ तामेव प्रतिषेधन्ति आ ई उ ए निदर्शनम् ॥
 ७४ ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम् ॥
 जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रस्निष्टश्च तथाऽपरः ॥ ७५ ॥
 तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञश्च तथा तैरोविरामकः ॥ पाददृत्तो
 भवेत्तद्वत्तायाभाव्य इति स्वराः ॥ ७६ ॥ एकपदे नीच-
 पूर्वः सयत्रो जात्य इष्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्वाच्यं

(१) उभयक्षेपइति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) यथा बालभुजङ्गस्य उच्छ्वासो गतचेतसइति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(३) अकारं आकारं वा इति 'क' 'स्व' योः पुस्तकपाठः ॥

क॒न्या स्वरि॒त्यपि ॥ ७७ ॥ एकपदइत्याह ॥ नीचपूर्वः
 सयकारवकारो वा जात्यः स्वरितो भवति । अपूर्वो-
 ऽपि सयकारः सवकारो वा जात्यः स्वरो भवति । य-
 था(१) म॒नु॒ष्या॒निति । (२) सु॒प्वेति । (३) च॒म्बो॒वेति ।
 (४) धा॒न्यम् । (५) क॒न्या॒द्व । (६) स्वः । (७) वी॒र्य्यम् । ए-
 व ए॒ ह्याह॒ यानि चान्यानीदृग्लक्षणाणि पदानि भव-
 न्तीति ॥ ए॒ओ आ॒भ्यामु॒दात्ता॒भ्याम॒कारो रि॒फितश्च
 यः ॥ अ॒कारो लु॒प्यते यत्र तं चा॒भिनि॒हितं वि॒दुः ॥
 ७८ ॥ यथा(८) कु॒क्कु॒टः । अ॒सि । कु॒क्कु॒टो॒ऽसि ॥ (९)
 आ॒त्रः । अ॒सि । आ॒त्रो॒ऽसि । (१०) ते । अ॒श्व॒र॒साम् ।
 ते॒ऽश्व॒र॒साम् । (११) ते॒ अ॒व॒न्तु । ते॒ऽव॒न्तु । (१२) वे॒दः ।

(१) ९ अ । ३१ । कण्डिका, एतदुदाहरणं पदपाठाद्बोधम् ॥

(२) प्रथमे १ अ० । ३ । कण्डिकास्थपदोदाहरणम् ॥

(३) २० अ० । क० ७० । तृतीयोदाहरणम् ॥

(४) १ । २० ॥

(५) १७ । २७ ॥

(६) १८ । ६४ ॥

(७) १२ । ९४ । इदं संहितोदाहरणम् ॥

(८) १ । १६ ॥

(९) ५ । ३१ ॥

(१०) २४ । ३७ ॥

(११) १९ । १७ ॥

(१२) २ । २१ ॥

असि । वेदोऽसि । (१) मा॒रुतः^१ । असि । मा॒रुतोऽसि । (२)
 कः^२ । असि । कोऽसि । (३) भा॒गः^३ । असि । भा॒गो-
 ऽसि । (४) सः^४ । अ॒हम् । सोऽहम् । ए॒व^५ ह्याह या-
 नि चान्यानीदृ॒ग्लक्षणा॑नि पदानि भवन्ति ॥ इ॒उ॒व-
 र्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्ते परे
 नित्यं विद्यात् त्रैप्रस्य लक्षणम् ॥ ७६ ॥ यथा (५)
 त्रि । अ॒म्ब॒कम् । अ॒म्ब॒कम् ॥ (६) द्रु । अ॒न्नः । द्र॒न्तः ।
 (७) वी॒डु । अ॒ङ्गः । वी॒डुङ्गः ॥ (८) वा॒जी । अ॒र्व-
 न् । वा॒ज्य॒र्वन् । ए॒व^६ ह्याह यानि चान्यानीदृ-
 ग्लक्षणा॑नि पदानि भवन्ति ॥ इ॒का॒रो दृश्यते यत्र इ-
 का॒रेण॑ च स॒ंयुतः॑ ॥ उ॒दा॒त्तश्चा॒नु॒दा॒त्तेन॑ प्र॒क्षि॒ष्टो भव-
 ति स्वरः ॥ ८० ॥ यथा (९) अ॒भि । इ॒न्ध॒ताम् । अ॒भी-
 न्ध॒ताम् । (१०) अ॒भी॒मम् ॥ (११) वि । इ॒हि । वी-

(१) १८ । ४५ ॥

(२) ७ । २९ ॥

(३) ६ । १६ ॥

(४) १८ । ३५ ॥

(५) ३ । ६० ॥

(६) ११ । ७० ॥

(७) २९ ॥ ५१ ॥

(८) ११ । ४४ ॥

(९) ११ । ६१ ॥

(१०) ३८ । ७ ॥

(११) १२ । २७ ॥

हि । (१) सुचि । इव । सुचीव ॥ एवञ्छ्याह
 यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ॥ उ-
 दात्तपूर्वो यत्किञ्चिद्यञ्जनेन युतः स्वरः (२) ॥ एष
 सर्ववज्रस्वारस्त्रैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ ८१ ॥ यथा (३)
 इडे । रने । हव्ये । काव्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदि-
 ति । सरस्वति । महि । विश्रुति ॥ एवञ्छ्याह या-
 नि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ॥ उदात्ता-
 वग्रहाद्यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरः (४) ॥ तैरोविरामं
 तं विद्यात्तैरोव्यञ्जनमन्यथा (५) ॥ ८२ ॥ यथा (६)
 गोमदिति गो । मत् । (७) गोपताविति गो । पतौ ।
 (८) प्रप्तेति प्र । प्र । (९) तातेति ता । ता । (१०) वित-
 तेति वि । तता (११) समिद्धइति सम् । इद्धः ॥ एवञ्छ्याह
 यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ॥

(१) २० । ७० ॥

(२) उदात्तपूर्वो यत्किञ्चिच्छन्दसि स्वरितं पदम् । इति 'स्व' पुस्तकपाठः ।

(३) ८ । ४३ ॥

(४) अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरः । इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(५) तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः । इति 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

(६) २० । ८१ ॥

(७) १ । १ ॥

(८) १२ । ३० ॥

(९) २५ । ४० ॥

(१०) २५ । ४० ॥

(११) २५ । १ । इमान्युदाहरणानि पदपाठस्थबोधानीति ॥

SGDF

(१) स्वरयोरन्तरे काले विवृत्तिर्दृश्यते यदि ॥ सः स्वारः पादवृत्तः स्यात्काऽईमिति निदर्शनम् ॥ ८३ ॥ यथा
 (२) श्वित्रऽआदित्यानाम् । (३) काऽईम् । (४) पुत्रऽईधे ॥ एवञ्च ह्याह या नि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ॥ उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्वग्रहः ॥ तथाभाव्यो भवेत्स्वारस्तनूनप्ले निदर्शनम् ॥ ८४ ॥ यथा(५) तनूनप्त्नऽइति तनू । नप्त्वे(६) । तनूनप्रादिति तनू । नपात् । (७) तनूनपातमिति तनू । नपातम् ॥ एवञ्च ह्याह या नि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति ॥ माध्यन्दिनविरोधी स्यात्(८) तथा भाव्यस्तु यः स्वरः ॥ स्वरौ नैवात्र दृश्येते भिन्नोदात्तानुदात्तकौ ॥ ८५ ॥ स्वरस्यर्शान्तिस्थोष्माणः कण्ठ्यजिह्वामूलीयोपध्मानीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्यौष्ठ्ययमविसर्जनीयरङ्गानुनासिकनिपाताश्च किं वरुणदैवत्यलिङ्गाः । स्वरः शुक्ला नाना दैवत्याः । स्पर्शाः कृष्णाः अन्तस्थाः

(१) स्वरे च स्वरिते चैव विवृत्तिर्यत्र दृश्यते ॥ पादवृत्तो भवेत्स्वारः ॥

(२) २४ । ३९ । श्वित्रऽआदित्येति निदर्शनम् । इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(३) २३ । ५५ ॥

(४) ११ । ३३ ॥

(५) ५ । ५ ॥

(६) २१ । १० ॥

(७) २८ । २ । इमान्युदाहरणानि संहितापदयोर्ज्ञातव्यानीति ॥

(८) तथाभाव्यइति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

कपिलाः । उष्माणोऽरुणाः । यमा नीलाः । नासि-
 क्वा हरिताः । अनुस्वारः पीतः । जिह्वामूलीयो र-
 त्तः । उपध्मानीयः पीतः । विसर्जनीयः श्वेतः । रङ्गः
 शबलः । आनुनासिक्योऽतिनीलः । इत्यन्तर्मध्ययोर्ना-
 सिक्यं विद्यात् । द्विरुदात्ताख्याद्वतिसमृताः । उदमनु-
 दनिपाते आद्ये ये चोपसर्गे नामाख्यातोपसर्गनिपा-
 ताश्चेति । किं देवत्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः । काः
 स्त्रियः । कानि नपुंसकानि इत्यत्र ब्रूमः । कण्व्या
 आग्नेयाऽन्वकारादयः । जिह्वामूलीया नैर्ऋत्याः क-
 काराः । तालव्याः सौम्याश्चकारादयः । मूर्धन्या वाय-
 व्याष्टकारादयः । दन्त्या रौद्र्यास्तकारादयः । औष्ठ्या
 आश्विनाः प्रकारादयः । शेषा वैश्वदेवा इत्येवमादयः ॥
 स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये ॥ द्विती-
 याश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ ८६ ॥ वर्गाणां
 पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तथैव च ॥ उष्माणश्च (१) ह-
 कारश्च शूद्रा एव प्रकीर्तिताः ॥ ८७ ॥ शुक्लवर्णानि
 नामानि आख्याता रोहिता मताः ॥ कपिला (२) स्तू-
 पसर्गाश्च उष्णाश्चैव निपातकाः ॥ ८८ ॥ भारद्वाजक-

(१) विसर्गश्चेति 'क' पुस्तकपाठः । पृथग्घकारग्रहणेन औरस्यहकारस्य ग्रहणं
 कर्तव्यम् । यस्मिन्पुस्तके विसर्गश्चेति पाठस्तत्रोष्मणां मध्ये द्वयोः कण्वौरस्ययोर्ग्रहणं
 ज्ञातव्यमिति ॥

(२) कपिञ्जला इति 'स' पुस्तकपाठः ॥

माख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ॥ वासिष्ठा उपसर्गास्तु-
निपाताः काश्यपाः स्मृताः ॥ ८६ ॥ सर्वं तु सौम्यमा-
ख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥ आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्नि-
पातो वारुणः स्मृतः ॥ ८७ ॥ आदित्यो मुनिभिः प्रो-
क्तः सर्वाक्षरगणस्य च ॥ खरा विजनीयाश्च यमाः पु-
ल्लिङ्गकाः स्मृताः ॥ ८८ ॥ प्रथमाश्च तथान्तस्था स्त्री-
लिङ्गाः परिकीर्त्तिताः ॥ शेषाक्षराणि षण्ढानि प्रा-
ञ्जलिङ्गविवेचकाः ॥ ८९ ॥ सन्धिस्रतुर्विधो भवति ।
लोपागमविकाराः प्रकृतिभावश्चेति । तत्र लोपो यथा
(१) अयच्छ्माः । मा । (२) शततेजाः । वायुः । शत-
तेजा वायुः । (३) तिग्मतेजाः । द्विषतः । तिग्मतेजा
द्विषतः । आगमो यथा (४) प्रत्यङ् । सोमः । प्रत्यङ्
क्सोमः । (५) प्राङ् । सोमः । प्राङ्क्सोमः । (६) अस्मान् ।
सीते । अस्मान्सीते । (७) चीन् । समुद्द्रान् । चीन्समुद्-
द्रान् । विकारो यथा (८) आ इदम् । एदम् । (९) आ-

(१) १ । १ ॥

(२) १ । २४ ॥

(३) १ । २४ ॥

(४) १० । ३९ ॥

(५) १९ । २ ॥

(६) १२ । ६१ ॥

(७) १३ । ३० ॥

(८) ४ । १ ॥

(९) ९ । १० ॥

इमे । एमे । (१) आ । इष्टुयः । एष्टुयः । (२) प्र ।
 इषितः । प्रेषितः । प्रकृतिभावो यथा (३) आशुः ।
 शिशानः । आशुः^५ शिशानः । (४) युञ्जानः । प्रथ-
 मम् । युञ्जानः^५ प्रथमम् । (५) अदितिः षोडशा-
 क्षरेण । (६) देवो वः सविता ॥ आकाशस्या यथा
 विद्युत्स्फुटिता मणिसूत्रवत् ॥ एष छेदो विट्त्तीनां
 यथा बालेषु कर्त्तरि ॥ ६३ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये स-
 न्धिर्यत्र न दृश्यते । विट्तिस्तत्र विज्ञेया (७) यऽईशेति
 निदर्शनम् ॥ ६४ ॥ पिपीलिका पाकवती यथा वत्सा-
 नुसारिणी ॥ वत्सानुसृजिता चैव चतस्रस्ता विट्त्तयः ॥
 ६५ ॥ पिपीलिकाऽऽद्यन्तदीर्घा (८) नाबभ्याऽआसीन्नि-
 दर्शनम् ॥ ६६ ॥ पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा (९) वि नऽइन्द्र नि-
 दर्शनम् ॥ वत्सानुसृजिता चान्ते (१०) ता नऽआवोटम-

(१) १८ । ४१ ॥

(२) २१ । ५७ ॥

(३) १७ । ३३ ॥

(४) ११ । १ ॥

(५) २ । ३३ ॥

(६) १ । १ ॥

(७) २२ । २ ॥

(८) ३१ । १३ ॥

(९) ८ । ४४ ॥

(१०) २० । ७४ ॥

श्विना ॥ ६७ ॥ करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हरि-
ता तथा ॥ तद्वहंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ ६८ ॥
करिणी रहयोर्योगे कुर्विणी लहकारयोः ॥ हरि-
णीरशयोर्योगे हरिता लहकारयोः ॥ ६९ ॥ या तु
हंसपदा नाम सा तु रेफप्रकारयोः ॥ (१) देवं बर्हि-
रिति करिणी(२) उपवल्हेति कुर्विणी ॥ १०० ॥ ह-
रिणी(३) दर्शतमिति(४) शतवल्हेति हारिता ॥ (५)
वर्षो वर्षीयसीत्याहुस्तथा हंसपदेति च ॥ १०१ ॥ र-
लाभ्यां परजम्भाणो यत्र स्युः स्वरितोदयाः ॥ स्वरभ-
क्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते ॥ १०२ ॥ स्वरभक्तिं
प्रयुञ्जानस्वीन्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ इकारं चाप्युकारं
च ग्रस्तदोषं तथैव च ॥ १०३ ॥ एतल्लक्षणमाख्यातं
याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ सम्यक्पाठस्य सिद्ध्यर्थं शिष्याणां
हितकाम्यया ॥ १०४ ॥ नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथं
चन ॥ न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते ॥
१०५ ॥ पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम् ॥ उ-
भयोरर्द्धसंयोगे स्वारं कुर्याद्विचक्षणः ॥ १०६ ॥ संयो-
गे तु परं स्वार्यं परं संयोगनायकम् ॥ संयुक्तस्य तु

(१) २२ । ४४ ॥

(२) २३ । ४६ ॥

(३) २१ । ३६ ॥

(४) ५ । ४५ ॥

(५) ६ । ११ । हंसपदीति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

SGDF

वर्णस्य न स्वार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ १०७ ॥ उदात्तादनुदात्तौ क्र-
 तु वामाया भुव आरभेत् ॥ उदात्तात्स्वरितोदात्तौ क्र-
 माहक्षिणतो न्यसेत् ॥ १०८ ॥ स्वरितादुत्तरे (१) ये च
 प्रचयास्तान्प्रचक्षते ॥ एकस्वरानपि च तानाज्जुरुत्वा-
 र्थचिन्तकाः ॥ १०९ ॥ प्रचया यत्र दृश्यन्ते तत्र हन्यात्स्वरं
 बुधः ॥ स्वरितः केवलो यत्र (२) मृदुन्तत्र निपातयेत् ॥
 ११० ॥ दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः ॥ एवं
 व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् ॥ १११ ॥ उ-
 दात्तं नानुवर्त्तेत नीचं न स्वरितं तथा ॥ विस्वरं तं
 विजानीयाद्दीर्घद्वयविवर्जितम् ॥ ११२ ॥ हरिवरु-
 णवरेण्येषु धारा हि पुरुषेषु च ॥ (३) वैश्वानरो न-
 कारे च शेषास्तु स्वरिता नराः ॥ ११३ ॥ द्वौ वरु-
 णौ च स्वरितौ (४) उदुत्तमं (५) त्वंवरुण ॥ धारे
 चैवोरुधारे तु पुरुधारे च दोहने ॥ ११४ ॥ मा-
 त्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदिहाक्षरम् ॥ तस्या-
 दितोऽर्द्धमात्रा स्याच्छेषं तु परतो भवेत् ॥ ११५ ॥
 उच्चस्थानगते हस्ते स्वरितं नोपपद्यते ॥ अधस्तात्तु

(१) येऽत्र इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) मृदुस्तत्र इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(३) १८ । ७२ ॥

(४) १२ । १२ ॥

(५) ३३ । ३२ ॥

(१) विवेकेति चतुर्थकम् ॥ १२४ ॥ (२) अधः' खिदा-
 सीत्यञ्चमं चोपरि खिदा'सीच्च षष्ठकम् ॥ १२५ ॥ सप्त-
 मं तु क्लिबे स्मारः अष्टमं नैव विद्यते ॥ लृकारस्य तु
 दीर्घत्वं नास्ति वाजसनेयिनः ॥ १२६ ॥ तकारान्ते प-
 दे पूर्वे चकारे परतः स्थिते ॥ मोक्षं तत्रापि कुर्वी-
 त (३) यच्च' शेपे निदर्शनम् ॥ १२७ ॥ ककारान्ते पदे
 पूर्वे सकारे परतः स्थिते ॥ खसवर्णं विजानीयाद्भि-
 षक्कसीमेन (४) दर्शनम् ॥ १२८ ॥ डकारान्ते पदे
 पूर्वे सकारे परतः स्थिते ॥ कसवर्णं विजानीयात्पा-
 ङ्क्कसीमं (५) इति दर्शनम् ॥ १२९ ॥ तकारान्ते
 पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते ॥ थसवर्णं विजानीया-
 (६) तत्सवितुर्निदर्शनम् ॥ १३० ॥ नैतन्माध्यन्दिनीयानां
 सस्थानत्वात्तयोर्द्वयोः ॥ सस्थानेऽपि द्वितीयं स्यादा-
 पस्तम्बस्य यन्मतम् ॥ १३१ ॥ टकारान्ते पदे पूर्वे स-
 कारे परतः स्थिते । ठसवर्णं विजानीयात्सम्माट्
 संभृत (७) इति निदर्शनम् ॥ १३२ नकारान्ते पदे

(१) २३ । ४९ ॥

(२) २३ । ७४ ॥

(३) ६ । १७ ॥

(४) २२ । २६ ॥

(५) १८ । ३ ॥

(६) ३ । ३५ ॥

(७) ३९ । ४ ॥

पूर्वे सकारे परतः स्थिते ॥ तसवर्णं विजानीया
 (१) त्वीन्त्सुदृद्धान्निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ पकारान्ते पदे पूर्-
 वे सकारे परतः स्थिते ॥ फसवर्णं विजानीया, (२)
 दृप्स्वग्नेति निदर्शनम् ॥ १३४ ॥ पकारान्ते पदे पूर्वे
 शकारे परतः स्थिते ॥ फसवर्णं विजानीया (३) दनु-
 दृप्शारदी यथा ॥ १३५ ॥ मकारान्ते पदे पूर्वे मवर्णं
 परतः स्थिते ॥ मसवर्णं विजानीयादिमस्मे (४) ति (५) नि-
 दर्शनम् ॥ १३६ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वे त्वं पदे परतः
 स्थिते ॥ सकारं न प्रयुञ्जीत (६) चिकित्वान्त्वमिदं
 यथा ॥ १३७ ॥ वर्णे तु मात्रिके पूर्वे अनुस्वारो द्वि-
 मात्रिकः ॥ द्विमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संयोगाद्यश्च यो
 भवेत् ॥ १३८ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्ज-
 नोदये ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानाठं ह्रदये
 (७) यथा ॥ १३९ ॥ अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संघृतं यत्र
 दृश्यते (८) ॥ दीर्घं तन्तु विजानीयाच्छ्रोता ग्रावाण-

(१) १३ । ३१ ॥

(२) १२ । ३६ ॥

(३) १३ । ५७ ॥

(४) २१ । १ ॥

(५) इदं पद्यं 'ख' पुस्तके नास्तीति बोध्यम् ॥

(६) २९ । २५ ॥

(७) १६ । ४६ ॥

(८) अनुस्वारस्योपरिष्ठाद्विवृतं व्यञ्जनात्परमिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

कं (१) यथा ॥ १४० ॥ अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संयुगो
यत्र दृश्यते ॥ ह्रस्वं तं तु विजानीयात्संस्त्यामिति
(२) निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ अनुस्वारस्तु यो दीर्घादक्ष-
राच्च भवेत्परः ॥ स तु ह्रस्व इति प्रोक्तो मन्त्रेष्वेव
विभाषया ॥ १४२ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रे-
फ एव च ॥ जिह्वामूलमुपधमा च गतिरष्टविधोष्म-
णः ॥ १४३ ॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पद-
म् ॥ स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्यत्तमूष्मणः ॥ १४४ ॥
ओभावमागता (३) योष्मा तां तु केलिं विनिर्द्दिशेत् ॥
(४) विवृत्तिप्रत्ययादूष्मा विज्ञेया विकटानना ॥ १४५ ॥
पादादौ च पदादौ च संयुगावग्रहेषु च ॥ लीढाऽति-
लीढा (५) विद्युच्च शषसेषु प्रकीर्त्तिताः ॥ १४६ ॥ जिह्वामू-
ले च रेफे च विज्ञेया (६) चपला तथा ॥ उपधमानीयस-
हिता पुष्पिणीं तां विदुर्बुधाः ॥ १४७ ॥ अन्यत्र या
भवेदूष्मा सुलभां तां विनिर्द्दिशेत् ॥ ऊष्माप्राधान्यमे-
तस्य तस्मात्तां यत्नतोऽभ्यसेत् ॥ १४८ ॥ पादाद्यन्तं (७)

(१) ६।२६ ॥

(२) १२।२२ ॥

(३) उभावादुत्थितक्षोभेति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(४) विवृत्तिं प्रति या ऊष्मेति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

(५) लीढा विलीढा इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(६) विकटा शठा इति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

(७) पादाद्यं च तथाऽनग्रहकालिकमिति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

SGDF

पदाद्यन्तं तथाऽवग्रहकालिकम् ॥ ईषत्स्पृष्टं विजानीया
 तस्मिन्काले तु कारयेत् (१) ॥ १४६ ॥ पादादौ च प-
 दादौ च संयोगावग्रहेषु च ॥ जःशब्दइति विज्ञेयो यो-
 ऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १५० ॥ उपसर्गपरो यस्तु पदादि-
 रपि दृश्यते ॥ ईषत्स्पृष्टो यथा विद्युत्पदच्छेदात्परं भवेत् ॥
 १५१ ॥ त्वदर्थवाचिनौ वोवां वा वै यदि निपातजौ ॥
 आदेशाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः ॥ १५२ ॥
 विभाषया यकारः स्यात्तथा नेति पदात्परः ॥ भवती-
 त्यपि पूर्वैव तथा च सपदादपि ॥ १५३ ॥ यदेव ल-
 क्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ॥ यत्न यत्न विशेषः
 स्यादिदानीं स तु कथ्यते ॥ १५४ ॥ वकारस्त्रिविधः
 प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते
 च लघूतरः ॥ १५५ ॥ यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघु-
 लघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूतरः ॥
 १५६ ॥ सन्धिजौ तु पदान्तीयावुपसर्गपरौ लघू ॥
 अथ सा स न शब्देभ्यो विभाषाम्बेडिते यवौ ॥ १५७ ॥
 पञ्चमादुत्तरो यो वो यदि चैकपदे भवेत् ॥ संहिता-
 यां लघुः सोऽपि पदकाले (२) गुरुर्भवेत् ॥ १५८ ॥
 जाले च स्वरिते चैव वकारो यत्न दृश्यते ॥ उभयोरपि

(१) सुस्पृष्टं तं विजानीयात्तत्कालनिबन्धनमिति 'क' पुस्तकपाठो बोध्यः ॥

(२) अतिसंस्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारो गुरुरिति । सोऽथेति 'क' पुस्तकपाठः ॥

कर्त्तव्यो व्यायव्यै (१) रिति दर्शनम् ॥ १५६ ॥ जात्ये
 च स्वरिते चैव यकारो यत्न दृश्यते ॥ कर्त्तव्यउभयोः
 क्षेपः सदस्यै (२) रिति दर्शनम् ॥ १६० ॥ हकाररे-
 फसंयुक्त ऋवर्णोदय एव वा ॥ सुस्पृष्टं तं विजानीयाद्य-
 कारो नान्ययुग्यदि ॥ १६१ ॥ उपांशु (३) स्वरितं
 वाऽपि योऽधीते विव्रसन्नपि ॥ (४) अपरूपसहस्राणां स-
 न्देहेषु प्रवर्तते ॥ १६२ ॥ पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति ज-
 डास्तथाश्च ये नराः ॥ अलसाश्चातिरोगाश्च येषां च
 विस्मृतं मनः ॥ १६३ ॥ अहेरिव गणाङ्गीतः सम्मान-
 नान्तरकादिव ॥ राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्याम-
 धिगच्छति ॥ १६४ ॥ न भोजनविलम्बी स्यान्न च
 नारीनिबन्धनः ॥ सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेद्गुरुद्वहंसवत् ॥
 १६५ ॥ सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी सन्त्यजेत्सु-
 खम् ॥ सुखिनश्च कुतो विद्या (५) विद्यार्थिनि कुतः
 सुखम् ॥ १६६ ॥ यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिग-
 च्छति ॥ तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रुषुरधिगच्छति ॥
 १६७ ॥ गुणिता शतशो विद्या सहस्रवर्तिता पुनः ॥

(१) १९।२० ॥

(२) ७।४५ ॥

(३) उपांश्वित्त्वप्रकाशरहस्योच्चारणयोरिति मनोरमाटीकाशब्दरत्नीयार्थः । त्वारि-
 तमिति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

(४) अपि रूपसहस्राणां सन्देहे सः प्रवर्तते इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(५) कुतो विद्यार्थिनः सुखमिति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

SGDF

आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् ॥
 १६८ ॥ शतेन गुणिताऽऽयाति सहस्रेण च तिष्ठति ॥
 जाल्वा शतसहस्रेण ग्रेत्य चेह च तिष्ठति ॥ १६९ ॥ ज-
 लमभ्यासयोगेन (१) शैलानां कुरुते क्षयम् ॥ कर्क-
 शानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासान्न साधयेत् ॥ १७० ॥ शुश्रूषा
 रहिता विद्या अपि मेधागुणैर्युता ॥ वन्धेव युवती त-
 स्य न विद्या फलिनी भवेत् ॥ १७१ ॥ गुरुशुश्रूषया
 विद्या पुष्कलेन धनेन च ॥ अथवा विद्यया विद्या (२)
 चतुर्थं नोपलभ्यते ॥ १७२ ॥ हयानामिव जाल्याना-
 मर्बरात्राद्धशायिनाम् ॥ न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं
 नेत्रेषु तिष्ठति ॥ १७३ ॥ यथा (३) पिपीलिकाभिश्च
 क्रियते पांसुसञ्चयम् ॥ न बलन्नात्र सामर्थ्यमुद्यम-
 स्तत्र कारणम् ॥ १७४ ॥ अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मी-
 कस्य च सञ्चयम् ॥ (४) अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्द्वानाध्य-
 यनकर्म्मसु ॥ १७५ ॥ अन्नव्यञ्जनयोर्भागौ तृतीयमुद-
 कस्य च ॥ (५) वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमुपकल्पये-

(१) शैलानां कुरुतेऽल्पममिति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(२) चतुर्थो नोपलभ्यते । इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(३) यथा पिपीलिकैः पांसु वल्मीकं क्रियते महत् । इति 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

(४) अवन्ध्यं दिवसमिति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(५) वायुसञ्चरणार्थायेति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

त ॥ १७६ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभि (१) अ सं-
 व्युतम् ॥ (२) औरसं तं विजानीयात्कण्ठमाङ्गरसं-
 व्युतम् ॥ १७७ ॥ हकारो यत्र पूर्वस्थ (३) अन्तस्था-
 च भवेत्परः ॥ पदकाले वियुज्येत संहितायां स और-
 सः ॥ १७८ ॥ मेघदुन्दुभिनिर्घोषः (४) श्रूयते पयसो
 हृदात् ॥ एवं नादं (५) प्रकुर्वीत सिंहस्य रुदितं य-
 था ॥ १७९ ॥ मासे भाद्रपदे मेघः शब्दं कुर्वीत (६)
 यादृशम् ॥ एवं गङ्गायामासाद्य (७) शुक्रं दुन्दुहे निदर्श-
 नम् ॥ १८० ॥ शाखायां वानरा यद्वन्निपतन्त्युत्पतन्ति
 च ॥ (८) एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (९) इहेहैषां निदर्श-
 नम् ॥ १८१ ॥ यथा पुच्छवती स्नेहाच्चुस्वते निजमौर-
 सम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (१०) युञ्जान इति दर्शन-
 म् ॥ १८२ ॥ ददुर्दुरोदरदेशौ तु (११) प्रफुल्लेते पुनर्य-

(१) अन्तस्थैश्चापि संयुतमिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) औरस्यंतमिति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(३) हकारो यत्र पूर्वत्र अन्तस्थश्च भवेत्पर इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

(४) ज्ञायते इति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(५) एवं नादं प्रयोक्तव्यमिति 'ग' पुस्तकपाठो बोध्यः ॥

(६) मेघाः शब्दं कुर्वन्ति । इति 'ग' पुस्तकपाठो ज्ञेयः ॥

(७) ३ । १६ । एवं नादं प्रकुर्वीतेति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(८) निपतन्त्युत्पतन्ति चेति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(९) १० । ३२ ॥

(१०) ११ । १ ॥

(११) च उदफुल्लेते इति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

था ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (१) अपाम्फेनेन दर्शन-
म् ॥ १८३ ॥ यथा भारभराक्रान्ता निश्चसन्ति नरा
भुवि ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अदृश्यः^५ सम्भृत (२)
इत्यपि ॥ १८४ ॥ कुक्कुटः कामलुब्धोऽपि (३) ककार-
द्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोऽसि (४)
निदर्शनम् ॥ १८५ ॥ वडवा च हयं दृष्ट्वा योनिं विकु-
रते यथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (५) स दुन्दुभे नि-
दर्शनम् ॥ १८६ ॥ यथा कामातुरा नारी शब्दं कुर्या-
द्दिने दिने ॥ तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः सिंहासि (६)
निदर्शनम् ॥ १८७ ॥ पक्षौ वितत्य खे गृध्रो भ्रान्त्या-
सङ्कुच्य तिष्ठति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (७) वार्ध्नीनसो
निदर्शनम् ॥ १८८ ॥ रङ्गे चैव समुत्पन्ने न ग्राह्यं पूर्वम-
क्षरम् ॥ स्वरं दीर्घं प्रयुञ्जीत पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥
१८९ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी अरं^८ इत्यभिभाषते ॥
एवं रङ्गः प्रयोक्तव्यो (८) डकारेण विवर्जितः ॥

(१) १२।७१ ॥

(२) ३१।१७ ॥

(३) कामको यद्वत् इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(४) १।१६ ॥

(५) २०।५५ ॥

(६) ५।१२ । इदं पद्यं 'ख' 'ग' पुस्तकयोर्नास्ति ॥

(७) २४।३३ ॥

(८) डकारेण तु वर्जित इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

१६० ॥ द्विमात्रो माषिको वाऽपि नासामूलं समाश्रितः ॥ अन्ते प्रयुज्यते (१) रङ्गः पञ्चमैः सानुनासिकः ॥ १६१ ॥ अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र (२) दृश्यते ॥ सर्वानुनासिकं विद्यादेष्टा (३) मध्योपधानिका ॥ १६२ ॥ यरलवाः शषसहा (४) रज्यन्ते चोपधानिकाः ॥ वर्गान्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिकः ॥ १६३ ॥ (५) नासादुत्पद्यते रङ्गः कांस्थेन सम निःस्वरः ॥ नृदुश्चैव द्विमात्रः स्याद्दृष्टिमांस् ॥ १६४ ॥ इवे (६) ति निदर्शनम् ॥ १६४ ॥ यथा व्याघ्री हरेत्पुत्तान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् ॥ भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णां प्रयोजयेत् ॥ १६५ ॥ मधुरं चापि नाव्यक्तं सुव्यक्तं न च पीडितम् ॥ सनाथस्यैव देशस्य न वर्णाः सङ्करं गताः ॥ १६६ ॥ यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पादं निधापयेत् ॥ (७) एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक्पृथक् ॥ १६७ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथा लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च घडेते पाठकाधमाः ॥ १६८ ॥ माधुर्यम-

(१) पञ्चमैः सर्वनासिकैः ॥

(२) यो रङ्गस्तत्र रज्यते । इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(३) मध्योपधानिकेति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

(४) अष्टौ ते चोपधानिनः ॥

(५) वर्गान्ते रज्यते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिकः । इति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(६) ७ । ४० । इदं पद्यं 'क' पुस्तके नास्ति ॥

(७) पदात्पदं निधारयेत् । इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

क्षरव्यक्तिः (१) पदच्छेदस्तु सुस्वरः ॥ धैर्यं गुरु लघुत्वं
च षडेते (२) पाठका गुणाः ॥ १६६ ॥ आवर्त्तते पदं
यच्च द्विस्त्रिराम्बेडितं हि तत् ॥ यथा च (३) धाम्ने
धाम्नेति (४) यजुषे यजुषेति च ॥ २०० ॥ हीयते व-
र्द्धते वा ऽपि पदं यत्र कृशोदरम् ॥ उपचारः सविज्ञे-
य (५) उभे सुश्चन्द्र दर्शनम् ॥ २०१ ॥ अथ सप्तविधाः
संयोगपिण्डाः । अयस्त्रिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो-
ज्वालापिण्डो नृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश्चेति ॥
यमान्विद्यादयस्त्रिण्डान्तसान्तस्यान्द्दारुपिण्डवत् ॥ अ-
न्तस्थं यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् ॥ २०२ ॥
अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते ॥ अशरीरं य-
मं विद्यादन्तस्थं पिण्डनायकम् ॥ २०३ ॥ ज्वालापि-
ण्डान्सनासिक्यान्सानुस्वारांस्तु नृत्पमयान् ॥ सोप-
धमान्वायुपिण्डांस्तु जिह्वामूले तु वज्रिणः ॥ २०४ ॥
तत्रायस्त्रिण्डो यथा (६) अग्निः । (७) पटक्तीः । (८)

(१) पदच्छेदो यथास्वरमिति 'क' पुस्तकपाठः ॥

(२) षडेते पाठके गुणा इति 'क' पुस्तकपाठश्च एतदमेऽर्द्धपद्यं 'चतुरक्षरषट्कं च
निवर्त्तते पुनः पुनः' इत्याधिकं ज्ञेयम् ॥

(३) १ । ३० ॥

(४) १ । ३० ॥

(५) १५ । ४३ ॥

(६) २३ । १७ ॥

(७) २७ । २० ॥

(८) १ । ४ ॥

तनच्चमीति । (१) यक्क्रेति ॥ दारुपिण्डो यथा (२)
 अश्वः । (३) सूर्यः । (४) विलिम्बने । (५) विश्व-
 जनस्य । (६) वीर्यम् । ऊर्णापिण्डो यथा (७) अश्व-
 न् । (८) कृष्णः । (९) अस्मिन् । (१०) कुक्कुटः । (११)
 अमुष्मिन् । (१२) यस्मिन् । (१३) अस्मै । इति ।
 ज्वालापिण्डो यथा (१४) ब्रह्मा । (१५) बह्वितमम् । (१६)
 गृह्णामीति । मृत्पिण्डो यथा (१७) सप्त्त्याम् । (१८)

- (१) ३२ । ८ ॥
 (२) २४ । १ ॥
 (३) ३ । २ ॥
 (४) १६ । ३५ ॥
 (५) ५ । २० ॥
 (६) १२ । २ ॥
 (७) १७ । १ ॥
 (८) १ । १ ॥
 (९) ३ । १ ॥
 (१०) १ । १६ ॥
 (११) १७ । २ ॥
 (१२) २० । ७८ ॥
 (१३) ७ । २० ॥
 (१४) १३ । ३ ॥
 (१५) १ । ८ ॥
 (१६) २ । २ ॥
 (१७) १२ । २२ ॥
 (१८) १५ । ५ ॥

संस्तुप् । (१) सिञ्छसि । (२) उद्दिव' एतमानेति ।
 वायुपिण्डो यथा (३) उपहृतो द्यौष्मिता । (४)
 देव सवितुः प्रसुवं । (५) युञ्जानः प्रथमम् । वज्र-
 पिण्डो यथा (६) दूष्कतिः । निष्कृतीः । (७) ऋ-
 वक्तामयोरिति । (८) हविष्कृदेहि । (९) दिवः ककुत् ।
 (१०) व्यदधुः कतिधेति । प्रथमेन प्रकारेण सकारेणैव
 संयुतम् ॥ एतत्स्वरं समासाद्य (११) अग्निष्वात्तान्निद-
 र्शनम् ॥ २०५ ॥ प्रथमेन ठकारेण प्रकारेण च संयु-
 तम् ॥ एतत्स्वरं समासाद्य (१२) अधिष्ठानं निदर्शनम् ॥
 २०६ ॥ प्रथमेन णकारेण नकारेणैव संयुतम् ॥ एत-
 त्स्वरं समासाद्य (१३) त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशौ निदर्शनम् ॥

(१) ५ । १० ॥

(२) ५ । २७ ॥

(३) २ । ११ ।

(४) ९ । ११ ॥

(५) ११ । ११ ॥

(६) १२ । ८३ ॥

(७) ४ । ९ ॥

(८) १ । १५ ॥

(९) ३ । १२ ॥

(१०) ३१ । १० ॥

(११) १९ । ६१ ॥

(१२) १७ । १८ ॥

(१३) १० । १४ ॥ त्रिषु पद्येषु प्रथममेव इति 'स' पुस्तकपाठश्च ॥

२०७॥ प्रथमेनैव रङ्गेण नकारेण च संयुतम् ॥ एतद्र-
 ज्जितमासाद्य (१) दृष्टिमां २॥ इति दर्शनम् ॥ २०८ ॥
 ककारादयो मकारावसानाः पञ्चविंशतिस्यर्शाः कृष्णा
 व्याख्याताः शनैश्चरदैवत्याः ॥ चत्वारोऽन्तस्था यरलवाः
 कपिला अग्निदैवत्याः । चत्वार ऊष्माणः शप्रसहा अ-
 रुणा आदित्यदैवत्याः । एवं त्रयस्त्रिंशदंशद्वयज्जनानि
 स्यर्शोन्तस्थोष्माणश्चेति । चतुर्विधं करणम् । स्पृष्टम-
 स्पृष्टं संवृतं विवृतं चेति । संवृता घोषा विवृता अ-
 घोषाः, विठंशतिर्वोषास्ते गजडदवा घभटधमाः ।
 उज्जगनमा यरलवाश्चेति । त्रयोदशाघोषास्ते कचटत-
 पाः खड्गठयफाः शप्रसाश्चेति । षड्विधमास्यप्रयत्नम् ।
 संवृतं विवृतमस्पृष्टं स्पृष्टमौषत्स्पृष्टं चार्द्धस्पृष्टं चेति ॥
 तत्र । अकारः संवृतो ज्ञेय इतरे विवृताः खराः ॥ स-
 र्वे च तेस्युरस्पृष्टाः स्यर्शाः स्पृष्टा भवन्ति हि ॥ २०९ ॥
 द्विषत्स्पृष्टास्तथान्तस्था ऊष्माणोऽर्द्धस्पृष्टाः खराः ॥ सा-
 मान्यं भजते वर्णाः सस्थानकरणस्य हि ॥ २१० ॥ ऋ-
 लोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रारेफलकारयोः ॥ तस्मादस्पृष्टता
 न स्यादल्लकारनिरूपणे ॥ २११ ॥ वर्गाणां प्रथमा द्वि-
 तीयाः शप्रसहाश्चाघोषा, घोषास्त्वन्ये दशधा वर्णा भ-
 वन्ति । औरस्यकण्ठ्यमूर्धन्यतालव्यदन्यौदण्यन्तमूली-

यजिह्वामूलीययमानुस्वाराश्चेति । तत्र द्वावौरस्यौ ह्य ह्य
इति । त्रयः कण्ठ्या अवर्णहकारविसर्जनीया इति ।
षण्मूर्ध्न्याः षकारो टवर्गश्चेति । नव तालव्या द्ववर्णच-
वर्गशकारैकारयकाराः । अष्टौ दन्त्या लवर्णलकारस-
कारतवर्गा इति । अष्टावोष्ण्या उवर्णवकारोपध्मानीय-
पवर्गा इति । एको दन्तमूलीयो रेफः । पञ्च जिह्वामूली-
या ऋ० कौ कवर्ग इति । चत्वारो यमाः कुं खुं गुं घुं इ-
ति ॥ रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक्थ्वा (१) इत्यपरो भवेत् ॥
(२) बिह्मा ते तु तृतीयश्च (३) जम्भे दध्मश्चतुर्थकः ॥
२१२ ॥ अपञ्चमैश्चैकपदे संयुक्तं पञ्चमात्परम् ॥ उत्प-
द्यते यमस्तत्र सोऽङ्गं पूर्वाक्षरस्य हि (४) ॥ २१३ ॥ पञ्चमाः
शषसैर्युक्ता अन्तस्थैर्वाऽपि संयुताः ॥ यमास्तत्र निव-
र्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः ॥ २१४ ॥ आद्या मात्रा
तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर्भवेत् ॥ तालव्यस्य तथौ-
ष्ण्यास्य द्वितीया च यथा क्रमम् ॥ २१५ ॥ यादृशी र-
त्ववर्णाभा जपायाः कुसुमेऽथ वा ॥ तादृशं रञ्जयेद्वर्णं
प्रान्ते नासिक्यमाचरेत् (५) ॥ २१६ ॥ लाक्षारक्तं यथा तोयं

(१) २३ । २९ ॥

(२) १२ । १९ ॥

(३) १६ । ६४ ॥

(४) आपञ्चमैश्चैकपादः संयुक्तं पञ्चमाक्षरम् ॥ उत्पद्यन्ते यमास्तस्याङ्गं पूर्वाक्ष-
रस्य हि । इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(५) नासिक्यमागतमिति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

SGDP

नकारान्तं पदं (१) तथा ॥ सर्वरङ्गं विजानीयाच्छ्रू-
 निति(२) निदर्शनम् ॥ २१७ ॥ लुप्ते नकारे यत्स्वरं
 रञ्जन्ति शौनकादयः ॥ आदिरङ्गं विजानीयान्न चासी-
 दिव विन्दति ॥ २१८ ॥ प्रथमस्थप्रकारेण तकारेण च
 संयुतम् ॥ (३) एतदक्षरमासाद्य त्रिष्टुभेति(४) निदर्श-
 नम् ॥ २१९ ॥ प्रथमस्थप्रकारेण थकारेण च संयुतम् ॥
 एतत्स्वरं समासाद्या(५) धिष्ठानमिति दर्शनम् ॥
 २२० ॥ चतुर्थं च तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन च ॥ आद्यं
 मध्यं (६) तथान्यं च स्वरूपेणाभिपीडयेत् ॥ २२१ ॥
 अवग्रहपदच्छेद उदात्तं दृश्यते यदि ॥ स्वरन्तं स्वरितं
 प्राज्ञः सन्धौ तु स्वार्यते परम् ॥ २२२ ॥
 स्वरसन्धिविधानेन नीचोच्चं तु विधीयते ॥ व्यञ्जना-
 द्वा स्वरद्वयाऽपि तत्सन्धौ स्वर उच्यते ॥ २२३ ॥ उदा-
 त्तानिहितः स्वारः स्वरितात्प्रचयोभवेत् ॥ उदात्तात्स्वरिता(७)त्पूर्वो नान्य आपद्यते स्वरः ॥ २२४ ॥ पदका-
 ले यः स्वरितः संहितायां तथैव च ॥ स्वरिताच्चेद्भवे-

(१) पदमित्यत्र स्वरमिति च 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(२) ७ । ३७ ॥

(३) एतत्स्वरं समासायेति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(४) २८ । ४० ॥

(५) १७ । १६ ॥

(६) पञ्चस्वाक्षरेण म इति 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

(७) पूर्वज्ञान्यमापद्यते स्वरमिति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

त्पञ्चात्स एव निश्चितः स्वरः ॥ २२५ ॥ प्रथमाश्च तृ-
 तीयाः स्युः परे घोषवति स्थिते ॥ पञ्चमाः पञ्चमे
 प्राठे द्वितीयाः शषसेषु च ॥ २२६ ॥ उदात्तान्निहतः
 स्वार्थः स्वारोदात्तौ न तत्परौ ॥ स्वरितो यस्तथाभूतो
 ज्ञेयः स प्रचयः सदा ॥ २२७ ॥ उच्चानुदात्तयोर्योगे
 स्वरितः स्वार उच्यते ॥ ऐक्यं तत्प्रचयः प्रोक्तः सन्धिरे-
 षां मिथोऽद्भुतः ॥ २२८ ॥ बह्वीर्जिह्वा यथा गृह्णात्य-
 न्हा वह्निस्तथैव च ॥ ब्रह्मरूपं विजानीयाद्गुरुमेवात्मनः
 सदा ॥ २२९ ॥ यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रति-
 ष्ठितम् ॥ करोति तत्प्रदानं यत्तस्माद्ब्रह्ममयो गुरुः ॥
 २३० ॥ विधिनाऽप्यविधिज्ञानमविधानान्न लभ्यते ॥
 अविधानपरो नित्यं प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ २३१ ॥
 युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न ग्राह्यं गुरुगौरवात् ॥ सर्वशा-
 स्त्ररहस्यं तद्याज्ञवल्क्येन भाषितम् ॥ २३२ ॥ इति
 श्री महर्षियोगिवरायाज्ञवल्क्यप्रोक्ता शिक्षा समाप्ता ॥

अथ वासिष्ठी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वासिष्ठस्यमतं यथा ॥ सर्वानु-
क्रममुद्धृत्य ऋग्यजुषोस्तु लक्षणम् ॥ १ ॥ (१) अध्याये-
प्रथमे नवमेऽनुवाके पराक्रूरस्येत्येका ऋगन्यानि यजूंषि
सर्वे मन्त्राः, सप्तदशोत्तरशतं यजूंषि प्रथमे । १ । ११७ ॥
द्वितीयेऽध्याये वीतिहोत्र, मित्येषा तेऽअग्न, इति म-
रुतां षष्ठीरिति, यस्परिधिमिति यजुरन्ताग्नेः प्रियं
यजुः सः सुवभागा इति यजुरन्ता स्वाहा वाडिति य-
जुरेकेन सह मन्त्रं, देवागातुविदऽइति द्वे सँवर्चसेति
ये रुपाण्याधत्तेति द्वे द्वे द्वितीये द्वादशैवार्चः षट्सप्त-
तिर्य्यजूंषि ॥ २ । ७६ ॥ तृतीयेऽध्याये समिधाग्नि-
मिति चतस्रः आयङ्गौरिति तिस्रोऽग्निर्ज्योतिरिति
सप्त गायत्र्यः पूर्वाः पञ्चैकपदाऽनन्तरे त्रिपदे उपप्रय-
न्त इति षडिन्धानाऽइति त्र्यवसाना महापङ्क्तिरू-
पाश्चेति सप्तगायत्र्यः आध्यायास्तिस्त्रिपदा उत्तरा-
श्चतस्रो द्विपदाः सोमानमिति नवागन्मेति तिस्रो गृ-
हा मेति चतस्रः उपहृता इति त्र्यवसाना महापङ्क्तिः
प्रधासिन इति चतस्रः पूर्णा दर्वि द्वे अक्षन्नमीमद-

दन्तेति षडव रुद्रमिति चतस्र एतत्ते रुद्रेत्येकाऽऽ-
 स्तारपङ्क्तिर्जपयजुरित्येके आयुषमित्येषा तृतीये ऋ-
 चस्त्रिषष्टिर्द्वाषष्टिर्वा चतुस्त्रिंशत्षष्टिर्त्रिंशद्वा यजूं-
 षि ॥ ६३ । ३६ ॥ चतुर्थेऽध्याये एदमिति द्वे अत्यष्टौ च-
 वसाने आवऽदृत्येकाऽऽपो देवीरिति विश्वो देवस्येति
 दैवीन्धियमिति आत्राः पीता इति चाग्ने त्वमिति त्व-
 मग्ने वव्यसि समख्ये अभिन्यमित्येकैका परिमाऽग्ने
 इति द्वे अस्तब्धना द्यामिति चतस्रो नमो मित्रस्येत्येका
 या ते धामानीति चैका चतुर्थे एकविंशतिर्विंशतिर्वा
 पञ्चषष्टिर्यजूंषि षट्षष्टिर्वा ॥ २१ । ६६ ॥ पञ्चमेऽ-
 ध्याये भवतन्तऽदिति द्वे अठ० शुरठ० शुरिति प्रकृति
 अतुरवसाना युञ्जतऽदिति तिस्रो विष्णोर्नुकमिति
 तिस्रः पूर्वे यजुरन्ते विष्णवे त्वेति यजुरुभयतः परित्वि-
 त्येका त्वठ० सोमेति पञ्चाद्या गायत्र्यनवसाना जुषा-
 ण इत्येकपदा विराड् यजुरन्तोरु विष्णोऽइत्येषा वा-
 रद्वयं पञ्चमे सप्तदशर्चः पञ्चदशोत्तरशतानि यजूं-
 षि ॥ १७ । ११५ ॥ षष्ठेऽध्याये या ते धामानीत्येका
 विष्णोः कर्माणीति द्वे इदमापो महापङ्क्तिस्त्र्यवसा-
 ना देवत्त्वष्टुरित्येका यदाङ्गरघ्न्याऽइत्यवसाना गाय-
 त्री चैका हविष्मतीरित्येका अमूर्या इत्येका हृदे
 त्वा शृणोत्त्वग्निरिति चतस्रो यत्ते सोमेति द्वे प्रा-

गपागिति द्वे षष्ठे ऋचः सप्तदश अशीतिर्यजूंषि ॥

१७ । ८३ ॥ सप्तमेऽध्याये वाचस्पतये इत्येका-

ऽन्तस्ते इत्येका वायविति षड्यजुरन्ता सा प्रथमे

त्येकाऽयँवेनऽइति यजुरन्ते ये देवासऽइत्येका मूर्ध्नीन-

मित्येका ध्रुवन्ध्रुवेणेति द्वे कोऽसीत्येका इन्द्राग्नीऽआ-

गतमिति दश यजुरन्ता उदुत्यमिति चतस्रः सप्त ऋच-

स्त्रिंशदेकादशोत्तरयजूंषि । ३० । १११ ॥ अष्टमे-

ऽध्याये कदा चनेति तिस्रो यजुरन्ताऽऽदित्येभ्यस्त्वेति

यजुः अदस्माऽइति द्वे अहं परस्तादित्येका समिन्द्रेति

सप्तोरुर्ठ० ह्रीत्येकाऽग्निरनीकमिति तिस्रऽएजतु द्वे

पूर्वा अयसाना महापङ्क्तिर्मरुतो यॄत्येति द्वे आतिष्ठे-

ति यजुरन्तास्तिस्रो यस्मान्नेति द्वे द्वितीया यजुरन्ता

सह प्राणेनेति यजुरग्ने पवस्वेति चतस्रो यजुरन्ताऽऽ-

जिगधेति द्वे ब्विनऽइन्द्रेति वाचस्पतिमिति द्वे ति-

स्रोऽपि यजुरन्ता उपसृजन्निति द्वे युवन्तमिति अय-

सानेऽत्यष्टिर्ययोरोजसेत्येका चतुस्त्रिंशत्तन्वऽइति

तिस्रोऽष्टमे त्रिचत्वारिंशत्तयो यजूर्ठ० षि त्रिचतु-

रुत्तरर्ठ० शतम् । ४३ । १०४ ॥ नवमेऽध्याये देव

सवितरित्येकाऽपाॄरसमिति यजुरन्ते वाजस्यन्वित्ये-

काऽऽखन्तरवसाना पुरऽउष्णिगिति व्वातो वेति तिस्र-

ऽएषत्येति षड्वाजस्येममिति सप्ताग्ने सहस्वेति चैका

नवमे ऋचो द्वाविंशतिर्यजूंषि चतुरशीतिः ॥ २२ ।
 ८४ ॥ दशमेऽध्याये, अपोदेवा इत्येका सधमादऽइत्येका
 हिरण्यरूपावित्येका यजुरन्ता मित्रोऽसि वरुणोसि य-
 जुः प्रपर्वतस्थेत्येका प्रजापतेनेत्येव यजुर्मेध्यायमसुष्य
 यजुर्मातऽइन्द्रेत्येका हठं सऽइत्येका निषसादेत्येका
 व्यायुः पूतऽइति चतस्रो दशमे ऋचो द्वादश, यजूठं षि
 द्विरुत्तरशतम् ॥ १२ । १०२ ॥ एकादशेऽध्याये युञ्जा-
 नऽइत्यष्टौ, ऋचास्तोममित्यनवसाना गायत्री, हस्तऽ-
 आधायेत्येका यजुरन्ताऽऽनुष्टुभेनेति यजुः प्रतूर्तमिति
 चतस्रोऽन्त्या यजुर्गर्भोर्वन्तरिक्षमिति यजुरन्वग्नि-
 रित्येकादशापाम्पृष्ठमिति तिस्रस्त्वामग्नऽइति षडपो
 देवीरिति दश, नवमी अयसानान्त्यैकपदौषधय इति
 तिस्रऽआपो हि ष्ठेति तिस्रो मित्रऽइति पञ्च, कृ-
 त्वा येत्येका मित्रस्थेति तिस्रो विश्वो देवस्याध्यायान्ताः
 सप्तदशैकादशे ऋचः षट्सप्ततिर्यजूंषि षड्विठं श-
 तिः ॥ ७६ । २६ ॥ द्वादशेऽध्याये ऋचां बाहुल्याय-
 जूँषि दोग्धियन्ते शेषा ऋचो, विष्णोः वक्रमोऽसी-
 ति चत्वारि हठं सः शुचिषदित्यूक्त्वायजुः स बोधिस्त्वं-
 रिरित्यन्ते विश्वकर्माणे स्वाहेति यजुः, सञ्ज्ञानम-
 सीत्यग्नेर्वमस्मासीति चितस्थेति चिदसीति द्वे सजूर-
 ष्दऽइति शेषाश्चतुर्दशोत्तरठं शतमृचस्तत्र सुपर्णोऽसि

चतुरवसानाऽऽकृतिर्नमो भूत्याऽइति विराडेकपदा द्वा-
दश यजूंषि द्वादशे ऋचश्चतुर्दशोत्तरर्ठं शत् ॥ १२ ।
११४ ॥ तयोदशेऽध्याये मयि गृह्णामीति चतस्रोऽषा-
ढासीत्येका मधुव्वाताऽइत्येकादश सम्यक्स्रवन्तीति
नवेमस्माहिर्ठं सीरिति षडाद्यानां पञ्चानामन्तेषु द्वे
द्वे यजूंष्यध्यायान्ते लोकन्ताऽइन्द्रमिति तिस्रः प्रती-
कोक्ता लोकमष्टण ताऽअस्येन्द्रं विश्वाऽइति तयोदशे
ऋचो द्वापञ्चाशद्यजूंषि सप्ताशीतिः । ५२ । ८७ ॥ च-
तुर्दशेऽध्याये ध्रुवचित्तिरिति पञ्च चतस्रो यजुरन्ता
मूर्द्धा व्यऽइत्यनुवाकान्ते लोकन्ताऽइन्द्रमिति तिस्रऽ-
इन्द्राग्नीऽइत्येका मूर्द्धासीति द्वे तयोर्मध्ये चतुर्दश य-
जूंषि छन्दोबन्धेन सङ्गृह्य सम्पद्यन्ते लोकन्ताऽइन्द्र-
मिति तिस्रश्चतुर्दशे प्रतीकोपादानं वर्जयित्वा ऋचो-
ऽष्टौ सह सप्तदश यजूंषि चतुःपञ्चाशदुत्तरं शतम् ।
१७ । १५४ ॥ पञ्चदशेऽध्यायेऽग्नेजातानिति द्वे अ-
ग्नेः पुरीषमित्येकाऽग्निर्मूर्ध्वेत्येकत्रिंशत्तत्राग्नि-
र्ठं होतारमिति अयसानाऽग्ने त्वन्तऽइति द्विप-
दास्त्रिंशो येनऽऋषयोऽष्टौ लोकमष्टणेति चतस्रः प-
ञ्चदशे ऋचः षट्चत्वारिंशद्यजूंषि नवतिः ।
४६ । ६० ॥ षोडशेऽध्याये नमस्तऽइति षोडश द्रापे-
ऽअन्धसम्पतइति सप्तदश षोडशे ऋचस्त्रयस्त्रिंश-

दुत्तरर्ठं शतम् ॥ ३३ । १२६ ॥ सप्तदशेऽध्यायेऽश्म-
नूर्जमिति चत्वारिंशो मा मेऽअग्निऽइत्येकं नृषदे वेडिति
पञ्चैन्द्रं दैवीरित्येकमित्युद्धृतानि यजूंष्येकादशर्चः
पञ्चनवतिः । ११ । ६५ ॥ अष्टादशेऽध्याये वाजस्य नि-
ति सप्त स नो भुवनस्येत्येका यास्तऽइति चतस्रोऽग्निं
युनज्जमीत्याध्यायान्तऽक्तचो नामेत्युद्धृत्य यजुर्यजुरे-
कोऽपरर्ठं सप्तविंशतिरष्टादशे ऋचः षट्त्रिंश-
शद्यजूंष्यष्ट षष्टिस्त्रीणि शतानि ॥ ३६ । ३६८ ॥
एकोनविंशतिऽध्याये स्वाद्वीन्वा यजुरित्येका परी-
तऽइति चतस्रो ब्रह्मक्षत्रमिति द्वे नानाहीत्येका या
व्याघ्रमिति आध्यायान्ताश्चतुरशीतिः पितृभ्यऽइत्युद्धृत्य
तत्रेदं हविरिति अयसाना महापङ्क्ती रेतोमूत्र-
मिति द्वे अयसाने अयसानेऽअयकारी एकोनविंशतिऽध्याये
ऋचश्चतुर्णवतिर्यजूंषि विंशतिऽशतम् ॥ ६४ । ३० ॥
विंशतिमेऽध्याये क्षत्रस्य योनिर्द्विपदा गायत्री नि-
षसादेत्येका कोऽसीति षडन्या अयसाना महाप-
ङ्क्तिस्त्रया देवा इति अयसाना पङ्क्तिर्लोमानीत्येका
यद्देवा इति तिस्रः समुद्रे ते इति द्विपदा विराडिका
द्रुपदादिवमिति तिस्रः समाववर्तीत्येकाऽध्यायान्त्य-
ध्यायान्त्यः षड्ष्टिभ्यऽउपयामेति यजुर्विंशतिमे ऋ-
चश्चतुरशीतिर्यजूंषि चतुर्दश ॥ ८४ । १४ ॥ एक-

विठं शतितमेऽध्याये, इमन्मे व्वरुणेति विठं शतिकृ-
 तः शेषाणि होता यज्ञदित्यारभ्याध्यायान्तानि य-
 जूर्णेषु त्रयस्त्रिंशद्विठं शतिर्यजूर्णेषु त्रय-
 स्त्रिंशत् । २८ । ३३ ॥ द्वाविठं शतितमेऽध्याये, इ-
 मामगृह्णन्नित्येका योऽअर्वन्तमिति च तत्सवितुरि-
 ति दश विश्वो देवस्येत्येका, द्वाविठं शे ऋचस्त्रयो-
 दश, त्रयोदशोत्तरं शतं यजूर्णेषु ॥ १३ । ११३ ॥
 त्रयोविठं शतितमेऽध्याये हिरण्यगर्भं इत्युत्सक्थ्या ऽ-
 अव गुदमित्यध्यायान्ताः पञ्चचत्वारिंशत्तयोविठं
 शे ऋचोऽष्टापञ्चाशद्यजूर्णेषु चतुर्विंशत् शतिः ॥ ५८ ।
 २४ ॥ चतुर्विंशत् शतितमेऽध्याये, अश्वस्तूपर इत्या-
 रभ्याध्यायान्तानि सर्वाणि यजूर्णेषु ॥ पञ्चविठं श-
 तितमेऽध्याये शादन्द्गिरित्यारभ्य त्वचेत्यन्तं सर्वाणि
 यजूर्णेषु जुष्वकायेति द्विपदा हिरण्यगर्भं इत्यारभ्य
 हविःस्मानित्यन्ताः षट्त्रिंशद्विठं शतं इमां नु कमिति
 षड्द्विपदाः पञ्चविंश ऽऋचस्त्रिचत्वारिंशत् शतं ॥ ४३ ।
 षड्त्रिंशत् शतितमेऽध्याये प्रियो देवानामित्येकाऽनव-
 साना बृहस्पतेऽअतीत्यध्यायान्ताश्चतुर्विंशत् शतिः ष-
 ड्त्रिंशत् शे ऋचः पञ्चविठं शतिः सप्त यजूर्णेष्वष्टौ य-
 जुरन्ताः ॥ २५ । १५ ॥ सप्तविठं शतितमेऽध्याये स-
 मास्त्वाऽग्न इति दशोर्द्वाऽअस्येति द्वादश पीवोऽअन्ता-

निति द्वादशाभित्वा दश सँवत्सरोऽसीति यजुरेकं स-
प्तविठं० श्रे ऋचश्चतुश्चत्वारिठं० शद्यजुरेकम् ॥ ४४ ।
१ ॥ अष्टाविठं० श्रुतिमेऽध्याये होता यक्षदित्यादीनि
यजूंष्येवठं० सर्वाणि यजूंषि षट्चत्वारिंशत् ॥
४६ ॥ एकोनविठं० श्रेऽध्याये समिद्धोऽञ्जन्निति स-
प्तपञ्चाशद्वचऽआग्नेयः कृष्णग्रीवऽइत्यारभ्याध्यायान्ता-
नि द्वाविठं० शद्यजूंषि ॥ ५७ । ३२ ॥ विठं० शत-
मेऽध्याये देव सवितारिति तिस्रः पराणि सर्वाण्य-
ध्यायान्तानि सप्तसप्तत्युत्तरठं० शतं यजूंषि ॥ ३ ।
१०७ ॥ एकविठं० शतमेऽध्याये सहस्रग्रीर्षेति द्वा-
विठं० शतिकृत्तच एव ॥ २२ ॥ द्वाविठं० शतमेऽध्याये
तदेवाग्निरित्यादयः षोडशर्चस्तत्र तृतीया न तस्य
प्रतिमेति द्विपदा गायत्री हिरण्यगर्भा यः प्राणतो य-
स्येमे यऽआत्मा मदा इति चतस्रो मा मा हिठं० सीदित्ये-
का यस्मान्न जातऽइति द्वे आपो ह, यश्चिदिति द्वे एताः
प्रतीकोक्ता सह षड्विठं० शतिरेव ॥ २५ ॥ त्रयस्त्रिठं०
तमेऽध्यायेऽस्या जरासऽइत्याद्यध्यायान्ताः सर्वाऽऋच
एव द्वाविठं० शतिः प्रतीकोक्ताः सहैकोनविठं० शतिः
शतमृच एव ॥ ११६ ॥ चतुस्त्रिठं० शतमेऽध्याये य-
ज्जागृतऽइत्येवमादयोऽध्यायपर्यन्ताऽअष्टापञ्चाशद्वच
एव चतस्रः प्रतीकोक्ताः सह द्वाषष्टिकृत्तचऽएव ॥ ६२ ॥

षड्विंशतिः शतमेऽध्यायेऽपेतो यन्त्वित्यादयऽएक वि-
 ठः शतिर्ऋचो द्युभिरहोभिरित्येकं यजुर्व्यायुः पुनात्व-
 ति चत्वारि यजूंषि अप नऽइत्येकमेकविंशतिः शट्चः
 षड्यजूंषि ॥ २१ । ६ ॥ षट्त्रिंशतिः शतमेऽध्याये य-
 न्मऽइत्येका तत्सवितुरिति षडिन्द्रो विश्वस्य विरा-
 ड्द्विपदा शन्नोमिच्छऽइति नवाहानिशमिति द्विपदा
 गायत्री नमस्तऽइति तिस्रस्तच्चतुरित्येका यजुर्मध्या
 पुरस्ताद्यजुर्यजुरन्ता षट्त्रिंशतिः शे विंशतिः शतिर्ऋचो
 यजूंषि चैकविंशतिः शतिर्द्वाविंशतिः शतिर्वा ॥ २० ।
 २२ ॥ सप्तत्रिंशतिः शतमेऽध्याये युञ्जतऽइत्येका प्रैत्वि-
 त्येका धर्त्ता दिवऽइति द्वे हृदे त्वेका सप्तत्रिंशतिः शे प-
 ञ्चर्षो यजूंष्येकत्रिंशतिः शत् ॥ ५ । ३१ ॥ अष्टत्रि-
 ण्शतिः शेऽध्याये यस्ते स्तनऽइत्येका विश्वाऽआशा ऽइ-
 त्येकाऽश्विना वर्धामिति द्वे अभीममिति द्वे गायत्री
 बृहत्यौ मध्येऽनवसानाऽतिशक्नी वा समस्तच्यवसाना
 क्षत्रस्यत्विति चतस्रऽउदयमित्येका यावती द्वे पयसो
 रेतऽइति गायत्र्यनवसाना चैकेत्यष्टत्रिंशतिः शे त्रयोदश
 चतुर्दश वा ऋचो यजूंषि द्वापञ्चाशत् ॥ १४ । ५२ ॥
 एकोनचत्वारिंशतिः शतमेऽध्याये मनसः काममित्ये-
 कोग्रश्च भीमश्चेति च नवत्रिंशतिः शतमे ऋचो द्वे यजु-
 षी सप्तोत्तरशतम् । २ । १०७ ॥ चत्वारिंशतिः श-

तमेधयाये ईशा वास्यमिति चतुर्द्दशाग्ने नयेति च हे
 इति सप्तदशर्चो वायुरनिलमिति हे यजुषी ओमिति
 वा गायत्री क्रतो इति त्रीणि यजूंषि हिरण्यमेन
 पात्त्रेणेति वा खम्बहोति चत्वारिंशत्तमे यजूंषि
 सप्त, ऋग्यजुषोः सङ्ख्याविभागः ॥ १७ । ७ ॥ एकीकृ-
 त्वा ऋचः सर्वा मुनिषड्वेदभूमिताः । १४ । ६७ ॥ अ-
 ध्विरामाथ वा ज्ञेया वसिष्ठेन च धीमता ॥ १ ॥ ए-
 वं सर्वाणि यजूंषि रामाश्विनसुयुग्मकाः ॥ २८२३ ॥
 अथ वा पञ्चभिर्न्यूनाः संहितायां विभागतः ॥ २ ॥
 इति ऋग्यजुर्विभागात्मिका वासिष्ठी शिक्षा स-
 माप्ता ॥

अथ कात्यायनीशिक्षा व्याख्यान युताऽऽरभ्यते ॥

अथ कात्यायनी शिक्षाऽतिदुर्विज्ञेयत्वात्स्वरित-
स्यादौ लक्षणमाह ॥

यदुदात्तात्परं नीचं स्वार्यं तत्परतो न चेत् ॥ उदा-
त्तात्स्वरितं वा स्याद्यत्र स्यात्स्वरितं वदेत् । (१) ॥ १ ॥

आद्यस्य पादत्रयस्यायमर्थः । पदकालीनं यदुदात्तात्परमनु-
दात्तमक्षरं दृश्यते तत्संहिताकाले स्वरितं कार्यम् । यदि तत्स्मा-
त्परं सन्धिकाले पदकाले वा तत्स्वरितमुदात्तम् भवति । अथोदा-
हरणम् । यथा (२) अग्निन्दुवस्यत । (३) त्वय्यविष्टुठ । अन्यस्य-
पादस्यायमर्थः । न केवलमुदात्तात्परमनुदात्तमक्षरं स्वार्यम् किं
तर्हि यत्पदकाले स्वरितं तदपि संहितायां स्वार्यमेव न चेत्स्वरि-
तोदात्तात्परम् । यथा ४) देवस्य त्वा । (५) होताऽदुध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ स्वरितस्यापवादलक्षणान्तरमाह ॥

एकीभूतमुदात्तेन स्यादुदात्तमतः परम् ॥ नीचं

(१) उदात्तं स्वरितं तस्मादेवं स्यात्स्वरितं च यत् । इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(२) ३ । १ ॥

(३) १३ । ५२ ॥

(४) १ । १० ॥

(५) २५ । २८ ॥

स्वार्थं यथोक्तं चेदञ्च स्यात्स्वरितान्वितम् ॥ २ ॥

एकीभूतमुदात्तेन स्यादुदात्तमित्यर्थः । उक्तलक्षणं स्वरितं वक्ष्य-
माणलक्षणमुदात्तप्रचयो वा यदा संहिताकाले उदात्तेन सहै-
कत्वं गच्छति तदोदात्तमेव भवति । ननु चाल्पान्तिभिन्नत्वात्स्वरा-
णां न हि वृक्षत्वशिंशिपात्वयोरिवैकत्वं दृश्यतेऽतः कथमुच्यते । उ-
दात्तेनैकीभूतमुदात्तं भवतीत्युच्यते । यत्पदकाले स्वरद्वयस्थाने सं-
हितायामेकस्वरमुच्चार्यते स एकीभावोऽत्र विवक्षितो नान्यः सदा
दृश्यतेऽतो न दोषः । उदात्तस्यानुदात्तेन सहैकीभावे उदात्तो भ-
वति । उदाहरणानि यथा (१) प्रार्प्यतु । (२) व्विव्याधि । स्वरित-
स्योदात्तेन सहैकीभावे उदाहरणं यथा (३) अद्भुत्येऽवसे । (४) अपा-
मीवाम् । यथोक्तं चेदित्यस्यायमर्थः । एकीभूतं यदुदात्तमुक्तलक्षण-
मतः उदात्तात्परमनुदात्तं संहितास्वरं तत्स्वार्थं यथोक्तं चेदिति ।
न चेत्स्वरितोदात्तमित्यर्थः । ननु यदुदात्तात्परमनुदात्तं तत्स्वार्थं यथोक्तं चेदिति ।
परमनुदात्तमक्षरं स्वार्थमिति पूर्वमुक्तमिदानीमेकीभूतेनेति लक्ष-
णेन यत्संहितायामुदात्तमापादितं ततः परमनुदात्तं स्वार्थमित्यु-
च्यतेऽतो न पुनरुक्तता । उदाहरणं यथा (५) प्रेत । (६) एहि । प्र-
चितस्योदात्तेन सहैकीभावोदाहरणं यथा ७) अश्विभ्योऽश्वपति-

- (1) 2 | 2 ||
- (2) 3 | 2 ||
- (3) 34 | 22 ||
- (4) 34 | 22 ||
- (5) 23 | 44 ||
- (6) 3 | 23 ||
- (7) 24 | 24 ||

बभूवः । (१) अमीमदन्तातीटपन्त । यच्च स्यात्स्वरितान्वितमित्यस्या-
यमर्थः । न केवलमेकीभावान्विहितादुदात्तात्परमनुदात्तमक्षरं
स्वार्यं किं तर्हि यदनुदात्तं स्वरितेन सहैकीभूतं भवति तदपि
स्वार्यं किं तर्हि यदनुदात्तं स्वरितेन सहैकीभूतं भवति तदपि
स्वार्यमेव । यथोक्तं चेदित्यनुवर्तते तत्रोदाहरणानि यथा (२) खा-
होद्याय । (३) गायत्तं छन्दोऽसि । (४) इन्द्राग्निना । ननु स्वरिता-
नुदात्तयोरैकीभावः स्वरितं भवतीत्युक्तेः कउपयोगः । उदात्तस्वरि-
तयोरैकीभावे स्वरितस्योदाहरणे, (५) उपोपेत्यत्रैवास्याप्यनुदात्त-
त्वादुच्यते । तत्र एकपदगतस्य स्वरितादुपरितनस्योदात्तस्यानुदा-
त्तसञ्ज्ञां वक्ष्यति । तेनास्याप्यनुदात्तत्वादत्रोदाहरणे तु भिन्नपद-
त्वमती न विरुद्धमिदमेवात्थं वैलक्षण्यमालोच्योदाहरणत्रितयमत्र
दत्तम् ॥ एकीभूतमुदात्तेन स्यादुदात्तमित्यस्यापवादमाह ॥

यदुदात्त इकारः स्यादनुदात्तेन संयुतम् ॥ इकारे-
ण तदा स्वार्योऽभीन्वतामित्ययं यथा ॥ ३ ॥

उदात्तो यदेकारः पूर्वः, परेणानुदात्तेनैकीभूतो भवति ऋस्वि-
नैवेकारेण तदा स्वरितो भवति संहितायाम् । यदि स्वरितमुदा-
त्तं वाऽती न भवति, एतद्यावत्स्वरितलक्षणं तावदनुवर्तते । अत्रो-
दाहरणं यथा (६) अभीन्वताम् । एकीभूतमुदात्तेनेत्यस्य तत्परस्य
चापवादकं लक्षणान्तरमाह ॥

(१) क्रमोदाहरणम् १९ । ३४ ॥

(२) ३२ । ११ ॥

(३) ३८ । ६ ॥

(४) पूर्वोक्तमुदाहरणं ज्ञेयम् ॥

(५) ३ । ३४ ॥ इमान्युदाहरणानि कुत्र चित्संहितायाः कुत्र चित्पदपाठस्य बो-
धयान्ति ॥

(६) ११ । ६१ ॥

पदकाले य एकारउदात्तः संहितोद्भवः ॥ ओकार-
स्वरसंयुक्तोऽयं न च स्वार्थ्य एव सः ॥ ४ ॥ अस्यार्थः
स्पष्टः । उदाहरणे यथा संहितायाः ॥ (१)अभीन्व-
ताम् । (२)तेऽश्वरसाम् । न पदकालीने इत्यर्थः ।
अत्रोदाहरणम् । (३)मा॒रुतोऽसि । वे॒दोऽसि । (४) ॥

स्वरितं पदमध्यस्थमुदात्तेन समन्वितम् ॥ पदकाले
न पूर्व्वेण ततः स्वार्थ्यन्तु यत्परम् ॥ ५ ॥ स्पष्टार्थः । उ-
दाहरणं यथा(५) मा॒तेव(६) ॥ पि॒तेव ॥ अत्र द्ववकारे
विशेषमाह ॥

एकोभूताविकारौ चेदुदात्तस्वरितौ पदे ॥ एकस्मि-
न्नेव तौ स्वार्थ्यौ दीर्घपूर्व्वे तयोः परम् ॥ ६ ॥ स्पष्टार्थः ॥

पदस्य स्वरितस्थाने व्यञ्जनं जायते यदि ॥ सन्धि-
काले तदा नीचः स्वार्थ्यः स्यात्तत्परः स्थितः ॥ ७ ॥ स्प-
ष्टार्थः ॥ उदाहरणे यथा(७) य॒दत्तयु॑प । (८)क॒त्त्यस्य ॥
पदकाले यदा नादः स्वरितः स च इष्यते ॥ सन्धि-

(१) २२ । ६१ ॥

(२) २४ । ३७ ॥

(३) १७ । ४५ ॥

(४) २ । २१ ॥

(५) ११ । ६१ ॥

(६) ३ । २४ ॥

(७) ११ । ७४ ॥

(८) २३ । ५७ ॥

काले तदा तस्मात्स्वार्थः पूर्वपदे तु यः ॥८॥ स्वार्थः ॥

व्यञ्जनं स्वरितात्पूर्वं पञ्चमेनान्वितं यदि ॥ स्वरि-
तादुत्तरं तस्मात्स्वार्थो नादस्वनन्तरः ॥ ९ ॥

द्विविधं स्वरितं भवति एकः सन्धिकाले एकसु पदकालेऽपि एवं
द्विविधादपि स्वरितात्परो यदि संहिताकाले वा पञ्चमव्यञ्जनयोः
संयोगो भवति तदा स्वरितमुदात्तं कृत्वा तस्मात्स्वरितात्परतरि
नादः स्वार्थः । (१) वसोऽर्मान्दानमन्थसः । (२) यदेनश्चक्रम । प्रा-
गुक्तकृष्णोऽकौ शब्दौ परशास्त्रिनौ । क्वचिदुदात्तस्याप्यनुदात्तसञ्ज्ञा-
माह ॥

तच्च नीचमिति ज्ञेयं यद्येकस्मिन्पदे भवेत् ॥ प्रचयं
स्वरितादूर्ध्वमुपोपेदित्ययं यथा ॥१०॥ नीचात्प्रचयतस्त-
स्मात्स्वरिता संहिता भवेत् ॥ परेषां यत्तु पूर्वं स्या-
त्स्वरोच्चं नीचमेव तत् ॥ ११ ॥ अनयोरर्थकार्यान्त-
रं प्रचयत्वं भवति । उभयत्रोदाहरणं यथा (३) रक्षाणो-
ब्रह्मणस्पते । (४) स नो भुवनस्य पते । (५) योग-
क्षेमो नः कल्पताम् ॥ उदात्तलक्षणमाह ॥

उदात्तं पदकाले यत्संहितायां तथैव च ॥ तस्मात्पूर्-
वं तु यत्किञ्चिदनुदात्तं तदुच्यते ॥ १२ ॥

(१) २६ । ११ ॥

(२) २० । १३ ॥

(३) ३ । ३० ॥

(४) १८ । ४४ ॥

(५) २२ । २२ ॥ कात्यायनमहर्षिणा यत्स्पष्टतरा कारिका प्रतिपादिता तस्या
व्याख्यानं व्याख्यानकर्त्रा जयन्तस्वामिना सुलभत्वान्न कृतेति सुधियो विभावयन्तु ॥

अत्रोदाहरणं यथा (१) अग्निन्दुवस्यत । (२) देवा देवानाम् ॥ तथा सति तस्मादुदात्तत्वमेव भवति न स्वरितानपि प्रचयम् । स्वरितस्यानुदात्तोदाहरणे (३) इन्द्रं देवीः । प्रचयस्यानुदात्तोदाहरणे (४) तिस्रो देवीः । (५) कल्पमानाऽइन्द्रम् । लक्षणान्तरमाह ॥

यन्नीचं पदकाले तत्संहितायां तथैव च ॥ उक्तं वा नीचहीनं चेत्पितृश्रवणं तद्भवेत् ॥ १३ ॥

पदकाले यदनुदात्तं तत्संहिताकालेऽपि भवति, यदुदात्तात्परं नीचमित्यादिना रहितं च अत्रोदाहरणे, पितृश्रवणं स्वरितलक्षणचतुष्टयस्य जात्याभिनिहितत्वेप्रप्रश्लिष्टस्य पितृदानवद्वस्तं कृत्वा स्वरयितव्यमित्यर्थः ॥

इति जयन्तस्वामिनिर्मितव्याख्यानयुता महर्षिकात्यायनप्रणीता शिक्षा समाप्ता ॥

(१) ३ । १ ॥

(२) २१ । ५२ ॥

(३) १७ । ८५ ॥

(४) ११ । ५४ ॥

(५) १३ । २५ ॥

संस्कृत संस्कृतं.....

अथ पाराशरोक्तक्रमीय चतुर्थी

पाराशरी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाराशरमतं यथा ॥ यथा
देवेषु विश्वात्मा यथा तीर्थेषु पुष्करम् ॥ १ ॥ तथा
पाराशरी शिक्षा सर्वशास्त्रेषु गीयते ॥ प्रणवं तु प्र-
वक्ष्यामि तिस्रो मात्रास्त्रिदैवतम् ॥ २ ॥ त्रिरूपं च
त्रिवर्णं च त्रिस्थानं त्रिगुणं तथा ॥ अक्षराशीतिरेक-
श्च प्रथमा कण्डिका स्मृता ॥ ३ ॥ लक्षणोक्तप्रकारैस्तु
(१)दूषे त्वेति निदर्शनम् ॥ त्रीणि त्रीणि च चत्वारि
दश पञ्चाष्टमं स्मृतम् ॥ ४ ॥ एकादशाक्षरं तद्वदुभ-
योरपि दृश्यते ॥ सप्तमं पञ्चमं चैव पुनश्चैकादशाक्ष-
रम् ॥ ५ ॥ नवाक्षरं विजानीयाद्वाक्यं चैकादशाक्षर-
म् ॥ अन्त्यावसानाः षट्चैव पञ्चैतास्त्रिभिरङ्गकाः ॥
६ ॥ एका चतुर्थता ज्ञेया शेषा युग्माङ्गकाः स्मृता ॥
उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा ॥ ७ ॥ एवं
वर्णाः प्रयोक्तव्याः (२)दूषे त्वेति निदर्शनम् ॥ सप्त त्री-
णि चतुष्कं च वसुवर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥ षट् द्य-
ष्टौ च प्रपद्यन्ते द्वितीया कण्डिका स्मृता ॥ प्रथमं क-

(१) १ । १ ॥

(२) पूर्वोक्तमुदाहरणं बोध्यम् ॥

SGDF

द्रसङ्ख्या वै सप्तसङ्ख्या द्वितीयकम् ॥ ६ ॥ निधिसङ्ख्या
तृतीयं स्याद्वसुसङ्ख्या चतुर्थकम् ॥ पञ्चमं वेदसङ्ख्या
च तृतीया कण्डिका स्मृता ॥ १० ॥ अष्टौ वाक्यं तथा
पञ्च द्वितीया च तृतीयका ॥ चत्वारिंशत्तथा सप्त चत्वा-
रिंशत्तथा नव ॥ ११ ॥ अक्षराणां प्रमाणं च (१)व-
सोद्गां च विभाषया ॥ चतुस्त्रिंशच्चनवतिरक्षराणां प्र-
माणतः ॥ १२ ॥ चतुर्थी कण्डिका प्रोक्ता मुनिः पा-
राशरोऽब्रवीत् ॥ सप्तमं नवमं चैव अष्टमं तु तथैव च ॥ १३ ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (२) वीतिहोत्रं निदर्शनम् ॥ उ-
भयोः कण्डिकामध्ये न चोष्णं विद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥
अग्निश्चैव यजुश्चैव अर्द्धा त्रीणि चतुष्टयम् ॥ दशाक्ष-
राणि पञ्चैव (३) अग्निज्योतिर्निर्दिष्टम् ॥ १५ ॥ स-
प्ताक्षराणि चत्वारि (४) जमदग्नेरिति स्मृतः ॥ दशाक्षरं
च चत्वारि दशाक्षरं द्वादशाक्षरम् ॥ १६ ॥ अन्ते युग्माक्षरं
वाक्य (५) साकूत्तयै च निदर्शनम् ॥ नवाक्षरं त्रयश्चैव त्रय-
श्चैव षडक्षरम् ॥ १७ ॥ इति वाक्यानि विद्यन्ते (६) सिं-
ह्य-

(१) १ । १ । २ ॥

(२) २ । ३ ॥

(३) ३ । ९ ॥

(४) ३ । ६२ ॥

(५) ४ । ७ ॥

(६) ५ । १० ॥

सीति निदर्शनम् ॥ (१)यम्परिधि(२) मत्रं पितरो(३)
 अयं ते च(४) इडे तथा ॥ १८ ॥ सकारेण विना चैव
 (५) यो देवेभ्यः पञ्चकण्डिका ॥ अकाराद्या हका-
 रान्ताश्चतुर्विंशतिरक्षराः ॥ १९ ॥ गायत्रीसदृशी प्रो-
 क्ता पवित्रा यज्ञमध्यगा ॥ (६)अग्निन्दूतं (७)वस-
 न्ताय कपिञ्जलानां(८)प्रजापतये च द्वये ॥ २० ॥ ऊष्मा
 न्ता प्रथमाशेषा स्वरान्तावर्तिका परा ॥ शुद्धा च प्रथमा-
 ऽध्यक्षा पीड्याध्यक्षा द्वितीयया ॥ २१ ॥ (९)चिदसि, प्र-
 थमा ज्ञेया(१०)अर्म्भेभ्योऽथ पराभवेत् ॥ ध्यक्षा ध्यक्षा-
 न्तयोः सम्यगुभयोः कण्डिकाद्वयोः ॥ २२ ॥ वकारे केवलो
 यत्न यत्न रेफोऽप्यधः स्थितः ॥ दन्त्यञ्चोपरि विज्ञेयं(११)
 यूपव्रस्केति निदर्शनम् ॥ २३ ॥ नानुस्वारं न सँयुगं
 विसर्गं नैव दीर्घता ॥ केवलस्तत्र विज्ञेय एकारात्परतो

(१) २ । १७ ॥

(२) २ । ३१ ॥

(३) ३ । १४ ॥

(४) ८ । ४३ ॥

(५) ३१ । २० ॥

(६) २२ । १७ ॥

(७) २४ । २८ ॥ इमान्युदाहरणानि संहितायां बोध्यानि ॥

(८) २४ । २९ । ३० ॥

(९) ४ । १९ ॥

(१०) ३० । ११ ॥

(११) २५ । २९ ॥

हि यः ॥ २४ ॥ मात्रा सह भवेद्दीर्घं ह्रस्वं मात्रां विना
 भवेत् ॥ इत्यक्षरं विजानीयात्क्षिप्रं दीर्घं भवेदिति ॥
 २५ ॥ क्षिप्रं दीर्घं समाख्यातं अङ्गुल्यामेकमन्तरम् ॥
 दीर्घस्याङ्गं भवेत्क्षिप्रं नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ २६ ॥
 यथा सङ्ख्या तु दीर्घस्य तथा चोष्मा प्रकीर्तिता ॥
 ऊष्मा दीर्घं समत्वं च क्षिप्रं कुर्यात्तदङ्गकम् ॥ २७ ॥
 अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संयोगो दृश्यते यदि ॥ ह्रस्वं
 विजानीयात्संस्वभावभागास्येति(१) निदर्शनम् ॥ २८ ॥
 अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संघटनं यत्र दृश्यते ॥ दीर्घं तं तु वि-
 जानीयाच्छ्रोता ग्रावाणे(२)ति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ अनु-
 स्वारस्तु यो दीर्घोदक्षराच्च भवेत्ततः ॥ स तु ह्रस्वइति
 प्रोक्तो मन्त्रेष्वेव विभाषया ॥ ३० ॥ अनुस्वारो द्वि-
 मात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनादिषु ॥ दीर्घं तं तु विजानीया
 (३)हेवानाठं० हृदयेभ्य इति निदर्शनम् ॥ ३१ ॥
 अनुस्वाराच्च संयोगं परतो दृश्यते यदि ॥ ह्रस्वं तं तु
 विजानीयान्मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च ॥ ३२ ॥ ह्रस्वादग्रे भ-
 वेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेत्लघुः ॥ ३३ ॥ अदीर्घो दीर्घतां
 याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ संयोगादिपरो नास्ति
 ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घता ॥ ३४ ॥ संयोगादिपरो यत्र

(१) २ । १० ॥

(२) ६ । २५ ॥

(३) १६ । ४६ ॥

तत्र ह्रस्वं भवेदध्रुवम् ॥ अभिनीतं निपातं वा जात्यं
 वा स्वरितं विदुः ॥ ३५ ॥ वाक्यकाले भवत्येव पाठका-
 ले यथा क्रमम् ॥ षडंगुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपय-
 स्य च ॥ ३६ ॥ चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूयस्तेनैव वर्त्तयेत् ॥
 निपातं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ३७ ॥
 त्रिस्वरं तं विजानीया(१) दाज्येनेति निदर्शनम् ॥ नी-
 चान्नीचतरं चैव पुनर्नीचं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥ एवं व-
 र्णाः प्रयोक्तव्या(२) ओजोनेति निदर्शनम् ॥ नादसं-
 उच्चा भवन्तीमे ङञ्जनमाञ्चानुनासिकाः ॥ ३९ ॥ भ-
 वन्ति प्रत्यये येषामन्तस्थाः संयुतास्तथा ॥ हकारं चैव
 वर्गाणां तृतीयं च चतुर्थकम् ॥ ४० ॥ अथ दीर्घविस-
 र्गान्ता अष्टौ ते नादसञ्ज्ञकाः ॥ नमौ गुरु नादस-
 उच्चौ लघू चैवानुनासिकौ ॥ ४१ ॥ संयुगौ च विस-
 र्गौ च नादावेतौ प्रकीर्त्तितौ ॥ पञ्चमा यत्र दृश्यन्ते प-
 ञ्चमे परतः स्थिते ॥ ४२ ॥ नासिकं तत्र कुर्वीत मात्रैकत्वेन
 संशयः ॥ संयुक्ताग्रे विरामस्तु विवृत्तिस्तु विशेषतः ॥ ४३ ॥
 संयुक्ताग्रे ह्यवोषस्तु नासिकं तु विधीयते ॥ प्रत्यये च
 स्थिता ये च अवोषाः पञ्चमाः स्वराः ॥ ४४ ॥ पदान्ते
 संयुताह्रस्वाः पञ्चैवैतेऽनुनासिकाः ॥ विवृत्तौ चावसाने
 च ऋगर्द्धं च तथा परे ॥ ४५ ॥ पदे च पादसंस्थाने नासि-

(१) २।९॥

(२) २०।५॥

कं तु विधीयते ॥ हकारो रेफसंयुक्तो नादो भवति
 नित्यशः ॥ ४६ ॥ द्वितयेन पदाऽऽक्रान्तो न तु नादः
 कदा च न ॥ आद्यन्तस्थौ सकारौ द्वौ हकारो यत्र स-
 ध्यगः ॥ ४७ ॥ उभौ नादौ प्रयुज्येतां(१) अग्ने व्रत-
 पते निदर्शनम् ॥ नकारस्य मकारस्य अनुस्वारो यदा
 भवेत् ॥ ४८ ॥ तदाऽनुनासिके विद्यादुभयोर्द्विस्वदी-
 र्घयोः ॥ नकारस्य मकारस्य अन्तस्थाश्च समीपगाः ॥ ४९ ॥
 नासिको नावमन्तव्यस्तत्र नादः प्रकीर्तितः ॥ तवर्गान्ते
 पवर्गान्ते व्यञ्जनान्ते पदे परे ॥ ५० ॥ तत्र नादं प्रक-
 र्त्तव्यं नान्तिमं क्षिप्रकीर्तितम् ॥ पूर्वतः परतो वाऽपि
 हकारो यत्र दृश्यते ॥ ५१ ॥ तत्र नादो भवत्येव न वि-
 कल्पः कदा च न ॥ नकारात्परतो यत्र मकारात्पर-
 तस्तथा ॥ ५२ ॥ हकारो यत्र दृश्येत तत्र नादो
 भवेद्द्रुवम् ॥ नमौ गुरु यत्र दृश्येते अघोषाः परतः
 स्थिताः ॥ ५३ ॥ नादं कुर्वीत यत्नेन तत्र घोषबलं न
 हि ॥ एकाक्षरं नकारस्य चोभयोः स्वरयोर्द्वयोः ॥
 ५४ ॥ अर्द्धचन्द्रं तदुपरि ह्यघोषाः पुरतः स्थिताः ॥
 पञ्चमं चार्द्धचन्द्रं च ऊष्मान्तस्वरयोर्द्वयोः ॥ ५५ ॥
 नासिकं तु भवत्येव(२) नः^५पांहीति निदर्शनम् ॥ वि-

(१) १ । ६ ॥ इमान्युदाहरणानि संहितापाठस्थानि बोध्यानीति ॥

(२) १३ । ५२ ॥

ठ० शतिघोषास्ते गजडदवा घभट्टधभा डजणनमा य-
 रलवहाश्चेति ॥ ५६ ॥ तयोदशाघोषास्ते कचठतपाश्च
 खळ्ठयफाः शषसाश्चेति । मुखनासिकाभ्यामुच्चार्य-
 माणोऽनुनासिकः ॥ ५७ ॥ जकारौ द्वौ मकारश्च रे-
 फस्तदुपरिस्थितः ॥ अशरीरं यमं विद्या(१) तस्माज्जर्मी-
 ति निदर्शनम् ॥ ५८ ॥ शून्यालये पिशाचोऽपि गर्ज-
 ते न च दृश्यते ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या(२) उपज्ज-
 न्ति निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ एकाक्षरं वकारस्य निपा-
 तस्थो यदा भवेत् ॥ संहितायां लघुर्जातः पदकाले
 गुरुर्भवेत् ॥ ६० ॥ वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघू-
 तरः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूतरः ॥
 ६१ ॥ पदान्ते पदमध्ये च वकारो दृश्यते यदा ॥ ल-
 घुरेव समन्तव्यो ह्यन्यत्रापि लघूतरः ॥ ६२ ॥ औकारा-
 न्ते पदे पूर्वे अकारे परतः स्थिते ॥ लघूतरं विजानी-
 या(३) दग्ग्नावग्निश्चेति निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ यथा
 पुत्रवती स्नेहाच्चुम्बतीति पुनः पुनः ॥ एवं वर्णाः प्रयो-
 क्तव्या(४) युञ्जानऽइति निदर्शनम् ॥ ६४ ॥ मूत्रं कु-
 र्वीत वडवा योनिं करोति यादृशीम् ॥ तन्मुखं कु-

(१) १ । २९ ॥

(२) १७ । ५ ॥

(३) ५ । ४ ॥

(४) ११ । १ ॥

कृते प्राज्ञः(१) सदुन्दुभे निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ उकारान्ते
उकारे च दृश्यते चोभयोर्यदि ॥ द्विरौष्ण्यं तु विजा-
नीया(२) झृम्भुवः सुनिर्दर्शनम् ॥ ६६ ॥ एकपद्ये भ-
वेद्यस्तु सकृदौष्ण्यं तदुच्यते ॥ द्वित्रिभिश्च चतुष्कं च-
चतुरौष्ण्यं ततः परम् ॥ ६७ ॥ यथा मर्कटयोर्युद्धं कुर्व-
न्मुखेन धावति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः किकिदीवे-
ति निदर्शनम् ॥ ६८ ॥ कुक्कुटः कामलुब्धोऽपि कका-
रद्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः(३) कुक्कुटोऽसि
निदर्शनम् ॥ ६९ ॥ चतुर्द्दशाक्षरं वाक्यं पुनश्चैकाद-
शाक्षरम् ॥ पुनर्द्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः परम् ॥
७० ॥ लक्षणैर्वा विहीनं तु भूक्तमव्यञ्जनं तथा ॥ त-
च्छब्दं कुरुते प्राज्ञः(४) सिञ्छसि निदर्शनम् ॥ ७१ ॥
हस्तहीनं तु योऽधीते वेदं वेदविदो विदुः ॥ तल्लक्षण-
विहीनस्तु भूक्तमव्यञ्जनं यथा ॥ ७२ ॥ एवं चतुष्टयं
वाक्यं(५) श्रीश्च तेति निदर्शनम् ॥ वसुसङ्ख्याक्षरं
वाक्यं त्रिपदा वा चतुष्पदा ॥ ७३ ॥ सप्ताक्षरं तु
गायत्री(६) अग्निन्द्रतं निदर्शनम् ॥ उभौ सप्ताक्षरं

(१) २५ । ५५ ॥

(२) ३ । ५ ॥

(३) १ । १६ ॥

(४) ५ । १० ॥

(५) ३१ । २२ ॥

(६) २२ । १७ ॥

वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ॥ ७४ ॥ अष्टाक्षरं विजा-
नीयाद्य(१) त्पुरुषेणेति निदर्शनम् ॥ अष्टाक्षरं चतुष्पा-
दं(२) तदेवादि ऋचं त्रयम् ॥ ७५ ॥ अन्ते पूर्वा ऋ-
चः सम्यक् स्वाहाकारं पृथक् पृथक् ॥ तदेव लक्षणं सम्य-
क् पाराशरमतं यथा ॥ ७६ ॥ याज्ञवल्की तु वासिष्ठी
शिक्षा कात्यायनी तथा ॥ पाराशरी गौतमी तु मा-
ण्डव्यामोघनन्दिनी ॥ ७७ ॥ पाणिन्या सर्ववेदेषु सर्व-
शास्त्रेषु गीयते ॥ वाजसनेयशाखायां तत्र माध्यन्दिनी
स्मृता ॥ ७८ ॥ एकादशाक्षरं वाक्यं द्वितीयं च नवा-
क्षरम् ॥ रुद्रसङ्ख्यं तृतीयं स्यान्निधिसङ्ख्यं चतुर्थक-
म् ॥ ७९ ॥ चत्वारिंशच्चाक्षराणां वाक्यं स्यात्तु चतुष्ट-
यम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या(३) एष वस्तीमेति निद-
र्शनम् ॥ ८० ॥ आद्यन्तद्वस्वयोर्मन्त्रे वकारो यत्र दृ-
श्यते ॥ स तु द्वस्वइति प्रोक्तोऽ(४) अभि युध्येति निद-
र्शनम् ॥ ८१ ॥ अकारात्परतो यश्च नैव दीर्घं प्रयुज्य-
ते ॥ अभि विध्येति विज्ञेयो मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोः ॥
८२ ॥ (५) वनेषु व्यन्तरिक्षं च, ह्यष्टौ व्यत्यक्तथैव च

(१) ३१ । १४ ॥

(२) ३२ । १ ॥

(३) ३४ । ४७ ॥

(४) ३४ । २३ ॥

(५) ४ । ३१ ॥

(१) ॥ नामग्रहणकालेषु गुरुरेव न संशयः ॥ ८३ ॥
 पूर्वा तु कण्डिका दृष्टा अपराभिस्तु संयुता ॥ तदेव
 नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ॥ ८४ ॥ पूर्वा विद्धा
 परा चाथ कण्डिका यत्र दृश्यते ॥ चापलानीति सा
 ज्ञेया(२) आच्छच्छन्दो निदर्शनम् ॥ ८५ ॥ यथा भा-
 रभराक्रान्तो निश्चसेल्लघुचेतसः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्त-
 व्या(३) होता यक्षनिदर्शनम् ॥ ८६ ॥ वाक्यौ द्वौ च
 समुद्भूतौ अक्षरा ऊर्नावंशतिः ॥ तयोर्विठंशतिश्चा-
 क्षराणां होता मित्रा पृथिव्यया ॥ ८७ ॥ हठंसः^४ शु-
 चिष(४) चैतद्द्वादशाक्षरसञ्ज्ञकः ॥ ऊनाशीतिश्चाक्ष-
 राणां अथैतांश्च प्रकीर्तिताः ॥ ८८ ॥ अकारादीनि
 वाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया ॥ द्वादशाक्षरं प्रथमं
 पञ्चमं चेति सप्त वै ॥ ८९ ॥ षडक्षरं ततो वाक्यं पु-
 नर्द्वादशकं स्मृतम् ॥ एकादशाक्षरं चैव अन्ते च द्वा-
 दशाक्षरम् ॥ ९० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या(५) अथैता-
 नि निदर्शनम् ॥ तिस्रोऽर्द्धा(६) अभि ल्यञ्च तिस्रो

(१) ३४ । २४ ॥

(२) १५ । ५ ॥ इमान्युदाहरणान्यार्थाः संहिताया ज्ञेयानीति ॥

(३) २० । १ ॥

(४) १० । २४ ॥

(५) २२ । २२ ॥

(६) ४ । २५ ॥

अर्द्धो(१) प्रजापतिः ॥ ६१ ॥ पुनन्तु मेति चत्वारि(२)
 व्यायुः पञ्च(३) ततः परम् ॥ (४) अनाष्टष्टाऽत्र पञ्चैव
 (५) एधोऽस्यर्द्धचतुष्टयम् ॥ ६२ ॥ सँवत्सरोऽसि(६)
 चत्वारि(७) द्यौः शान्तिश्चार्द्धयोर्द्वयोः ॥ क्वचित्स्वा-
 हा एथक्कुर्यात्क्वचिद्युक्तं तु कारयेत् ॥ ६३ ॥ क्वचि-
 चादौ विजानीयात्क्वचिच्चान्ते विधीयते ॥ (८) पुनन्तु
 मा पितरो(९) व्यायुरनिंलं(१०) प्रजापतये त्वा ॥ ६४ ॥
 वाक्कालेऽवसाने च स्वाहान्ते चाज्जतिं क्षिपेत् ॥
 मन्त्रभागं एथक्कुर्यात्स्वाहाकारं एथक् एथक् ॥ ६५ ॥
 स्वाहादौ च भवेद्वाक्यं(११) अग्निन्यूतं मनस्तथा ॥ अ-
 न्ते चादौ पुनश्चान्ते(१२) काय स्वाहेति दर्शनम् ॥ ६६ ॥

(१) २२ । ५ ॥

(२) १९ । ३७ ॥

(३) १० । ३१ ॥ अत्र सवर्णिकमसूत्रभाष्यकृतानन्तदेववाङ्मिकेन पञ्च यजुषि
 स्वीकृतानि ॥

(४) ३७ । १२ ॥

(५) २० । २३ ॥

(६) २७ । ४५ ॥

(७) ३६ । १७ ॥

(८) १९ । ३७ ॥

(९) ४० । २५ ॥

(१०) २२ । ४ ॥

(११) २२ । १७ ॥

(१२) २२ । २० ॥

मकारादौ भवेद्वाक्यं(१) ऊर्णाम्बुदसं प्रकाशयते ॥ आ-
विर्म्यर्था(२) अकारादौ स्वरान्तं प्रथमान्तरम् ॥ ६७ ॥
रससङ्ख्या भवेद्वाक्यं वेदवाणौ पुनः पुनः ॥ युग्मवा-
णान्तयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ॥ ६८ ॥ पञ्चाशतं च
वर्णानां अक्षराणां प्रमाणतः ॥ इदमित्येव विज्ञेयं
वाक्यं तस्माद्भवेन्न च ॥ ६९ ॥ (३)अम्बिरसि ॥ (४)
अग्ने तमय ॥ (५)सहस्रस्य प्रमा ॥ (६) अग्नि-
ह्विता ॥ (७)इयमुपरि ॥ (८)मखस्य शिरः ॥ (९)
अश्वस्य त्वा ॥ (१०)प्रथमा वाम् ॥ (११)अन्तरा मि-
न्नावरुणा ॥ (१२)होता यज्ञदग्निस्वाहा ॥ (१३)स्वा-
हा यज्ञम् ॥ (१४)वर्हिर्गर्णम्बुदाः । एकाक्षरं पदं वा-

(१) २ । २ ॥

(२) १० । ९ ॥

(३) ११ । १० ॥

(४) १५ । ४४ ॥

(५) १५ । ६५ ॥

(६) १४ । २० ॥

(७) १३ । ५० ॥

(८) ३७ । ७ ॥

(९) ३७ । ८ ॥

(१०) २९ । ७ ॥

(११) २९ । ६ ॥

(१२) २१ । ४० ॥

(१३) ४ । ५ ॥

(१४) २१ । ३३ ॥

क्यं न चाङ्घ्रियुग्मयोरपि ॥ मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वे
 चाङ्घ्रिवसानयोः ॥ १०० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या लो-
 कतश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ विभक्त्यन्तं विजानीयाद्भुतः
 शास्त्रतोऽपि वा ॥ १०१ ॥ लोपागमविकाराभ्यां वा-
 क्यानामेष निर्णयः ॥ द्वादशैतानि वाक्यानि द्वादशैता-
 नि शान्तिके ॥ १०२ ॥ देवादीनां भवन्त्येते द्वादशैता-
 नि सङ्ख्यया ॥ छाया (१) छिद्रा (२) तथा छन्द (३)
 छकारा लघुसङ्ख्यया ॥ १०३ ॥ ह्रस्वो वा य-
 दि वा दीर्घः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः ॥ दीर्घादग्रे
 छकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च ॥ १०४ ॥ द्वित्वाक्षरं
 विजानीयादिति शास्त्रविधानतः ॥ दीर्घादग्रे तु यो
 दीर्घो (४) गिरिष्ठा (५) वर्मणा तथा ॥ १०५ ॥ द्वित्वा-
 क्षरं विजानीयाच्छादयामि (६) निदर्शनम् ॥ वकारस्य
 भकाराभ्यां छकारस्य चकारयोः ॥ १०६ ॥ धकारस्य द-
 काराभ्यां थकारस्य मकारयोः ॥ कवर्गस्य चवर्गस्य ट-
 वर्गस्य पवर्गयोः ॥ १०७ ॥ द्वित्वं चैव यमं चैव भवत्येव
 न संशयः ॥ ओष्ठं चैव वकारस्य मकारेण सहायवा-

(१) २५ । १३ ॥

(२) २५ । ४३ ॥

(३) ३४ । ४९ ॥

(४) १६ । ४ ॥

(५) १७ । ४९ ॥

(६) अत्र पूर्वोक्तोदाहरणं बोध्यम् ॥

नृ ॥ १०८ ॥ ॥ तन्वधान(१) तथा चाम्बे(२) सँय्योगो-
 ऽप्यतिदुर्लभः ॥ तँवँश्चैव(३) श्रुतँवँश्च(४) सँय्योगोऽत्य-
 न्तदुर्लभः ॥ १०९ ॥ अनुस्वारं पृथक्कुर्व्यादसंप्राज्ञविच-
 क्षणाः ॥ वकारस्य यकारस्य मध्ये बिन्दुः प्रतिष्ठितः ॥
 ११० ॥ अन्यबिन्दुं विना ये च शेषान्तस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 शृङ्गवद्बालवत्सस्य कुमार्यास्तनयुग्मवत् ॥ १११ ॥ नैल-
 वत्क्षणासर्पस्य स विसर्गइति स्मृतः ॥ विस्फुलिङ्गा इव
 स्फोटो वेदस्याङ्गानि सन्ति हि ॥ ११२ ॥ अशुद्धपठ-
 नाच्चैव नैव मोक्षं प्रपेदिरे ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शुद्धपा-
 ठी भवेद्द्विजः ॥ ११३ ॥ अन्यथा निरयं यान्ति कु-
 म्भीपाकं च दारुणम् ॥ सप्ताक्षरं च चत्वारि पुनरष्टा-
 क्षरं तथा ॥ ११४(५) ऋचँवाचमिति ज्ञेया अन्ते चैव
 चतुष्टयम् ॥ एकादशाक्षरं वाक्यं पुनरेव चतुष्टयम् ॥
 ११५ ॥ त्रयोदशं द्वादशं च(६) यन्मे इति निदर्शनम् ॥
 व्याहृत्या सह गायत्री तिस्र अर्द्धा भवेदिह ॥ ११६ ॥
 प्रणवाश्चैव चत्वारो भवन्त्येव न संशयः ॥ ऋचँवाचं

(१) २२ । ४ ॥

(२) २३ । २० ॥

(३) २६ । ११ ॥

(४) १२ । ७६ ॥

(५) ३६ । १ ॥

(६) ३६ । २ ॥ एतान्युदाहरणानि संहिताकण्डिकाङ्गेन बोध्यानीति वेदाङ्ग-
 ठिभिरिति ॥

त्रयश्चैव प्रारम्भे च चतुष्टयम् ॥ ११७ ॥ इति पाराशरेणो-
 क्तं प्रमाणं वेदसम्मितम् ॥ पूर्वा चतुर्दशास्तिष्ठो ह्यर्द्धा
 युग्मार्द्धषड्दश ॥ ११८ ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (१) अ-
 ग्निरश्चेति विनिर्दिशेत् ॥ पूर्वमष्टाक्षरं वाक्यं परतो
 द्वादशाक्षरम् ॥ ११९ ॥ द्विपादान् वा विनिश्चित्य (२)
 इन्द्रो विप्रश्चस्य राजति ॥ (३) अहानि शं त्रयश्चैव त्र-
 यश्चैव तथा परे ॥ १२० ॥ अन्त्यावसाना दुर्भिक्षा
 शेषा द्वे द्वे प्रकीर्त्तिताः ॥ कण्डिकापञ्च युग्मार्द्धं च-
 तुः पञ्च नवं नवम् ॥ १२१ ॥ पुनश्चतुस्त्रयश्चैव त्रय-
 श्चैव पुनः पुनः ॥ शेषा युग्मार्द्धकं विद्याद्देवस्य त्वा (४)
 निदर्शनम् ॥ १२२ ॥ एवं ज्ञात्वा पठेद्यस्तु स गच्छेद्दे-
 श्णावं पदम् ॥ त्रयश्चैव त्रयश्चैव त्रयश्चैव चतुष्टयम् ॥
 १२३ ॥ षडर्द्धं च त्रयश्चैव द्विपञ्चान्त्यावसानयोः ॥
 शेषाश्च कण्डिकाः सर्वा द्वे द्वे अर्धे प्रकीर्त्तिताः ॥
 १२४ ॥ न मे प्रियो द्विजः कश्चिच्छ्रद्धावानतिथिप्रि-
 यः ॥ इति पाराशरेणोक्तं विप्राणां हितकाम्यया ॥
 १२५ ॥ शिष्याणामुपकाराय परलोकहिताय वै ॥ (५)

(१) २६ । १ ॥

(२) ३६ । ७ ॥

(३) ३६ । ११ ॥

(४) १ । १० ॥

(५) ३९ । १ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यस्त्वयस्व(१) लोमभ्यश्च त्रयस्तथा ॥
 १२६ ॥ शेषाश्च कण्डिकाः सर्वा द्वे द्वे अर्धे प्रकीर्त्ति-
 ताः ॥ अष्टौ वाक्यं तयोः सप्त पञ्च द्वादश वै पुनः ॥
 १२७ ॥ चतुर्थं दश एका च अष्टादश ततः परम् ॥
 नवमं चाष्टमं चैव सप्तमं च ततः परम् ॥ १२८ ॥ इ-
 ति वाक्यविधिं सम्यक्(२) प्राणेभ्यश्च निदर्शनम् ॥ (३)
 व्यायुः पञ्च भवेदर्धं अर्धे द्वे च हिरण्यमयै ॥ १२९ ॥
 (४) ईशा व्यास्यं तु मन्त्रस्य शेषा द्वे द्वे प्रकीर्त्तिताः ॥
 अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकष्टे तु पञ्च वै ॥ १३० ॥ स-
 प्तदशाक्षरं चैतद्वैश्वदेवं विनिर्दिशेत् ॥ सप्तदशाक्षरं
 वाक्यं पुनरष्टादशाक्षरम् ॥ १३१ ॥ अष्टादशाक्षरं
 सम्यगुभयोः षोडशाक्षरम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या(५)
 ग्रामण्यौ तु सुपञ्चयोः ॥ १३२ ॥ उभौ सप्ताक्षरं वा-
 क्यमष्टाक्षरमतः परम् ॥ नवाक्षरं विजानीया(६) द्या-
 मिषं चेति निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ एकैकस्य नमस्काराः
 शङ्कराय महात्मने ॥ श्रव्यश्चादौ च वर्णान्ते वाक्य-

(१) ३९ । १० ॥

(२) ३९ । १ ॥

(३) ४० । १५ ॥

(४) ४० । १ ॥

(५) १५ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥

(६) १७ । १ ॥

काले भवेदिति ॥ १३४ ॥ नमकं चमकं चैव पुरुषसू-
 क्तं तु नित्यशः ॥ प्रविश्यते महादेवो गृहे गृहपतिर्य-
 था ॥ १३५ ॥ रुद्राध्यायः स्वरेणैव कण्डिकादशकेन
 तु ॥ ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचान्ते षोडशाक्षरम् ॥
 १३६ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः ॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्मन्तूर्जं(१) विनिर्दिशेत् ॥
 १३७ ॥ पुँश्चलूँ(२) पुँश्चली चेति सङ्ख्या या यत्र यत्र च ॥
 (३) दङ्क्ष्णवश्च विज्ञेया अर्द्धचन्द्रस्तु षट्सु च ॥ १३८ ॥
 मकाराग्रे छकारादावनुसारेण संयुतौ ॥ तन्द्रञ्छन्दो-
 (४) विजानीया(५) दग्निः पशुर्निर्दर्शनम् ॥ १३९ ॥
 तकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः स्थिते ॥ क्षणिकं
 तं विजानीया(६) तच्छ्रुकेयं निदर्शनम् ॥ १४० ॥ पा-
 ठकाले भवेद्गुप्तो वाक्यकाले तु दीर्घता ॥ एवं वर्णाः
 प्रयोक्तव्या(७) नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥

(१) ३० । २१ ॥

(२) ३० । २२ ॥

(३) १५ ॥

(४) १६ । ५ ॥

(५) २२ । १४ ॥

(६) १ । ५ ॥

(७) २१ । २० ॥

(१) शर्म च स्थसथो(२) पप्रगात्समुद्रस्य त्वति च
 (३) ॥ स्वरितो वाक्यकालेऽपि उदात्तं नोपपद्यते ॥
 १४२ ॥ एह्यु(४) ऋजीते(५) अभित्त्वा(६) गोम-
 दूषुणा सत्या ॥ स्वरितो वाक्यकाले तु न चोद्धं नीय-
 ते करम् ॥ १४३ ॥ सदो जातः(७) समुद्रद्वोऽसि(८)
 प्रथमार्चस्य तु द्वया ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरुरे-
 व न संशयः ॥ १४४ ॥ अन्तस्थैः सहसंयोगे स्म-
 र्णा वा दृश्यते क्वचित् ॥ ऋवर्णेन तदा ग्रस्तो न लघुर्न
 लघूतरः ॥ १४५ ॥ ऋकारो गुरुतां यातः संयुक्तो हरयैः
 सह ॥ ऋवर्णे न परस्यैव(९) व्युद्धा इति निदर्शनम् ॥
 १४६ ॥ (१०) क्रतून्(११) जहि शत्रून्(१२) वनस्पतीन्
 (१३) परिधींश्चेति ॥ चतुर्वेदोऽपि यो विप्रो यावद्ब्रह्म

(१) ११ । ३० ॥

(२) २९ । २३ ॥

(३) १७ । ४ ॥

(४) २६ । १३ ॥

(५) २९ । ४९ ॥

(६) २० । २१ ॥

(७) २९ । ३६ ॥

(८) ५ । ३३ ॥

(९) ३० । १० ॥

(१०) १९ । ४० ॥

(११) ७ । ३७ ॥

(१२) १९ । ५३ ॥ इमान्युदाहरणान्यार्याः संहिताया बोधयान्ति ॥

न विन्दति ॥ १४७ ॥ तावद्भ्रमति संसारे ह्यसारे दुर-
 तिक्रमे ॥ पठित्वा चतुरो वेदान्त्सर्वशास्त्रमनेकधा ॥
 १४८ ॥ यो हि ब्रह्म न जानाति मूर्खः पाठे शठो यथा ॥
 ज्ञात्वैव ब्रह्मसायुज्यं लभते नात्र संशयः ॥ १४९ ॥ यथा
 खरञ्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ॥ तथा
 हि विप्राः स्मृतिवेदपूर्णा ज्ञानेन हीनाः खरवद्वह-
 न्ति ॥ १५० ॥ आहारनिद्राभयमैष्टुनं च समानमेत-
 त्पशुभिर्नराणाम् ॥ ज्ञानं नराणामधिको विशेषो
 ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥ १५१ ॥ प्रातर्म्मू-
 चपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया ॥ तृप्ताः कामेन
 बध्यन्ते जन्तवो निशि तद्वशाः ॥ १५२ ॥ नादविन्दुस-
 हस्राणि तथा कोटिशतानि च ॥ सवाता रश्मयो या-
 न्ति यत्र वेदो निरामयः ॥ १५३ ॥ गवामनेकवर्णानां
 क्षीरं स्यादेकवर्णकम् ॥ क्षीरं यथा तथा ज्ञानं लिङ्ग-
 नस्य गवां यथा ॥ १५४ ॥ द्वे पदे चैव सोक्षाय न म-
 मेति ममेति च ॥ स ममेति क्षिणन्ती च शत्रूँ ॥
 रनपव्ययन्तः ॥ १५५ ॥ अरञ्जनाः पञ्च अर्द्धा अर्द्ध
 मात्रा भवन्ति च ॥ पूषा मित्रो वसुश्चैव अञ्जनाश्च प्र-
 कीर्तिताः ॥ १५६ ॥ पूषा मित्रो वसून्पञ्चानुरञ्जनाः
 प्रकीर्तिताः ॥ एकाईमात्रिकाश्चैव पञ्चैते चानुरञ्ज-
 नाः ॥ १५७ ॥ वक्ष्ययक्ष्यकक्ष्यभक्ष्यमाणा इत्येवमाद-

यः ॥ इमे वर्णास्तु तालव्याः परा मूर्धन्यजाः स्मृताः ॥

१५८ ॥ एवं ज्ञात्वा पठेद्यस्तु स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥

न मे प्रियो द्विजः कश्चिच्छुद्धपाठी त्वतिप्रियः ॥ १५९ ॥

इति पाराशरेणोक्तं विप्राणां हितकाम्यया ॥ शिष्या-
णामुपकाराय परलोकहिताय च ॥ १६० ॥

इति श्रीपाराशरीशिक्षा समाप्ता ॥

अथ माण्डव्यमहर्षिप्रणीता

शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि शिष्याणां हितकाम्यया ॥ मा-
ण्डव्येन यथा प्रोक्ता ओष्ण्यसङ्ख्या समाहृता ॥ १ ॥
(१) इषे त्वा, बह्वीः । प्रथमाक्षरम् ॥ (२) बाज्जब्ध्यां,
तिस्रः ॥ (३) य्युबुधः ॥ (४) बृहद्ग्रावासि ॥ (५) ब्रह्मव-
नित्त्वा ॥ (६) इन्द्रस्य बाज्जरसि, ॥ (७) बधान देव ति-
स्रः ॥ (८) ऊर्जं त्वा दब्धेन ॥ पञ्चदश ॥ १ ॥ (९) क-
ष्णोऽसि बर्हिषे त्वा ॥ बर्हिरसि सुगम्यः ॥ (१०) बृहन्तम-
ध्वरे ॥ (११) सवितुर्बाह्व सत्यः ॥ (१२) बाज्जब्ध्याम् ॥ (१३)

(१) १ । १ ॥

(२) १ । १० ॥

(३) १ । १२ ॥

(४) १ । १५ ॥

(५) १ । १७ ॥

(६) १ । २३ ॥

(७) १ । २४ ॥

(८) १ । २५ ॥

(९) २ । १६ ॥

(१०) २ । ४ ॥

(११) २ । ५ ॥

(१२) २ । ११ ॥

(१३) २ । १२ ॥

बृहस्पतये ब्रह्मणे ॥ (१) बृहस्पतिर्यज्ञमिमम् ॥ (२)
 बर्हिषि मादयध्वम् ॥ (३) अग्ने दध्यायो ॥ (४)
 सम्बर्हिस्त्वयोदश ॥ २ ॥ समिधाग्निं, घृतैर्बोधयत ॥
 बृहच्छोच ॥ (५) अदध्यासः ॥ (६) स नो बोधि ॥
 (७) ब्रह्मद्वयम् ॥ (८) गृहा मा बिभीत ॥ (९) ऊ-
 र्जम्बिभृतं द्वयम् ॥ (१०) सौमनसो बज्जः ॥ (११) म-
 नस्तनूषु बिभृतः ॥ (१२) सह स्वस्वाम्बिकया ॥ (१३) देव-
 न्यम्बकम् ॥ (१४) उर्वारुकमिव बन्धनात्सप्तदश ॥ ३ ॥
 (१५) एदं, मापो देवीर्बृहतीः ॥ (१६) बृहस्पतये ॥ (१७)

(१) २ । १३ ॥

(२) २ । १८ ॥

(३) २ । २० ॥

(४) २ । २२ ॥

(५) ३ । १ ॥

(६) ३ । ३ ॥

(७) ३ । १८ ॥

(८) ३ । २६ ॥

(९) ३ । ३० ॥

(१०) ३ । ४१ ॥

(११) ३ । ५७ ॥

(१२) ३ । ५८ ॥

(१३) व्यम्बकद्वयं बन्धनाद्वयं चै ३ । ६० । कस्मिन्नुदाहरणे बोध्यम् ॥

(१४) इदमुदाहरणद्वयमेकस्मिन्मन्त्रे ४ । ७ । बोध्यम् ॥

(१५) ४ । ७ ॥

(१६) ४ । ७ ॥

(१७) ४ । ११ ॥

SGDF

ब्रह्माग्निः ॥ (१) प्रबुधे ॥ (२) अदब्धस्तनूपाः ॥ (३)
 बधीताम् ॥ (४) बृहस्पतिश्चा ॥ (५) अस्मे ते बन्धुः ॥
 (६) चतस्रो ब्रूतात् ॥ (७) अङ्घारे बम्भारे ॥ (८)
 ब्रह्मद्वयम् ॥ पञ्चदश ॥ ४ ॥ (९) अग्नेस्तनू, ब्रह्मि-
 ह्यो यज्ञात् ॥ (१०) ब्रह्मत्रयं (११) विप्रस्य बृहतो (१२)
 बाहुभ्यां बृहन्नसि बृहद्द्रवा बृहतीमिन्द्राय ॥ (१३) य-
 स्मे सबन्धुर्यमसबन्धुः । (१४) बम्भारिरसि । (१५) बु-
 ध्न्यो । (१६) घृतयोने प्रिव द्वौ षोडश ॥ ५ ॥ देवस्य त्वा

(१) ४ । १४ ॥

(२) ४ । १५ ॥

(३) ४ । १९ ॥

(४) ४ । २१ ॥

(५) ४ । २२ ॥

(६) ४ । २४ ॥

(७) ४ । ३७ ॥

(८) ४ । ३३ ॥

(९) ५ । ११ ॥

(१०) ५ । १२ ॥

(११) ५ । ११ ॥ अस्मिन्मन्त्रे उदाहरणत्रयं बोध्यम् ॥

(१२) ५ । २२ ॥ उदाहरणद्वयमेकस्मिन्मन्त्रे बोध्यम् ॥

(१३) ५ । २३ ॥

(१४) ५ । ३२ ॥

(१५) ५ । ३३ ॥

(१६) ५ । ३८ ॥

(१) वा॒ज्र॒भ्या॒न्ति॒स्वः ॥ (२) ब्र॒ह्म॒द्वयं (३) बृ॒ह॒स्प॒ते धा॒रय॑ ।
 (४) र॒क्षोऽव॑वाधे ॥ (५) पि॒बत॑ द्वयम् ॥ (६) सोम॑स्य पि॒-
 ब॒ता (७) म॒न्त्रं नि॒ष्प॒रे (८) न्द्र॒ ब्रवी॑मि द्वाद॒श ॥ ६ ॥
 वा॒चस्प॑तये, (९) ज्येष्ठ॑ताति॒म्वर्हि॑षद॒ (१०) म्वृ॒हस्प॑-
 ति॒स्ति॒स्वो (११) ब्र॒ह्म॒द्वय (१२) म्वृ॒ह॒व॒ते य॒त्त॑ऽन्द्र॒ बृ॒ह॒व॒-
 य॒स्तु (१३) ण॒न्ति ब॒र्हि॒र (१४) पि॒बः (१५) ॥ सोम॑मि॒-
 ब (१६) पि॒वा सोम॑ (१७) सु॒त द्वि॒वर्हि॑श्चतुर्द॒श ॥ ७ ॥ (१८)

(१) ६।१॥

(२) ६।३॥

(३) ६।८॥

(४) ६।१६॥

(५) ६।१९॥

(६) ६।३४॥

(७) ६।३६॥

(८) ६।३७॥

(९) ७।१२॥

(१०) ७।१५॥

(११) ७।२१॥

(१२) ७।२२॥ उदाहरणद्वयमेकस्मिन्नेव मन्त्रे बोध्यम् ॥

(१३) ७।३२॥

(१४) ७।३५॥

(१५) ७।३७॥

(१६) ७।३८॥

(१७) ७।३९॥

(१८) ८।८॥

उपयाम गृहीतोसि बृहदुच्चाय (१) बृहस्पतिं सुतस्येति
 (२) सोमं मयि व (३) ब्रह्मद्वयं (४) सुमृतं मयि मृतं (५) सुक-
 तं मब्रूता (६) इदं बृहच्छुक्रोऽष्टौ ॥ ८ ॥ देवं सवित (७)
 ब्रह्मलवान्बलेन (८) बृहस्पतिः षोडश (९) ग्रीवाया-
 म्बद्धः ॥ (१०) पिबत मादयध्वं (११) प्रसवऽआबंभूव
 (१२) ब्रह्मद्वयं (१३) बाहुभ्यामद्वयं पञ्चविंश-
 तिः ॥ ९ ॥ अपो देवा (१४) बृहस्पतिर्द्वयं (१५) बन्धु-
 स्तपोजाः (१६) क्षत्रस्योत्तमं (१७) द्वांसि (१८) ब्रह्मप-

(१) ८।९॥

(२) ८।१०॥

(३) ८।१५॥

(४) ८।२६॥

(५) ८।४३॥

(६) ८।४९॥

(७) ९।९॥

(८) ९।१०॥

(९) ९।१४॥

(१०) ९।१८॥

(११) ९।२५॥

(१२) ९।२६॥

(१३) ९।३०॥

(१४) १०।५॥

(१५) १०।६॥

(१६) १०।८॥

(१७) इदमुदाहरणं पूर्वोक्तं मन्त्रस्थं बोध्यम् ॥

(१८) १०।१०॥

(१) डहिम्बुधन्यम्(२) परिता बभूवा(३) जा गोजाऽ-
 ऋतम्बृहदा (४) ह्रस्वभ्युपावहरामि (५) बज्जकार श्रेय
 स्कार (६) बर्हिषः(७) अपिबः शचीभिर्विठं शतिः ॥१०॥
 युञ्जानः प्रथमं (८) बृहते दश (९) ब्रह्मवयं (१०) बाज्ज-
 व्यान्तिस्त्रो(११) बिभ्रदग्निं(१२) बज्जलेऽउभे (१३) अद-
 व्यवतप्रमति (१४) बर्धस्व द्विषः (१५) साग्निस्त्रिभर्तु
 (१६) बिलङ्गुभ्यातु (१७) सुवाज्जुता (१८) स्त्र धृष्णु
 (१९) बलद्वयं (२०) येष्वास्त्राह्ण एकोनविठं शत ॥११॥

(१) १० । १९ ॥

(२) १० । २० ॥

(३) १० । २४ ॥

(४) १० । २५ ॥

(५) १० । २८ ॥

(६) १० । ३२ ॥

(७) १० । ३४ ॥

(८) ११ । ३ ॥

(९) ११ । ५ ॥

(१०) ११ । ९ ॥

(११) ११ । ११ ॥

(१२) ११ । ३० ॥

(१३) ११ । ३६ ॥

(१४) ११ । ४९ ॥

(१५) ११ । ५७ ॥

(१६) ११ । ५९ ॥

(१७) ११ । ६३ ॥

(१८) ११ । ६८ ॥

(१९) ११ । ८१ ॥

(२०) ११ । ८२ ॥

दृशानो रुक्मो (१) बृहदजा गोजा (२) ष्टै
र्विधयत (३) विमृताप्स्वेन (४) दोधा मे (५) स बोधि (६)
ब्रह्मद्वयं (७) बृहस्पतिः पञ्च (८) बन्धमेतं (९) बन्धाना-
मवसर्जनाया (१०) वबन्धे (११) ह बोजठं (१२) सजूरब्धो
(१३) बभ्रूणामह (१४) मंब धामा (१५) न्युपब्रुवे द्वयं (१६)
विबाधद्वं (१७) पड्डीशात्सर्वस्माद्देव किल्बिषा (१८) बह्वीः
प्रथमाक्षरं (१९) नाशयित्री बलासस्य दात्रिठं शत ॥

(१) १२ । १३ ॥

(२) १२ । ३० ॥ इमान्युदाहरणानि संहिताया बोध्यानीति ॥

(३) १२ । ३५ ।

(४) १२ । ४२ ॥

(५) १२ । ४३ ॥

(६) १२ । ९६ ॥

(७) १२ । ९३ ॥

(८) १२ । ६४ ॥

(९) १२ । ६५ ॥

(१०) १३ । ६८ ॥

(११) १३ । ६८ ॥

(१२) १२ । ७४ ॥

(१३) १२ । ७५ ॥

(१४) १२ । ७६ ॥

(१५) १२ । ७८ ॥

(१६) १२ । ८६ ॥

(१७) १२ । ९० ॥

(१८) १२ । ९२ ॥

(१९) १२ । ९७ ॥

१२ ॥ मयि गृह्णामि(१) ब्रह्मयज्ञानं(२) स बुध्न्या
(३) अदब्धो(४) धत्त बृहस्पते (५)द्विबुधं (६)
त्रिष्टुब्गैष्ठी पञ्चदश (७)बृहत् ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षिति
(८) ब्रह्म चत्वारि(९) बृहती पञ्च(१०) बसो
व्ययः प्रथमं(११)विबाधसे(१२)बृहस्पतित्रयं(१३)ब्रभस्य
पञ्चदश ॥ १४ ॥ अग्ने जातान्ब्रूहि(१४)द्वयं,(१५)बृहत्पञ्च
(१६)बृहस्पतिद्वयम्(१७) बोध्यग्निः(१८)सुब्रह्मा यज्ञो

(१) १३ । ३ ॥

(२) १३ । अस्मिन्नेव मन्त्रे उदाहरणद्वयं बोध्यम् ॥

(३) १३ । ११ ॥

(४) १३ । २३ ॥

(५) १३ । ४२ ॥

(६) १३ । ५५ ॥

(७) १३ । अस्मिन्नध्याये पूर्वोक्तमन्त्रस्योदाहरणं ज्ञेयम् ॥

(८) १४ । २ ॥

(९) १४ । ३ ॥

(१०) १४ । ९ ॥

(११) १४ । ११ ॥

(१२) १४ । २० ॥

(१३) १४ । २३ ॥

(१४) १५ । २ । ३ ॥

(१५) १५ । ११ ॥

(१६) १५ । १४ ॥

(१७) १५ । २४ ॥

(१८) १५ । ३४ ॥

(१) बभूय(२) स्तोत्रस्वर्हिष(३) मुद्बुध्वस्त चतुर्दश ॥
 १५ ॥ नमस्ते(४) बाज्जभ्यामुत ते(५) विभर्ष्यस्त्वे
 (६) उत बभ्रु(७) बर्णवा(८) ग्वभूव ते(९) बाज्ज-
 भ्यान्तव(१०) हिरण्यवाहवे(११) बभ्रुशाय(१२) बृह-
 ते(१३) बुध्न्याय(१४) बिल्मिने(१५) पिनाकस्त्रिभृदागहि
 (१६) बाह्वोस्तव(१७) प्रथममैलबृदाः(१८) पिबतो जना-

(१) १५ । ४५ ॥

(२) १५ । ४९ ॥

(३) १५ । ५४ ॥

(४) १६ । १ ॥

(५) १६ । ३ ॥

(६) १६ । ६ ॥

(७) १६ । १० ॥

(८) १६ । ११ ॥

(९) १६ । १४ ॥

(१०) १६ । १७ ॥

(११) १६ । २० ॥

(१२) १६ । ३० ॥

(१३) १६ । ३२ ॥

(१४) १६ । ३५ ॥

(१५) १६ । ५१ ॥

(१६) १६ । ५३ ॥

(१७) १६ । ६० ॥

(१८) १६ । ६२ ॥

नृपञ्चदश ॥ १६ ॥ अश्मन्नुर्ज्जिम (१) बृदञ्च (२) बर्हि-
षदे (३) स्वयम्भिवन्तु (४) ब्रह्म (५) यत्र वाणाः
(६) प्रजया च बज्जङ्घधि (७) ब्रुवन् (८) बाध-
माना (९) हस्तेषु बिभ्रतः (१०) प्रब्रवाम (११) त्रि-
धा बद्धः सप्तविंशतिः ॥ १७ ॥ व्वाजश्च मे (१२) ब-
लं च मे (१३) बृहस्पतित्रयं (१४) बर्हिर्द्वयं (१५) बृ-
हत्त्रयं (१६) ब्रह्मैकादश (१७) बाज्जभ्यामिह (१८)

- (१) १७ । २ ॥
(२) १७ । १२ ॥
(३) १७ । १३ ॥
(४) १७ । ४५ ॥
(५) १७ । ४८ ॥
(६) १७ । ५० ॥
(७) १७ । ५२ ॥
(८) १७ । ५४ ॥
(९) १७ । ६५ ॥
(१०) १७ । ९० ॥
(११) १७ । ९१ ॥
(१२) १८ । २ ॥
(१३) १८ । १६ ॥
(१४) १८ । २१ ॥
(१५) १८ । २३ ॥
(१६) १८ । २९ ॥
(१७) १८ । ३७ ॥
(१८) १८ । ४९ ॥

बोधि (१) ब्रध्नस्यो (२) दुध्यंस्व चतुर्विंशतिः ॥
 १८ ॥ स्वाहीन्वा (३) ब्रह्म चत्वारि (४) बर्हिर्दश (५)
 बलं चत्वारि (६) रूपम्बदरं (७) पिब षडा (८) रे बाध-
 स्व (९) बह्यस्तन्वः (१०) प्रथमम्बज्जलाम्ने (११) अ-
 धि ब्रुवन्द्वय (१२) सुल्वञ्जहाति (१३) बज्जधान (१४)
 बाधमानाः (१५) सवन्त (१६) इदरैः (१७) सुकृतं
 विभर्त्ति षट्त्रिंशतिः ॥ १८ ॥ क्षत्रस्य योनिः (१८)

(१) १८।५१॥

(२) १८।६१॥

(३) १९।५॥

(४) १९।१७॥

(५) १९।८॥

(६) १९।२२॥

(७) १९।३५॥

(८) १९।३८॥

(९) १९।४४॥

(१०) १९।४८॥

(११) १९।५७॥

(१२) १९।७६॥

(१३) १९।८१॥

(१४) १९।८४॥

(१५) अस्मिन्पूर्वोक्तमन्त्रस्योदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥

(१६) १९।९०॥

(१७) १९।९४॥

(१८) २०।३॥

बा॒ज्ज॒भ्यां (१) ब॒लं षड् (२) बा॒हू मे (३) बृ॒हस्प॒-
ति॒ पुरो॒हिता (४) ब॒भूवै॒मदे (५) बृ॒हच्च॒त्वारि
बा॒हू च॒त्वारि (६) ब॒र्हिर्द्वयं (७) स॒विभे॒द (८) बा॒ध-
ता॒न्वेषः (९) पि॒ब द्वय॑म॒ष्टावि॒ठं श॒तिः ॥ २० ॥ इ॒म-
भ्यो (१०) व्व॒रुणे॒ह बो॒धि (११) ब॒ह्म द्वयं (१२) प्र॒बा॒हवा (१३)
पि॒ब द्वयं (१४) ब॒र्हिः सप्त (१५) बृ॒हत्त॒यं (१६) बृ॒हस्प॒ति-
ब॒लं च॒त्वारि (१७) ब॒दरै॒र्द्वा (१८) ब॒ध्नन् न॒श्चि॒त्त्वभ्यां (१९)

(१) २० । ३ ॥

(२) २० । ७ ॥

(३) २० । ११ ॥

(४) २० । २० ॥

(५) २० । ३० ॥

(६) २० । ३९ ॥

(७) २० । ६० ॥

(८) २० । ५१ ॥

(९) २० । ७७ ॥

(१०) २१ । २ ॥

(११) २१ । ९ ॥

(१२) २१ । ११ ॥

(१३) २१ । १५ ॥

(१४) तथा ॥

(१५) २१ । १६ ॥

(१६) २१ । ३० ॥

(१७) २१ । ५९ ॥

(१८) २१ । ६१ ॥

(१९) तथा ॥

बज्जभ्यः (१) सूक्ता ब्रूहि षड्विंशतिः ॥ २१ ॥ ते-
 जोऽसि (२) बाज्जभ्यां (३) सुतऽत्रा बभूव (४) ब-
 ह्मत्रयं (५) तस्मिन्धान (६) बृहस्पतये (७) प्रबु-
 द्धाय (८) बलाय (९) पिबति (१०) बोधयो (११) पम्बुवे
 (१२) बृहत्यै स्वाहा त्रयोदश ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भः
 (१३) सम्बभूव सप्त (१४) युञ्जन्ति ब्रह्मं (१५) बृहत्सप्त (१६)
 ब्रह्म षट् (१७) पिब चत्वारः (१८) र्यस्मेऽत्रम्बिकेऽम्बालि-

(१) तथा ॥

(२) २२ । १ ॥

(३) २२ । २ ॥

(४) २२ । ३ ॥

(५) तथा ॥

(६) २२ । ६ ॥

(७) २२ । ७ ॥

(८) २२ । ८ ॥

(९) तथा ॥

(१०) २२ । १५ ॥

(११) २२ । १७ ॥

(१२) २२ । २० ॥

(१३) २३ । २ ॥

(१४) २३ । ५ ॥

(१५) २३ । ११ ॥

(१६) २३ । १३ ॥

(१७) २३ । १७ ॥

(१८) २३ । १८ ॥

के (१) ब॒ज्ज द्वयं (२) ये ब॒र्हिषः (३) प्र॒ब्रवी॑मि
 (४) परि॒ता ब॒भूव॑ च॒यस्त्रि॑ठं० शत् ॥ २३ ॥ अ॒श्व॒स्तू-
 प॒रो (५) बा॒ह्वोः प्रथ॑मो (६) ब॒भूव॑ सप्त (७) बा-
 ह्व॒ चत्वारि॑ (८) बा॒र्हस्प॒त्या (९) द्वय॑ (१०) बृ॒हद्वयं॑ (११)
 स्व॒लं चत्वारि॑ (१२) बा॒ज्जद्वयं॑ (१३) ब॒र्हिषद॑ (१४) स्वैय-
 स्व॒काः (१५) सो॒माय॑ ल॒वा (१६) बृ॒हस्प॒तिद्वय॑मष्टावि॑ठं०
 श॒तिः ॥ २४ ॥ शा॒द॒न्द॒द्भि (१७) म॒र्मद॒स्वर्खै॑ (१८) र-

(१) २३ । २५ ॥

(२) २३ । ३० ॥

(३) २३ । ५० ॥

(४) २३ । ६५ ॥

(५) २४ । १ ॥

(६) २४ । २ ॥

(७) पूर्वस्मिन्तदुदाहरणं ज्ञेयम् ॥

(८) २४ । ७ ॥ ०

(९) २४ । १३ ॥

(१०) २४ । ३२ ॥

(११) २४ । ७ ॥

(१२) २४ । १० ॥

(१३) इदमुदाहरणं पूर्वमन्त्रस्थं बोध्यम् ॥

(१४) २४ । २४ ॥

(१५) २४ । २० ॥

(१६) २५ । १ ॥

(१७) २५ । २ ॥

(१८) इदमपि पूर्वोक्तमन्त्रे ॥

नू॒का॒शेन॒ वा॒ह्य (१) नि॒र्वा॒धेन॒ (२) बृ॒ह॒स्प॒ति॒स॒त्त्वा
 (३) र्य॒द्वा॒न॒स्वा॒ज्ज॒भ्यां॒ जा॒म्बी॒लेन॒ (४) ब॒ल॒द्वयं॒ (५)
 जु॒म्ब॒का॒य (६) ज॒ग॒तो॒ ब॒भू॒व (७) य॒स्य॒ बा॒हू (८) अ॒
 द॒ब्ध॒द्वयं॒ (९) ब॒न्धु॒ प॒ञ्च (१०) प॒ङ्गी॒श॒द्वयं॒ (११) ब॒ह्म॒णा
 सू॒द॒या॒मि (१२) दे॒व॒ब॒न्धो॒र्ब॒ड्क्ती॒र॒श्च॒स्य॒ प॒ञ्च॒वि॒ठ० श॒
 तिः ॥ २५ ॥ अ॒ग्नि॒श्च (१३) ब॒ह्म॒रा॒ज॒न्या॒भ्यां (१४) बृ॒ह॒
 स्प॒ति॒त्रयं॒ (१५) पि॒ब॒त्रयं॒ (१६) बृ॒ह॒द॒र्च (१७) ब॒वा॒णि॒ ते
 (१८) ब॒र्हि॒र्द्वि॒यमे॒का॒द॒श ॥ २६ ॥ स॒मा॒स्त्वा (१९) बो॒

(१) २५ । ४ ॥

(२) अस्मिन्नुदाहरणे वकारद्वयं २५ । ३ ॥ द्रष्टव्यम् ॥

(३) २५ । ६ ॥

(४) २५ । ९ ॥

(५) २५ । ११ ॥

(६) २५ । १२ ॥

(७) २५ । १४ ॥

(८) २५ । ३० ॥

(९) २५ । ३० ॥

(१०) २५ । ४० ॥

(११) २५ । ४१ ॥

(१२) २६ । २ ॥

(१३) २६ । ३ ॥

(१४) २६ । ४ ॥

(१५) २६ । १२ ॥

(१६) २६ । १३ ॥

(१७) २६ । २३ ॥

(१८) २७ । २ ॥

(१९) २७ । ३ ॥

धय द्वयं (१) ब्रह्म द्वयं (२) बृहस्पते' द्वयं (३) ब-
 र्हिरेदं (४) यद्बृहतीरष्टौ ॥ २७ ॥ होता यज्ञबर्हि
 (५) र्हिण (६) बृहतीमेकं (७) बभ्रं द्वयं (८) बृ-
 हती त्रयं (९) ब्रह्माणं (१०) बिभ्रद्द्वयं (११) बृहद्द्वयं
 बभ्रं द्वाविठं शतिः ॥ २८ ॥ समिद्धोऽञ्ज (१२) न्वर्हि-
 स्त्वयं (१३) बहोः कर्त्तार (१४) स्वाह (१५) बन्धनानि द्व-
 यं (१६) बृहद्द्वयं (१७) पुत्रं बिभ्रता (१८) बह्वीनाम्पिता

- (१) २७ । ० ॥
 (२) २७ । १२ ॥
 (३) २७ । २५ ॥
 (४) २८ । ४ ॥
 (५) २८ । २७ ॥
 (६) २८ ॥ २३ ॥
 (७) २८ । ३१ ॥
 (८) २८ । २८ ॥
 (९) २८ । ३२ ॥
 (१०) २८ । ३४ ॥
 (११) २९ । ४ ॥
 (१२) २९ । ९ ॥
 (१३) २९ । १२ ॥
 (१४) २९ । १४ ॥
 (१५) २९ । ३० ॥
 (१६) २९ । ४१ ॥
 (१७) २९ । ४२ ॥
 (१८) २९ । ४३ ॥

प्रथमं बज्जरस्य पुत्रऽ (१) इषुबला (२) ब्राह्मणा-
 सः (३) सोमोऽग्रधिब्रवीतु (४) पर्येति बाज्ज (५)
 स्वाधमानाद्वयं (६) बलमोजो (७) बभ्रुः सौम्यो
 बार्हस्पत्यो (८) बार्हताय (९) बृहस्पतये सप्तवि-
 ठं शतिः ॥ २६ ॥ देवं सवित(१०) ब्रह्मणे ब्राह्मणत्रयं
 (११) क्रीवत्रयं(१२) बिदलकारीं(१३) बलद्वय (१४) मु-
 त्सादेभ्यः कुजमधर्माय बधिरं(१५) ब्रध्नस्य(१६) ब-
 धाय(१७) बज्जवादिनठं (१८) शब्दायाडम्बराघातठं ॥

(१) २९ । ४६ ॥

(२) २९ । ५७ ॥

(३) २९ । ४९ ॥

(४) २९ । ५१ ॥

(५) इदमुदाहरणं पूर्वोक्तमन्त्रस्थं बोध्यम् ॥

(६) २९ । ५६ ॥

(७) २९ । ५८ ॥

(८) तथा ॥

(९) २९ । ६० ॥

(१०) पूर्वोक्तोदाहरणं बोध्यम् ॥

(११) ३० । ५ ॥

(१२) पूर्वोक्तमन्त्रस्थोदाहरणं बोध्यम् ॥

(१३) ३० । ८ ॥

(१४) ३० । इदमप्युदाहरणं प्राङ्मन्त्रस्थं बोध्यम् ॥

(१५) ३० । १० ॥

(१६) अस्मिन्पूर्वोक्तमन्त्रे उदाहरणद्वयं ज्ञेयम् ॥

(१७) ३० । १२ ॥

(१८) अस्मिन्पूर्वोक्तमन्त्रोदाहरणम् ॥

(१) शावल्या (२) डक्लीव अष्टादश ॥ ३० ॥ सहस्रशीर्षी (३)
तैयज्ञं बर्हिषि (४) ब्रह्म चत्वारि (५) द्वौ बाह्वराज-
न्योऽ (६) बध्नन्पुरुषं, जायमानो (७) बज्रधा
(८) तद्ब्रवन्द्श ॥ ३१ ॥ तदेव (९) ब्रह्मद्वय (१०)
मावभूव (११) यद्बृहतीः (१२) स नो बन्धुः पञ्च ॥
३२ ॥ अस्याजरासो (१३) बृहत्तयं (१४) बर्हिर्द्वयं (१५) पि-
ब चयं (१६) बर्हिषि द्वयं (१७) बृहद्द्वयं (१८) बृह-

(१) ३० । २० ॥

(२) ३० । २२ ॥

(३) ३१ । ९ ॥

(४) ३१ । १० ॥

(५) ३१ । ११ ॥

(६) ३१ । १५ ॥

(७) ३१ । १९ ॥

(८) ३१ । २१ ॥

(९) ३२ । १ ॥

(१०) ३२ । ५ ॥

(११) ३२ । ७ ॥

(१२) ३२ । १० ॥

(१३) ३३ । ३ ॥

(१४) ३३ । ७ ॥

(१५) ३३ । १० ॥

(१६) ३३ । १५ ॥

(१७) ३३ । २४ ॥

(१८) ३३ । २८ ॥

SGDF

तो (१) पिबतु (२) बट्त्रयं (३) वबोरिंटे (४) बृह-
 स्मृतिं (५) ब्रह्मणो वयं (६) बृहती (७) बर्हिषि ।
 (८) शाम्बरे (९) बज्जलाऽ (१०) दध्नेभि ह्वयं (११) ब-
 ह्माणि (१२) पिबत (१३) बज्जलं (१४) बाधते (१५)
 बृहद्भानो (१६) बृहते (१७) ब्रह्म चतुस्त्रिंशत् ॥ ३३ ॥
 यज्जाग्रतो (१८) बाधते (१९) ब्रूहि (२०) पिबतं (२१)

(१) ३३ । ३० ॥

(२) ३३ । ३२ ॥

(३) ३३ । ४४ ॥

(४) ३३ । ४५ ॥

(५) ३३ । ४२ ॥

(६) ३३ । ५५ ॥

(७) ३३ । ५३ ॥

(८) ३३ । ६३ ॥

(९) ३३ । ६४ ॥

(१०) ३३ । ६२ ॥

(११) ३३ । ८४ ॥

(१२) ३३ । ७८ ॥

(१३) ३३ । ८८ ॥

(१४) ३३ । ९० ॥

(१५) ३३ । ९५ ॥

(१६) ३३ । ९६ ॥

(१७) ३३ । ९६ ॥

(१८) ३४ । २५ ॥

(१९) ३४ । २७ ॥

(२०) ३४ । २८ ॥

(२१) ३४ । ३२ ॥

बृहती(१) ब्रह्मणश्चतु (२) ब्राधामहे (३) बिभर्त्य (४)
 बधन् बध्नामि(५) बुध्न्यो (६) बोधि (७) बृहत्पञ्चदश ॥
 ३४ ॥ अपेतो (८) ब्रवीमि प्रथमाक्षरं (९) किलिविषं
 (१०) बाधस्व तृतीयम् ॥ ३५ ॥ ऋचँवाचं (११) बृह-
 सम्पतिर्द्वयं (१२) ब्रह्म (१३) ब्रवाम प्रथमाक्षरं चतुर्थ-
 म् ॥ ३६ ॥ देवस्य त्वा(१४) बाज्जभ्यां (१५) बृहतो
 (१६) ब्रह्मणो (१७) बृहस्पते (१८) बोधि । पञ्च ॥
 ३७ ॥ देवस्य त्वा (१९) बाज्जभ्यां (२०) बृहस्पतये

(१) ३४ । ५० ॥

(२) ३४ । ४६ ॥

(३) ३४ । ५१ ॥

(४) ३४ । ५२ ॥

(५) ३४ । ५३ ॥ अस्मिन्मन्त्रे उदाहरणद्वयमस्ति ॥

(६) ३४ । ५० ॥

(७) ३४ । ५० ॥

(८) ३५ । ७ ॥

(९) ३५ । ११ ॥

(१०) ३५ । १६ ॥

(११) ३६ । २ ॥

(१२) ३६ । १७ ॥

(१३) ३६ । २४ ॥

(१४) ३७ । १ ॥

(१५) ३७ । २ ॥

(१६) ३७ । ७ ॥

(१७) ३७ । १२ ॥

(१८) ३७ । २० ॥

(१९) ३८ । १ ॥

(२०) ३८ । ८ ॥

- (१) पिबत (२) ब्रह्मणे (३) ब्रह्मोर्ध्व (४) बर्हिर्भ्यो
 (५) बभूव (६) ब्रह्मणो (७) बृहद् (८) ब्रह्मणा दश ॥
 ३८ ॥ स्वाहा प्राणभ्यो (९) बृहस्पति (१०) ब्रह्मेन
 (११) ब्रह्मणे ब्रह्महत्यायै चतुर्थः ॥ ३९ ॥ ईशा वास्यं
 (१२) लिङ्ग एकः ॥ ४० ॥

इति श्री माण्डवीशिक्षा समाप्ता ॥

(१) ३० । १० ॥

(२) ३० । १४ ॥

(३) ३० । १४ ॥

(४) ३० । १५ ॥

(५) ३० । १७ ॥

(६) ३० । १९ ॥

(७) ३० । २७ ॥

(८) ३० । २७ ॥

(९) ३९ । ६ ॥

(१०) ३९ । ९ ॥

(११) ३९ । १३ ॥ अस्मिन्नपि मन्त्रे उदाहरणद्वयं बोध्यम् ॥

(१२) ४० । १५ ॥ एतेषु उदाहरणेषु आर्ण्याः संहिताया अङ्का बोध्याः ॥

अथामोघानन्दिनी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि ह्यमोघानन्दकारिणीम् ॥
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ १ ॥ ओष्ठ्या
दन्त्या लघुश्चैव पुनरेव लघूतरः ॥ नादनासिक्यसहितौ
क्षक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ ब्रह्मबाहू बृहद्बहो बृ-
हती द्यौर्वधान यः ॥ बर्हिर्बृहस्पते बिभ्राड्बिभितो
बज्ज बोधय ॥ ३ ॥ बर्हिषा च पिब ब्रूते अम्बकं बाध
बुधयः ॥ बन्धुस्तब्धी च बध्नीताम्बिकाया बभ्लुशाय च ॥
४ ॥ ब्रवीद्ब्रासि बभ्भारे अम्बश्चैव बभुर्बज्जः ॥ क्षत्रस्यो-
ल्वं तथा ऽब्दं च शतम्बस्त्यज्यते बुधैः ॥ ५ ॥ प्रथमाक्ष-
रन्न वर्ज्जीत द्वितीयं परिवर्ज्जयेत् ॥ एवं बह्वीस्तथा
बाह्वोः पूर्णबन्धुं परित्यजेत् ॥ ६ ॥ बिभ्रतं बिभ्रता
प्स्वेनद्विलं गृन्मणातूप ब्रुवे ॥ आवबन्धं च बीजं च बभ्रुः
पड्वीर्शकिलिषात् ॥ ७ ॥ मूर्द्धा व्यसि यद्वस्तो बभ्राऽ
बोध्यग्निर्वाणवान् ॥ उद्बुध्यैलबृदा बद्धो बाहवे बि-
लिमने यथा ॥ ८ ॥ कुबलं विबलं चैव स बिभेद बलं
तथा ॥ रक्षोहणं बलं त्याज्यमन्त्योष्ठो बल उच्यते ॥ ९ ॥
अन्तस्थायवकारोऽपि इत्येतैः संयुतो मतः ॥ अर्बुद-
न्यर्बुदं बभ्रुः शुल्वं चोल्वं जहाति च ॥ १० ॥ बीभ-
त्सं च बज्जर्बूहि बडवा स्तंभधारयन् ॥ प्रबोधयाम्बिके

ऽअम्बेऽअम्बालिके बलायका ॥ ११ ॥ अम्बिके बष्कि-
 हा बाह्यं बलं बाधध्ववर्हितः ॥ बिम्बतामपि वेदश्च व-
 रश्चैते ब्रवाणि ते ॥ १२ ॥ क्लिबे विदलकारीं च बो-
 धि बद्धं च जुम्बकः ॥ बीभत्सायै च शाबल्यां शब्दाया-
 डम्बरा बभूत् ॥ १३ ॥ वरामहांश्च बडादित्य बट्सूर्य-
 स्य सुवीरये ॥ येषाम्बरेषु बज्जलं प्रब्रवाम विभर्त्ति
 च ॥ १४ ॥ विभर्षि विभर्ष्यस्तवे संहितायां क्रमेण तु ॥
 एते ओष्ण्याः समाख्याताः शेषा दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
 १५ ॥ विष्णुर्वायुस्तथा वह्निर्वरुणस्य विषूचिका ॥
 वसोर्विभाति विश्वस्य ह्यष्टौ दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥
 व्यासमद्य विनश्चैव व्रेशीनां वृषभस्तथा ॥ वन्द्यमानश्च
 वृचं च वाचः सत्यमशीय च ॥ १७ ॥ वृष्णो वम्बयो
 वधोऽसीति वपा उर्वी वहन्ति च ॥ वेदो वच्चो वराहश्च
 ह्यमी दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥ वलो वस्तिर्वलं वा-
 हनं वुरीतं च विबभ्रुः । कुवलं विवलं चापार्वाणम-
 मी दश दन्त्याः ॥ १९ ॥ वक्ष्य मुच्य तथा कक्ष्यमाणं
 तु यद्भवेत्तदा ॥ वक्ष्यमाणास्तु हीत्येतां पीडयह
 स्तामुदाहृताः ॥ २० ॥ व्येत्वा व्यीतां तथा व्य-
 न्तु उषे यद्द्वी तथैव च ॥ विशल्यो व्याणी वृष्णाश्च-
 इमे दन्त्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २१ ॥ विद्या ते (१) वि-

भूतेश्चैतौ प्रतद्वो चेद्वित्तस्य च ॥ विभ्राष्टि विभ्रा-
 ङ्गिभाजमाना दन्त्याः स्मृता बुधैः ॥ २२ ॥ न त-
 द्वेवीरापऽआपो देवी तु (१) विभृतान्तथा ॥ रक्षोहणं ब-
 लं दन्त्यं स विभेद वलन्तथा ॥ २३ ॥ सामवेदं जातवेदा
 नवाऽउऽएतन्मित्रयसे । पर्षन्त वे रनुवाति प्रगर्द्धिनऽअ-
 सी दन्त्याः ॥ २४ ॥ इषुबला बलं चौष्यं न विकल्पः कदा
 चन ॥ संहितायां तथा वर्णा लघवो वै भवन्ति हि ॥
 २५ ॥ एकाक्षरं वकार (२) अ निपातस्थो यदा भ-
 वेत् ॥ संहितायां लघुर्जातः पदकाले गुरुर्भवेत् ॥
 २६ ॥ वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः ॥ आ-
 दौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः ॥ २७ ॥ पदान्ते
 पदमध्ये च वकारो दृश्यते यदि ॥ लघुरेव समन्तव्यो
 ह्यन्यत्रापि लघूतरः ॥ २८ ॥ औकारे च पदे पूर्वं
 अकारे परतः स्थिते ॥ लघूतरं विजानीयादग्नाव-
 ग्निर्निदर्शनम् ॥ २९ ॥ नादसञ्ज्ञाभवन्तीमे ङञण-
 नमाश्चानुनासिकाः ॥ भवन्ति प्रत्यये येषामन्तस्थासं-
 युताः स्वरः ॥ ३० ॥ हकारं चैव वर्गाणां तृतीयं च
 चतुर्थकम् ॥ (३) अथ दीर्घा विसर्गान्ता अष्टौ ते ना-
 दसञ्ज्ञकाः ॥ ३१ ॥ आद्यन्तयोर्मकारौ द्वौ हकारौ

(१) देवी चेति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(२) वकारस्येति 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

(३) नादसञ्ज्ञिका इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

यत्र मध्यतः (१) ॥ तत्र नादं प्रकुर्वीत (२) अग्ने' व्र-
 तपते निदर्शनम् ॥ ३२ ॥ मकारान्ते पदे पूर्वे अका-
 रे परतः स्थिते ॥ तत्र नादं प्रकुर्वीत (३) मच्चिकेति
 निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ नमौ गुरु नादसञ्ज्ञौ लघू चै-
 वानुनासिकौ ॥ (४) सँयुक्तौ, च विसर्गौ च नादावे-
 तौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ३४ ॥ पञ्चमा यत्र दृश्यन्ते पञ्चमे
 परतः स्थिते ॥ नासिकं तत्र कुर्वीत (५) मात्रिकत्वेन
 संशयः ॥ ३५ ॥ सँयुक्ताग्रे विरामस्तु विवृत्तिस्तु विशे-
 षतः ॥ प्रत्यये च स्थिता ये च अघोषाः पञ्चमाः स्व-
 राः ॥ ३६ ॥ पदान्ते सँयुक्ता द्वस्वाः पञ्चैते ह्यनुना-
 सिकाः ॥ विवृत्तौ चावसाने वा ऋचाद्धे तु तथाऽपरे ॥
 ३७ ॥ क्षिप्रे दीर्घे च सँयुक्ते यकारो यत्र दृश्यते ॥ प-
 दे च पादसंस्थाने नासिकं तु विधीयते ॥ ३८ ॥ क-
 कारान्ते पदे पूर्वे ऋवर्णे परतः स्थिते ॥ नासिकन्तु
 विजानीयात्तमुच्चैति (६) निदर्शनम् ॥ ३९ ॥ हकारो
 रेफसँयुक्तौ नादिर्भवति नित्यशः ॥ द्वितीयेन पदाक्रा-

(१) यत्र मध्यमः । इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

(२) अग्ने व्रतपतेति, अपपाठः ॥

(३) २५ । ३२ ॥

(४) संयोगौ चेति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(५) नमस्तेति निदर्शनमिति 'ग' पुस्तकपाठः ॥

(६) ११ । ३३ ॥

नो न तु नादः कदा च न ॥ ४० ॥ अहि शत्रून् क्र-
तून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति शत्रूँर रनपव्यय-
न्तः ॥ अनुरङ्गाः पञ्चैकार्द्धमात्रिका भवन्ति ॥ ४१ ॥
पूषा मित्रो वसुञ्चैव अञ्जनाः परिकीर्तिताः ॥ एकार्द्ध-
मात्रिकां स्थित्वा पञ्चैते चानुनासिकाः ॥ ४२ ॥ पञ्च
रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्जिणः ॥ अहिणः प्रहि-
णो ज्ञेयो यथाऽऽर्द्धजकृत् निदर्शनम् ॥ ४३ ॥ (१) देवाँ
२ ॥ ऽआसादयेति घातः । (२) देवाँ २ ॥ ऽइदेपीति
निर्घातः । (३) देवाँ २ ॥ ऽउपागादिति वज्जिणः ।
(४) देवाँ २ ॥ ऽऋतुभिरिति अहिणः । (५) अमित्राँ
२ ॥ ओषतादिति प्रहिणः ॥ द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि
नासामूलं समाश्रितः ॥ अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः
सर्वनासिकैः ॥ ४४ ॥ बरमह्मांश्च बडादित्यो ह्यडा देव म-
ह्मा २ ॥ ऽअसि ॥ बट्सूर्यस्य तु सत्रातो महारङ्गाः प्रकी-
र्तिताः ॥ ४५ ॥ परिते परिमाग्ने च अदृश्यं परिकी-
र्तिताः ॥ यस्याद्वयं प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्तिताः ।

(१) २२ । १७ ॥

(२) २३ । १६ ॥

(३) ५ । ३५ ॥

(४) १८ । ३३ ॥

(५) १३ । १२ ।

SGDF

४६ ॥ (१) अग्ना३ इ पत्नीवन्स्वर्णाजी३ ऋचीनि-
 ति द्विः ॥ तिरश्चीनो विततः पृच्छामि त्वां व्यायुरनि-
 लमिति सप्त सुता भवन्ति ह्यष्टमो न विद्यते ॥ ४७ ॥
 मनो जूतिश्च वायुश्च सुतमेकं द्विधाकृतम् ॥ ओकारा-
 द्याः सुताः सर्वे न विकल्पः कदाचन ॥ ४८ ॥ षडङ्गुलं
 तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च ॥ चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूय-
 स्तेनैव वर्त्तते ॥ ४९ ॥ शून्ये गृहे प्रिशाचोऽपि गर्जते
 न च दृश्यते ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (२) उपज्जन्नि-
 ति दर्शनम् ॥ ५० ॥ स्फुरितं चिबुकोन्मूलं वायुना स-
 म्प्रपूरितम् ॥ मण्डूकस्फुरणं नाम (३) अपाम्फेने निदर्श-
 नम् ॥ ५१ ॥ इडे रन्तेऽग्निश्चनं कृतस्य ते, पातन्नो, यस्ते
 युवठं० सुरामंम् । इडऽएहि ॥ पदकाले तु वाक्ये च
 द्विधाः पञ्च सरस्वति ॥ जकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्त-
 दुपरिस्थितः ॥ अशरीरं यमं विद्यात्सम्माज्जीति-
 (४) निदर्शनम् ॥ (५) इयन्ते, द्याम्ना, सुवीरान्
 सुप्रजाः । प्रजाः । रश्मिना सत्याय । प-

(१) इदं गद्यात्मकं पद्यं केचिन्मतमवलम्ब्याङ्गो लिखितः ॥ उदाहरणाङ्काः प्राति-
 शाख्यतो ज्ञेयाः ॥

(२) १७ । ६ ॥

(३) १२ । ७२ ॥

(४) २ । १४ ॥

(५) मूलस्थोदाहरणानि संहितातो ज्ञेयानि बुधैरिति ॥

SGDF

रो दिवा ष्ठिव्या इति षट् ष्ठिव्याः स्वरान्ताः ॥
लोहकारद्वा, कश्चि भस्मसात्कुरुते यदि ॥ ए-
वं वर्णाः प्रयोक्तव्याः संवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५३ ॥
आयसं च यथा तप्तं निःक्षिपेदाम्बु मध्यतः ॥ तच्छब्दं
कुरुते प्राज्ञः परिवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५४ ॥ ऊष्मा-
कारं पठेद्यस्तु कूर्मपृष्ठो विधीयते ॥ एवं च
कुरुते प्राज्ञः (१) कल्ल्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५५ ॥
यथा मीनार्थिनः पक्षिणऽ उत्पतन्ति पतन्ति च ॥ एवं
वर्णाः प्रयोक्तव्याः (२) कल्ल्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५६ ॥
कूर्मपृष्ठं परित्यज्य कर्तव्यमश्वत्थपत्रवत् ॥ एवं हि
कुरुतेऽभिज्ञो (३) देवस्य त्वेति दर्शनम् ॥ ५७ ॥ कुक्कु-
टः कामलुब्धो वा ककारद्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयो-
क्तव्याः (४) कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५८ ॥ कुक्कुटी
कामलुब्धा च कुक्कुहन्ती पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कु-
रुते प्राज्ञः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ यथा भा-
रभराक्रान्तो निश्वासो लघुचेतसः ॥ एवं वर्णाः प्रयो-
क्तव्या (५) होता यक्षनिर्दर्शनम् ॥ ६० ॥ यथा बा-

(१) १७ । ९६ ॥

(२) द्वितीयोदाहरणं 'स' पुस्तकपाठश्च ॥

(३) १ । १० ॥

(४) १ । १६ ॥

(५) २१ । २२ ॥

लस्य सर्पस्य निश्वासो लघुचेतसः ॥ एवमूष्मा प्रयो-
 क्तव्यो हकारपरिवर्जितः ॥ ६१ ॥ यथा पुत्त्रवती स्ने-
 हाच्चुम्बती च पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कुरुते प्राज्ञो (१) यु-
 ज्ञानऽइति दर्शनम् ॥ ६२ ॥ यथा कामातुरा नारी श-
 ब्दं करोति यादृशम् ॥ तच्छब्दं कुरुते प्राज्ञः (२)
 सिञ्च्यसि निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ यथा मर्कटयोर्युद्धं
 रोषेण प्रतिधावति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः (३) कि-
 किदीविना, दर्शनम् ॥ ६४ ॥ मूत्रं करोति बडवा यो-
 निं कुर्वीत यादृशीम् ॥ तन्मुखं कुरुते प्राज्ञः (४) स-
 दुन्दुभे निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ उकारान्ते उकारे च दृश्य-
 ते चोभयोर्यदि ॥ द्विरौष्मन्तु विजानीया (५) झूर्मु-
 वः स्तुर्निदर्शनम् ॥ ६६ ॥ एकयत्नो भवेद्यस्तु स कदौ-
 ष्यन्तदुच्यते ॥ द्वित्रिभिश्च चतुष्कं च चतुरौष्मं ततः
 परम् ॥ ६७ ॥ अथ सादृश्यविज्ञेयः समानस्वरवर्ण-
 योः ॥ न्यूनाधिकानि तान्येव चक्षुषीति विनिर्दिशेत् ॥
 ६८ ॥ विश्वे देवास्तमुत्वा च असौ यस्तु कदा चन ॥
 ये देवा नमस्तेऽस्तु वाजो नः सप्त चक्षुषी ॥ ६९ ॥ स-

(१) २१ । १ ॥

(२) ५ । १० ॥

(३) १२ । ८७ ॥

(४) २९ । ५५ ॥

(५) ३ । ३७ ॥

मानाक्षरबाधे च सन्ध्येकाक्षरचक्षुषी ॥ समानवर्णयो-
 गं च सम्प्रधानैव चक्षुषी ॥ ७० ॥ शन्नो मित्रस्तथा वा-
 तो ऊर्ध्वमेनं प्रक्षते ॥ मानस्तोके तनये तु चक्षुषी च
 चतुष्टयम् ॥ ७१ ॥ पूर्वायां कण्डिकां दृष्ट्वा अपरा सह-
 संयुता ॥ तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ॥
 ७२ ॥ पूर्वा विद्वा परान्त्या च कण्डिका यत्र दृश्यते ॥
 चपला चैव सा ज्ञेया (१) आच्छच्छन्दो निदर्शनम् ॥
 ७३ ॥ तिस्रो ह्यर्द्धा अभित्यं च तिस्रोऽर्द्धा प्रजा-
 प्रतिः ॥ पुनस्तु मेति चत्वारि वायुः पञ्च ततः परम् ॥
 ७४ ॥ अनाष्टष्टात्रयश्चैव एधोऽर्द्धचतुष्टयम् ॥ संवत्सरो-
 ऽसि चत्वारि द्यौः शान्तिश्चार्द्धयोर्द्धयोः ॥ ७५ ॥ क-
 चित्स्वाहा पृथक्कुर्यात्कचिद्युक्तं तु कारयेत् ॥ कचि-
 श्चादौ विजानीयात्कचिच्चान्ते विधीयते ॥ ७६ ॥ वा-
 क्यकालेऽवसाने वा स्वाहान्ते चाज्जतिं क्षिपेत् ॥ म-
 न्त्वभागं पृथक्कुर्यात्स्वाहाकारं पृथक्पृथक् ॥ ७७ ॥ स्वा-
 हादौ च भवेद्वाक्यं (२) नमणां नमणस्तथा ॥ अन्ते चादौ
 पुनश्चान्ते (३) काय स्वाहेति दर्शनम् ॥ ७८ ॥ अक्ष-
 राशीतिरेकश्च प्रथमा कण्डिका स्मृता ॥ लक्षणोक्त-

(१) १५ । ५ ॥

(२) १२ । २० ॥

(३) २२ । २० ॥

प्रकारैस्तु (१) दूषेत्वेति निदर्शनम् ॥ ७६ ॥ त्रीणि त्री-
णि च चत्वारि दश पञ्चाष्टमं स्मृतम् ॥ एकादशाक्ष-
रं तद्वदुभयोरपि दृश्यते ॥ ८० ॥ सप्तमं पञ्चमञ्चैव
पुनश्चैकादशाक्षरम् ॥ नवाक्षरं विजानीयाद्वाक्यं चैका-
दशं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ उच्चादुच्चतरन्नास्ति नीचान्नीच-
तरं तथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या दूषे त्वेति निदर्श-
नम् ॥ ८२ ॥ मकारादौ भवेद्वाक्यं सदाऽऽजर्णम्प्रशस्यते ॥
आविर्भूय्याऽऽकारादौ खरान्ते प्रथमस्वराः ॥ ८३ ॥
रुहसङ्ख्या भवेद्वाक्यं वेदसङ्ख्या पुनः पुनः ॥ युग्मवा-
णानयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ॥ ८४ ॥ पञ्चाशत्पञ्च-
वर्णानि अक्षराणां प्रमाणतः ॥ इन्द्रादित्ये च विज्ञेयं
वाक्यं तस्य भवेत्तयम् ॥ ८५ ॥ सुधा च प्रथमाध्यक्षा
पीडयाध्यक्षा द्वितीयका ॥ ऊष्मान्ता प्रथमा ज्ञेया ख-
रान्ता वर्णिका स्वराः ॥ ८६ ॥ चिदसि, प्रथमा ज्ञेया अर्मे-
भ्योऽथ परा भवेत् ॥ ध्यक्षाऽध्यक्षातयोः सम्यगुभयोः
कण्डिकाद्वयोः ॥ ८७ ॥ अभिरग्नेश्चतस्वस्तु पदाद्यच्च
विधीयते ॥ एकाक्षरं पदं वाक्यं नवाभ्युगममेव च ॥
८८ ॥ मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वेऽअग्न्याऽवसानयोः ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या, लोकं ताश्च, प्रकीर्त्तिताः ॥ ८९ ॥
विभक्त्यन्तं विजानीयाद्गुरुतः शास्त्रतोऽपि वा ॥ लो-

पागमविकाराभ्यां वाक्यानामेष निर्णयः ॥६०॥ व्वनेषु-
व्यन्तरिचं च, अष्टौ व्यख्यतथैव च ॥ (१) नामग्रह-
णकाले तु गुरुरेव न संशयः ॥ ६१॥ शस्त्रे च स्थस्तथा
चित्रऽउपप्रागात्समुद्भवः ॥ स्वरितो वाक्यकालेषु उ-
दात्तं नोपपद्यते ॥ ६२ ॥ एह्येषु शुक्रा जाते च अ-
भित्त्वा गोमदूषुणा ॥ स्वरितो वाक्यकालेषु न चोर्ध्व-
नीयते करम् ॥ ६३ ॥ अक्षन्मीमदन्ते च अहरहश्च-
तथैव च ॥ वाक्यं च स्वरितं विद्यात्पाठकाले यथा क्र-
मम् ॥ ६४ ॥ जम्भाणो यत्र दृश्यन्ते ह्यन्तस्थाश्च तथैव च ॥
गुरुस्तत्रैव विज्ञेयऽक्तवर्णसह संय्युतः ॥ ६५ ॥ अन्तस्थपद-
संयोगे विशेषो नोपपद्यते ॥ अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः
पिण्डनायकः ॥ ६६ ॥ सद्यो जातः समुद्द्रोऽसि प्रथमाथ
व्यध्यया ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरवोऽत्र न संशयः ॥
६७ ॥ अभिनीतं निपातं वा जात्यं वा स्वरितं विदुः ॥
पदकाले भवन्त्येवं पाठकाले यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥ त-
व व्याधौ सहोऽग्ने वृणीत्यत्रैव दृश्यते ॥ प्रथमोऽत्र
लघुर्ज्ञेयो द्वितीयश्च गुरुर्भवेत् ॥ ६९ ॥ द्वादशैतानि
नामानि देवता च तथैव च ॥ अन्यथा निरयं याति
सम्यक् पाठमजानतः ॥ १०० ॥ (२) छाया च्छिद्रा त-

(१) इमान्युदाहरणानि संहितापाठस्थानि बोध्यानि । अन्येषामुदाहरणानामङ्काः
शिक्षान्तराद्ग्राह्याः ॥

(२) इदं पद्यं 'ख' पुस्तके पूर्वापरीभावेण दृश्यते ॥

था छन्दश्चकारा लघुसञ्ज्ञकाः ॥ ह्रस्वा वा यदि वा
 दीर्घाः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १०१ ॥ दीर्घादग्रे
 छकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च ॥ द्वित्वाक्षरं विजा-
 नीयादिति शास्त्रविधानतः ॥ १०२ ॥ दीर्घादग्रे तु यो
 दीर्घो गिरिशा वर्ध्मणा तथा ॥ गुरुरेव स मन्तव्यश्चा-
 दयामि निदर्शनम् ॥ १०३ ॥ मा त्वा यऽत्राक्त्तदाश्चैव
 सहस्रोमास्तथैव च ॥ पाठमध्ये लघुत्रोणि पदकाले
 गुरुर्भवेत् ॥ १०४ ॥ पशुभिर्यजुर्भिराप्यन्ते तस्माद्द्व्य-
 ज्ञात्तथैव च ॥ ऋचाद्वेतु छकारो न तिसंय्योगं कदाच-
 न ॥ १०५ ॥ न संय्योगं न द्विर्भावः छकारो नृदुरुच्यते ॥ अ-
 वसाने गुरुं विद्याच्छैनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १०६ ॥ निपा-
 तं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ॥ त्रिस्वरं तं वि-
 जानीयाद्भोता ओजो निदर्शनम् ॥ १०७ ॥ द्वौ ककारौ स्व-
 रौ द्वौ च नैव मात्रा विधीयते ॥ स्वरे प्रतिस्वरं दद्याद्ब्र-
 शीनान्त्वा निदर्शनम् ॥ १०८ ॥ चतुर्दशाक्षरं चादौ पुन-
 श्चैकादशाक्षरम् ॥ पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः प-
 रम् ॥ १०९ ॥ लक्षणैर्वा विहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः श्रीश्च ते च निदर्शनम् ॥ ११० ॥
 वसुसङ्ख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदी वा चतुष्पदी ॥ सप्तता-
 स्यासन्धि गायत्री अग्निन्द्रतं, शुधी हवम् ॥ १११ ॥
 उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ॥ अष्टाक्षरं वि-

जानीयाद्यत्पुरुषं च निर्दिशेत् ॥ ११२ ॥ जनाशीति तु वर्णानि अथैतांश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ एकाक्षरादिवाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया ॥ ११३ ॥ द्वादशाक्षरं प्रथमं पञ्चमे पञ्च सप्त वै ॥ षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृतम् ॥ ११४ ॥ एकादशाक्षरम्प्राञ्जरन्ते च द्वादशाक्षरम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अथैतानिति दर्शनम् ॥ ११५ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकष्टे च पञ्चधा ॥ सप्तदशाक्षरं चैव वैश्वदेवी निदर्शनम् ॥ ११६ ॥ रौद्राध्यायोत्तरेणैव कण्डिकाशतकेन तु ॥ ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचाद्धिं षोडशाक्षरम् ॥ ११७ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्मन्तूजं विनिर्दिशेत् ॥ ११८ ॥ पुस्तके (१) प्रज्ञयाऽधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥ न भ्राजन्ते सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः ॥ ११९ ॥ एकः सर्वं न जानाति सर्व-एकं न विन्दति ॥ एवं मन्वा न गृह्यन्ति पण्डिताः शुद्धभाविनः ॥ १२० ॥ (२) श्रुत्वा वेदविनाशं तु सम्यग्ब्रूयान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्म्मो न हीयते ॥ १२१ ॥ मन्वो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमा-

(१) प्रत्ययाधीतमिति 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

(२) शुभभाजिन इति 'क' 'ग' पुस्तकयोः पाठः ॥

नं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥ १२२ ॥ ल-
 क्षणं न त्यजेद्दीमान्सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥ लक्षणे-
 न विना शिष्यः सम्प्रदायो विनाशवान् ॥ १२३ ॥
 नासौ तत्फलमाप्नोति सम्यक्पाठमजानतः ॥ उत्तमो
 लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥ १२४ ॥
 लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्वि पात्रं (१) प्रचक्षते ॥
 लक्षणेन विना वाणी निर्मलाऽपि न शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥
 प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता ॥ खरहीना
 यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥ १२६ ॥ एवं व-
 र्णा न शोभन्ते प्राणहीनाः शरीरिणः ॥ वेदपाठी
 सदा सम्यग्विचार्यैवं पुनः पठेत् ॥ १२७ ॥ विश्वा
 रूपाण्यबोध्यग्निरेधोऽसीति तथाऽपरः ॥ केतुङ्कृण्व-
 न्निति च ते प्रकारा मूर्खजाः स्मृताः ॥ १२८ ॥ अग्नेर-
 नीकं, व्युत्तवा हि, विश्वे देवा, द्वितीयकम् ॥ उदग्ने
 चायमुत्तरा, नमो व्वन्त्याय, हीत्ययम् ॥ १२९ ॥ देव-
 म्बर्हि, र्यदापोऽस्ति त्वामद्य, स्वस्ति न स्तथा ॥ मा नो
 मित्रो हि व्वद्यन्ती चकारा ययुतास्तथा ॥ १३० ॥
 इत्यमोघानन्दिनी शिवा समाप्ता ॥

(१) तद्वि पात्रं प्रशस्यते इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

अथ लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षाऽऽ-

रभ्यते ॥

पादादौ च पदादौ च सँय्योगावग्रहेषु च ॥ जः
शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १ ॥
युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽपरम् ॥ अनूका-
शेन बाह्यं च तुरीयमनुया पदे ॥ २ ॥ पदादावप्यवि-
च्छेदे सँय्योगान्ते च तिष्ठताम् ॥ वर्जयित्वा रक्षौ या-
नामीषत्सृष्टत्वमिष्यते ॥ ३ ॥ विदद्यदी, न्यमित्राँश्च रोच-
नास्य यथा भवेत् ॥ तथा प्राय्याय सूर्य्यश्च सुह्यन्त्वन्ये स-
मूह्यवत् ॥ ४ ॥ उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥
ईषत्सृष्टो यथा विद्यात्पदच्छेदात्परो भवेत् ॥ ५ ॥ वि-
भाषया यकारश्च नित्यमास्त्रेडितेऽपि च ॥ यत्र यत्रे-
ति मा यञ्जं तथा येति पदादपि ॥ ६ ॥ अथातऽउत्त-
रो यः स्यात्तथा नेति पदात्परः ॥ भवन्त्येतेऽपि पूर्वत्र
तथा च स पदादपि ॥ ७ ॥ अथा वयमादित्यादावथो-
येऽअस्य दृश्यते ॥ न यत्परो यथा च स्यात्स पदे तदु-
दाहृताः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै वि बौ पाठे उपसर्गात्परो
लघुः ॥ अथ मा स न शब्देभ्यो विभाषाऽऽस्त्रेडिते
यवौ ॥ ९ ॥ यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ।

यत्र यत्र विशेषः स्यात्तदिदानीं तु कथ्यते ॥ १० ॥
 त्वदर्थवाचिनौ वो वां, वा वै यदि निपातजौ ॥ आदे-
 शाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टाश्च ते स्मृताः ॥ ११ ॥ दे
 वो वः सविता या वां, वातो वेति तथा न तत् ॥ तव
 वायव्यतस्पृते तानऽआवेति कीर्तिताः ॥ १२ ॥ य-
 त्कृतं सूत्रकारेण तद्वत्स्यात्सम्प्रसारणम् ॥ तज्ज्ञेयं
 सर्वशाखासु न तु वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥ लक्षण-
 स्य विरोधेऽपि पाठैक्यं यदि दृश्यते ॥ तत्तथा प्रतिप-
 त्तव्यञ्जायज्ञा वऽइत्यथ ॥ १४ ॥ अनुस्वारो द्विमा-
 तः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्दे-
 वानार्ठं हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥ स ँ स्पृष्टा सि ँ ह्यसि
 संयोगे ह्रस्व इष्यते ॥ मध्यमः ँ अथायेति संयोगो
 न द्विरुच्यते ॥ १६ ॥ ज्ञात्वा वेदविनाशं तु सम्यग् ब्रू-
 यान्न वै बुधः ॥ आह्वय तं विविक्षे वै तस्य धर्म्मो न
 हीयते ॥ १७ ॥ (१) इति श्री लघ्वमोघानन्दिनी शिखा
 समाप्ता ॥

(१) इदं पद्यं प्राक् शिक्षायां लिखितं तथा ऽपि सम्प्रदायाविदो ऽत्रापि लिखन्त्य-
 तो मया लिखितम् ॥

अथ माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीता शि- क्षाऽऽरभ्यते ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न
तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र-
शत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥ १ ॥ स्वराद्वित्वमवाप्नोति
व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥ हरौ न यद्यचः पूर्वा निमित्तं
व्यञ्जनस्य च ॥ २ ॥ इषे त्वोर्जे त्वा ॥ स्वरपूर्वाः शष-
सहा अन्तस्थाश्च तथा यदि ॥ निमित्तभूता द्वित्वस्य
स्पर्श एव न संशयः ॥ ३ ॥ अश्मन् ॥ स्पर्शपूर्वा यरल-
वाः स्पर्शपूर्वाः शरस्तथा ॥ व्यञ्जनञ्च ततः पूर्वं द्वेधा-
भावं न चाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अयच्छाः ॥ विसर्गाच्च परः
कादिव्यञ्जनात्किल पूर्वगः ॥ ह्रस्वपूर्वा नडौ द्वित्वमा-
पद्येते पदान्तगौ ॥ अपि स्वरतरावेव स्निष्टौ भवति
नान्यथा ॥ ५ ॥ विष्णोः कर्मः ॥ दध्यङ्ङृषिः ॥ अ-
श्मन्तूर्जम् ॥ अत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्जनमप्नु-
ते ॥ द्वितीयस्य च प्रथमसुरीयस्य तृतीयकः ॥ ६ ॥
वाङ्मय्याम् ॥ स्वर्गे च परे चैवापञ्चमे परतः स्थि-
ते ॥ सवर्णे च यमे चैव ऋवर्णे न तथा शलि ॥ ७ ॥
तद्देवानाम् । ऋद्धिः । तन्तः । अग्निः । पितृणाम् ॥

अत्र कवर्गीयखकारा निर्द्दिश्यन्ते ॥ आखरेष्टठाः १ ।
 आखुस्ते २ । मयूखैः ३ । द्याम्मा लेखीः ४ ।
 ततः खनेम ५ । उखाङ्कृणोतु ६ । उखाम्परिददा-
 मि ७ । खनत्ववट ८ । दधतूखे ९ ।
 मित्रैतान्तऽउखाम् १० । त्वङ्खाद ११ ।
 सुखादितान् १२ । अभाख्खा १३ । गन्धर्व्वाऽ
 अखनन् १४ । आखिदते १५ । प्रखिदते १६ ।
 विशिखाऽइव १७ । अयै शिखा १८ । भू-
 म्याऽआखून् १९ । ऋतूनामाखुः २० । खङ्गो
 वैश्वदेवः २१ । नखेषु २२ । मोरवा भ्राज-
 न्ती २३ । उखायाः सद्ने खे २४ । मधु शाखः
 २५ । स्त्रीषखम् २६ । शुङ्खधमम् २७ । मखस्य
 शिरोऽसि २८ । मखाय त्वा २९ । अथ गलि-
 तर्चानां निर्णयः ॥ इषे त्वा एदम् । अश्वस्तूपरः । समिद्धोऽ
 अञ्जन् । सहस्रशीर्षा पुरुषः । तदेव । खाहा प्राणे-
 म्यश्चैवध्यायेषु न गलिता ऋचः ॥ १ ॥ द्वितीयेऽध्या-
 ये अग्ने व्रतपते इति प्रविष्टास्त्वयस्त्विठं शतम् । २ । तृ-
 तीयेऽयमग्निः पुरीष्यइति प्रविष्टा द्वाषष्टिः । ३ ।
 पञ्चमेऽग्ने व्रतपाऽ उरु विष्णोऽइति प्रविष्टे ए-
 कचत्वारिंशत् । ५ । षष्ठे प्रथमा ऋगलिता देवतीरम-
 ध्वमित्यतः परा देवस्य त्वान्तः पञ्चविंशत् । ६ । व्याच-

स्पतये स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मे अग्ने नयायन्तो लु-
प्ते चतुश्चत्वारिंशत् । ७ । आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा
चन सँवर्द्धसा देवा गातुविदऽ उदुत्यमवभृथ निचु-
म्मुण मिलिता अष्टपञ्चाशत् । ८ । देव सवितरित्यत्र
देवस्याहं एकोनचत्वारिंशत् । ९ । अपो देवा इत्यत्र
सोमस्य त्विषिरिमं देवा इति लुप्ते द्वाविंशत् । १० ।
युञ्जानः प्रथममित्यत्र युञ्जते देव सवितः पृथिव्याः
संधस्यादसवस्त्वाच्छृन्दन्तु मिलिताऽअष्टसप्ततिः । ११ ।
दृशानो रुक्मऽ इत्यत्र हर्ठः सः शुचिषदक्रन्ददग्निर्दृशा-
नो रुक्मः समिधाग्निं सहरय्या पुनरुर्जाऽ अयन्ते
भवतन्ऽअष्टोत्तरशतम् ॥ १२ ॥ मयि गृह्णामीत्यत्रा-
ग्निर्मूर्द्धाऽपाम्पृष्ठमही द्यौर्विष्णोः कर्माणि चित्रं दे-
वानां त्रिपञ्चाशत् ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिरित्यत्र शुक्रश्च
वृश्चकर्मा त्वा द्वे नभश्चेषश्चेति पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥ अ-
ग्ने जातानित्यत्राग्नेर्मूर्द्धा त्वामग्ने पुष्कराङ्गवो यज्ञ-
स्थायमिहायन्ते लोकं पृण ताऽअस्येन्द्रं विश्वा नवैता
लुप्यन्ते परमेष्ठी त्वा द्वे मिलिते चतुःपञ्चाशत् ॥ १५ ॥
नमस्ते इत्यत्र नीलग्रीवा द्वितीया नमोऽस्तु द्वे मिलिता-
स्त्वयस्त्रिषष्टिः ॥ १६ ॥ अश्वनूर्जमित्यत्र हिमस्य त्वा-
वाचस्पतिं विश्वकर्माहविषोदुत्त्वाऽइन्द्रं विश्वा न
तोषासाऽग्नेत्वं सप्त दानवतिः ॥ १७ ॥ वाजस्येत्यत्र

वाजस्य नु देवस्य त्वा यास्ते यावऽउद्बुद्धास्व येन वह-
 सि विनस्त्व्यविष्ठेत्यष्टमिलिता एकोनसप्ततिः । १८ ।
 स्वाहीन्वेत्यत्र वायोः पूतः कुविदङ्गेति द्वे त्रिनवतिः । १९ ।
 क्षत्रस्य योनिरित्यत्र समुद्रे ते उतापः पुत्रमिव पितरौ
 निप्रसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवेति यद्ग्रामे सु-
 मित्रियानो यत् सुरामं नवैकाशीतिः ॥ २० ॥ इमस्मै
 इत्यत्र तत्त्वा शन्नो वाजेवाजेऽवत होतायक्षदिन्द्र-
 षभस्य सरस्वतीश्लेषस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् ॥ २१ ॥
 तेजोऽसीत्यत्र तत्त्वितुर्विश्वो देवस्य षष्ठिव्यै स्वाहा म-
 धवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽसवे स्वाहेति प्रविष्टाऽएक-
 विंशतिः ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भऽइत्यत्र कः स्वित्सूर्यऽएका-
 की का स्वित्दयौरासीत्यजापते न सप्तपञ्चाशत् ॥ २३ ॥
 आदन्द्रङ्गिरित्यत्र हिरण्यगर्भः सँय्यः प्राणतोऽग्ने-
 त्वं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥ अग्निश्चेत्यत्र वैश्वान-
 रो नः पञ्चविंशत् ॥ २५ ॥ समास्वेत्यत्र उ-
 द्यं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २६ ॥ होता यक्षदित्यत्र दे-
 वा दैव्या होतारा शुचिसुष्णिहानन्तरं सर्वे लुप्ता
 अन्तस्त्रिपञ्चाशत् ॥ २७ ॥ देव सवितरित्यत्र तत्त्ववि-
 तुर्विंशत् ॥ २८ ॥ अस्याजरासऽइत्यत्र युच्वा हि अय-
 मिह मूर्ध्नीनन्दिवऽऊर्दुत्थं विश्वेऽअद्येन्द्रवायूऽइमे यज्ञो
 देवानां गावऽउप दैव्यावद्वूर्यऽअदब्धेभिः सवितः सप्ता-

शीतिः । ३३ । यज्जाग्रतऽइत्यत्राक्षणीन सप्तपञ्चाश-
 त् । ३४ । अपेतऽइत्यत्राश्वत्ये वः सुमित्रिया नऽउद्वय-
 मग्नऽआयूष्मीत्यष्टादश । ३५ । ऋचंवाचमित्यत्र भू-
 र्भुवः कया नः कस्त्वा स्योना पृथिव्यापोहिष्ठेति त्रि-
 र्न्मस्ते हरसे सुमित्रिया नोऽभीषुणो दृते दृठं ० हमेति
 त्रयोदश । ३६ । देवस्य त्वेत्यत्र देवी द्यावापृथिवीन्द्र-
 स्यौजोऽश्वस्य त्वेत्यग्रे हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु म-
 खस्य शिरस्त्रयोदश । ३७ । द्वितीयदेवस्य त्वेत्यत्र सु-
 मित्रिया नऽउद्वयमेधो ऽसीड ऽएह्यदित्यैरास्नासीन्द्रा-
 यत्वा षड्द्वाविंशतिः । ३८ । ईशा वास्यमित्यत्रान्वन्त-
 मोऽन्यदेवासम्भूतिमिलितास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश ।
 ४० । एवं चतुष्षष्ट्युत्तरशतं लोपाः । एकादशोत्तर
 मष्टादशशतैः सहेति ॥ इति प्रथमा माध्यन्दिनीयशि-
 क्षा समाप्ता ॥

अथ द्वितीया लघुमाध्यन्दिनीय- शिक्षा प्रारभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि माध्यन्दिनमर्त्यया ॥ ष-
कारस्य खकारः स्याद्व्युत्क्रमयोगे तु नो भवेत् ॥ १ ॥ इ-
षे लक्ष्यं कृष्णऽउच्चा समुद्रः प्रत्युदाहृतिः ॥ पदादौ
विद्यमानस्य ह्यसंयुक्तस्य यस्य च ॥ २ ॥ आदेशो हि
जकारः स्याद्युक्तः सन्हरणेन तु ॥ यज्ञेन यज्ञं वैलक्ष्यं
मयूरे प्रत्युदाहृतिः ॥ ३ ॥ तस्माद्यज्ज्ञात्सर्वज्ज्ञतः स-
मस्माद्यत्तयैव च ॥ रेफेणाथ हकारेण युक्तस्य सर्व-
था भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्यो बाह्यन्तु वैलक्ष्यं शष्पमाथ प्र-
त्युदाहृतिः ॥ यकारकारयुक्तस्य जकारः सर्वथा भवे-
त् ॥ ५ ॥ सहरय्या तथा व्युद्ध्या चोपसर्गपरस्य न ॥
उपयज्ञस्मानुषाणामपि यन्तीत्युदाहृतिः ॥ ६ ॥ गुरु-
र्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् ॥ विष्मद्भाडु-
दाहृतिर्ज्ञेया सवितान्तर्लघुः स्मृतः ॥ ७ ॥ पदान्ते
वै लघुतरस्तव व्याघृतस्मृते ॥ उपसर्गपरो यस्तु सव-
कारो लघुर्मातः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै मन्त्रपाठे लघवो
गुरवः पदे ॥ प्रवायुमच्छाबृहती व्वातो वेति निदर्श-
नम् ॥ ९ ॥ रेफो रेकत्वमाप्नोति शष्पेषु परेषु च ॥

ददर्श वर्णो ऽअर्होच्च संयोगे नैव कारयेत् ॥ १० ॥
 वर्ष्मन्वर्षायान्तर्हृदा तत्र तावदुदाहृतिः ॥ लकारो
 ऽपि च सावर्ण्यादेकारसदृशो भवेत् ॥ ११ ॥ शतवल्हा
 च वल्हा च तत्र तावदुदाहृतिः ॥ अनुस्वारो यत्र कुत्र
 ठंकारो भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वो दीर्घो गुरुश्चेति
 त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ह्रस्वात्परो भवेद्दीर्घो ह्रठं स
 ऽइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ दीर्घात्परो भवेद्गुरुः मा ५ से-
 ष्यऽइति दर्शनम् ॥ गुरौ परे ह्यनुस्वारो गुरुरेव हि स
 स्मृतः ॥ १४ ॥ सि ५ ह्यसीति तत्र तावदकारे दी-
 र्घऽएव सः ॥ देवाना ५ हृदये तद्वत्तत्कराणां तथा
 सृके ॥ १५ ॥ अथायोगवाहानाह ॥ अवर्णाच्च ऋका-
 राच्च विसर्गः कण्ठ्य एव सः ॥ इवर्णाच्च तथोवर्णात्तथा
 चैकारपूर्वकः ॥ १६ ॥ औकारपूर्वकश्चैव तालव्यो भवति-
 ध्रुवम् ॥ एकाराच्च कण्ठतालुर्विसर्गो भवति ध्रुव-
 म् ॥ १७ ॥ कण्ठोष्ठ्यस्तु तथौकाराद्विसर्गो भवति ध्रु-
 वम् ॥ देवो वः सविता चात्र हकारसदृशो भवेत् ॥
 १८ ॥ देवीस्त्रिस्त्रो विसर्गस्तु हिकारसदृशो भवेत् ॥
 आबुस्ते पशुरित्यादौ ऊकारसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥
 विसर्गश्चाग्नेरित्यादौ हेकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो
 बाह्वोरित्यादौ होकारसदृशो भवेत् ॥ २० ॥ अथ
 खैर्हृच्चैरित्यादौ हिकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो व्यौ-

पितेत्यादौ ऊकारसदृशो भवेत् ॥ २१ ॥ हकारो नै-
 व मन्तव्य इति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ फणिनिश्चास-
 दृशो विसर्गो भवति ध्रुवम् ॥ २२ ॥ कनिष्ठिका मोच-
 नं तु नीचे च प्रचये सति ॥ नमः कूप्याय प्रथमो द्वि-
 तीयो जाग्रतस्तथा ॥ २३ ॥ तर्जनीमोचनं कुर्यादुदा-
 त्तं तु विसर्गके ॥ देवो घर्मस्तथा ह्रस्वे स्वरिते तूभयं
 क्षिपेत् ॥ २४ ॥ अश्वो मर्त्या भवेत्क्षद्यं स्वारे दीर्घे
 कनिष्ठिकाम् ॥ उभयोरपि ह्रस्वे च वकारे स्वरिते
 सति ॥ २५ ॥ दीर्घे ऽपि चोभयोः क्षेपऽइति शास्त्रव्यव-
 स्थितिः ॥ यथा स्फटिकदण्डादिरुपाधिवशतो भवेत् ॥
 २६ ॥ तद्वदूष्मा प्रयोक्तव्यो हिज्जहेहो निदर्शनम् ॥
 वसोः पवित्रं वै तत्र ह्युदाहरणमुच्यते ॥ २७ ॥
 ऋकारः खलु सर्वत्र ह्येकारसदृशो भवेत् ॥ ह्रदे मृ-
 गस्तृतीया च ऋचँवाचमथापरम् ॥ २८ ॥ इति लघु-
 माध्यन्दिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

अथामरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदी-

पिका शिक्षा प्रारभ्यते ॥

श्रेयो दिशतु नः कृष्णः कंसमातङ्गकेसरी ॥ राधा-
कैलिकलाऽभिज्ञो गोपीवादकुतूहली ॥ १ ॥ उत्पन्नो
यः स्तुते वंशे बुद्धिमान्कृतनिश्चयः ॥ अमरेशइति ख्या-
तो भारद्वाजकुलोद्भवः ॥ २ ॥ सोऽहं शिक्षां प्रवक्ष्या-
मि प्रातिशाख्यानुसारिणीम् ॥ बालानां पाठशुद्ध्यर्थं
वर्णज्ञानादिहेतवे ॥ ३ ॥ जपादिशुभकार्येषु पुमान्ना-
धिकृतो भवेत् ॥ सम्यक्पाठं विना यस्मात्तं निमित्तं व-
दास्यहम् ॥ ४ ॥ स्वरसंस्कारयोर्वेदे नियमः कथितो
यतः ॥ ततो विचार्य वक्तव्यो वर्णसङ्घातऽउत्तमः ॥ ५ ॥
मन्त्रो यः स्वरतो हीनो वर्णतो वाऽपि कुत्र चित् ॥
निष्फलं तं विजानीयात्तथैवाशुभसूचकम् ॥ ६ ॥ वेदस्या-
ध्ययनाद्वर्त्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतेः ॥ वर्णशोऽक्षरशो
ज्ञानादिभक्तिपदशोऽपि च ॥ ७ ॥ स्वरो वर्णोऽक्षरं
मात्रा तत्प्रयोगार्थऽएव च ॥ मन्त्रं जिज्ञासमानेन
वेदितव्यं पदे पदे ॥ ८ ॥ स्थानं च करणं मात्रा स-
म्यगुच्चारणं तथा ॥ यो न वेद स निर्लजः पठामीति

कथं वदेत् ॥ ९ ॥ अथ प्रथमतो वर्णसञ्ज्ञाऽधिक्रिय-
 ते मया ॥ यया विना न सिद्ध्यन्ति व्यवहारा नृणामि-
 ह ॥ १० ॥ एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ॥
 द्विगुणानि व्यञ्जनानि ह्येतावान्वर्णसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥ ऋ-
 पर्यन्ताः स्वरास्त्वेधा लकारो ह्रस्वएव च ॥ सन्ध्यञ-
 राण्यह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः ॥ १२ ॥ ककारादि-
 मकारान्ताः स्पर्शाः स्थुः पञ्चविंशतिः ॥ चतस्रो
 यादयोऽन्तस्था ऊष्माणः शषसाः (१) सङ्हाः ॥ १३ ॥ स्पर्शा-
 नां पञ्चमैर्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो
 विसर्गश्च जिह्वामूलीयऽएव च ॥ १४ ॥ उपधमानीय
 इति च द्विस्सृष्टश्च तथाऽपरः ॥ द्विस्सृष्टता च विन्ने-
 या डढयोः स्वरमध्ययोः ॥ १५ ॥ पदकाले वियुज्येत
 द्विस्सृष्टो न भवेत्तदा ॥ सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो
 वाऽपि स्वरोऽक्षरम् ॥ १६ ॥ चतुर्णां पञ्चमैर्योगे उ-
 त्पद्यन्ते यमाश्च ये ॥ कुं खुं गुं घुं इति च ते चत्वारो-
 नात्र पञ्चमः ॥ १७ ॥ वर्गाणां प्रथमौ द्वौ द्वावूष्माणश्च
 ह्रवर्जिताः ॥ जित्सञ्ज्ञा भवन्त्येते शेषा धिसञ्ज्ञकाः
 स्मृताः ॥ १८ ॥ शषसा मुत्समाख्याता अवर्णः कण्ठ्य-
 सञ्ज्ञकः ॥ सिम्सञ्ज्ञका ऋपर्यन्ता भावी स्यात्क-
 राद्यवर्जितः ॥ १९ ॥ अन्याद्वर्णाद्भवेद्वर्णः पूर्वः स उ-

पधाभिधः ॥ एताः सञ्ज्ञा बुधैर्ज्ञेया व्यवहारप्रसिद्धये ॥
 २० ॥ ललहजिह्वामूलभवोपधमानीयस्तथैव च ॥ ना-
 सिक्वाश्च तथा चास्मिन्वर्णा वर्ज्याः सदैव हि ॥ २१ ॥
 एकमात्रो भवेद्भ्रूखो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमा-
 त्रस्तु लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ॥ २२ ॥ तद-
 र्द्धमणु तस्यार्द्धं परमाण्वभिधीयते ॥ वर्णग्रहे सवर्णो-
 ऽपि सङ्ख्या स्पर्शेषु कीर्त्तिता ॥ २३ ॥ अथ वर्णसमा-
 न्नाये स्थानं करणसंयुतम् ॥ आत्मशक्त्या प्रवक्ष्येऽहं
 तत्त्वन्तव्यमघं बुधैः ॥ २४ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णाना-
 मुरः कण्ठशिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-
 कोष्ठौ च तालु च ॥ २५ ॥ हकारः पञ्चमैर्युक्तो यो-
 ऽन्तस्थाभिरथाऽपि वा ॥ औरस्यं तं विदुः प्राज्ञाः कण्ठ्यं
 शुद्धं प्रचक्षते ॥ २६ ॥ ऋवर्णोऽथ कवर्गश्च जिह्वामूली-
 य एव च ॥ जिह्वामूले भवन्त्येषां जिह्वामूलं च-
 कारणम् ॥ २७ ॥ इवर्णोऽथ चवर्गश्च एऐकारौ यशैः
 सह ॥ तालुस्थाना भवन्त्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् ॥
 २८ ॥ षकारोऽथ टवर्गश्च मूर्धन्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 जिह्वायाः प्रतिवेश्याग्रमेतेषां कारणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 ललसिताः स्मृता दन्त्या जिह्वाग्रकरणा हि ते ॥ रेफ-
 श्च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते ॥ ३० ॥ उवर्णो-
 ऽथपवर्गश्च ओऔकारौ तथा च वः ॥ ओष्वा एते

स्मृता वर्णा उपध्मानीय एव च ॥ ३१ ॥ समानस्थान-
 करणा नासिक्यौष्ठ्याः प्रकीर्तिताः ॥ वकार ओष्ठसम्भू-
 तो दन्ताग्रकरणः स्मृतः ॥ ३२ ॥ अवर्णश्च विसर्गश्च
 हकारश्चापि केवलः ॥ कण्ठ्या वर्णाः स्मृता ह्येषां ह-
 नुमध्यं तु कारणम् ॥ ३३ ॥ यमानुस्वारनासिक्या ना-
 सामूलभवा दशा ॥ मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकइ-
 ति स्मृतः ॥ ३४ ॥ पूर्वा माला तु कण्ठस्य एकारौका-
 रयोर्भवेत् ॥ तालव्यस्य तथौष्ण्यस्य परा प्रोक्ता यथा क्र-
 मम् ॥ ३५ ॥ ऐकारौकारयोश्चैवं तत्त्वं ज्ञेयं विचक्ष-
 णैः ॥ एए तु कण्ठतालव्यौ ओऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ ॥
 ३६ ॥ एतद्वर्णसमाम्नायस्थानं करणसंयुतम् ॥ ज्ञात-
 व्यं तन्मया प्रोक्तं शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥ यद्य-
 द्यस्य भवेत्स्थानं करणं वा विशेषणम् ॥ सवर्णत्वेन स-
 ङ्ग्राह्य आस्ययत्नस्तु भिद्यते ॥ ३८ ॥ संवृतं विवृतं
 तद्वदस्पृष्टं स्पृष्टमेव च ॥ ईषत्स्पृष्टं चार्द्धस्पृष्टमास्ययत्न-
 स्तु षड्विधः ॥ ३९ ॥ अकारः संवृतो ज्ञेयो विवृताश्चे-
 तरे स्वराः ॥ अस्पृष्टास्यप्रयत्नाश्च स्वराः सर्वे भवन्ति
 हि ॥ ४० ॥ स्पृष्टाः स्पर्शास्तु विज्ञेया अन्तस्था ईषदु-
 त्सृष्टाः ॥ अर्द्धस्पृष्टाश्च विज्ञेया ऊष्माणो वर्णवेदिभिः ॥
 ४१ ॥ ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रा रेफलकारयोः ॥ त-
 स्मादस्पृष्टता न स्यात्सम्भवे ऋलकारयोः ॥ ४२ ॥ दि-

मात्रस्यैकमात्रस्य सँवृतादिप्रयत्नतः ॥ भिन्नस्याप्यस्तु
सावर्यं तदर्थमिदमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथातोऽवरतो व-
चिम चर्च्चा पूर्वपराङ्गयोः ॥ स्वारप्रयोजना चासौ वे-
दितव्या विचक्षणैः ॥ ४४ ॥ सँय्योगस्यादिभूतो यः स
पूर्वाङ्गं भवेद्यथा ॥ अश्वः शशवसँय्योगे शः पूर्वाङ्गः श-
वोऽन्यतः ॥ ४५ ॥ यमश्च पूर्वस्याङ्गं स्याच्चकारात्पूर्वसं-
युतः ॥ कङ्कमः पूर्वस्य कयमावुत्तरस्य तु मः सन्धतः ॥ ४६ ॥
सँय्योगादिपरहित्वे पूर्वाङ्गं क्रमजं यथा ॥ पार्श्वं र-
शौ तु पूर्वस्य परस्य शवयात्मकम् ॥ ४७ ॥ क्रमजाच्चो-
त्तरं स्वर्गे परे पूर्वाङ्गकय्यथा ॥ पाण्डुर्या पूर्वस्य रघषाः
परस्याङ्गं णयात्मकम् ॥ ४८ ॥ यद्व्यञ्जनं च यस्याङ्गं
तत्तेन सस्वरं भवेत् ॥ एतदर्थमिदं प्रोक्तं स्वारसन्देह-
भेदकम् ॥ ४९ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च नासिक्योऽथ य-
मास्तथा ॥ जिह्वामूलमुपधमा च नवैते स्थुः पराश्रयाः
॥ ५० ॥ सँय्योगवाहा एवैते निजस्वरविवर्जिताः ॥ पू-
र्वस्याङ्गं भवन्त्येते स्वर एतेषु पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ स्वरभ-
क्तिश्च पूर्वाङ्गं देवस्वर्हि रुदाहृतिः ॥ इकारे च तथोका-
कारे तां बत्नेन विवर्जयेत् ॥ ५२ ॥ रेफो वाऽथ ल-
कारो वा यत्रोष्मणि खरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पू-
र्वमाक्रम्य पठ्यते ॥ ५३ ॥ ऊष्मणामुपरिस्वस्तु रेफो
याति रेवर्षताम् ॥ रेफत्वं पुनरायाति यदूष्माणोऽन्व-

संयुताः ॥ ५४ ॥ ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते
 यथा ॥ वर्षो वर्षीयसि ह्यर्षोच्छ्रतवलशोऽपि सिध्यति ॥
 ५५ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव च लक्षणम् ॥ जा-
 त्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिष्टस्तदनन्तरम् ॥ ५६ ॥ तै-
 रोव्यञ्जनऽएवाथ तैरोविराम एव च ॥ पाददृत्तस्त-
 तस्तद्वत्तायाभाव्यस्तथाऽष्टमः ॥ ५७ ॥ एकपदे निपूर्व-
 स्तु सयवो जात्यदृश्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्वाच्यं क-
 न्या स्वरित्वपि ॥ ५८ ॥ सप्तोदात्तादयो क्षेया परेऽ-
 भिनिहितादयः ॥ त्रयो नीचपरास्तत्र प्रक्षिष्टानां नि-
 दर्शनम् ॥ ५९ ॥ एषो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नी-
 च एव च ॥ लुप्यते सन्धिकार्यं यत्तं चाभिनिहितं वि-
 दुः ॥ ६० ॥ तेऽप्सरसां च तेऽवन्तु वेदोऽसीति तुयो-
 ऽस्यपि ॥ इउ वर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्वरोदयौ ॥ ६१ ॥
 यवाभ्यां चैव संयुक्तौ तदा क्षैप्रः स्वरो भवेत् ॥ वाज्यर्व-
 स्त्वयस्वकंयद्वद्वन्तो योजान्विन्देति च ॥ ६२ ॥ उच्चः
 पूर्वः परो नीच इकारोऽन्योऽन्यसङ्गतः ॥ प्रक्षिष्टः स-
 स्वरो क्षेयः सुचीवाभीन्वताय्यथा ॥ ६३ ॥ उदात्तपूर्वो
 यत्र स्थान्नीचो व्यञ्जनसंयुतः ॥ स तैरोव्यञ्जनमिति स्व-
 रो भवति तद्यथा ॥ ६४ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे
 ज्योते निदर्शनम् ॥ उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरो-
 विसमकः ॥ ६५ ॥ स्वरो क्षेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्य-

ज्ञान एव तु ॥ यथा गोपताविति गोपतौ यज्ञपतिस्त-
 था ॥ ६६ ॥ स्वरयोरन्तरे यत्र विवृत्तिर्यदि दृश्यते ॥
 स पाददृत्त इत्याख्यः कार्दमरे निदर्शनम् ॥ ६७ ॥ उ-
 दात्तादिकदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च ॥ तथाभा-
 व्यो भवेत्कम्पस्तनूनपत्ते निदर्शनम् ॥ ६८ ॥ माध्यन्दि-
 नविरोधी स्यात्ताद्याभाव्यस्तु यः स्वरः ॥ भिन्नो यतो-
 ऽत्र दृश्यते तावुदात्तानुदात्तकौ ॥ ६९ ॥ तस्मान्माध्य-
 न्दिनीयानां पदे कम्पो विधीयते ॥ तथोक्तमौज्जिहा-
 यनकैर्माध्यन्दिनानुसारिभिः ७० ॥ अवग्रहो यदा नी-
 चप्रोच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनू-
 नपत्ते निदर्शनम् ॥ ७१ ॥ जाल्याभिनिहितक्षैप्रप्रसिष्टाः
 स्वरिता इमे ॥ नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्यक्स्वारस्तादा
 भवेत् ॥ ७२ ॥ जाल्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रसिष्टश्च च-
 तुर्यकः ॥ एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्टोदात्तं पुरः स्थित-
 म् ॥ ७३ ॥ यथा वक्रणः पस्त्या स्वा युद्धोऽस्माकस्त-
 थाऽपरम् ॥ परमेष्ठयभिधीतोऽभीममित्यादि निदर्श-
 नम् ॥ ७४ ॥ नीचपूर्वोदात्तपरः स्वरोऽसौ प्रणिहम्यते ॥
 अन्यथा नीच एव स्यात्स्वर्णं घर्मादिकं यथा ॥ ७५ ॥
 स्वरितादनुदात्तं यत्तत्सर्वं प्रचयाह्वयम् ॥ स्यादुदात्त-
 मयं चैव त्वामद्येत्यादिकं यथा ॥ ७६ ॥ तिर्यक्स्थान-
 गते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः ॥ प्रचितं तं विजानी-
 यादुदात्तं स्वरमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ जाल्यं कृत्वा ततः

पश्चात्प्रचितो दृश्यते यदि ॥ तन्तु तत्रैव निर्वर्त्य पश्चा-
 द्द्वस्तं प्रचालयेत् ॥ ७८ ॥ नोदात्तस्वरितात्पूर्वं प्रचितं
 स्यादुदात्तवत् ॥ कृत्त्वानुदात्तमथ तमुदात्तस्वरमाच-
 रेत् ॥ ७९ ॥ यथा स्यात्स्वरितात्स्वारो वाजे वाजेऽव-
 तेति च ॥ स्वरितोदये सेनानी ग्रामण्यौ, सहस्राय
 च ॥ ८० ॥ तैरोव्यञ्जनवज्ज्ञेयो जात्योऽभिनिहितः प्र-
 चः ॥ यथा धान्यं कन्या इव वेदोऽसीति तथोऽस्य-
 पि ॥ ८१ ॥ वृत्तसरोऽसि भवेत्तद्वद्वाज्ज्यर्षंश्च सुचीव
 च ॥ उदात्तस्वरितपरप्रचितस्यापि नित्यशः ॥ ८२ ॥
 भवेन्नीचतरादेशो वैय्याकरणसम्मतः ॥ स्वरिताद्वा-
 ऽनुदात्ताद्वा उदात्तो दृश्यते यदि ॥ ८३ ॥ शून्यं प्रचाल-
 येद्द्वस्तं स्वरितात्स्वरितेऽपि च ॥ शून्यं प्रचालयेद्द्वस्तं य-
 दुक्तं केन चित्क्वचित् ॥ ८४ ॥ तत्कातीयविरोधी स्या-
 त्समप्रदायविरोधकृत् ॥ उक्तं च याज्ञवल्क्येन मन्त्रे वा-
 जसनेयके ॥ ८५ ॥ स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित-
 एव च ॥ स्वरप्रधाने त्रैस्वर्य्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥
 ८६ ॥ मणिवद्यञ्जनान्याहुः सूत्रवत्स्वर इष्यते ॥ व्य-
 ञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः ॥ ८७ ॥ वर्णेषू-
 च्चार्य्यमाणेषु विकाराः सुस्त्रयस्तनोः ॥ आधाममार्हवौ
 चोभौ तृतीयश्चाभिघातकः ॥ ८८ ॥ गात्रस्थोच्चमध-
 स्तिर्य्यगमनं स्याद्यतः क्रमात् ॥ तच्चोदात्तेऽनुदात्ते च

स्वरिते च प्रकीर्तितम् ॥ ८६ ॥ उभयवांश्च स्वरित
 एकीभावेऽन्ययोर्भवेत् ॥ यथा पत्थ्येव चम्बीव ब्रह्माऽ-
 सृज्यत मृत्यवे ॥ ८७ ॥ अथोदात्तोनुदात्तस्य स्वरित-
 स्यापि सङ्गमे ॥ उदात्त एकी भवति षट् प्रकारः स ना-
 न्यथा ॥ ८८ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोस्सन्धावेकीभावी य-
 दा भवेत् ॥ तदा नीचोऽप्युदात्तस्य वशं गच्छति सा-
 न्वयः ॥ ८९ ॥ उदात्तयोरथैकत्वे भवेदुदात्तएव च ॥
 स पुरस्तात्परस्ताद्वा यथा स्यात्प्रार्पयत्विति ॥ ९० ॥
 एमे तन्नैजति परं विश्रम्भाभ्यस्त्वा पुनस्तथा ॥ नाभिर-
 स्याथ मेऽङ्गानि जयन्तन्वां तथैव च ॥ ९१ ॥ पाणिनो-
 ऽति देवाऽगात्पूर्वाऽगादुर्बाहिराऽसदत् ॥ आऽरुहा
 माऽदधुरास्याद्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ९२ ॥ अस्याप-
 वादरूपं यदुदाहरणमुच्यते ॥ आख्यातानां प्रयोगेषु
 पूर्वं पदमुपस्थितम् ॥ ९३ ॥ षोडशाक्षरपर्यन्तं तद्यो-
 गि स्वरमुद्धरेत् ॥ यां २ ॥ आऽवहो यदाबद्धन्यो नः
 पिता तथाऽपरम् ॥ ९४ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुश्च विद्यादे-
 वं निदर्शनम् ॥ जात्यपूर्वोदात्तपरो ह्युच्चो भवति नि-
 त्यशः ॥ ९५ ॥ यथाऽद्व्युत्तयेऽवसेऽपि स्याज्ज्ञातव्यं स्व-
 रवेदिभिः ॥ सूव्याय स्वरितपरोदात्तपूर्वो यथा भवे-
 त् ॥ ९६ ॥ स्वरितोदात्तयोः सन्धाबुदात्तो बलवा-
 न्स्मृतः ॥ ह्रित्वाऽभिनिहितचैप्रप्रसिष्टांस्त्रीनिमान्स्वरा-

न् ॥ १०० ॥ वीदध्यानुदात्तपूर्वोदात्तपरो यथा भ-
 वेत् ॥ सूव्याय स्वरितपरोदात्तपूर्वः पदै यथा ॥
 १०१ ॥ सर्वतोक्ष्णो ऽभिनिहितः प्रसृष्टस्तदनन्तरम् ॥
 ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यक्षैप्रावुभौ स्मृतौ ॥ १०२ ॥
 ततो मृदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ पाददृष्टो
 मृदुतरस्त्वेतत्स्वारबलाबलम् ॥ १०३ ॥ द्वयोस्तु स्वरयो-
 स्मन्धौ स्वरितः स्यात्परो यदि ॥ उदात्तस्यान्तस्थीभावे
 प्रोच्यते च्यम्बक्यथा ॥ १०४ ॥ योजान्विन्द्र वीड्ढु
 ङ्गो वृन्तः सर्पिस्तथाऽपरः ॥ नियमः स्वरसन्धेस्तु समाप्तो
 विदुषां प्रियः ॥ १०५ ॥ अथाऽतः संस्कारविधिः कथ्यते यो
 मयाऽधुना ॥ लोपागमौ विकारश्च प्रकृत्या भवनं त-
 था ॥ १०६ ॥ ज्ञातव्यो निपुणैरेवं संस्कारोऽसौ चतु-
 र्विधः ॥ स्वरयोर्वा हलोर्वाऽपि स्वरव्यञ्जनयोरुत ॥ १०७ ॥
 ते नोऽवन्त्वथ देवासऽएदमापोऽअपान्नपात् ॥ देवान-
 ऽआयुः प्प्राङ्ङ् सोमस्तन्नश्चिकित्वान्वय्यथा ॥ १०८ ॥
 प्रथमात्तु हकारोऽयं तच्चतुर्थत्वमाप्नुयात् ॥ उद्धर्षयावा-
 ङ्ढव्यानि क्षेयमेवं निदर्शनम् ॥ १०९ ॥ आद्यः स्व-
 रे तृतीयत्वं घोषवत्सु त्वपञ्चमः ॥ अघोषे प्रथमत्वं वा
 उदेनं यङ्गामे अपि ॥ ११० ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः
 परतोः स्वरघोषिणीः ॥ भजन्ते स्वतृतीयत्वं स्वोत्तमत्वं
 यथोत्तमे ॥ १११ ॥ आद्योत्तमाः पदान्तीयाश्चवर्गं प-

रिहाय च ॥ स्युर्व्यगमह्मास्तन्मित्रस्य विन्द्यादेवं निदर्श-
नम् ॥ ११२ ॥ कखयोः परयोर्नित्यं पफयोः परयोर-
पि ॥ विसर्गस्य यदुक्तन्तस्त्वदणन्नात्र सिद्ध्यति ॥ ११३ ॥
मयि वः कामधरणं ततः खनेम चाऽप्यथ ॥ अग्निः
पशुय्याः फलिनीर्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ११४ ॥ अ-
स्वनिष्प्यरसमरीदौऽपि च वसुष्कविः ॥ आविष्क-
युष्वेव तथा पर्से वो वसतिष्ठता ॥ ११५ ॥ एव मा-
दौ विसर्गस्य षत्वमिच्छन्ति स्वरयः ॥ पूर्वीक्तस्यापवा-
दोऽयं ज्ञातव्यः कृतबुद्धिभिः ॥ ११६ ॥ कण्योपधः स-
कारः स्याद्भाव्युधः ष एव च ॥ अधोषे घोषवति तु लो-
पो रेफो यथाक्रमम् ॥ ११७ ॥ इडस्पदेडायास्पदं
ज्योतिष्कदिष्कतिस्तथा ॥ तन्न ऽइन्द्रोऽयज्या मा
हविर्हीतर्निर्दर्शनम् ॥ ११८ ॥ भाव्युधः षत्वमेति व-
र्जयित्वा कृषीस्त्वधिम् ॥ प्रत्ययस्य सवर्णत्वं यातीति
शाकटायनः ॥ ११९ ॥ अविकारं च शाकल्यो मन्यते
शषसेषु च ॥ आशुः शिशानो वृषभो देवोवः सवि-
ता तथा ॥ १२० ॥ अदितिः षोडशेत्यादिर्विज्ञेयोदा-
हृतिर्विदा ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः शषसेषु परेषु
तान् ॥ १२१ ॥ शौनको द्वितीयानिच्छेत्प्रकृत्या शा-
कटायनः ॥ असमानस्थलस्याश्चेच्छौनकोऽपि वदेत्तदा ॥
१२२ ॥ सम्प्रक्खवन्ती वट्स्वर्यानुष्टुप्शारद्वयापरम् ॥

तत्सवितुश्च तत्सत्यन्दितीयं नात्र कर्हि चित् ॥ १२३ ॥
 असस्यानस्थितत्वाच्च तैत्राणां तु न तन्मतम् ॥ पदान्तस्य
 तवर्गस्य चवर्गे परतः स्थिते ॥ १२४ ॥ चवर्गः स्यात्त-
 कारस्य चक्षयोः शागमः स्मृतः ॥ शकारश्चत्वमाप्नोति
 तवर्गात्स्पर्शवर्जितः ॥ १२५ ॥ तच्चक्षुरुज्जिह्वानाश्च
 तच्छ्रुत्येतदतः परम् ॥ बृहच्छ्रोत्रा यविष्ठुयेति वाजाञ्ज-
 यत्त्वयापरम् ॥ १२६ ॥ तकारस्य पदान्तस्य शकारे
 परतः स्थिते ॥ चवर्गपञ्चमत्वं स्यान्नच्छादेशे तु शाग-
 मः ॥ १२७ ॥ स्वधावाञ्छुक्रः पिशङ्गाञ्छिशिरायेति
 वै तथा ॥ आदित्याज्ज्ञस्युभिर्नात्र कृत्वं स्यात्स्पर्शश-
 ङ्क्या ॥ १२८ ॥ दधन्वान्स्ववान्यकारे न कारो लो-
 पमाप्नुयात् ॥ पीवोऽन्नान् रयिष्ठे परे वाऽपि तथा
 पुनः ॥ १२९ ॥ खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति
 सर्वतः ॥ वर्ज्यधित्वा तमाकारं (१) मकारो यत्र लुप्यते ॥
 १३० ॥ उपधारञ्जनं कुर्यात्स्वरे विकरणे सति ॥ लो-
 पे प्रकृतिभावे च नोपधारञ्जनं भवेत् ॥ १३१ ॥ प-
 दान्तस्थो नकारो यः सोऽनुनासिकपूर्वकः ॥ लकारे
 लत्वमाप्नोति शसत्वं चतकारयोः ॥ १३२ ॥ यथाऽ-
 सिंल्लोके चींल्लोकानहींश्च सर्वानप्युत ॥ गवयांस्त्वष्ट्रे प-
 शूँस्तांश्चक्रे चैव निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ स्पर्शे परे नका-

स्य विकारो नोपलभ्यते ॥ चतौ विहाय तत्राऽपि प्र-
 कृत्या भवनं क्वचित् ॥ १३४ ॥ यथाऽस्मिन्मोष्ठेऽकन्क-
 र्म देवान्दिवमथापरम् ॥ पशून्पाहीति जानीयान्त-
 कारस्यैकरूपताम् ॥ १३५ ॥ धामन्ते पतयिष्यवर्षन्
 शत्रून्नाटि तथाऽपरम् ॥ मित्रं सहश्चिकित्त्वान्त्वम्यूनन्तव-
 प्रते तथा ॥ १३६ ॥ सदित्तमानां च मधुन्तमानां
 तद्धिते तमे ॥ निर्जगन्त्वान्तससि च न विकारो भवे-
 दिह ॥ १३७ ॥ एते निपातसिद्धत्वान्त विकारमवा-
 मुयुः ॥ नृन्पकारे विसर्गत्वमुपधारञ्जनं लभेत् ॥
 १३८ ॥ शत्रून्क्रतून्वनस्पतीन्परिधींश्च चतुर्थकम् ॥ स्व-
 रे रेफत्वमाप्नोति नासिक्यं चोपधा तथा ॥ १३९ ॥ अ-
 नुस्वारश्च रोष्मसु मकारस्येति यो विधिः ॥ पदयो-
 रन्तरे सः स्यात्पदमध्ये तु नस्य च ॥ १४० ॥ यथाऽपा-
 रसं चैव त्वाः शश्वन्तऽएव च ॥ यजूंषि तपूंषि-
 छर्ठं हीति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ पदान्तीयमकारस्य
 त्वन्तस्थाः परतो यदि ॥ नासिक्यमुपधापूर्वं सोऽन्त-
 स्थात्वमवाप्नुयात् ॥ १४२ ॥ संय्यौमि संव्वपामीति तं-
 ल्लोकं च यथा भवेत् ॥ अपदान्तस्य रेफे न यद्दम्नोऽ-
 न्तिसर्पति ॥ १४३ ॥ एकमात्रो द्विमात्रः स्यात्त्रिमा-
 चान्मात्रिको यथा ॥ त्वर्ठं सोम हवींषि सः सुष्ठु
 न संय्युजि ॥ १४४ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्ण

व्यञ्जनोदयः ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानाठं ०
 ह्रदये यथा ॥ १४५ ॥ मकारः प्रत्यये स्पर्शभवेत्तद्व-
 र्गपञ्चमः ॥ ब्रजङ्गच्छ वृतञ्चरिष्यामि शण्डस्तथा
 पुनः ॥ १४६ ॥ एतन्तेदम्पित्व्यश्च यच्छन्ताम्यञ्च वै य-
 था ॥ संयोगादिः स्वराद्वित्त्वं प्राप्नोतीति विदुर्बुधाः ॥
 १४७ ॥ तत्पदान्तपदाद्योर्वा पदमध्येऽपि सर्वतः ॥
 सम्यक्स्ववन्ति सरितः सन्धौ तु पदयोर्यथा ॥ १४८ ॥
 अनुष्टुप्शारदी तद्वत्प्रथमस्तु द्विरुक्तिजः ॥ मध्येऽश्च-
 स्तूपरो यद्वदश्चस्य त्वा तथाऽपरम् ॥ १४९ ॥ अस्वरा-
 न्न भवत्येतत् शुधि श्रुत्कर्णवद्यथा ॥ परं रेफहका-
 राभ्यां व्यञ्जनं तूष्मवर्जितम् ॥ १५० ॥ द्वित्वमाप-
 द्यते रेफहकारौ तु न कुत्रचित् ॥ यथा सूर्योऽथ
 सर्वेभ्यो बाह्योर्गृह्णामि चैव हि ॥ १५१ ॥ ऊष्माणो
 रेफसङ्क्रान्ता न द्विः स्युश्चेत्स्वरोदयाः ॥ यथाऽर्शसदुप-
 चितां वर्षो वर्षीयसीति च ॥ १५२ ॥ सहस्रशीर्षा पु-
 रुषो देवम्बर्हिर्यथा स्मृतम् ॥ अन्तस्स्थाभिर्यदा युक्ता
 ऊष्माणो रेफपूर्वकाः ॥ १५३ ॥ वर्षीय चान्तः पा-
 र्श्वयञ्च रेफाद्वित्त्वं भजन्ति ते ॥ ऊष्मान्तस्स्थापरः
 स्पर्शो द्वित्वमापद्यते यथा ॥ १५४ ॥ अश्वसन्नूर्जं स-
 स्मितमं धिष्ण्या राष्ट्रं च गृह्णते ॥ यकारात्स्पर्श-
 संयोगो नोपलभ्येत कुत्रचित् ॥ १५५ ॥ शल्लम्बि-

अदधिक्रावणः पुरुरावणस्तथैव च ॥ यदि चास्वरपूर्-
 व्वाः स्युस्त्वन्मान्तस्या न तत्परः ॥ १५६ ॥ स्पर्शो
 द्वित्वमवाप्नोति स्थालीभिर्हि वः स्क्लम्भनीः ॥ यत्र चो-
 भयतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः सहाः ॥ १५७ ॥ तत्र
 नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः ॥ पक्ष्मा-
 णि वाऽथ सुक्ष्मा च विश्वपस्या च तथा पुनः ॥
 १५८ ॥ नेदृशेषु द्विरुक्तिः स्यादिति प्राञ्जसनीषिणः ॥
 जिह्वामूलीयतः स्पर्शो उपध्मानीयतस्तथा ॥ १५९ ॥
 सऽइधानो वसुष्कविद्योष्पितेत्यादिकंयथा ॥ विस-
 र्जनीयाच्च परो यः स्पर्शो व्यञ्जनोदयः ॥ १६० ॥ सो-
 ऽपि द्वित्वमवाप्नोति युञ्जानः प्रथमंयथा ॥ सकारस्य
 द्विरुक्त्य्या सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ १६१ ॥ आ च शा-
 रस्वा च रास्त्रेयस्सकारोऽत्र द्विरुक्तिः ॥ त्वस्वपूर्वा उ-
 नौ स्यातां पदान्तौ द्विः खरोदयौ ॥ १६२ ॥ युङ्ङसीति
 तथा चाश्वन्मनूर्जमित्यादिकंयथा ॥ प्रथमैश्च खवर्गीयै-
 द्वितीया द्विर्भवन्ति हि ॥ १६३ ॥ तृतीयैस्तु चतुर्थ्याश्च वि-
 कख्यायाजिग्नकंयथा ॥ उख्यं सख्यं च मुख्यं च वर्जयि-
 त्वा पदत्रयम् ॥ १६४ ॥ ख्याधातोः खययोः स्यातां क-
 शौ गार्ग्यमते यथा ॥ विक्रश्याऽऽक्शातमित्येतन्माध्यन्दि-
 नविरोधकत् ॥ १६५ ॥ विक्रख्याय कख्या युक्ताश्चक्या
 आच्छद्यतीति वत् ॥ गोष्ठानं षट्ठा एवं पाठ्यं तथ

यसंयुतम् ॥ १६६ ॥ विष्पुफुरन्ती च षपफा युक्ता-
 श्वैवं चतुर्थकाः ॥ आजिग्ध्रगघरायुक्ता मीड्ढवश्च
 डढवास्तथा ॥ १६७ ॥ अङ्गनो दधवाश्चैवं विष्माङ्
 ड्भरसंयुतम् ॥ ऋवर्णे न द्विरुक्तिः स्यात् डनकारौ
 विहाय च ॥ १६८ ॥ लृवर्णेऽपि तथैव स्यात् लृप्तं
 चानिष्टृत्यथा ॥ अवसानस्थितं चापि व्यञ्जनं न द्वि-
 रुच्यते ॥ १६९ ॥ ऊक्क् स्तृनृता पदे एवं संहितायां न
 वार्यते ॥ खरात्परश्चकारस्तु सर्वत्र द्वित्वमाप्नुयात् ॥
 १७० ॥ यस्यातिहाय सहेति पदत्रयपरं विना ॥ द्वि-
 रुक्तिं वर्जयेन्नित्यं यमेऽपि परतः स्थिते ॥ १७१ ॥ स-
 कथ्ना देदिश्यते नारी ककारोऽत्रैकऽएव हि ॥ यमे
 परे निषेधस्तु पुनर्द्वित्वनिवारकः ॥ १७२ ॥ ये रुक्क्म-
 पाप्मप्रभृतिप्राज्जस्तेषां मनीषिणाम् ॥ संय्योगादिश्च
 पूर्वाङ्गं यमश्चेति विरोधकृत् ॥ १७३ ॥ तस्माद्यदुक्तं
 तस्माधु नत्वन्यत्कल्पनाक्षमम् ॥ अपञ्चमात्यदे नित्यं
 पञ्चमेषु परेषु च ॥ १७४ ॥ यमोत्पत्तिर्भवेत्तत्र रु-
 क्क्मः पाप्मा निदर्शनम् ॥ खरात्संयोगपूर्वस्य द्वित्वा-
 ज्जातो द्वितीयकः ॥ १७५ ॥ तस्यैव यमसञ्ज्ञा
 स्यात्पञ्चमैरन्वितो यदि ॥ स्पर्शानां पञ्चमैर्योगे चत्वा-
 रो ये यमाः स्मृताः ॥ १७६ ॥ अयस्त्रिण्डेन ते तुल्या
 घनबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ यमास्तदा निवर्तन्ते ऊष्मा-

मधये भवेद्यदि ॥ १७७ ॥ ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः
 प्राशैस्त्वग्न्या निदर्शनम् ॥ स्पर्शाऽअपञ्चमा ये च अ-
 न्तस्थाभिश्च सँयुताः ॥ १७८ ॥ दारुपिण्डेन ते तु-
 ल्याः श्लथबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥ अपञ्चमे स्ववर्गीये न
 प्राग्वर्णो द्विरुक्तिभाक् ॥ १७९ ॥ तद्देवानां च यद्दे-
 वाऽअन्तरिक्षम्पुरीतता ॥ ईड्यवार्द्धीनसावेतावुद्रश्चापि
 तथैव च ॥ १८० ॥ चरद्द्रव्यस्य वचनो द्वित्वं नैवात्र
 विद्यते ॥ क्षत्रवृक्षस्तथा श्वित्र चित्र सत्र तथैव च ॥ १८१ ॥
 यत्र तत्र पदेष्वेषु व्यञ्जनं न द्विरुच्यते ॥ उपोत्थित-
 मुत्तम्भनमुत्तभानोत्थिताय च ॥ १८२ ॥ उत्थाय बृ-
 हती चैषु त्रयः स्पर्शा भवन्ति हि ॥ वर्णं द्विवर्णसँयोगे-
 एकवर्णवदुच्यते ॥ १८३ ॥ स्वरमध्ये सजातीये वि-
 जातीये द्वयोः श्रुतिः ॥ कुक्कुटोऽसि तथा तन्नऽआज्ज्यं
 भुज्ज्युः श्रुतिर्द्वयोः ॥ १८४ ॥ स्पर्शात्परककारस्य
 स्फोटनं दोषकृन्तनं वा ॥ अत्राचार्याशयाद्वित्वं स्फो-
 टनं द्वित्वनाशनम् ॥ १८५ ॥ अयस्मिपिण्डेन तत्तुल्यं
 तस्मादुच्चारणं तथा ॥ काण्डात्काण्डाद्वषट्कृतं यक्क-
 रक्लोमादिकँयथा ॥ १८६ ॥ स्ववर्गीयैस्तु सँयोगः स्पर्शा-
 नां सम्भवेद्यदि ॥ तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामव्य-
 ञ्जनस्य च ॥ १८७ ॥ द्वितीयाश्च चतुर्थ्याश्च वर्णाः सो-
 षमाणएव हि ॥ यदैते पञ्चमैर्युक्ता वायुः सम्यगृते

सुखात् ॥ १८८ ॥ तं धारयेत्प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्च-
 रेत् ॥ सक्थ्ना दह्मस्तथा ददुधा अगध्या इति निद-
 र्शनम् ॥ १८९ ॥ खराः सँय्योगपूर्वा ये व्यञ्जनान्ता-
 स्तथान्तगाः ॥ एषां कालो द्विमात्रः स्थान्त तु दीर्घा
 हि ते स्मृताः ॥ १९० ॥ यथाऽग्निर्दूर्यथा विष्णुः
 प्रत्यङ् दृष्टाङ् ऋषिस्तुतम् ॥ याहि पाहि रक्ष मधु
 विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ १९१ ॥ व्यञ्जनान्तस्य मोक्षः
 स्यात्करणस्थानतः पदे ॥ अन्यदन्यप्रयत्नेन पदमारभ्य-
 ते बुधैः ॥ १९२ ॥ अन्यथा तु पदादौ च द्वित्वमाप-
 द्यते ध्रुवम् ॥ सँय्यौमि सँव्वपामीति इमम्मेति निदर्श-
 नम् ॥ १९३ ॥ अर्द्धर्चादेः समाप्तौ च मोक्षणं तु वि-
 धीयते ॥ पादश्चन्द्रोऽनुरोधेन एकद्वित्रिचतुष्पदः ॥
 १९४ ॥ अप्यनेकपदैः काऽपि दृश्यते पादपूरणम् ॥
 हृदि स्थं यथैकस्मिन्पदे स्यात्पादपूरणम् ॥ १९५ ॥
 क्रतोर्वर्द्धद्रस्य द्विपदं क्रतुन्न भर्द्धमित्यतः ॥ अग्ने-
 च्चन्द्रोऽन्तमश्च विद्यात्पादचतुर्विधम् ॥ १९६ ॥ वि-
 धूममग्नेऽनेकपदमेवमादिनिदर्शनम् ॥ डनकारौ प-
 दान्तीयौ मकारे परतः स्थिते ॥ १९७ ॥ कताभ्यां
 व्यवधीयेते प्राङ्ङ्क्सोमश्च यथा तथा ॥ प्रत्यङ्ङ्क्सोम-
 स्त्वोन्त्समुद्रानस्मान्त्सीते निदर्शनम् ॥ १९८ ॥ “ऋकारे
 प्रत्यये कण्वः पाठे ह्रस्वत्वमाप्नुयात् ॥ स्वाहऽऋषभमि-

न्द्रोऽथ विश्वकर्माऽकृषिस्तथा ॥ १९९ ॥ येनऽकृषय-
 इत्यत्र यत्रऽकृषयऽइत्यपि ॥ ह्रस्वे ह्रस्वविधानं व्यत्त-
 त्सन्धिविनिवर्त्तकम् ॥ २०० ॥ एओ ऐओ तु चत्वा-
 रः क्रमादेव स्वरे परे ॥ अयवायावतां यान्ति इडऽ-
 एहि कृशानुवत् ॥ २०१ ॥ सरस्वत्या ऽअग्रजिह्वं ताऽउ-
 भौ च यथा क्रमम् ॥ यवयोरत्र लोपः स्यात्स्वरमध्ये
 पदान्तयोः ॥ २०२ ॥ अयादौ यवयोर्लोपे न पुनः
 सन्धिरिष्यते ॥ असंस्थाने वकारस्य लोपन्नेच्छन्ति
 स्वरयः ॥ २०३ ॥ पादादौ च पदादौ च सँयोगावग्र-
 हेषु च ॥ यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति
 स्मृतः ॥ २०४ ॥ युक्तेन मनसा यद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽ-
 परम् ॥ अनुकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥
 २०५ ॥ उपसर्गपरो यः स पदादिरपि दृश्यते ॥ ई-
 षत्सृष्टौ यथा वि यत्पदच्छेदे परो भवेत् ॥ २०६ ॥
 यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्ववेत् ॥ यत्र यत्र
 विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते ॥ २०७ ॥ वकार-
 स्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघु-
 र्माथ्ये पदस्यान्ते लघूतरः ॥ २०८ ॥ उपसर्गपरौ यत्र
 यवकारौ पदादिगौ ॥ ईषत्सृष्टौ ततो ज्ञेयावभि यु-
 द्धा उपा यथा ॥ २०९ ॥ परि वाजपतिः कविः प्रवो-
 चं च निदर्शनम् ॥ अनु योजान्विन्द्र ते तु उप यज्जञ्-

विना तथा ॥ २१० ॥ त्वदर्थवाचिनौ वो वाँवा वै य-
 दि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पास्सुरीषत्सृष्टा
 हि ते स्मृताः ॥ २११ ॥ देवो वः सविता या वाँवातो
 वाऽय तथा न वै ॥ तव व्यायद्यतस्म्यतेऽस्ति वान्वा निद-
 र्शनम् ॥ २१२ ॥ द्वेधीभावे समुत्पन्ने लक्षणान्निर्ण-
 यो भवेत् ॥ लक्षणँवाऽविनाशि स्यात्सम्प्रदायोऽविना-
 शवान् ॥ २१३ ॥ प्रमाणानुगतं वाक्यं यो मोहाद्वातु
 मिच्छति ॥ प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुं प्रक्षिपति स्व-
 यम् ॥ २१४ ॥ कण्व्या वर्णाऽग्निदेवत्यास्तालव्याः
 सोमदेवताः ॥ जिह्वामूलीया नैर्ऋत्या रौद्रा दन्त्याः
 प्रकीर्तिताः ॥ २१५ ॥ ओष्ठयाश्चैवाश्विना ज्ञेया वाय-
 व्या मूर्धसम्भवाः ॥ शेषास्तु वैश्वदेवाः स्युरिति कात्या-
 यनोऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
 विशेषकृत् ॥ सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः षादपूर-
 णः ॥ २१७ ॥ भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्य-
 ते ॥ वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥
 २१८ ॥ सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥
 आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥ २१९ ॥
 स्वरास्तु ब्रह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये ॥ द्विती-
 याश्च तृतीयाश्च चतुर्थीश्चापि भूमिपाः ॥ २२० ॥ उदात्तं
 ब्राह्मणं विद्याद्भारद्वाज ऋषिस्ततः ॥ गायत्रं च भवेच्छ-

न्दो नियोगो ब्रह्मसाधने ॥ २२१ ॥ नीचं तु क्षत्रि-
यं प्राज्जर्गीतमोऽस्य च देवता ॥ छन्दस्त्वैष्टुभमेवास्य
विनियोगोऽघनाशने ॥ २२२ ॥ स्वरितं वैश्यमेवाज्ज-
र्मुनिर्गार्गीऽस्यकीर्त्तितम् ॥ जागतं तु भवेच्छन्दो नि-
योगः शत्रुनाशने ॥ २२३ ॥ एषा मन्त्ररहस्यस्य मञ्जूषो-
द्घाटिता मया ॥ एतत्सर्वं विदित्वा तु ब्रह्मलोके मही-
यते ॥ २२४ ॥ अनेन विधिना वेदं योऽधीते श्रद्धया
द्विजः ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
२२५ ॥ रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्घकादिक-
म् ॥ सोऽध्यापने न योग्यः स्याज्जपहोमादिकर्मसु ॥
२२६ ॥ अमरेशकृतामेतां शिक्षां यो धारयेत्सुधीः ॥
विद्वज्जनसभामध्ये जयं स लभते ध्रुवम् ॥ २२७ ॥ इ-
त्यमरेशकृता वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा समाप्ता ॥

अथ केशवदैवज्ञविरचिता नवसू-
त्रात्मिका व्याख्यानोदाहरणयुता-
ऽऽरभ्यते ॥ अथातः केशवीशि-
क्षां व्याख्यास्यामः ॥

नत्वा गणपतिं देवं परिभाषाङ्गसूत्रकम् ॥ उ-
च्यते केशवेनेदं वेदाध्यायिसुखाप्तये ॥ १ ॥ तत्रादौ
माध्यन्दिनीपरिभाषा ॥ अङ्कानां नवानां सूत्रा-
णां मध्ये येन सूत्रेण पदादिमध्यान्तवर्णेषु सञ्ज्ञा जा-
यते तद्विना पदादिवर्णेष्वेव सञ्ज्ञा न जायते तत्रो-
च्यते ॥

पदादौ पूर्वाहलव्वोर्द्विव्योच्चारौ स-
म्पूर्वयोश्छन्दसि ॥१॥

माध्यन्दिनीये पदादौ आद्यहल्विहीनयोर्वकारय-
कारयोः सम्पूर्वयोश्चाप्यनयोः क्रमाद्द्वित्ववकारयुक्ता-
रोच्चारः स्याच्छन्दसि ॥ हल् इति व्यञ्जनम् । अस्योदाह-
रणानि संहितायाः प्रथमाध्याये प्रथमकण्डिकायां
वायवस्त्यऽइत्यत्र व्यायवइत्युच्चारः । तथैव द्वितीयकण्डि-

कायां वसोः पवित्रमित्यत्र वसोः पवित्रमित्युच्चारः । प्र-
थमर्चि यजमानस्येत्यत्र यजमानस्येत्युच्चारः । द्वितीयर्चि
यज्ञपतिरित्यत्र यज्जपतिरित्युच्चारः । कस्त्वा युनक्ती-
त्यत्र युनक्तीत्युच्चारः । सम्पूर्वकस्योदाहरणानि
संहितायाम्प्रथमाध्याये देवस्य त्वेतृङ्मध्ये संवपामी-
त्यत्र संवपामीत्युच्चारः । संवर्चसेत्यत्र संवर्चसेत्युच्चा-
रः । जनयत्यै त्वा संय्यौमीत्यत्र संय्यौमीत्युच्चारः । सं-
यज्ञपतिरित्यत्र संय्यज्जपतिरित्युच्चारः । इत्यादिषु प-
दादिच्चात्सम्पूर्वच्चाच्च यवयोर्द्वित्ववकारयकारौस्तः ।
न वयकारौ इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । पदादाविति कि-
म् । आद्यकण्डिकायां प्रजावतीरनमीवाः । प्रार्थयतु
श्रेष्ठतमायेत्यादिषु वकार^यकारयोः पदादिच्चाभावान्न
द्वित्ववकारयकारौ स्तइति । आद्यहल्विहीनयो-
रिति किम् । द्वितीयाध्याये 'अग्ने वाजजिह्वाजन्वा ।
तृतीयाध्याये अव रुद्रमित्यृङ्मध्ये श्रेयसस्कारद्वया न
इत्यनयोर्वकारयकारयोः पदादित्वमस्यतो द्वित्वज-
कारोच्चारः । अनयोरुदाहरणयोस्तु आद्यदकारह-
ल्युक्तत्वान्न द्वित्वजकारोच्चारो न द्वित्ववकारोच्चारश्चे-
ति प्रथमसूत्रव्याख्या जकारोच्चारणार्थमन्यत्सूत्रं च
प्रदर्शयते ॥

पदान्तमध्यऋहरेफयुग्यस्य यश्च ॥ २ ॥

पदान्तमध्ये ऋकारहकाररेफैश्च युक्तस्य यस्य यो-
 च्चारणं छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि ।
 विंशतिमेऽध्याये प्रथमा द्वितीयैरित्येकादशकण्डिकायां
 सामान्यगृहिभः । द्वितीयाध्याये यम्परिधिमित्यृङ्मध्ये
 पणिभिर्गुह्यमानइत्यत्र हकारजकारयुक्तोच्चारः । वे-
 दोऽसि येनेतिकण्डिकायां मर्ह्यवेदो भूयाः । घृता-
 चीस्त्यो धुर्य्या । तृतीयाध्याये उपत्वेत्यृङ्मध्ये घृता-
 चीर्य्यन्तु हर्य्यत इत्यादिषु ऋकारहकाररेफयुक्तत्वा-
 ज्जकारोच्चारो न यकारः । ऋहरेफयुक्तस्येति किम् ।
 अभिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति । अत्र न जकारोच्चारः । कु-
 तः ऋहरेफयुक्तत्वाभावात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
 इति द्वितीयसूत्रव्याख्या । सूत्रद्वयार्थे कारिकाऽपि ।
 पूर्वाहत्त्योः पदादौ च वेदे सम्पूर्वयोर्द्विजौ ॥ यस्यर्ह-
 रेफयुक्तस्य जः पदाद्यन्तमध्यके ॥

षः खण्डुमृते च ॥ ३ ॥

पदान्तमध्ये षकारस्य खकारोच्चारस्स्यादृवर्गं वि-
 ना छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि । इषे त्वा-
 र्ज्जेत्वेत्यत्र खकारोच्चारो न षकारः । एवं ब्रा-
 ह्मणे ऽपि “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानामित्यत्र कवर्गी-
 यखकारसदृशोच्चारो न मूर्धन्यषकारइति । टवर्गं वि-
 नेति किम् । आद्ये ऋचि “श्रेष्ठतमाय कर्मणे” इत्यत्र

टवर्गयुक्तत्वार्षकारोच्चारणव न खकारोच्चारइत्या-
दि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ इति तृतीयसूत्रं व्याख्यातम् ॥

अहल्शल्थूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रा-

क्च ॥ ४ ॥

पदान्तमध्ये हलिवहीनशल्थूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रा-
गुच्चारश्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शल्इति शषसहा
ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । अष्टत्रिंशदध्याये सप्तद-
शकण्डिकायां अभीमं महिमा दिवमित्यत्र दर्शतमि-
त्यूर्ध्वरेफस्य प्रागेव सैकारोच्चारः । दरेशतमिति न तु
सोर्ध्वरेफोच्चारः । एकोनचत्वारिंशदध्याये अग्निर्ऌ०
हृदयेनाशनिमित्यृङ्मध्ये पर्श्व्येनेत्यत्र परेश्व्येनेत्यु-
च्चारः ॥ पञ्चमाध्याये “द्याम्ना” इति कण्डिकायां
शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा इत्यत्रापि रलयोः सा-
वर्ण्याल्लस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः, शतवल्शो विरोह
सहस्रवल्शा इति न लकारयुक्तोच्चारः । व्वसोः पवित्रम
सीति कण्डिकायां ह्वार्षीत् अत्रापि प्राक्सैकारोच्चा-
रः ह्वारेपीत् । षकारस्योदाहरणमेव सकारस्य तत्क-
थं “आदेशप्रत्यययोः” । इण्कवर्गाभ्यां परस्य मूर्ध-
न्यादेशइति कृत्वा रेफस्तु इसमध्ये वर्तते तर्हि रेफा-
त्परो यः सकारः स मूर्धन्यएवेति कृत्वा षकारसकार-

योरेकमेवोदाहरणम् । आर्यां संहितायां तृतीयाध्या-
 ये प्रथमर्चि बर्हिषे त्वा बर्हिरसीत्यनयोर्बरेहिषे त्वा
 बरेहिरसीत्येवमेवोच्चारो न तु सोर्ध्वरेफोच्चारः । त्र-
 योविंशत्यध्याये “केष्वन्त इत्युङ्मध्ये “एतद्ब्रह्मन्नुप-
 वलहामसीत्यत्र वलेहामसीत्युच्चारो रलयोः सावर्ण्यात्
 एवमादीनि ज्ञेयानि । हलिवहीनेति किम् । वसोः
 पवित्रमसीति कण्डिकायां “यज्ञपतिर्ह्वीर्षीत् ॥ एक-
 त्रिंशदध्याये नाढ्याऽआसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णायौरि-
 त्यत्र हकारप्रकारयोर्वकारणकारहल्युक्तत्वादूर्ध्वरेफयु-
 क्तएवोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइति । श्लीति किम् ।
 द्विषे त्वोर्ज्जं त्वा प्रार्प्स्यतु इत्यत्र शलिवहीनत्वात्सोर्ध्वरे-
 फोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् ।
 इति चतुर्थस्तवव्याख्या । एतदर्थं कारिकाऽपि । षष्ठ्यो-
 चचारः खकारः स्याद् विना छन्दसि खके ॥ विह-
 लश्ल्यूर्ध्वरेफो यः सैकारः प्राक्समुच्चरेत् ॥ ४ ॥

अनुस्वारस्य ॐ शलि रेफे च परे
 ह्रस्वादीर्घो दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे

गुरुश्च ॥ ५ ॥

पदान्तमध्ये शलि रेफे च परे अनुस्वारस्य ठं
 स्याद्भ्रस्वादीर्घो दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे च परे गुरुः स्याच्छ-

नृसि साध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा । विठं० श-
 द्वामेति । ब्राह्मणेऽपि सर्वठं० षडिति । द्वितीयाध्या-
 ये अग्ने गृहपतऽइति कण्डिकायां भूयासठं० सुगृह-
 पतिः । तस्यामेव शतठं० हिमाः । तृतीयाध्याये स-
 न्त्वमग्नेऽइति कण्डिकायां सम्प्रजया सठं० रायस्योषे-
 णेति । प्रथमाध्याये पृथिवि देवयजन्योषध्यास्तऽइत्यृ-
 ङ्मधये पृथिव्यां शतेन पाशैः । द्वादशाध्याये सुप-
 र्णोऽसीति कण्डिकायां यजूंषि नाम । द्वितीयाध्याये
 एषा तऽइत्यृङ्मधये समुवांसंवाजजितम् । सम्बर्हिर्-
 ङ्ङ्क्तां हविषा । तृतीयाध्याये उभा वामिति क-
 ण्डिकायां इषां रयीणाम् । एकविंशत्यध्याये होता
 यत्तत्सुरेतसमृषममित्यृङ्मधये सुरया भेषजं श्रिया
 न मासरम् । अष्टादशाध्याये आयुर्यज्जेनेत्यृङ्मधये
 कल्पतां ओव्यं ज्ञेन कल्पताम् । एकादशाध्या-
 ये दंष्ट्राभ्यामलिम्बलून । एकोनविंशतिमेऽध्याये पु-
 रोडाशैर्हवींष्या । तृतीयाध्याये सोमानं खरणम् ।
 सन्त्वमग्नेऽइत्यृङ्मधये समृषीणां स्तुतेन । पञ्चमा-
 ध्याये सिंहासि । एवं रेफसंय्योगे परे ज्ञेयम् । इ-
 त्यादिषु क्रमेण दीर्घद्वस्वगुरुच्चाराः कर्तव्या न व्यस्ता-
 इति । शलि रेफे च परे किम् । इन्द्राय भागं प्रजाव-
 तीरित्यनघोरनुस्वारस्याग्रे शल् रेफाभावादनुस्वार ए-

व न ठं० कारइति पञ्चमसूत्रं व्याख्यातम् । सूत्रार्थे कारिकाऽपि । अनुस्वारस्य ठं० वेदे शलि रेफे परे भवेत् ॥
ह्रस्वादीर्घो दीर्घाद्भस्वः सँय्योगे च परे गुरुः ॥ ५ ॥

शर्पूर्वाणामृद्धीनकादिपञ्चवर्गा-
णां द्वित्वं विसर्गाद्रेफयुक्ताना-
म् ॥ ६ ॥

पदान्तमध्ये शर्पूर्वाणां ऋकारहीनकादिपञ्चवर्गाणां विसर्गात्परेषां रेफयुक्तानामेषां च द्वित्वं स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शर्इति शषसा ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । द्वितीयाध्याये अस्क्कन्नमद्य देवेभ्यः । आधत्तेति मध्ये पुष्क्करस्वजम् । समिदसीत्यृङ्मध्ये कस्याश्चिदभिगस्त्यै । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । स्वर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु । उपहृतो द्यौष्मिपतोप्रमाम् । मयीदमित्यृङ्मध्ये दधात्वस्मान् इत्यादिषु कादिपञ्चवर्गाणामेव द्वित्वं शर्युक्तत्त्वान्न शषसानां विसर्गाद्रेफयुक्तानामुदाहरणानि यम्परिधिमित्यस्यामृचि मध्ये अग्नेः प्रियमस्या अग्रिमकण्डिकायां बृहन्तः प्रस्तरेष्ठः । तृतीयाध्याये आ नऽएतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ऋकारहीनत्वादिति किम् । तृतीयाध्यायेऽष्टादशकण्डिकायां व्यस्कृतं सहस्कृतम् । चतु-

विंशत्यध्याये द्वितीयकण्डिकायां बार्हस्पत्यः पृषती-
ति द्वितीयाध्याये द्वितीयर्चि ऊर्ध्वम्वदसन्त्वा स्तृणामी
त्यत्र ककारपकारतकाराणां कृत्कारयुक्तत्वात् द्वि-
त्वमित्यादि ज्ञेयम् । एतदर्थे कारिकापि । व्यूकादयः
पञ्चवर्गाः शर्पूर्वा गुरवश्च ते ॥ विसर्गाश्च परे तद्वद्र-
युक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ ६ ॥ शरादिज्ञापनार्थं प्रत्या-
हारसूत्राणि लिख्यते । तथा च । अइउण् । कृ-
लृक् । एओङ् । ऐऔच् । द्वयवरट् । लण् जमड-
णनम् । भभज् । घढधष् । जवगडदश् । खफकठ-
यचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वरा-
णि सूत्राण्यणादिसञ्ज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः ।
हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । आदिरन्त्येन
सहेता । अन्त्येनेता सहित आदिर्माध्यगानां स्वस्य
च सञ्ज्ञा स्यात् । यथाऽणिति अइउवर्णानां सञ्ज्ञा ।
एवमच् हल् अलित्यादयः प्रत्याहारा ज्ञेयाः । कस्य
वर्णस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायामाह । अकुहवि-
सर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । कटुरषा-
णां मूर्द्धा । लृवुलसानां दन्ताः । उपपूषध्मानीयानामो-
ष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु ।
ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूली-
यस्य जिमूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । अचः स्वराः । ५ क-

इति जिह्वामूलीयः । ५ पदत्युपध्मानीयः । अं इत्यनु-
 स्वारः । अः इति विसर्जनीयः इति ज्ञेयम् । पा-
 णिनीयसूत्रे अपि द्वित्वविधायके भवतः । तथा-
 हि । अनचि च । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो
 न च्वचि । अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अचः पराभ्यां रेफ-
 हकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तः । पाणिनीयद्वित्वसू-
 त्रद्वयोदाहरणानि प्रथमाध्याये द्वितीयार्चि एथिव्य-
 सि मातरिश्वनो घर्माऽसि विश्वधाऽअसि । दृठं
 ह्रस्व माह्वाम्नां ते इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इति ष-
 ठसूत्रव्याख्यानम् । एतदर्थे कारिकाद्वयमपि । पाणि-
 नीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं सर्वत्र कीर्तितम् । कृत् विना
 कादयः पञ्च शर्पूर्वा द्वित्वमाप्नुयुः ॥ ७ ॥ विसर्गाच्च
 परे ते रेफयुक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ पाणिनीयप्राति-
 शाख्यसूत्रैर्द्वित्वं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

न सोऽव्योश्च ॥ ७ ॥

पदान्तमध्ये वकारयकारयोः परयोः सकारस्य द्वि-
 त्वं न स्याच्छन्दसि माधप्रन्दिनीये । उदाहरणानि
 यथा । द्वितीयाध्याये द्वितीयार्चि स्तृणामि स्वासस्त्या-
 म्भुवपतये स्वाहा । प्रथमाध्याये शर्मास्यवधूतठं र-
 जः । धृष्टिरस्यपाग्ने इत्यादिषु सकारस्य यवयोः पर-
 योर्न द्वित्वम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । इति सप्तमत्रसू-

व्याख्यानम् ॥

हल्युतायुतस्योः सैकारश्च ॥ ८ ॥

पदान्तमध्ये हल्युतायुतस्य ऋकारस्य ऋवर्णस्य
सैकारइवोच्चारः स्याच्छन्दसि माधयन्दिनीये । उ-
दाहरणानि यथा द्वितीयेऽध्याये कृष्णोऽसीत्यत्र क्रे-
ष्णोऽसीत्युच्चारो न ऋकारः । अग्नये इत्यृङ्मध्ये
पितृमते इत्यत्र पित्रे मते स्वाहेत्युच्चारः । तृतीयाध्या-
ये अयन्ते योनिर्कृत्त्वियइत्यृङ्मध्ये रेत्त्वियइत्युच्चा-
रइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इत्यष्टमसूत्रव्याख्या सूत्रार्थे का-
रिकाऽपि । यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं न स्यात्तु छन्दसि ॥
ऋकारो हल्वियुग्युग्वा सैकारश्छन्दसि स्मृतः ॥ ९ ॥

ह्रस्वं किञ्चिद्दीर्घं हल्युताकारे ह-
हल्विसर्गयुग्वर्णे च न संहिताया-

म् ॥ ९ ॥

पदान्तमध्ये च ह्रस्वत्वस्य किञ्चिद्दीर्घोच्चारः स्या-
द्धल्युतायुत आकारे परे हल्विसर्गयुग्वर्णे च परे न
स्याद्वाजसनेयसंहितायाम् । अस्योदाहरणानि यथा
संहितायां प्रथमाध्याये प्रथमर्चि इषे रवोर्ज्जे त्वा व्या-
यवस्य देवो वदत्यादिषु इकारयकारस्याकारा ह-

स्वाः । अत एषां किञ्चिद्दीर्घोच्चारो न तु ह्रस्वता ।
 सविताऽत्र तकारहल्युत आकारोऽग्रे तिष्ठति । अतः
 सकारविकारयोर्ह्रस्वतैव । दृढं ह्रस्व मा ह्वाम्नाते ।
 प्राप्स्यतु । अत्र पकारयकारयोः किञ्चिद्दीर्घता ।
 श्लेष्टतमाय अत्र मकारयुतआकारो ऽग्रेऽस्ति । अतः
 टकारतकारयोर्ह्रस्वतैव । अत्र यकारस्य किञ्चिद्दी-
 र्घता । कर्मण ऽआप्या । अत्र मकारणकारयोर्हल्युता-
 कारोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वावेव । यद्धमग्न्या अत्र
 ध्वस्य कीञ्चिद्दीर्घता । इन्द्राय भागं प्रजावतीः अत्र
 यकारमकारयोरग्रे हल्युत आकारोऽग्रेऽस्ति अतो ह्र-
 स्वावेव । वस्य किञ्चिद्दीर्घता । रनमीवाऽअथक्ष्मा
 मा वस्तेनऽईशत इत्यादिषु रेफनकाराकाराणां कि-
 ञ्चिद्दीर्घोच्चारः । ईशत मा” अत्र हल्युत्तरआकारो-
 ऽग्रेऽस्ति । अतः शतयोर्ह्रस्वतैव ॥ माऽघशर्ठं सो ध्रुवा
 ऽअस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीः । अत्र घकारपकारत-
 कारणां किञ्चिद्दीर्घता । यजमानस्येत्यत्र मयुतआका-
 रोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव यजयोः स्यस्य च किञ्चिद्दी-
 र्घता पशून्पाहि । अत्र पकारहिकारयोः किञ्चिद्दी-
 र्घोच्चारः । द्वितीयाध्याये मित्रावरुणौ त्वोत्तरतइत्यत्र
 वकाररुकारयोः किञ्चिद्दीर्घता । तकाररेफयोर्ह्रस्व-
 सर्गयुगवर्णेऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव न दीर्घोच्चारः ।

प्रतिज्ञासूत्रे “ईषद्दीर्घता च भवति” । एकमात्राकालापेक्षया किञ्चदधिककालउच्चारणीयः सार्द्धक-
मात्रिकः कालइत्यर्थः । अतएवार्थ्यां संहितायां दीर्घ-
पाठेऽमुकोऽध्यायइति लिखितमाचार्यैः । इत्यादि सर्व-
त्र ज्ञेयम् ॥ सूत्रार्थे कारिकाऽपि । ह्रस्वं दीर्घं
भवेत्किञ्चित्संहितायां परो न चेत् ॥ हलसंयुतायुताका-
रश्चावर्णी हलिवसर्गयुक् ॥ १० ॥ नवानामपि सूत्राणां
प्रतिमताः कारिकास्त्वमाः ॥ केशवेन कृतास्ताः स्यु-
र्वेदाध्यायनबोधिकाः ॥ ११ ॥ परिभाषाङ्गसूत्रं च या-
जुर्वेदं सकारिकम् ॥ दैवज्ञकेशवेनेदं कृतं हस्तस्वरा-
न्वितम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वोदात्तादिभिर्भेदैः सहस्तस्वरलक्ष-
णम् ॥ शिञ्चादिभिः षडङ्गैश्च विज्ञेयं वेदपाठकैः ॥ १३ ॥
इति श्रीदैवज्ञकेशवकृता प्रतिज्ञासूत्रानुसारिणी केश-
वीशिञ्चा समाप्ता ॥

अथ तत्कृता पद्यात्मिका शिक्षा ॥

अनुदात्तादुदात्ताश्चेत्स्वरितोत्तर एव च ॥ हृच्छिरः
कर्णमूलेषु न्यसेद्वस्तमसंशयम् ॥ १ ॥ अनुदात्तादुदात्त
श्चेदनुदात्तपरस्तथा ॥ अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तं वाम-
भ्रुवि न्यसेत् ॥ २ ॥ पुनर्हृदि न्यसेन्नीचमिति शास्त्रव्य-
वस्थितिः ॥ प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नासिका-
ग्रतः ॥ ३ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिप्तो व्यञ्ज-
नस्तिरः ॥ तैरोविरामः पाददृत्तस्ताथाभाव्यस्तथाऽ-
ष्टमः ॥ ४ ॥ एतेषां लक्षणान्याहुः कात्यायनमुनीश्व-
राः ॥ तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानां चतुर्णां दर्शने करम् ॥
५ ॥ तिर्यञ्चङ्गमयेद्दीमान्पिष्टदानवदेव हि ॥ मनुष्य-
दानमिव चेदुदात्तः प्रत्ययः स्वरः ॥ ६ ॥ आद्यान्तस्य-
स्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उपसर्गपरो यस्तु
यस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ ७ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्याद्वर-
हैः सँयुतस्य च ॥ द्विर्भावे ऽप्येवमेव स्यादिति कात्या-
यनश्रुतिः ॥ ८ ॥ अन्तस्थानां द्वितीयस्य सैकारोच्चा-
रणं भवेत् ॥ अयुक्तहलिभः शषसैर्कर्तृकारेण युतस्य
च ॥ ९ ॥ एवमेव तृतीयस्य शषसैः सँयुतस्य च ॥ सै-
कारोच्चारणं कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ १० ॥

ऋकारस्य च सँयुक्तासँयुक्तस्यापि सर्वतः ॥ सैकारो-
 च्चारणं कुर्याल्लकारस्य तथा भवेत् ॥ ११ ॥ अथ
 चान्तस्थान्तस्त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्त्योच्चारः ॥ वा-
 क्यस्यादिममध्यान्यस्य प्रादिकपरस्य लघ्वेव स्यात् ॥
 १२ ॥ वो वां वा वै मन्त्रे लघवो गुरुवः पदे च विज्ञे-
 याः ॥ देवो वः सविताऽऽदौ मृग्यमुदाहरणमन्येषा-
 म् ॥ १३ ॥ असँयुक्तस्य मूर्धन्योष्माणः खोच्चारणं म-
 तम् ॥ टुमृते सँयुक्तस्यापि कस्य योगे ष एव हि ॥ १४ ॥
 छन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्यते ॥ अनु-
 स्वारस्य ठंकार आदेशश्छन्दसि स्मृतः ॥ १५ ॥ ऊ-
 ष्मरेफेषु परतस्तस्य त्रैविध्यमुच्यते ॥ ह्रस्वादीर्घादीर्घ-
 ह्रस्वो गुरौ च परतो गुरुः ॥ १६ ॥ ऋकारपरजप्ता-
 न्ये दीर्घादीर्घोऽपि जायते ॥ परसवर्णे ह्यनुस्वारस्ये-
 षत्प्रकृतिरुच्यते ॥ १७ ॥ अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्त-
 मं चाणुमात्रकम् ॥ शषसे च कखपफे विसर्गाः सन्ति
 यत्र च ॥ १८ ॥ वाचो विरामः कर्तव्यस्तत्रेषच्छ्रुतिचो-
 दनात् ॥ सँयुक्तस्य पदाद्यस्य चाकारस्य प्रतीयते ॥
 १९ ॥ ईषद्दीर्घतयोच्चारः कात्यायनमुनेर्गिरा ॥ आस्ति-
 कस्य मुनेर्वंशे जातो दैवज्ञगोकुलः ॥ २० ॥ तत्सुतेन
 केशवेन कृता सम्यक् शुभाग्निनाम् ॥ प्रीत्यर्थं सुधियां
 कारिकावली निर्माला शुभा ॥ २१ ॥ इति श्री आ-

स्तिकमहर्षिवंशोद्भवदैवज्ञगोकुलचन्द्रसुतदैवज्ञकेशवरा-
सक्तता कारिकावली सम्पूर्णा ॥

अथ मल्लशर्म्मकृता शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

नत्वा गणपतिं देवं ध्यात्वा श्रीकुलदेवताम् ॥ म-
ल्लशर्म्मा हस्तपूर्वां करोमि स्वरप्रक्रियाम् ॥ १ ॥ नत्वा-
विघ्नहरं सदा शुभकरं सर्वस्य कामप्रदं स्मृत्वा श्रीगु-
रुपादुकां मुललितां ध्यात्वा परां देवताम् ॥ वेदे वाज-
सनेयके त्वधिकृता विप्राश्च ये सत्तमास्तेषामेव कृते
कृता न कुधियां हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ २ ॥ अथ साधा-
रणनियमः, तथा प्रातिशाख्ये मनुः । ब्रह्मणः प्रणवं
कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्ववत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ता-
च्च विशीर्यते ॥ ३ ॥ तथा उत्तानपाणिं फणवत्कृत्वा स-
ह शलाकया ॥ गुरुं प्रणम्य मनसा ततः स्वाध्यायवान्भ-
वेत् ॥ ४ ॥ अत्र जपादौ हस्तस्वरवर्णहीनस्यानधिकारत्वं
रावणेन स्वराङ्गुशे याज्ञवल्क्येन शिक्षायां च बोधित-
म् । तथा हि हस्तहीनं तु योऽधीते हस्तस्वर (१)
विवर्जितम् ॥ ऋग्यजुः सामभिर्हृग्धो वियोनिमधिग-
च्छति ॥ ५ ॥ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम् । जपा-
दौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक् पाठमजानतः ॥ इत्युक्तं
प्रातिशाख्ये । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-

प्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वग्नो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् ।
 एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्तएव वेदोऽध्येतव्य इत्यतो हस्त-
 स्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्वस्तस्वरस्य मूलस्थानं ह्यो-
 कैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मध्ये स्थिति-
 रेषा सनातनी । ततः स्वरानुकूलेन गतिस्तस्य न
 संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामू-
 र्ध्वान्मध्ये च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्या-
 ति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति
 चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षि-
 णे ॥ ९ ॥ अर्ध्वन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षि-
 णे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥
 सिं ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्य-
 तो याति सर्वत्र व्यूर्ध्वमेव मुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनु-
 दात्तसमूहो यान्वर्णानाश्चित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं
 परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् ॥ १२ ॥ स्वरितेऽथेव-
 मेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वोक्तनियमो
 विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्भ-
 न्यते वाऽनुवर्त्तिनम् ॥ १४ ॥ इति सामान्यविधिः ॥ ए-
 कारेण समा रेखा मूर्द्धनि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगा-
 न्तां विजानीयादूर्ध्वगां ह्यूर्ध्वसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्ध्वरेखा-
 सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामरेखा-
 सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ बिन्दोर्गतिश्च जात्य-
 र्ध मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्धन्युजस्य
 पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुस्वरगतिः ।
 पूर्णार्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक्क्रमेण हि । अङ्कैः
 प्रद्विष्वतुर्भिश्च स्वरविद्विष्वदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-
 र्णार्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ हस्तस्वरगतिप्रमा-
 णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥
 ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥
 वामे च दक्षिणाद्याति चार्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-
 दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति
 हस्तस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥
 ह्रस्वादीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-
 रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-
 र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्व-
 रितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्जनी चैव
 निष्काश्या हि स्वयूयतः ॥ २२ ॥ दीर्घे स्वरितसम्प्रा-
 प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-
 क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव
 दक्षिणोत्तरगाभिनी ॥ कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्या

तूद्धर्ध्वे हि देशिनी ॥ २४ ॥ अनुदात्तयुते ह्रस्वे सस्वरा-
च्च परेऽपि वै ॥ सुज्ञैः कनिष्ठिका त्याज्या सविसर्गे
द्विजोत्तमैः ॥ २५ ॥ अथ ठंकारसञ्ज्ञा ॥ ह्रस्वादग्रे
भवेद्दीर्घो दीर्घादग्रे भवेद्ब्रुवः ॥ देवानां हृदयं त्य-
क्त्वा ठंस्यादेव द्विलके परे ॥ २६ ॥ दीर्घे तु देशि-
नी त्याज्या क्षिप्रं स्याद्द्विलके लघौ ॥ मन्त्रे त्रिधा वि-
धिर्ज्ञेयो ब्राह्मणे तु द्विधा स्मृतः ॥ २७ ॥ अथ क्षिप्रवि-
चारः ॥ तर्जन्याः षष्ठसंस्तिष्टमङ्गुष्ठं चाग्रनामितम् ॥
तं वै क्षिप्रं विजानीयात्स्वरविद्विग्दीरितम् ॥ २८ ॥
इत्यङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ अथ रेखाभिरुदात्तानुदात्त-
स्वरितसञ्ज्ञा ॥ ऊर्ध्वरेखा तु वर्णस्य मूर्द्धर्ध्वं तिष्ठति
या स्थिरा ॥ तामुदात्तं विजानीयाद्द्विस्वरे स्वरितं तु
ताम् ॥ २९ ॥ तिर्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता
तु या ॥ अनुदात्तं विजानीयात्स्वरितं वा सहायतः ॥
३० ॥ वर्णस्य वर्तुलाकारं पादे तिष्ठति केवलम् ॥
स्वरितं तु विजानीयात्स्वरविद्विग्दीरितम् ॥ ३१ ॥
अथ तकारादिमान्तेषु तर्जन्यङ्गुष्ठयोगादिमुच्यन्ताः
क्रियाः कथ्यन्ते । तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगो नखयोगश्च य-
स्तयोः ॥ अङ्गुष्ठमध्ये यस्तस्या योगो भवति निश्चित-
म् ॥ ३२ ॥ अत्रैवोक्तः क्रमेणैव नैतदेकेऽवसानगे ॥
विस्वरे च मकारान्ते मुष्टिका च तथैव च ॥ ३३ ॥

अथ विचित्रगतिः ॥ कोऽदादिति प्रतीके च कोऽ-
सौ च अस्वकेऽपि च ॥ एषूदात्तं विजानीयात्तदन्य-
त्र च मध्यमम् ॥ ३४ ॥ स्वरितस्य विशेषेण स्थानं म-
ध्ये ह्युदीरितम् ॥ मध्यतश्च बहिर्गन्तुमशक्यत्वमिति
स्थितिः ॥ ३५ ॥ वर्णाश्च ये न तिष्ठन्ति सञ्ज्ञा तेषां
तु तस्य वै ॥ स्वरितस्य विशेषेण ज्ञेयाः स्वरविशारदैः
॥ ३६ ॥ त्रयाणां च स्वराणां च त्रिधा सञ्ज्ञा विशेषतः ॥
खल्वेकस्य त्रिधा सञ्ज्ञा मध्यस्थस्वरितस्य च ॥ ३७ ॥ त-
त्समः स्वरजात्यश्च ह्यर्धन्यजो न तत्समः ॥ सोऽपि पू-
र्णाऽनुदात्तेन समश्चेति विधिक्रमः ॥ ३८ ॥ इति वि-
चित्रगतिः । अथ रेफविशेषोक्तिः ॥ अक्षराणामुपरि यो
वेदे रेफः प्रवर्तते ॥ स एव शषहर्चणां विपरीतं तु यङ्ग-
वेत् ॥ ३९ ॥ इति रेफविशेषोक्तिः ॥ अथ ब्राह्मणस्वर-
सङ्क्षेपः ॥ वामस्था चोपरिष्ठा या मन्त्रे वर्णस्य संस्थि-
तिः ॥ ब्राह्मणे सा तु मध्यस्था ज्ञेया मध्यस्थिताऽपि
या ॥ ४० ॥ यदुत्तरमधो याति मन्त्रे याति च दक्षि-
णे ॥ तदेव ब्राह्मणाख्ये तु विपरीतगतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥
जात्यं मध्ये स्थितं नित्यमूर्ध्वं न्युजं समाश्रितम् ॥ इति
सङ्क्षेपनियमो ब्राह्मणेष्वेव निश्चितः ॥ ४२ ॥ इति
ब्राह्मणस्वरसङ्क्षेपविधिः ॥ अथ रङ्गमहारङ्गातिर-
रङ्गाः ॥ सुसन्धेश्चावसानस्य सार्धद्व्यङ्केन बिन्दुना ॥

भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ॥ ४३ ॥
 महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्तते ॥ महा-
 रङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४४ ॥ अथ र-
 ङ्गादीनामुच्चारणे प्रमाणम् । ह्रस्वात्तु द्विगुणो दीर्घो दी-
 र्घादेकगुणः सुतः ॥ सुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगु-
 णाधिकः ॥ ४५ ॥ महाशब्देन संयुक्तो व्यञ्जनं चार्ध-
 मात्रिकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद्द्वयो ह्येकगुणाऽधि-
 कः ॥ ४६ ॥ एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूर्णेऽपि सु-
 स्थिरम् ॥ अथ द्विस्वरक्रमः ॥ द्विस्वरे स्वरहीनस्य
 गतिस्तूपरि चोत्तरे ॥ जात्ये त्वर्धे च सम्पूर्णे न्युब्जे
 चतुस्वरेषु यत् ॥ ४७ ॥ स एव नियमो ह्ये-
 कैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रकारस्तु (१)
 लिपिमात्रे सुनिश्चितः ॥ ४८ ॥ तिर्य्यग्रेखा द्विके म-
 ध्ये मध्ये वा तिर्य्यगूर्ध्वयोः ॥ उत्तरं याति सोर्ध्वञ्च
 विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ॥ अथौष्ठमकारस्थानानि ॥
 मन्त्रे मिम्रातौ मोधे च मत्रं मधयं मधौ मिधौ ॥ रक्षो-
 हणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मलेऽपि च ॥ ५० ॥ मि-
 मन्त्रे च मिभर्त्ता च मिभर्या मभयेऽपि च ॥ औदुम्ब-
 र्यात्मके चैवं मन्त्राण्ये मन्त्राण्ये मन्त्रे ॥ ५१ ॥ माधोस्तु
 मर्हिषं मध्यां (२) मृहन्ते च मधानके ॥ मृहस्पतौ च

(१) त्रिमात्रे इति 'ख' पुस्तकप्राठः ॥

(२) माह्वोर्मर्हिषमन्त्रमिति 'ख' पुस्तकप्राठश्च ॥

पिमते मृते मालवे मभूषते ॥ ५२ ॥ मिभ्राडिति
 प्रमुधे च मुधे मधौ प्रमाहके ॥ मभ्लुशे मदरे मध्ने
 मपायो मन्त्रचर्यके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभ-
 त्से क्लीमे त्रैव्यम्भकेऽपि च ॥ शमले च मलाकायां स-
 उन्ना सप्तविभक्तिषु ॥ ५४ ॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां या-
 न्नवलक्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥
 मकारश्चौष्ठसञ्ज्ञः स्यान्मकारं बिन्दुगर्भकम् ॥ सर्वा-
 सामाङ्गुलीनान्निस्सुरणं कार्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ
 ठकारस्थानानि ॥ षष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च
 पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठ-
 के ॥ ५७ ॥ निविष्ठौष्ठवनिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥
 निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥
 प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो
 हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ नि-
 ष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे
 कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठ्यायां
 गरिष्ठे च म्नाजिष्ठट्टेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा
 प्रोक्तः सूरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति षठ्का-
 रस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमां च स्वरप्र-
 क्रियाम् ॥ हस्तपूर्वां तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ॥
 ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमन्वग्विहोत्रिणा ॥

श्रीमद्देवस्वरूपाणां श्रीमद्वाक्पतिशर्माणाम् ॥ ६३ ॥
 खनुना पितृभक्तेन मल्लविप्रेण धीमता ॥ विक्रमार्क-
 गताब्देषु चन्द्रवस्वगभूमिषु ॥ ६४ ॥ ऊर्जमासे सि-
 ते पक्षे ह्येकादश्यां शनेर्हिने ॥ कृतेयं बालबोधाय स्व-
 हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्कान्यकुब्जी-
 योपमन्युगोत्रीयाग्निहोत्रिखगपतितनूजपितृभक्तघाटम-
 पुरवासिमल्लशर्माकृता शिक्षा समाप्ता ॥

अथ स्वराङ्कुशशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं चण्डिकां नत्वा शम्भुं सूर्यं हरिं गुरुम् ॥
 सरस्वतीं कविवरान्वक्ष्येऽहं स्वरनिर्णयम् ॥ १ ॥ उ-
 दात्तान्निहतः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत् ॥ उदा-
 त्तात्स्वरितात्पूर्वी नान्यमापद्यते स्वरम् ॥ २ ॥ व्यञ्ज-
 नैस्तु यवी यच्च प्रयुज्येते ततः परम् ॥ अपूर्वी नीचपू-
 र्वी वा ज्ञातः स्वारः स उच्यते ॥ ३ ॥ एदोतीरुच्चयो-
 र्यत्र नीचोऽकारः परो यदि ॥ एकीभावे भवेत्तत्र
 स्वरोऽभिनिहितस्तदा ॥ ४ ॥ इ उ वर्णौ यदोदात्तावा
 पद्येते यत्रौ क्वचित् ॥ अनुदात्तस्वरे नित्यं विद्यात्तत्रै-
 स्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ इकार उच्चः पूर्वस्मिन्परस्मिन्नि-
 यतः स च ॥ प्रसिद्धमाङ्गराचार्याः स्वरवर्णविदस्तदा ॥
 ६ ॥ कम्पन्ते ते च चत्वारः स्वरितोच्चोदयाः स्वराः ॥ एत-
 त्सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वाऽसौ कम्पविद्भवेत् ॥ ७ ॥ नीचेन
 स्वरितः स्वारमेकीभावेऽनुगच्छति ॥ नीचं नीचस्वि-
 भिश्चोच्च उच्चत्वमभिगच्छति ॥ ८ ॥ उदात्तात्स्वरि-
 ताद्यस्य स्वरितोदात्तवच्छ्रुतिः ॥ प्रकृत्या निहितं चा-
 ङ्गराचार्याः स्वरवित्तमाः ॥ ९ ॥ उदात्तपूर्वं यत्किञ्चि-
 च्छन्दसि स्वरितं भवेत् ॥ एष सर्ववज्रस्वारसूतैरोव्य-

ज्ञान एव च ॥ १० ॥ अवग्रहात्परं यत्र स्वरितस्य-
 दनन्तरः ॥ तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥
 ११ ॥ स्वरे चेत्स्वरितं यत्र विष्टया तत्र संयुतम् ॥
 एतत्तु पादवृत्तस्य लक्षणं शास्त्रनिश्चितम् ॥ १२ ॥
 जात्यस्वारः स जात्येन शुष्ट्यग्ने चैप्रउच्यते ॥ तेऽव-
 र्जन्ताऽभिनिहितः प्रस्लिष्टो ह्रीन्द्र गिर्वणः ॥ १३ ॥ तै-
 रोविरामो विष्कभिते तैरोव्यञ्जन ऊतये ॥ पाद-
 वृत्तस्य विद्यात्तु ताऽअस्येति निदर्शनम् ॥ १४ ॥ जा-
 त्योऽभिनिहितः चैप्रस्तैरोव्यञ्जन एव च ॥ तिरो-
 विरामः प्रस्लिष्टः पादवृत्तस्तु सप्तमः ॥ १५ ॥ यत्रा-
 भिनिहितात्पूर्वी ह्युदात्तो दृश्यते यदि ॥ तत्र स्वा-
 रं न कुर्वीत रथानां नेति दर्शनम् ॥ १६ ॥ एका-
 क्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ॥ तस्योदात्ततरो-
 दात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ १७ ॥ स्वरात्परं व्यञ्जनं य-
 त्यञ्जमेनान्वितं यदि ॥ पूर्वस्य स्वरतो नादो न पूर्व-
 स्वरते स्वरः १८ ॥ यत्र स्वरात्परो नादः पूर्वस्वरि-
 तभाक्परः ॥ तत्राक्षेपो न कर्त्तव्यो नादे जङ्घेऽ-
 पि तत्परे ॥ १९ ॥ स्वरितस्यानुरूपेण कम्पं कुर्वीत
 शास्त्रवित् ॥ ह्रस्वे ह्रस्वं विजानीयाद्दीर्घे दीर्घं तथैव
 च ॥ २० ॥ स्वरितान्नियतं गच्छेत्स्वरितो नियत-
 श्च नौ ॥ द्विमात्रो यत्र दृश्येत ह्रस्वकम्पः स उच्यते ॥

२१ ॥ अनुदात्तं क्रमात्कुर्यात्स्वरितं ह्यवलम्बयेत् ॥ पु-
नर्नियतमागच्छेद्दीर्घकम्पः स उच्यते ॥ २२ ॥ ज-
यन्तस्वामिना प्रोक्ताः श्लोकानामेकविंशतिः ॥ स्वराङ्कु-
शेति विख्याता बह्वृचां स्वरसिद्धये ॥ २३ ॥ एको-
दात्तं पदं विद्यादेकस्वारमथापरम् ॥ कानि चोरुदु-
दात्तानि कनिष्ठं निहितं स्मृतम् ॥ २४ ॥ उदात्ता-
न्निहितः स्वार्यः स्वरोदात्तौ न चेत्परौ ॥ स्वरितो
यस्तथा भूतो ज्ञेयः सप्ताकृतीस्त्विति ॥ इति श्री
जयन्तस्वामिप्रोक्ता स्वराङ्कुशा शिक्षा समाप्ता (१)

(१) केचन रावणकृता स्वराङ्कुशा शिक्षा प्रतिपादयन्ते ॥

अथ षोडशश्लोकी शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ यथा
संयवहारेषु स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ १ ॥ त्रयस्त्रिंश-
द्वसा वर्णाः स्वरा द्वाविंशतिर्यमाः ॥ चत्वारश्च विसर्गाऽ-
नुस्वारश्चैकपस्त्रिषष्टिकाः ॥ २ ॥ समास्तेऽदिदुतो ज्ञेया
वृद्धादीर्घलृपञ्चमः ॥ एदैदोदौ तु चत्वारो ह्रस्वाः स-
न्ध्यन्तराणि च ॥ ३ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुता भेदास्तदुदात्तो-
ऽनुदात्तकाः ॥ स्वरितश्चापि ते सानुनासिकाऽननु-
नासिकाः ॥ ४ ॥ इत्यष्टादशधा भेदा व्यवर्णानामि-
नः स्वराः ॥ कुचुटुतुपुवर्गास्तदुत्पञ्चवर्णसङ्ग्रहः ॥ ५ ॥
इति स्वरभेदाः ॥ कुप्वन्यच्वादिवर्गाणां व्युत्क्रमात्प-
ञ्चमादितः ॥ खफाद्याश्छठथा ज्ञेया रलान्त्या
ह्रयवाः स्मृताः ॥ ६ ॥ अतश्चेतः स्वराः पूर्वा ह-
लो जमो भमो जवः ॥ खद्यश्चपः शसश्चेते प्रत्याहा-
रास्त्वसङ्ख्यकाः ॥ ७ ॥ कादयो सान्तिकाः स्पर्शा यमा भ-
पजमान्तरे ॥ शषसहाः स्युस्सुष्माणोऽन्तस्था यरलवाः
स्मृताः ॥ ८ ॥ कखतपफतपूर्वः क्रमादर्ध्वविसर्गकः ॥
जिह्वामूलीयको ज्ञेयउपधमानीयसञ्ज्ञकः ॥ ९ ॥ वि-
सर्गार्ध्वविसर्गानुस्वारव्यङ्गं पराश्रयम् ॥ एतत्परापरौ ह्र-

स्वौ ग्लौ दीर्घश्च गुरुस्तथा ॥ १० ॥ इति व्यङ्ग्यभेदाः ॥
हकुविसर्जनीयानां स्यात्करण्यं यिञ्चु तालुकम् ॥ ऋटु-
कं स्रुतुला दन्तम्पूषधमानीयमोष्ठजम् ॥ ११ ॥ वो दन्तो-
ष्ठं जमस्यापि नासिकायमयुग्धुरः ॥ ओदौतोरपि क-
ण्ठोष्ठं त्वेदैतोः कण्ठतालुकम् ॥ १२ ॥ जिह्वामूली-
यमात्रस्य जिह्वामूलं हि चाष्टमम् ॥ सद्यो बोधकरा
शिञ्चा मणिभूता प्रकाशिता ॥ १३ ॥ करालो न च ल-
म्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ॥ गङ्गदो बद्धजिह्वश्च प्र-
योगान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ व्याघ्री दङ्गिर्हरेत्युत्रान्भीता
पाताच्च पीडनात् ॥ तद्वत्प्रयोजयेद्वर्णान्स्तेन लोके म-
हीयते ॥ १५ ॥ इति वर्णोच्चारः ॥ शिवास्यान्निस्तृतां
शिञ्चां प्रयतो यः पठेदिह ॥ पुत्रकीर्तिधनायु-
ष्यान्तस्वर्गोऽतिसुखमश्नुते ॥ १६ ॥ इति रामकृष्णवि-
रचिता षोडशश्लोकी शिक्षा समाप्ता ॥

अथातोऽवसाननिर्णयं व्या-

ख्यास्यामः ॥

नमस्कृत्य तु तं देवं शङ्करस्य सुतं प्रभुम् ॥ यस्य
प्रसादाद्देवस्य बुद्धिभेदोऽत्यभून्मम ॥ १ ॥ अवसानस्तु
वक्ष्यामि यथा वदनुपूर्वशः ॥ २ ॥ इषे त्वा भूताय
कुक्कुटोऽसि जनयत्यै त्वा मा भेः पृथिवि देवयजन्यदि-
त्यै व्युन्दनमस्कन्नमद्याग्ने वेरग्नेऽदध्यायो दिवि वि-
ष्णुर्गने व्रतपतेऽन्वस्त्यैष ते रुद्रद्रु भागः स्वाहा यज्ञ-
मेष ते गायत्री वरुणस्योत्तम्भनमग्नेस्तनूः सिँह्य-
सीन्द्रघोषस्त्वा सिँह्यसि ध्रुवोऽसि रक्षोहणँवल्लगह-
नँ स्वराडसि रक्षोहणो वो मित्रस्य मा देवीरापो
वाचन्ते समुद्रद्रुच्छ मनो मे तर्प्ययत स्वाङ्कृतोऽस्युप-
यामगृहीतोऽस्याग्रयणः सोमः पवते मित्रावरुणा-
ब्ध्यान्वाऽऽत्मने मे मधवे त्वाऽग्नये त्वा मह्यं यस्तेऽअ-
श्वसनिरग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं व्रेशीनान्तवोशि-
वक्त्वान्देवान्दिवमापये स्वाहाऽग्निरेकाक्षरेण मित्रो
वसवस्त्वयोदशाक्षरेणैष ते ये देवाऽआविर्भ्यर्थाऽज-
ह्वीमारोहाग्निः पृथुः सवित्रा प्रसवित्रा पृथिव्याः
सधस्त्याद्वसवस्त्वोभयोरदितिद्वा वसवस्त्वाऽऽकूतिम-
ग्निम् ॥ ३ ॥ विष्णोः रक्रमश्चिदस्यपान्त्वाऽयम्पुरः

पञ्च सजूर्कृतुभिरनङ्वान्वयोराद्वयस्यायुर्मे षष्ठिवीच्छ-
 न्दोऽग्निर्हेवताऽऽश्विस्त्रिष्टवविठं शत्यास्तुवताच्छच्छ-
 न्दस्तनुना रायस्त्रिष्टदसि राद्वयसि विराडसि सम्रा-
 डसि स्वराडस्यधिपत्नयसि सहस्रस्य प्रमा सेनाभ्यऽ-
 आशवे शङ्गवे शम्भवाय पर्णीयेमा मे नृषदे वेङ्गाजश्च
 सप्तविठं शतिः समुद्रद्रोऽसि स्वर्णं घर्म्मस्तेजोऽसि प्र-
 थमा द्वितीयैरश्विभ्यान्वा होता यज्ञत्समिधाग्नि-
 न्दादशाश्विनौ सरस्वतीञ्चत्वारोऽग्निं स्विष्टकृत-
 न्देवोऽअग्निः स्विष्टकृत्त्वामह्याग्नये स्वाहा हिङ्गा-
 राय यते कायाऽऽब्रह्मन्ध्यायान्तस्ताऽऽउभावश्चस्तू-
 परोऽध्यायान्तः शादन्द्दृङ्निर्नवानेयः कृष्णग्रीवस्तिस्त्रो
 ब्रह्मणे ब्राह्मणं सप्तदश सुमित्रिया नः सुमित्रिया
 नः सुमित्रिया नः एधोऽसीति द्वे शते चतुस्त्रिठं
 शदित्यन्यावसानानि ॥ ४ ॥ अथ अवसानानि ।
 युष्माऽइन्द्रोऽग्ने ब्रह्म संवपामि पुरा क्रूरस्य सवि
 तुस्त्वा गन्धर्वस्त्वोपहृतो द्यौरेषा ते वमुब्यस्त्वा वे-
 दोऽस्यग्निर्ज्योतिः सठं हिताऽस्युपहृताऽइहैदं द्वेऽ-
 आकूर्तयै प्रयुजऽऊर्गसि द्वे त्वमग्नेऽभित्यमदित्यास्त्वा
 भद्रो मे तप्तायनी मे देवस्य त्वोभयोरुद्विमत्य-
 न्यान्वतेनाक्तौ मनस्तऽइदमापऽऐन्द्रः प्राणो माऽपो-
 ऽग्नेर्वः सोम राजन्निन्द्रवायूइमेऽअयँवाय्या वाङ्मशा

तमप्रत्कथाऽयँवेनो ध्रुवोऽसि कोऽसीन्द्राग्नी ऽआगतं
 पञ्च सजोषाऽइन्द्र चतस्रो विवस्वन्नादित्य बृहस्प-
 तिसुतस्यैजतु दशमास्यऽआतिष्ठ तिस्रऽउदुत्यँवि नऽ-
 इन्द्रेति तिस्रऽइह रतिः ॥ ५ ॥ ध्रुवसदन्वा ग्रहा-
 ऽजर्जाऽतयऽइन्द्रस्य वज्रो यवो यस्तेऽआ मा वा-
 जस्याऽस्मे वः क्षत्रस्योल्बं प्रपर्वतस्य प्रजापते ना-
 श्विन्ध्याम्यच्यस्य कुविदङ्ग पुरीष्ठ्योऽसृतठं सत्य-
 सुखाङ्कणोऽवदित्यै रास्नास्यूर्ध्वो भवाग्निर्मूर्ध्वो म-
 धुश्चेमं मा द्वे शुक्रक्रश्च विश्वकर्माभयोर्नभश्चे
 पश्च षोडशी स्तोमोऽग्निठं होतारमग्ने त्वं तप-
 श्च परमेष्ठी त्वोभयोर्नभोऽस्तु तिस्रऽआयुर्थ्यन्नेन
 ऽकृचो नाम ॥ ६ ॥ स्वाद्वीन्वा कुविदङ्ग यदा पिपे-
 षेदठं हवीरेतो मूत्रं दृष्ट्वा रूपे निषसाद नाभिर्मे
 जया देवा यदापोऽअश्विनौ च्छागस्य प्रजापतये
 त्वाऽग्निः पशुः प्राणाय स्वाहेमा नु कण्ठेऽअग्निश्चा-
 धैतानष्टौ यङ्कन्दसीऽआ सुते कुतस्त्वमधि नो दस्वा
 युवाकवो दैव्यावद्वय्युऽअस्येदिन्द्रो ब्रह्मणस्पते ऽअ-
 पेतः सोना पृथिवि भूर्भुवोऽहानि शनृते दठं ह
 यमाय त्वाऽनाष्टष्टा पुरस्ताद्विश्वासां भुवां पते यस्ते
 स्तनो गायत्रीच्छन्दः समुद्राय त्वाऽभीमं पयसो रेतः
 स्वाहा प्राणेभ्यो लोमभ्यः स्वाहेति शतमेकचत्वारिठं

शदित्येतानि अयसानानि ॥ ७ ॥ अथ चतुरवसाना-
नि प्रत्युष्टं० रक्षोऽग्नीषोमयोरुज्जितं० सजूर्ह-
वेनेन्धानास्त्वा अय्वकंथंजामहेऽर्धं०शुरर्धं०शुष्टे या
ते धामान्युश्मसि देवस्य त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मरु-
त्त्वन्तं वृषभं माहिर्भूरग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नोजसाऽदृश्यम-
स्य केतवो युवन्तं देवस्याऽहज्ज्योतिष्मन्तं प्रैतु सुप-
र्णोऽसि विराड्ज्योतिरिमर्धं० साहस्रं तिस्रो वा-
योः पूतः पुनन्तु मा पितरऽणधोऽसि सँवत्सरोऽस्य-
ग्निमह्योभयोरिन्द्रस्यौजस्त्यऽक्तजवे त्वा स्वाहा रुद्र-
द्राय हिरण्यमयेन पात्रेणेति हात्रिर्धं०शदित्येतानि अ-
वसानानि ॥ ८ ॥ कृष्णोऽसि नमो वऽउशिगसि स-
मुद्द्रोऽसि मधुमतीर्नऽदृषः प्राणाय परमेष्ठ्यभि-
धीतऽइन्द्रश्च प्रोह्यमाणः सीमो विश्वे देवा द्वेऽअ-
ग्निरेकाक्षरेण पूषा पञ्चाक्षरेण मित्री नवाक्षरेण
वृष्णऽऊर्मिरत्येतस्त्यावेष्टा दन्द्रशूका दक्षिणामारो-
ह प्रतीचीमुदीचीमूर्द्धा व्यो मा च्छन्दोऽग्नेर्भा-
गोऽसि वसूनायवानामेकया स्तुवत नवभिर्नवदश-
भिः ॥ ९ ॥ एवञ्छन्दोऽरश्मिना सत्याय प्रतिपदसि
नमो हिरण्यवाहवे बभ्रुशाय रोहिताय कृत्स्नायत-
योष्णीप्रिणे विसृजदभ्यः सभाभ्यो गणेभ्यस्तक्षभ्यः
अभ्यः कपर्दिने ह्रस्वाय ज्येष्ठाय सोभ्याय वन्न्याय

विलिम्बने स्तुत्याय कूप्याय व्यात्याय पाय्याय सिक-
 र्याय ब्रज्याय शुष्क्याय प्रथममग्निमद्य रूपस्था-
 ऽअद्येति षट्पञ्चाशदित्येतानि निरवसानानि ॥ १० ॥
 अथ मध्यावसानानि ॥ द्वितीयर्ठं० शर्मास्यग्ने व्याज
 जिह्वभूरस्याददे रावाऽसि द्वे मध्यऽइन्द्राय त्वा बृहद्द्व-
 ते पञ्चेति मध्यावसानानि ॥ ११ ॥ अथ पञ्चावसा-
 नानि ॥ प्रेतु व्यायुरनिलन्हे पञ्चावसाने ॥ १२ ॥ अ-
 थ षडवसानानि ॥ या तेऽअग्नेऽयःशया या ते घर्मे
 द्वे षडवसाने ॥ १३ ॥ अथ नवावसानानि ॥ मखस्य शि-
 रोऽश्वस्य त्वा द्वे नवावसाने ॥ १४ ॥ अथ मर्या-
 दा ॥ शतानि चतुर्दश त्रिनवतिर्द्व्यवसानानि १४६३
 भवन्ति ॥ द्वे शते त्रयस्त्रिंशदन्त्यावसानानि २३३
 भवन्ति ॥ शतं पञ्चाशत्त्रयवसानानि १५० भवन्ति ॥
 त्रिंशदन्त्यवसानानि ३२ भवन्ति ॥ षट्पञ्चाश-
 त्त्रिंशदन्त्यावसानानि ५६ भवन्ति ॥ पञ्च मध्यावसानानि ५
 भवन्ति ॥ द्वे पञ्चावसाने ५ द्वे षडवसाने २ द्वे नवा-
 वसाने भवतः ॥ सर्वाण्यवसानान्येकीकृत्यैकानविंश-
 शतिः शतानि पञ्चसप्ततिः सङ्ख्या कण्डिकायाश्चत्वा-
 र्तिंशदध्याये १६७५ ॥ इत्यनन्तदेवविरचिताऽव-
 साननिर्णयशिवा समाप्ता ॥ रसवेदाङ्गेन्दुमिते १६४६

फालगुने शुक्लपक्षके ॥ पूर्णिमायां गुरोर्वारेऽवसा-
नान्यङ्कितानि वै ॥ १ ॥

अथ कात्यायनमहर्षिप्रणीतस्वरभक्ति लक्षणपरिशिष्टशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ शिच्चां
समासतस्तत्र स्वरास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तैरो-
विरामः चैप्रश्च तैरोव्यञ्जनकस्तथा ॥ भाव्योऽभिनि-
हितो जाल्यः पादवृत्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥ प्रस्लिष्टइति
विज्ञेयाः प्रोच्यन्ते लक्षणान्यथ ॥ अवग्रहउदात्तश्चेत्स्व-
रितः स्यात्ततः परम् ॥ ३ ॥ अवग्रहात्पदं यस्तु तं
विद्यात्प्रथमं स्वरम् ॥ लक्ष्यमस्य तु विज्ञेयं गोपताविति
गो । पतौ ॥ ४ ॥ इकारोकारयोः स्थाने यवौ स्याता-
मुदात्तयोः ॥ अनुदात्ते पदे नित्यं स क्षिप्रइति की-
र्तितः ॥ ५ ॥ अश्वकं द्रुम इत्यादि लक्ष्यं ज्ञेयं विच-
क्षणैः ॥ स्वरितं छन्दसि पदं यत्किञ्चिदपि दृश्यते ॥ ६ ॥
उदात्तपूर्वं तत्सर्वन्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ इडे रन्ते त-
था हव्ये काम्ये इत्यादि दर्शनम् ॥ ७ ॥ अकारण-
कोदात्तेन रेफेणापहृतो भवेत् ॥ तज्ज्ञाभिनिहितं
प्राज्जः कुकुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ८ ॥ विवृत्त्या दृश्यते
यत्र स्वरं च स्वरिते पदे ॥ सस्वरः पादवृत्तः स्या-
त्पुच्छोर्द्ध्वे निदर्शनम् ॥ ९ ॥ यत्रोदात्त इकारो हि

निपातैकारसंयुतः ॥ स प्रस्तिष्टइति ज्ञेयोऽभीममित्या-
दि दर्शनम् ॥ १० ॥ सादौ पदे परे पूर्वं ककारान्ते
पदे स्थिते ॥ कसवर्णं तु विज्ञेयं भिषक्सीसेन दर्शन-
म् ॥ ११ ॥ चकारान्ते पदे तान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥
प्रत्यारम्भो न तत्र स्याद्यच्चाहमिति दर्शनम् ॥ १२ ॥
सादौ पदे परे पूर्वं ङकारान्ते पदे सति ॥ कसवर्ण-
द्वयं तत्र प्राङ् कसोमइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ सादौ प-
दे परे नान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥ तसवर्णं विजा-
नीयात्तीन्त्समुद्द्रान्निदर्शनम् ॥ १४ ॥ सादौ पदे प-
रे मान्ते पूर्वमुच्चारिते सति ॥ मसवर्णान्तु तत्र स्या-
दिमन्मइति दर्शनम् ॥ १५ ॥ पदमध्ये पदाद्यन्तऽऋह-
रेफैश्च संयुते ॥ यकारे जं विजानीयाद्युञ्जानेत्यादिकं
यथा ॥ १६ ॥ टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारश्छन्दसीरि-
तः ॥ प्रत्युदाहरणं षष्ठो दिवीषे त्वा निदर्शनम् ॥
१७ ॥ ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः खैकारो हल्युता न चेत् ॥
पितृणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् ॥ १८ ॥
ठकारः स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे ॥ ह्रस्वा-
दीर्घा भवेद्दीर्घाद्ब्रह्मो गुरुरथो मतः ॥ १९ ॥ संयुगे
परतो हठंसइत्यादि निदर्शनम् ॥ ताए सवितुरित्यादि
दष्टेत्यादिकं तथा ॥ २० ॥ ह्रस्वदीर्घगुरूच्चारः कर्त्त-
व्योऽत्र यथा क्रमम् ॥ शल् रेफयोरभावेन सिठंही

प्रत्युदाहृतिः ॥ २१ ॥ शरेः परे या नु दिती द्विर्भवे-
 द्रेफभागिनाम् ॥ विसर्गाच्च परे यां ऋकारहीनां नि-
 दर्शनम् ॥ २२ ॥ अस्कन्नमद्य कस्याश्चित्कृष्णोऽस्या इ-
 ति च क्रमात् ॥ सूर्यस्त्वा द्यौष्मिता चाथ दधान्व-
 स्मानिति क्रमात् ॥ २३ ॥ बृहन्तः प्रस्तरेष्ठेति पु-
 नः वक्रत्वे निदर्शनम् ॥ पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं
 सर्वत्र कीर्तितम् ॥ २४ ॥ यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं
 न स्यात्तु छन्दसि ॥ वसवस्त्वा धूपयन्तु तस्य योनिं
 यथायथम् ॥ २५ ॥ हल्युक्तऋकारस्तु रेकारश्छन्द-
 सि स्मृतः ॥ पिटृणामिति पित्रेणामित्यादि च निदर्श-
 नम् ॥ २६ ॥ ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संहिताविषये
 स्वके ॥ इल्विसर्गयुते वर्णा हल्युतायुतके च न ॥
 २७ ॥ सपत्नान्यङ्गमगन्धेति किञ्चिद्दीर्घं भवेदिह ॥
 भागम्प्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता ॥ २८ ॥
 हल्युताकारसंयोगादिति श्लोचं विचक्षणैः ॥ इति का-
 त्यायनपरिशिष्टे वर्णाञ्चारप्रकारः ॥ सन्धश्चतुर्धा विज्ञे-
 या लोपागमविकारतः ॥ २९ ॥ प्रकृत्या च तथा
 तत्र प्रथमं हि निदर्शनम् ॥ विकारतो यथा चेदं प्रे-
 षितेत्यादिकं भवेत् ॥ ३० ॥ देवो वः सवितेत्यादौ
 प्रकृत्यादिप्रदर्शनम् ॥ उभौ स्वरौ तयोरन्तः सन्धिर्यत्र
 न दृश्यते ॥ ३१ ॥ सा विट्तिर्बुधैर्ज्ञेया स एवेति

च पश्यति ॥ एषा चतुर्धा विज्ञेया प्रथमा तु पिपीलि-
का ॥ ३२ ॥ परा पाकवती चैव तथा वत्सानुसारि-
णी । वत्सानुत्सृजिता चैव चतस्रस्ता विष्टतयः ॥ ३३ ॥
पिपीलिकाऽऽद्यन्तदीर्घा नाब्ध्याऽआसीन्निदर्शनम् ॥
द्वितीया तूभया ह्रस्वा ब्विनऽइन्द्रेति दर्शनम् ॥ ३४ ॥
तृतीया चोदिता दीर्घा ताऽअस्येति निदर्शनम् ॥ अन्ते
चतुर्थी दीर्घा स्यात्तानऽआवोढमश्विना ॥ ३५ ॥
स्वरभक्तिः पञ्चधा स्यात्तत्राद्या करिणी स्मृता ॥ रका-
रेण हकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३६ ॥ करिणी
सा तु विज्ञेया बर्हिरसीति दर्शनम् ॥ लकारेण ह-
कारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥ कुर्विणी सा
हि विज्ञेया उपवल्हेति पश्यति ॥ रकारस्य शकारेण
सँय्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३८ ॥ हरिणी सा तु विज्ञेया-
ऽर्शसऽइत्यादि दर्शनम् ॥ लकारेण शकारेण सँय्योगो
यत्र जायते ॥ ३९ ॥ तां हरिणीं विजानीयाच्छतवल्हे-
ति दर्शनम् ॥ रेफस्याथ षकारेण सँय्योगो यत्र दृश्यते ॥
४० ॥ हंसपादेति विज्ञेया व्यर्षी व्यर्षीयसीति च ॥ एत-
ल्लक्षणमाख्यातं स्वरभक्तेर्विचक्षणैः ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वैतन्म-
नुजो याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति कार्याय-
नेनैव परिशिष्टं कृतं मुदा ॥ ४२ ॥ इति कात्यायनो-
क्ता स्वरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा समाप्ता ॥

अथ क्रमसन्धानशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

यथा समान्नातङ्क्रमावसानठं सङ्क्रमेषु ॥ क्र-
मशास्त्रानुसारेण सन्धानं प्रीच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ वि-
श्वधाः परमेण । १ । ह्यर्षीच्छतधारम् । २ । सह-
स्रधारन्देवः । ३ । अधुक्तः सा । ४ । विश्वधायाऽद्-
न्द्रस्य । ५ । राध्यतामिदम् । ६ । एमि कः । ७ । त-
स्मै कर्म्मणे । ८ । वाम्प्रत्युष्टम् । ९ । अरातयऽउ-
क् । १० । एमि धूः । ११ । धूर्वाभो देवानाम् ।
१२ । देवहूतममहूतम् । १३ । हविर्ज्ञानं विष्णुः ।
१४ । हस्ताभ्यामग्नये । १५ । गृह्णामि भूताय ।
१६ । रश्मिभिर्देवीः । १७ । देवयुर्व्युष्माः । १८ ।
स्याग्नये । १९ । अग्नीषोमाभ्यां देव्याय । २० ।
वेत्त्वदृद्रिः । २१ । वेत्त्वग्नेः । २२ । शमीष्वहवि-
ष्यत् । २३ । इहि कुक्कुटः । २४ । वह दध्रुवम् । २५ ।
बधायाग्ने । २६ । अन्तरिक्षन्वर्त्तम् । २७ । दि-
व विश्वाम्यः । २८ । वेत्तु धान्यम् । २९ । व्यानाय
दीर्घाम् । ३० । रसेन देवतीः । ३१ । पृच्यन्ता-
ञ्जनयत्यै । ३२ । बधः पृथिवि । ३३ । मौगप । ३४ ।
बध्यासमररो । ३५ । स्कन्गायत्रेण । ३६ । जाग-

तेन सुक्ष्मा । ३७ । माज्म्यनिशिता । ३८ । माज्म्य-
 दिक्ष्यै । ३९ । पश्याम्यग्नेः । ४० । यजुषेयजुषे सवि-
 तुः । ४१ । त्वा तेजः । ४२ । इति द्विचत्वारिंशत्य-
 थमाध्याये ॥ पतये गन्धर्वः । १ । ईडितऽइन्द्रस्य । २ ।
 दक्षिणो मित्रावरुणौ । ३ । अभिशस्यै सवितुः । ४ ।
 ध्रुवा ध्रुवा । ५ । मार्जि नमः । ६ । सचन्तामस्मा-
 कम् । ७ । अश्नाम्येतम् । ८ । ब्रह्मणे तेन । ९ ।
 ऊहाम्यग्नीषोमौ । १० । ऊहामीन्द्राग्न्योः । ११ ।
 इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । १२ । इन्द्राग्नी वसुभ्यः । १३ ।
 अवताव्यन्तु । १४ । मरुद्द्विरिन्द्रः । १५ । तस्मै
 पोषाय । १६ । वर्त्तेग्ने । १७ । हिमाऽअचारिष-
 म् । १८ । वेदिषदो ये । १९ । इत्येकोनविंशति-
 र्वितीयाध्याये ॥ २ ॥ उषसा सूर्यः । १ । गृहप-
 ते पुरीष्यः । २ । पतिवेदनमितः । ३ । इति त्री-
 णि क्रमासन्धानानि तृतीयाध्याये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुरुषा मया । १ । र-
 जःशया हरिशया । २ । देववीतये सिंहि । ३ ।
 ध्रुवो वैष्णवम् । ४ । ध्रुवऽएन्द्रम् । ५ । हव्यवाहनः
 स्वात्तः । ६ । अभूद्यथायथम् । ७ । इति सप्त पञ्च-
 माध्याये ॥ ५ ॥ षष्ठाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ६ ॥
 मादयस्त्रोदानाय । १ । भून्महेन्द्राय । २ । इति द्वे

क्रमसन्धाने सप्तमाध्याये ॥ ७ ॥ अष्टमाध्याये क्रमस-
 न्धानाभावः ॥ ८ ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । १ । इन्द्रं वा
 जजितः । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने नवमाध्याये ॥
 ९ ॥ दशमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १० ॥ जाग-
 तेन हस्ते । १ । हिरण्ययीमानुष्टुभेन । २ । इति द्वे
 क्रमसन्धाने एकादशाध्याये ॥ ११ ॥ परिचिक्षीक-
 म् । १ । इत्येकं क्रमसन्धानं द्वादशाध्याये ॥ १२ ॥
 दिशामि साहस्रम् । १ । गवधमूर्खायुम् । २ । उ-
 द्ग्रमजः । ३ । शरभन्वम् । ४ । इति चत्वारि क्रम-
 सन्धानानि त्रयोदशाध्याये ॥ १३ ॥ अन्तरिक्षं वायुः ।
 १ । वायूराज्ञी । २ । बृहती नभः । ३ । इति त्री-
 णि क्रमसन्धानानि चतुर्दशाध्याये ॥ १४ ॥ अग्नेरे-
 वः । १ । रथेचित्रो मेनका । २ । असमरथः प्रप्लो-
 चन्ती । ३ । अरिष्टनेमिर्विशम्बाची । ४ । सुषेण-
 ऽउर्वशी । ५ । शैशिरौ परमेष्ठी । ६ । दिवः सूर्यः ।
 ७ । दिवं ध्रुवे । ८ । इत्यष्टौ पञ्चदशाध्याये ॥
 १५ ॥ षोडशसप्तदशाध्यायौ क्रमसन्धानरहितौ स्तः ॥
 १६ ॥ १७ ॥ स्वस्तोमः । १ । रथन्तरं वेष्ट । २ । इति
 द्वे क्रमसन्धानेऽष्टादशाध्याये । एकोनविंशतिमाध्या-
 ये क्रमसन्धानाभावः ॥ १८ ॥ वायुर्जाग्रत् । १ । स्व-
 ने सूर्यः । २ । गृहद्वेऽर्थे । ३ । आपोऽयक्षि । ४ ।

इति चत्वारि क्रमसन्धानानि विंशतिमाध्याये ॥ २० ॥
 एकविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ २१ ॥ स्वा-
 हाकृतः स्वगा । १ । प्राणाय यत्ते । २ । इति द्वे
 द्वाविंशदध्याये ॥ २२ ॥ चतुष्पदश्चन्द्रमाः । १ । च-
 न्द्रमा रात्रौ । २ । व्यायुः सूर्यः । इति त्रीणि क्रम-
 सन्धानानि त्रयोविंशदध्याये ॥ २३ ॥ चतुर्विंशतिपञ्च-
 विंशतिषड्विंशतिसप्तविंशतिमाध्यायेषु क्रमसन्धाना-
 भावः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुणिहा ।
 १ । देवौ त्रिष्टुभा । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टा-
 विंशदध्याये ॥ २८ ॥ एकोनत्रिंशत्त्रिंशदेकत्रिंशद्वात्रिंश-
 त्तयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्पञ्चत्रिंशदध्यायेषु क्रमसन्धाना-
 भावः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥
 ऊतिभिः कया । १ । ईक्षऽईक्षामहे ॥ २ ॥ इति द्वे क्रम-
 सन्धाने षड्विंशदध्याये ॥ ३६ ॥ पाहि मधु । १ ।
 स्वाहा रात्रिः । २ । इति द्वे सप्तत्रिंशदध्याये ॥ ३७ ॥
 सरस्वत्यसौ । १ । इत्येकमष्टत्रिंशदध्याये ॥ ३८ ॥ ए-
 कोनचत्वारिंशदध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ३९ ॥ अ-
 विद्यां विदूषयायाम् । १ । ओं ३ क्रतो । स्मर क्लिबे ।
 क्लिबे कृतम् ॥ ४० ॥ इति चत्वारि चत्वारिंशदध्याये ॥ इति
 पञ्चदशाधिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एषो-

ऽन्यत्र संहितानुसारेण निर्णयः ॥ इति क्रमसन्धान-
शिखा समाप्ता ॥

अथ गलदृक्शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

इषे त्वाऽश्चस्तूपरः समिधोऽञ्जन्त्सहस्रशीर्षा पु-
रुषस्तदेव स्वाहा प्राणेभ्यश्चेत्येतेष्वध्यायेषु न गलिता
कृचः । द्वितीयेऽध्यायेऽग्ने व्रतपतऽइति पञ्चात्प्रविष्टा-
ऽतस्त्वयस्त्रिंशत् । तृतीयेऽध्यायेऽयमग्निः पुरीष्य
इति प्रविष्टाऽतो द्विषष्टिः । पञ्चमेऽध्यायेऽग्ने व्रतपा-
श्च प्रविष्टोक् विष्णो गतोऽतएकचत्वारिंशत् । ष-
ष्ठेऽध्याये प्रथमा ऋग्गलिता, रेवतीरमङ्गमित्यत्र दे-
वस्य त्वा एवं पञ्चत्रिंशत् । वाचस्तय इत्यत्र
खाङ्क्षतोऽसि आत्मने मे सम्पृक्ते । अयन्नोऽग्नेनय लु-
प्तत्वाच्चतुश्चत्वारिंशत् । आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा चन
संवर्चसा युग्देवा गातुविदऽउदुत्यमवष्टथनिचुम्पुणो-
शित्वां गलिते सप्त षट्पञ्चाशत् । देव सवितरित्यत्र
देवस्याहमेकोनचत्वारिंशत् । अपो देवाऽइत्यत्र
सोमस्य त्विषिरिमं देवा लुप्ता द्वात्रिंशत् । यु-
ञ्जान इत्यत्र युञ्जते मनो विश्वो देवस्य देव स-
वितः पृथिव्याः सधस्त्यादिसवस्त्वाच्छृदन्तु मिलिता-
ष्टाशीतिः । दृशानऽइत्यत्र हठं सः शुचिषदक्र-
न्ददग्निर्दृशानो रुक्मः समिधाग्निं पुनरुर्जा सह-

रय्याऽयन्ते भवतन्ऽइति मिलिता अष्टोत्तरशतम् ।
 मयि गृह्णाम्यग्निर्भूद्वा प्रविष्टाऽअपाम्पृष्टं मही द्यौर्वि-
 षाणोः कर्माणि चित्रन्देवानां त्रिपञ्चाशत् । ध्रुवक्षितिः
 शुक्लश्च विष्वक्कर्मा त्वा द्वे नभश्चेषश्च राक्षसि मि-
 लितं सहस्र षड्विंशत् । अग्ने जातानग्निर्भूद्वा
 त्वामग्ने पुष्करादधि भुवो यज्ञस्यायमिहान्ते त्वमय-
 न्ते लोकम्पृण ताऽअस्येन्द्रं विष्वा न चैता लुप्यन्ति प-
 रमेष्ठी त्वा द्वौ मिलित्वा चतुः पञ्चाशत् । नमोऽस्तु
 नीलग्रीवाय नमोऽस्तु रुद्रदेभ्यो द्वौ मिलित्वाऽतस्त्रि-
 षष्टिः । अश्वानूर्ज्ज्विंशत् । हिमस्य त्वा वाचस्पतिं वि-
 ष्वक्कर्मान्हविषोदु त्वेन्द्रं विष्वा नक्तोषासाऽग्ने तर्हं । स-
 म्ननवतिः । वाजश्च देवस्य त्वा वाजस्य नु यास्ते यावऽ-
 उद्बुद्धास्ते येन वहसि विनस्त्वय्यविष्टैकोनसप्ततिः ।
 स्वादीन्त्वा व्यायोः पूतः कुविदङ्ग त्रिणवतिः । क्षत्रस्य
 योनिः समुद्रदे तऽउपयामगृहीतोऽसि पुत्रमिव नि-
 षसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवा यजेन्द्रश्च युवर्हं ।
 सुराममिति नवतिः । इमस्मे तन्त्वा शन्नो वाजेवाजे-
 ऽवत होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्येति सरस्वतीमृषस्येति
 प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् । तेजोऽसि तरसवितुर्विष्वो दे-
 वस्य पृथिव्यै स्वाहा मधवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽ-
 सवे स्वाहेति प्रविष्टा एकोनविंशत् । हिरण्य-

गर्भः कुविदङ्ग कः खित्सूर्य्यऽएकाकी का खिट्ठौरा-
 शसीदुपयामगृहीतोऽसि सप्तपञ्चाशत् । शादन्ददङ्गि-
 हिरण्यगर्भो यः प्राणतोऽग्ने त्वञ्चतुश्चत्वारिठं०
 शत् । अग्निश्च वैश्वानरो नः पञ्चविठं० शतिः । स-
 मास्त्वोद्वयञ्चतुश्चत्वारिठं० शत् । होता यज्ञदेवा
 दैव्या शुचिमुष्णिहानन्तरं सर्वाऽनः पञ्चत्रिठं० शत् ।
 देव सवितस्तत्सवितुर्विठं० शत् । अस्या जरासो युद्धा
 ह्ययमिह मूर्ध्निान्दिवऽउदुत्थंविश्वेऽअदोन्द्र वायू य-
 ज्ञो देवानां गावऽउप दैव्यावद्वूर्य्यऽअदब्धेभिः सप्ता-
 शीतिः । यज्जाग्रतऽआकृष्णेन सप्तपञ्चाशत् । अपे-
 तोऽश्वत्थे वः सुमित्रिया नऽउद्वयमग्नऽआयूष्णि
 ह्यष्टादश । ऋचंवाचम्भूर्भुवः कथा नः कस्त्वा स्योना
 यथिवि आपो हिष्ठेतिस्त्रि नमस्ते हरसे सुमित्रिया
 नोऽभीषुणो दृते दृठं० ह त्रयोदश । देवस्य त्वा देवी
 द्यावा यथिवीऽन्द्रस्यौजोऽश्वस्य त्वा ऋजवे त्वेयत्थ-
 ग्रे प्रविष्टास्त्वयो हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य
 शिरस्त्वयोदश । देवस्य त्वा सुमित्रिया नऽउद्वयमे-
 धोऽसीडऽएह्यदित्यै रास्त्रासीन्द्राय त्वा षड्द्वाविठं०
 शत् । ईशा वास्यमन्थन्तमोऽन्यदेव सम्भूतिं च मिलि-
 तास्त्वयोऽग्नेनय त्रयोदश । एवं चतुष्पष्टिऋचो विलु-
 प्तौ एकादशोत्तरशतानि ऋचोऽधिकाश्च ॥ एवं कृते

श्रुतिशतान्यपि सङ्ख्यकाश्च प्रोक्ताः समर्थैः खलु क-
 ण्डिकाश्च ॥ १ ॥ इति लुप्तवर्षसङ्ख्यात्मिका शिवा
 समाप्ता ॥

अथ मनःस्वारशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

मनःस्वारं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ भग-
वान्याज्ञवल्क्येन भाषितंल्लोकहेतवे ॥ १ ॥ अथ त्रि-
पदा द्विरवसानमध्येऽनुदात्तानि । अथाधिमध्येऽनुदा-
त्तानि भवन्ति । कस्त्वा राजन्तमध्वराणां स नः पितेव
मा नः परि ते प्रागपाक् प्रणो मरुतो यस्य योगे योगे
तवस्तरं तस्माऽअरन्द्मन्तः परस्या ऽअधि पुनरुज्जां स-
मितमग्ने यत्ते शुक्रं तुब्ध्यन्ता मयि गृह्णामि मधु वाता
मधुमान्नोऽग्ने युद्धं त्वय्यविष्टाग्ने पावक स नः पावक
वार्त्तहत्याय शवसे पवमानः सस्तानऽआवोढं चित्रभा-
नो धियेषितः । आ नो मित्रावरुणाजीजनो ह्यग्ने
प्रक्षीः स यत्तत्तव व्याधो विश्वानि देव हरयो धूम-
केतवो विश्वेभिः सोम्यय्येना पावक यददृष्टं कच्च वरु-
णाः प्रावितोषस्तदग्ने च्छिद्रमिन्द्रो विश्वस्य शन्तो
देवीर्दते दृढं० ह मा स्वाहा मरुद्भिः पञ्चचत्वारि-
ढं० शत् ॥ १ ॥ अथ त्रिपदा द्विरनुदात्ता । प्रवासिनो
हवामहे व्यथं० सोमान्तर्गच्छ मही द्यौः सह रथ्या-
ऽग्निः धिप्रयेषु समुद्रस्य त्वा द्वयं शुक्क्रज्योतिश्चेद-
ङ्च वैश्वानरो नः पावका नः सुनावमारुहेयन्दे-

वस्य चेततो रातिठं० सत्पतिं देवस्य सवितुरूपह्वरे
 गिरीणामुच्चा ते द्रविणो दाः पिपीषति विभक्तारठं०
 हवामहऽउभा पिबतठं० हृदे त्वा द्वाविठं० शतिः ।
 २ । अथ त्रिपदाद्यन्ता मध्येऽनुदात्तानि । अग्ने व्रतप-
 ते सुसमिधाय त्रयं मनो नु पुनर्नऽउदुत्तयं तमुत्वा
 पाट्यो वृषाऽऽपो हि षाऽयमग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नग्ने वाज-
 स्य येनासमत्स्वग्ने तमहय नमस्ते रुद्र सन्मा सृजा-
 स्यग्नेऽआयूष्यध्वर्योऽअदृद्रिभिर्गोमदूषुणा सत्या तू-
 तुजानः स हव्यवाट् स नऽइन्द्राय मध्वा यज्ञमच्छाय
 तेऽअस्य व्यायो ये ते वनस्पतेऽव कस्त्वा सत्यस्मदस-
 र्म्पतिं गावऽउपेन्द्रे ह्यपास्माऽइन्द्राण्याऽउष्णीषोऽश्वि-
 ना घर्म्ममपातामश्विनैकोनचत्वारिठं० शत् । ३ ।
 अथ त्रिपदाऽऽद्यानुदात्तानि । स्वयम्भूरस्यग्ने क-
 व्यवाहनाय समिधाग्निं त्रिठं० शङ्खामास्य प्रत्नान् हि
 तेषांयुद्धा हि देव क्षपो राजग्भद्राऽउतैभिर्नो वी-
 तठं० हविरुभाभ्यां देवापां फेनेन क्षत्रस्य योनिर्द्वा-
 नावन्तं करस्मिणमश्विनकृतस्य ते महोऽअर्णऽइम-
 म्मे सुष्ठुतिठं० सुमतीवृधो युञ्जन्त्यस्यैना विश्वान्य-
 भि यज्ञं केतुङ्कणवन्निग्नितृचाणि बृहन्निदिधमो मि-
 त्रठं० ऊवऽ उग्रा विघनिना सविता ते शरीरे द्वे वा-
 युः पुना तु स्योना पृथिव्येकत्रिठं० शत् । ४ । अथ त्रि-

पदा मध्योदात्तान्यन्तश्चरत्यग्निर्मूर्ध्नी महि त्रीणा-
मिदं विष्णुर्विष्णोः कर्माणि मित्रस्य चर्षणीधृतो वि-
सुच्यद्वमषाढाऽसि सऽइधानो भद्रो नऽइष्टो ऽअ-
ग्निः पुनाति ते यत्ते पवित्रं चोदयित्री सूनृतानां
तनूनपादसुरो द्वारो देवीरग्ने स्वाहा वायुरग्रे-
गाऽअभीषुणो यदद्य स्वरऽउदिते विश्वेभिरुप नः पूष-
न्तव धर्ता दिवश्चतुर्विंशतिः । ५ । अथ त्रिपदा
अन्त्योदात्तानि वीतिहोत्रन्वोपप्रयन्तोऽअह्वरं सो-
मानं स्वरणं यो देवाना नऽएतु युञ्जाथां रासभ-
न्तसुत्वा सीरायुञ्जन्त्याप्यायस्व समेतु ते मदित्त-
मं मधुनक्तमयमग्निः सहस्त्रिणऽकृतजिह्वऽकृतश्च स्व-
तवांश्च दिवो मूर्ध्नी हिरण्यपाणिमूतयेऽग्निन्द्रतय्यु-
ञ्जन्ति ब्रध्नं कस्त्वाऽऽच्छयति स्वादिष्ठया तिस्रो
देवीर्बर्हिर्दुर्द्वयं नियुत्त्वान्वा कया नश्चित्रस्तरणिर्विश्वद-
र्शतऽइन्द्रवायू बृहस्पतिमिमे सुतास्तद्विप्रासः प्रजा-
पतौ त्वऽकृतचव्वाचमेकत्रिंशत् । ६ । अथ त्रिपदामध्ये
अन्त्योदात्तानि भेषजमस्यूर्ध्वाऽअस्य काव्ययो राजानेषु
देवी द्यावापृथिवी देव्यो वसस्यऽइयच्यग्रे षट् । ७ ।
अथ त्रिपदां कम्पः । प्रत्युष्टं रक्षो द्विकं देवतीर-
मह्वं निषसादाग्निस्त्रिगमेन पयः पृथिव्यां नारिरस्याद-
देऽदित्यै राक्षासि । ८ । अथ त्रिपदा जात्यः । क-

स्त्वा विमुञ्चति तद्विष्णोर्युक्तेन मनसेन्द्रस्य सूरस्य-
 ग्नेऽधाह्यग्ने प्रेङ्क्षोऽग्ने कोऽसि बाहू मे स्वयँवाजि-
 न्दैव्या होताराऽऊर्ध्वमध्वरमस्मात्त्वमेकादश । ९ । अ-
 थ त्रिपदामध्ये तकारान्ता आपवस्व परिवाजपतिराते
 वत्सो मनो देवह्यर्त्यज्ञो मध्यान्ते पवित्रेण पुनीहि य-
 जा नः षट् । १० । अथ त्रिपदान्ते तकारान्ताः ।
 आधत्तेडऽएहि तत्सवितुरभ्यावर्त्तस्वाग्निं स्तोमेन र-
 क्षोहा विश्वचर्षणिः सप्त । ११ । अथ त्रिपदाम-
 ध्ये नकारान्ताः । अग्निञ्ज्योतिषोरसकथ्याऽअव क-
 या त्वं लीणि । १२ । अथ त्रिपदान्ते नकारान्ताः ।
 ऊर्जं वहन्ति लीणि पदा द्वयम् । १३ । अथ त्रिपदा-
 न्तरा आद्युदात्ता । आऽयन्ते हि, मा सु, न यदाऽऽहा-
 नि पञ्च । १४ । अथ चतुष्पदा द्विरवसाना मध्येऽनुदा-
 त्ताऽन्यथादिमध्योदात्तानि भवन्ति । सा विश्वायुः श-
 र्मासि मनो जूतिर्यम्परिधिं सम्बर्हि रत्न पितरऽआऽग-
 न्म गृहा माऽग्ने त्वं सु, अनु त्वा माता वस्यसि
 समख्ये परि मा प्रति पन्थां सूर्यस्य चक्षुर्भवतन्ऽआप-
 तये त्वा सन्ते कार्ष्णि रसि यत्ते सोम त्वमङ्गाऽऽवायी
 मनो न देवा गातुविदो देवी रापऽएष वो गर्भो, यस्यै-
 ते वातो वा बृहस्पते वाजँवाजस्य न्वग्नेऽअच्छ सूर्य-
 र्यत्वचसस्यऽइन्द्रस्य वज्रऽइयदस्य न्वग्निस्त्वमग्ने

दृद्युभिः सन्ते व्यायुर्यदगने यदत्ति ये जनेषु योऽअस्म-
 ब्ध्यमन्नपतेऽन्नस्य विश्वा रूपाण्यगनेऽअङ्गिरऽउदुत्त
 मय्यस्तेऽअद्य त्वामगने यजमानाऽउदुत्वा गर्भोऽअ-
 सि पुनरासद्य सञ्जायस्यास्ते कामङ्गामदुधे यत्तौष-
 धीरुच्छुष्मा यस्यौषधीर्याः फलिनीरोषधयः सन्वाङ्ग-
 न्धर्वा मा मेषमूर्जन्तमोऽस्तु सर्पेभ्यो याऽइषवो ये
 वा यस्ते यावस्त्वोन्तसमुद्द्रानजस्त्रमिन्दुथ्योऽअग्निर-
 गनेस्त्वामगने अऽङ्गिरसः सखायः सठं० सोऽअग्निर्ये
 नऽऋषयो नमोऽस्तु नीलग्रीवाय या ते हेति र्मा न-
 स्तोकेऽसङ्ख्याता सहस्राणि नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
 दिव्ये वृक्षेषु ये भूतानां पथांये तीर्थान्यश्मन्-
 र्जयऽइमाऽअवसृष्टापरोद्धर्षय यत्र बाणा वाजो नस्त्व-
 यठं० रुचन्तस्तत्त्वा याम्येतावदूपय्यजुर्भिराप्यन्ते ये
 समाना द्वे सृतीऽउदीरतामङ्गिरसो नो ये नः पूर्वे
 त्वठं० सोमाच्या जानु सरस्वती मनसाऽङ्गान्याक्त्व-
 ञ्छिरो मे नराशठं० सः प्रति आनऽइन्द्रो हरिभि-
 रिन्द्रः सुत्रामा स्वान्तस्य वयमामन्द्रेर्गोभिर्न यऽइन्द्रे
 ता नासत्या त्वष्टा तुरीपो वनस्पतिमभि यः प्राण
 तो द्विपदा या दैव्याऽअद्वयवः किंस्विदब्रह्म त्व-
 र्यसमयन्निर्णिजोपप्रागात्सुमद्यदश्चस्य यत्ते गात्रा-
 ह्ये वाजिनं चतुस्त्रिठं० शदाजिनो यद्वाहिष्टं वा-

यो शुक्रक्रस्तनूनपातमूतिभिर्बर्हिषीन्द्र मिन्द्रः स्वाहा
 प्रचेतसा देवानां स्वाहाकृतिरग्निन्त्वष्टा वीरमसि
 यमः समिद्धोऽह्य तनूनपात्पथो धन्वना गाऽअज-
 ह्वन्तीन्द्रस्य वज्रजो मरुता मनीकमाक्रन्द्य तस्मा-
 दह्यन्नात्तस्मादश्व्या यो देवेभ्यस्तदेव स नो बन्धु-
 र्यान्मोधान्हे विरूपेऽअग्ने शर्व प्रवो महे आयन्तऽइव
 सूर्य्यये त्वा जनिष्टाऽउग्रोऽनुतेऽदब्धेभिः प्रवीरया
 ब्रह्माणि मेऽनुत्तमा तऽक्तधगित्या येन कर्माणि त्रयं
 त्वमग्ने प्रथमऽइडायास्त्वा हिरण्यपाणिः सविता ये
 ते भगप्रणेताराना सत्या यदा बभ्रन्नुत्तिष्टापाघठं
 शन्नो वातो द्यौः शान्तिर्यतो यतो, गर्भो देवानां
 समग्निरग्निनाऽहः केतुनेडऽएहि स्वाहा पूष्णे चतुः
 स्तुतिर्नाभिरुपसे स्वाहा शतमेकाशीत्येकन्यूनम् ।
 १५ । अथ चतुष्पदा ह्यनुदात्तानि गायत्रेण त्वा स-
 मिदस्युभावाम्पूर्णं दर्वि देहि मे महीनाम्ययः शुक्र-
 त्वाऽग्नेर्जनित्रसुरु विवर्णो द्वयठं । हविःस्मतीरिमा
 हृदे त्वा वाचस्पतये सुवीरो वीरान्तसुप्रजाः प्र-
 जा ब्राह्मणमह्य वाममह्यापांरसमेष्टा वऽउत
 स्मेमन्देवाः स्योनाऽसि युवठं । सुराममागच्छ वाजी
 प्रसह्य भस्मना सजूरद्धः साक्य्यक्ष द्रुपसश्चस्कन्द
 कृणुष्व पाजऽइषे राये ज्ञाणस्मेऽएना वऽउमे सुअन्द्रा-

पो हिष्ठ्याऽवतत्त्य धनुर्कृतवस्त्योऽपामिदं गोत्रभिदं
गोविदमस्माकमिन्द्रोऽमीषां चित्तर्ठं सप्त ते समुद्र-
द्रा दूर्म्मिरेताऽअर्षन्ति सम्यक्स्ववन्ति सह दानुम्पुरु-
हृत ऋगो न एष्ट्यो दिव्यश्याम तं देवा यज्ञन्दीक्षाये
रूपमातित्यरूपं प्रैषेभिः प्रैषानर्द्धऽकृचैरुक्थानाम-
श्विन्ध्यां प्रातः सवनं पुनन्तु मोक्षन्तस्त्वा दृष्ट्वा परि-
स्तुतः एष्ट्योर्मै द्रुपदादिव सुमुचानोऽर्ठं शुना ते
प्राणाय मे तिस्रस्त्रेधऽकृतुयेन्द्रो महीमूषु सुबर्हिर्-
गिनरुषे यज्ञी तिस्रऽइडा शमिता नो देवीऽऊर्जा-
ऊती देवा देवानां देवस्वर्हिर्वीरितीनां वायुश्चा-
कुविदङ्गऽकृतवस्त्यऽकृतुयाऽर्द्धामासाः परस्त्रिषि एच्छा-
मि त्वा परममियं वेदिर्देवानाम्भद्राः स्वस्ति नः शत-
मिदेष च्छागऽकृतवस्ते यज्ञमिहैवाग्ने देवा दैव्यो-
षासा नक्ता इति चतस्रऽएता उवऽदूर्म्मान्तासो बह्वीनां
पिता तीव्राग्धोषान्दिवः पृथिव्याः परीत्य भूतानि मे-
धाम्मऽआतिष्ठन्तम् परी माऽ उ त्वाऽयर्ठं सहस्रमु-
त्तानायामव प्रातरग्निमुतेदानीमायासाय स्वाहा श-
तमेकाधिकम् । १६ । अथ चतुष्पदाद्युदात्तमध्येऽनु-
दात्तानि भवन्ति । धूरसि घृष्टिरसि मयीदमग्ने गृह-
पतेऽक्रन्कर्मऽदित्यास्त्वा नमो मित्रस्याग्ने व्रतपाः
परि त्वा गिर्वर्णो गिरो देवतीरमह्वमाऽहिर्भूमा

ऽग्ना ३ इ पक्तुवन्तौ २ ॥ ऽआवह यज्ञयज्ञं देव स-
 वितर्वातरठं० हा भव वाजे वाजेऽवत सोमठं० रा
 जानमग्ने सहस्र सोमस्य त्वाऽऽत्वा जिघर्षिं परि त्वा
 ऽग्ने सीद होतः सुजातो विप्राजसाऽहरहरप्रयावं
 विश्वस्य केतुरस्ताव्यग्निरिन्द्रं विश्वाऽसुन्वन्तमयज-
 मानमोषधीरितीष्कृतिर्नामान्ने तव श्रवो ववयो भुवो
 यज्ञस्य विश्वस्मै प्राणाय काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्त्य-
 दित्यास्त्वाऽबोध्यग्निर्जनस्य गोपास्त्वाञ्चित्रश्रवस्तमा-
 ऽऽवाचऽउदुबुद्धस्व नमस्तऽआयुधाय मीढुष्टम शिवत-
 मनमस्ते हरसे यो देवानां चक्षुषः पिता बृहस्पते प-
 रीन्द्रऽआसाम्प्रेत मर्माणि तऽउदेनं दैव्याय धर्त्रे
 क्रमद्वमग्निना वाजाय स्वाहा विश्वस्य मूर्द्ध्वग्रह्ण
 क्षत्र्य्या व्याग्धं सोमस्य रूपं यमश्विना यदत्र त्वया
 हि नोऽग्निष्वात्ताः पितरऽआसीनासोऽअरुणीनां वे-
 देन रूपे सरस्वती योन्यां तेजः पशूनां लोमानि प्र-
 यतिर्हैव्यामिमाना ववरुणः क्षत्र्य्यस्मिन्नश्वासः स-
 मिद्धोऽअग्निर्दुर्दुरो देवीर्यद्देवासो यद्भरिणी द्वय-
 न्नार्यस्ते केष्वन्तः कत्यस्यानो भद्रा यदूवह्यम् मा त्वा-
 ऽग्निर्यदशश्वाय यत्ते सादे तं वस्तवायमेकया च न
 त्वावान्तमिधेन्द्रमिडाभिरिन्द्रदैव्या होतारा त्वष्टा
 रमिन्द्रं समिधानम् महत्तनूपातमुद्भिदमीडेऽन्यमीडितं

व्यचखतीः सुप्रायणाः सुपेशसा सुशिल्पे पेशखती
 स्तिस्रः समिद्धोऽञ्जन्द्वयोश्चोपप्रागात्परममासुष्व-
 यन्ती दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचाऽऽनो यज्ञम्भा-
 रती ब्राह्मणासः पितरोऽहिरिव भोगैः श्रीश्वतेऽग्ने
 विश्वेषामदितिस्तत्सूर्यस्य तन्मित्रस्य वरामहानग्न-
 ऽइन्द्र तमिदायातमुप प्रवऽइन्द्राय यज्ञाग्रतोऽनुनो-
 ऽद्य सिनीवालि पृथुष्टुकऽआरात्रि समह्वराय कल्प-
 न्तान्तऽआयुष्मानग्नौ परीमऽइन्द्राय त्वा घर्मैतन्मनसः
 कामं त्रिंशत्यधिकमेकशतम् । १७ । अथ चतुष्पदा-
 ऽऽद्युदात्तमध्येऽनुदात्तानि । अग्नेस्तनूरेतन्ते कदा
 चनायमग्निरेतन्ते शिवो नाम चित्पतिर्माऽऽकृक्साम-
 योः शिल्पे श्वात्राः पीताऽएषा तेऽग्नावग्निर्युञ्जते म-
 नोऽग्नेणीरसि घृतङ्घृतपावानः श्वात्रास्त्य राया
 वयय्यज्ञो देवानां सुशर्माऽसि हरिरसि पुरुदस्मो
 विष्वरूपः सन्नस्य ऽऽद्विर्द्युन्नस्य दोहो देवस्याहमेष-
 स्यार्यमणम्बृहस्पतिं सविता त्वा पुत्रमिव पितराव-
 प्रामष्टुं रुद्राः सठं सृज्य देवस्त्वा घृतेन सीता शतं-
 ष्वोऽश्वावतीं सोमावतीमन्यावोऽव पतन्तीरवदन्ता-
 शयित्री बलासखेरज्ज्यन्तग्नौ ध्रुवाऽस्युचे त्वाऽऽदि-
 त्यङ्गर्भमग्निन्तन्मन्येऽसौ यस्ताम्रः सहस्राणि स-
 हस्रशः पावकया यो वाचस्पतिम्परो दिवा सङ्क्र-

न्दनेनामिषेणोक्षा समुद्रो विधेम तऽइमं स्तनं
 चत्वारि षट्स्रज्यताषाडृतधामा षडिष्टो यज्ञऽएतज्ज्ञा-
 नाथ वयन्ते हविर्द्वा नय्यद्धानाः करम्भो धानानां रूपं-
 व्रतेन दीक्षाम्पितृभ्यः स्वधाधिभ्योऽश्विभ्योऽचक्षु-
 र्जिह्वा मेऽपोऽअद्य बृहदिन्द्राय तिस्रो देवीर्हविषा
 त्रातारमिन्द्रमश्विना नमुचे, रश्विना हवि, रश्विना पि-
 वतां सुत्रामाणं पृथिवीन्देवीस्तिस्रो देवो देवैः स्व-
 गात्वा यकासकावूर्ध्वामेनामूर्ध्वमेनस्महानामन्यो रेव-
 र्यो रजता हरिणीः पृच्छामि त्वा यूपव्रस्काऽउत-
 निक्क्रमणन्निषदनममेव नोऽमुत्र भूयादध यज्ञायज्ञा
 वऽऊर्जी नपातं जोष्ट्रोऽऊर्जीऽऽऊती प्रथमा वासु-
 पावसृजत्सत्या रथवाहणं० हविश्चन्द्रमा मनसो-
 ऽदृश्यः सम्भृतः प्रजापतिश्चरति व्वेनस्तदिदम्मे ब्रह्मा
 महोऽअग्नेर्विष्मन्नाड्बृहदव्वाञ्चोऽअद्वय देवासो हि
 पृतवती भुवनानामनडाऽहम्पिता नोऽसि दिविष्मन्-
 ममिषे पिग्वस्व दिग्भ्यः स्वाहा वाचे यमाय तयो-
 शाधिकशतमेकम् । १८ । अथ चतुष्पदा मध्योदात्त-
 नि । यद्ग्रामेऽवभृथ निचुम्पुण विश्वो देवस्येयने
 चिदसि मितो नऽइरावत्यपाम्पेरुय्यं देवासश्चितन्देवा-
 नां समिन्द्र णो धाता रातिः सुगा वो वयं० हीन्द्र-
 श्व ककुभं० रूपं शन्नो भवन्तु वाजस्येमासुदुतिष्ठो-

ईऽऽजुषुणऽओषधयः प्रति मिलः सठं० सृज्य सिनीवाली
 सुकपर्होल्याय बृहती दृशानो रुक्मोऽन्तरग्ने शिवो
 भूत्वा विवक्षा ते प्रप्रायमयठं० सोऽग्ने दिवो नमः सु
 याऽओषधीरश्वत्ये वो यदिमा सहस्व मे दीर्घायुस्त
 ऽऽज्जीं नपाद्भूरस्यपाङ्गर्भं ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः कु-
 लायिनी दृतवती दृथिव्याः पुरीषमिन्द्राग्नौऽअव्य-
 यमानां सठं० समित्प्रसुञ्च या ते रुद्र शिव परि नः
 शितिकण्ठा यऽएतावन्तऽउप उज्जन्त्ये देवा देवेषु प्रा-
 णदाऽअपानदा हविषा वाष्टधानस्तऽआयजन्ताशुः
 शिशानो यस्य कुक्षिः प्राचीमन्वगने सहस्वाक्षाजुहा-
 नः सुप्रतीकः सिन्धोरिव प्राङ्मने स नो भुवनस्य प-
 तऽइन्द्रर्हन्तो विव नऽइन्द्रो वेद्व्यावेदिर्ये समाना
 यमग्ने कव्यवाहन त्वमग्ने ये चाऽधा यथा नः सो-
 मो राजाऽद्वयः क्षीरं कुक्षो वनिष्ठुरात्समनुपस्ये
 यद्देवास्तिस्त्री यत्र ब्रह्म यत्तेन्द्रः समिद्धऽइन्द्रो जुषा-
 णो बर्हिर्वनस्पतिरवसृष्टऽउषासा नक्तं स्लोकानामि-
 न्द्रं दैव्या होतारा भिषजा वसन्तेनऽऽतुना पञ्चे-
 सामगृभ्यन्नभिधाऽअसि प्रजापतये सूर्यस्ते चन्द्रमा-
 स्ते काऽईमजारे षडस्य होता यत्तत्प्रजापतिव्यस्ये-
 मे यऽआत्मदास्तमीशानमदितियाः सुगव्यन्तोऽनुवी-
 रैः समास्त्वा पीवोऽअनारयिदधऽआपो ह यश्चित्प्रया-

न्दनेनामिषेणोक्षा समुद्रो विधेम तऽइमं स्तनं
 चत्वारि षट्कऽकृताषाडृतधामा षडिष्टो यज्ञऽएतज्ज्ञा-
 नाथ वयन्ते हविर्द्वा नय्यद्धानाः करम्भो धानानां रूपं-
 व्रतेन दीक्षाम्पितृभ्यः स्वाधायिभ्योऽश्विभ्योऽचक्षु-
 र्जिह्वा मेऽपोऽअद्य बृहदिन्द्राय तिस्रो देवीर्हविषा
 चातारमिन्द्रमश्विना नमुचे, रश्विना हवि, रश्विना पि-
 वतां सुत्रामाणं पृथिवीन्देवीस्तिस्रो देवी देवैः स्व-
 गात्वा यकासकावूर्ध्वामेनामूर्ध्वमेनस्महानामन्यो रेव-
 रयो रजता हरिणीः पृच्छामि त्वा यूपव्रस्काऽउत-
 निक्क्रमणन्तिषदनममैव नोऽमुत्र भूयादध यज्ञायज्ञा
 वऽऊर्जी नपातं जोष्ट्रीऽऊर्जीऽऽऊती प्रथमा वासु-
 पावसृजत्मन्या रथवाहणं हविश्चन्द्रमा मनसो-
 ऽदृश्यः सम्भृतः प्रजापतिश्चरति वेनस्तदिदम्मे ब्रह्म
 महेऽअग्नेर्विष्मन्नाड्वृहदवर्ज्योऽअह्य देवा सो हि
 घृतवती भुवनानामनडाऽहम्पिता नोऽसि दिविधाऽइ-
 ममिषे पिन्वस्व दिग्भ्यः स्वाहा वाचे यमाय तयोद-
 शाधिकशतमेकम् । १८ । अथ चतुष्पदा मध्योदात्त-
 नि । यद्ग्रामेऽवभृथ निचुम्पुण विवश्वो देवस्येयने
 चिदसि मित्रो नऽइरावत्यपाम्पेरुष्ये देवासश्चितन्देवा-
 नां समिन्द्र णो धाता रातिः सुगा वो वयं ठं० हीन्द्र-
 श्व ककुभं ठं० रूपं शन्नो भवन्तु वाजस्येसामुदुतिष्ठो-

ष्वऽऊषुणऽओषधयः प्रति मित्रः सठं० सृज्य सिनीवाली
 सुकपर्द्दीत्याय बृहती दृशानो रुक्मोऽन्तरग्ने शिवो
 भूत्वा विव्ना ते प्रप्रायमयठं० सोऽग्ने दिवो नमः सु
 याऽओषधीरश्वत्ये वो यदिमा सहस्व मे दीर्घायुस्त
 ऽऊर्जी नपाद्भूरस्यपाङ्गर्भं ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः कु-
 लायिनी घृतवती पृथिव्याः पुरीषमिन्द्राग्नीऽअव्य-
 थमानां सठं० समित्प्रमुञ्च या ते रुद्र शिव परि नः
 शितिकण्ठा यऽएतावन्तऽउप ज्ज्मन्ये देवा देवेषु प्रा-
 णदाऽअपानदा हविषा व्राट्प्रधानस्तऽआयजन्ताशुः
 शिगानो यस्य कुक्षिः प्राचीमन्वग्ने सहस्राक्षजुह्वा
 नः सुप्रतीकः सिन्धोरिव प्राङ्मने स नो भुवनस्य प-
 तऽइन्द्रर्हन्तो विव नऽइन्द्रो वेह्यावेदिर्ये समाना
 यमग्ने कव्यवाहन त्वमग्ने ये चाऽधा यथा नः सो-
 मो राजाऽद्भयः क्षीरं कुक्षो वनिष्ठुरात्समनुपस्थे
 यद्देवास्तिस्त्रो यत्र ब्रह्म यत्तेन्द्रः समिद्धऽइन्द्रो जुषा-
 णो बर्हिर्वनस्पतिरवसृष्टऽउषासा नक्तं स्तोकानामि-
 न्द्रं देव्या होतारा भिषजा वसन्तेनऽऋतुना प्रञ्चे-
 सामगृह्णन्तभिधाऽअसि प्रजापतये सूर्यस्ते चन्द्रमा-
 स्ते काऽईमजारे षडस्य होता यत्तत्प्रजापतिव्यस्ये-
 मे यऽआत्मदास्तमीशानमदितिद्याः सुगव्यन्नोऽनुवी-
 रैः समास्त्वा पीवोऽअन्नारयिष्टधऽआपो ह यस्मिन्प्रया-

भिरानो नियुङ्गिरुषेऽइन्द्रस्य होता यज्ञत्तिस्त्रो देवीर्धि-
यो जोष्टारं स्तोर्मन्वर्हिरन्तरा मित्रावरुणा त्रीणि-
तेऽत्रा ते वक्ष्यन्ती वेद्वेद्ये तिष्ठन्नृजीते पर्येषो ह
देवोऽस्याजरासऽइमान्ते विश्वे देवाः प्रवायुं यस्मिन्-
नोऽषाढं युत्स्वप्नस्वतीमश्विना प्रातर्जितम्भगमप्रवा-
वतीर्गोमतीरिमञ्जीवेभ्यो ब्रह्मपां विश्वाऽआशा
यावतो द्यावापृथिव्यग्निरथ । हृदयेन यस्मिन्तस-
वर्वाणि सम्भूतिञ्च विद्वद्याच्च शतमेकचत्वारिंशत् ।
१६ । अथ चतुष्पदाऽग्रन्त्योदात्तानि । अयन्ते देवश्चु-
तौ देवेष्वच्छिनस्य ते स प्रथमस्ते नोऽअर्वन्तोऽग्नये गृ-
हपतये यस्य प्रयाणं द्यौस्ते पृष्ठन्ति होता सठं । सीद-
स्वापो देवीर्नाभा पृथिव्याऽउदेषाम्बाहू दिवस्पारि-
शीणामुदारऽइडामगने ताऽअस्य निवेशनः सङ्गमनः
सोमराज्ञीर्ब्रह्मीर्मा वो रिषत्पावकवर्चाः शुक्क्रवच्चऽऋ-
तावानममहिषंय्या शतेन सम्यक्कस्त्वन्त्यगने जातस्त-
म्यक्तीभिः सम्प्रचक्षवद्धमुप परि ते धन्वनो विकिरि-
द्वद्व विलोहित यो नः पिता सूर्य्यरश्मिर्हरिकेशो
विमानऽएषः पृथिव्याऽअहं स्वर्ग्यन्तस्तां सवितुश्चि-
त्तिञ्जुहोमि घृतं मिमिक्षे विश्वेऽअद्यमौ ते यदाकू-
तादामच्छदग्निरासन्दो रूपमाश्रयावयेडाभिर्भक्षान्मु-
दावन्तम्वर्हिषदंयस्ते रसस्त्वठं । सोमऽपितृभिर्यी-

ऽअग्निस्तदश्विना सुखर्ठं० सत्प्रति क्षत्रेऽभ्यादधामि सि-
 ज्वन्ति परीडितो देवैरुषासा नक्तेन्द्रायेन्दुम्यातग्नो-
 अऽश्विना भेषजं सविता ववरुणस्ता भिषजा प्र बाहवा
 का खिद्रद्यौरासीङ्गणानान्त्वा माता चापि तेषु केऽग्रस्य
 वेवेदाहम्प्रजापते न षष्ठदश्रवा मरुतः सञ्च प्रजापते-
 स्तपसेमा तेऽउप प्रागाच्छसनं प्राचीनम्बर्हिर्व्यचस्व-
 तीरुर्विद्यैतावानस्य ततो विरारण तस्य यस्माज्जातं
 शुधि शुक्कस्मान्ऽइडाभिरस्मि रुद्रा विश्वेऽग्रदद्या
 त्वमिन्द्र देवन्देववऽइच्छन्ति न्वा न ते द्युभिरक्तभि-
 र्भगऽएव सप्तऽऋषयोऽपश्यङ्गोपाय्यमाय त्वा मयि त्र्य-
 दन्वन्तमो द्वयमन्यदेव शतमेकमूनमिति । २० । अथ-
 चतुष्पदामध्येऽतोदात्तानि । सःस्वभागास्य येषा-
 मद्योति मो पूणस्त्र्यायुषञ्जमदग्नेर्वसुमते रुद्रद्रवते
 मूर्ध्नि नन्दि वऽआकक्रम्य वाजिन्नुदकक्रमीन्नक्तोषासा स-
 मनसा यास्त्रिष्कन्तीरमद्वरस्य विउज्यन्धनुरिमा रु-
 द्राय विश्वकर्मा विमनास्समिद्धेऽअगनावेतावद्रूप-
 मग्निष्वात्तानृतुमतऽइदम्पितृभ्यस्तदस्य रूपमान्वाणि
 स्थालीर्थी भूतानां समिद्धोऽअग्निरश्विना तन्नी वा-
 तऽएकस्वष्टुरनाष्ट्यो जातवेदा नराशर्ठं० सस्य
 महिमानं सदद्यो जातः स्वादुषर्ठं० सदः पितरस्तथ्य-
 ज्ञन्नहि रप्पशं हिरण्यहस्तोऽअसुरः शन्नो मित्रोऽवि-

वक्रददृष्ट्वा सविता प्रथमे तदेजत्येकोनचत्वारिंश-
 त् । २१ । अथ चतुष्पदा प्रथमे को जात्यः पवित्रे
 सत्यो धान्यमस्यदित्यै राऽऽन्नासि भूर्भुवः स्वरयमग्निः
 पुरीष्योऽद्यावो देवासस्तस्यास्ते सत्यसवसो विष्णोर्नु कं
 प्रतद्विष्णूरक्षसां भागोऽसि देवीरापोऽग्रपान्नपात्सा-
 वित्रोऽसि देवकृतस्यैनसऽइमन्नो देव पुरीष्यासोऽग्र-
 ग्ने त्वं पुरीष्यो मातेव पुत्र्यन्ती राट्सुपर्णोऽस्यभ्यर्ष-
 तेमन्नो देव पुरीष्यासोऽअग्ने त्वन्नऽआश्विनन्तेजो-
 ऽन्तात्परिस्तुतोऽविर्न मेऽएवेद्विभूर्मात्रा यकोऽसकौ
 यद्वविष्यन्तव शरीरँवनस्पते वीडुङ्गो येन दृढौरि-
 न्द्रः गनीमित्रावरुणा प्रैतु ब्रह्मणस्पतिं सुखारथिर-
 श्श्वानिव प्रवो महे मल्लुत नऽउग्रश्चेशा व्यास्य शतं त्रिं-
 शदुत्तरम् । २२ । अथ चतुष्पदा मध्ये जात्योऽग्ने त्वं
 विष्णोरराटमिन्द्रस्य स्यूः परि वीरस्यग्नेरनीकमभि-
 भूरसि युजे वां सुजातो ज्योतिषा मूर्ध्वोऽसि राडयम्पु-
 रो हरिकेशः पञ्चाजुह्वाना सरस्वत्यश्चिन्वा तेजसा
 सत्त्वन्नो यद्वातो देवीऽउषासा नत्तेन्द्रस्य रूपं परि-
 दृढावाष्टथिवी विददृढादी त्वन्नोऽअग्ने पथस्पथः
 परिपातमिसा गिरः प्रनूनङ्क्षत्रस्य त्वा सप्तविठं
 शतिः । २३ । अथ चतुष्पदा मध्येऽन्यो जात्यो दृ-
 ताच्च्यसि दृताचीसत्योऽग्रमिहाक्षग्नमीमदन्त सुस-

नृशन्त्वा देव सवितरेष ते कदा चन प्रयुच्छसि प्रजा-
 पतेः प्रजाऽअभूम हिरण्यरूपाऽउषसः शर्मा च पर-
 मस्याः परावतो याः सेनाऽअपो देवीर्वीधा मे पुनस्त्वा
 युक्ते दिवि वर्चो युनक्त सीरा लाङ्गलम्पवीरवदोषधयः
 प्रति विष्टिताः पृथिवीं व्याश्च ब्रह्म जज्ञानं तव भमा-
 सः प्रजापतिश्चाऽवोचाम कवये विश्वस्य दूतं व्येन
 वहस्यद्यवोचन्मा नो महान्तं व्या ते धामानि परमाणि
 विश्वकर्मा ह्युद्ग्राभञ्चाग्ने प्रेहि प्रस्तरेण परिधि-
 ना पशुभिः पशूनायन्तु नः पितरो येऽअग्निष्वात्ता-
 स्तमिन्द्रं देवं बर्हिः सरस्वती त्रिः, सठं० शितो रश्मि-
 ना भद्रं कर्णेभिर्मा नो मित्रो यन्नीक्षणं क्षत्रेणा-
 ग्नेऽति निहः स्वाससत्यमिन्द्रेणानु त्वा रथो जीमूत-
 स्थिव भवति त्रिपादूर्ध्वस्तस्माद्दयज्ञाद्यत्पुरुषेण त्रीणि
 शताऽऽयदिषऽइन्द्रो दृवंवट्स्त्वय्यस्य देवेभ्यो हि दे-
 वेन नऽएष वस्त्रोमो नमस्तेऽअस्तु प्रजापतिः सम्भ्रय-
 माणः कुर्वन्नेव स परि चतुष्पष्टिः । २४ । अथ चतु-
 ष्पदा कम्पो जात्यः । रूपेण वऽउपांशो वीर्येण स-
 धमादो द्युमिन्नोराददे गायत्रेण प्रतूर्वन्नेहि सुञ्चन्तु
 माऽस्मिन्महत्पृथिव्यो भैषज्येन सुभूः स्वयम्भूर्यद्वा-
 जिनो दश । २५ । अथ चतुष्पदा कम्पमानेऽन्तकः ।
 द्वितीयं वसोः पवित्रमग्नये जुष्टं गृह्णात्याददेऽह्वरक-

तं सँवर्चसा ध्रुवासि हृध्रुवोऽयमग्ने नयान्तस्ते समु-
 द्द्रे तेऽस्त्रन्तः सरस्वर्यै व्वात्रोऽपो देवाऽत्रा विश्वतः
 सठं० सृष्ट्वाँवसुभिः सठं० शितम्ने समुद्द्रे त्वा स बो-
 ध्यति विश्वास्त्वमुत्तमाऽग्ने तव श्रवऽउदग्ने तिष्ठ
 खैर्द्वैर्या ते रुद्र शिवा तनूरघोरासौ योऽवसर्पति
 सऽइषुहस्तैरभि गोत्रायभि प्रवन्त धामन्तेऽग्निंय्युन-
 जिज्म परीतोषिञ्चत बर्हिषदः पितरः पयसा शुक्र-
 मिन्द्रः सुतामोद्वयन्तनूपा भिषजेन्द्रन्दुरः कवष्यो
 नाश्विना गोभिः शैशिरेण तेजोऽसि वसवस्त्वाञ्जन्तु
 गायत्री त्रिष्टुप्यौस्ते शन्ते परेभ्यो मा त्वा तपत्पा-
 हि नऽओजो न सुवर्हिषमापस्त्रिदातत्तऽआनी यज्ञं
 चन्द्रमाऽअप्सु पञ्च नद्व्यस्त्वमिमा सह स्तोमाऽअसुर्या
 नाम हिरण्ययेन पात्रेण पञ्च पञ्चाशत् । २६ । अथ
 चतुष्पदा द्विकम्पः । अपाररुन्द्यौरिव भूम्ना वनेषु वि-
 द्वितीयस्समुद्द्रे ते चत्वारि । २७ । अथ चतुष्पदा
 द्विर्जात्यः । प्रथमँवसोः पवित्रं तनूपाऽअग्ने सन्तः
 सिन्धुः पवित्रे सत्यः स्थिरो भवापेत व्रीत स दुद्रवत्क-
 न्याऽइव ववहतुँवायव्यैर्वीयव्यानि व्वैश्वदेवी पुनत्युप-
 हृताः पितरोऽहाव्यग्ने त्रिर्ज्जात्यो होताऽद्वय्युर्वी-
 क्षणोऽस्य सोमो घेनुं त्रिरायुष्यँवर्चस्यं षोडश । २८ ।
 अथ चतुष्पदामध्ये तकारान्ताः । अह्नतमसि दिवो

वा ज्योतिरसि यस्ते दृढमसक्कन्दति कोऽहात्सोम-
 स्य त्विषिरस्यग्ने बृहन्हठं० सः शुविषरसञ्ज्ञानमसि
 हिरण्यगर्भः सँव्वरुचीन्वष्टुः प्रोथदश्चः किठं० स्वि-
 दासोद्विश्चतश्चक्षुत व्वाजस्य मा सोममदृभ्यः स्वा-
 हा यज्ञं वरुणो यदस्या देवस्वर्हिरिन्द्रन्देवऽइन्द्रहतस्वो
 देवस्वर्हिर्वयोधसं देवो नराशठं० सञ्चतुर्भिरादित्यै-
 र्नी भारती यदक्क्रन्दो यमेन दत्तं हिरण्यशृङ्गो य-
 ऽउपश्चासय सहस्रशीर्षा वेदाहमेतमदृद्या देवास्ति-
 रश्चीनो व्विततोऽग्राधमत्प्रमन्त्रहे श्रवसा परं मृचयो-
 स्तच्चक्षुरनेजदेकमन्यदेव त्रीण्यधिकचत्वारिंशत् ।
 २६ । अथ चतुष्पदा अन्त्ये नकारान्ताः । ये रूपाणि
 तन्वा शोचिष्ठाव रुद्रं स प्रथमऽइडेरन्ते युञ्जानः
 प्रथमं हस्तऽग्राधाय प्रतूर्त्तं व्वाजिन्त्सँव्वसायामा स्वा-
 ऽहार्षमप्रति स्यगो यामिषुं शिवेन व्वचसा द्रापेऽअ-
 न्यसो व्विषश्चकर्मन्हविषा बलविज्ञाय स्थविरऽइन्द्र-
 स्य वृष्ट्याऽइन्द्रेमं पञ्चदिशो व्वयन्नाम व्वाजस्य नु
 यदृत्तंय्यत्र धाराऽइन्द्रस्य रूपमायात्विन्द्रो व्वरुणस्य-
 च्चिदृद्वाङ्कः स्वित्सूर्य्यऽएकाकी प्रथमं माता च दधि-
 कक्रावणोऽग्रकारिषं पञ्चस्वन्तस्तान्पूर्व्वयाऽश्चो घृतेन
 सर्व्वे निमेषा यज्ञो देवानामिन्द्रवायू सुसन्धशेन्द्रा-
 गतीऽअपात्पितुन्वश्चिन्वभ्यां पिन्वस्योग्रंलोहितेन च

त्वारिंशत् । ३० । अथ चतुष्पदा मध्ये नकारान्ताः ।
 पुनर्मर्मनोऽग्रयन्नोऽग्रगिनरूपावीरस्युत्क्रामावक्रन्दगिनः
 सीदत्त्वमयमगिनर्वीरतमो येऽन्नेष्विन्द्रदेवीस्त्रिधा
 हितमगिनरस्मि जन्मना नाना हि यमश्चिन्ना देवी-
 द्द्वारोऽइन्द्रदेवीस्त्रिधा द्वारो व्वयोधसं देवीस्त्रिधा
 दृतेनाञ्जन्यत्पुरुषयज्ञेन यज्ञे ० रुचं ब्राह्ममारोदसी
 दिवि पृष्टोऽष्टौ व्यक्व्यद्ये नः सपत्न्याः षड्विंशतिः ।
 ३१ । अथ चतुष्पदा अन्ते नकारान्ता मित्रो नो या
 तऽआदित्येव्यस्त्वा चतुस्त्रिंशत् ० शतन्तवो मा नऽइन्द्र
 ते युक्ताय सविता शिवो भव दृष्टं ० ह्रस्व देवि द-
 र्ष्टं ० द्वाभ्यां मलिम्लूनुशिवकपावको धरुणितो जज्ञे
 व्वातस्य जूतिं सहसा जातंल्लोकमृण किं ० स्विद्वनं
 कऽउ सो या सेनाऽईदृक्षासऽएतादृक्षासऽएतर्ष्टं ० स-
 धस्य सीसेन तन्वं मनसा त्वष्टादधदातऽइन्द्रो दूरा-
 त्त्वामग्ने दृणतेऽआजुह्वानऽईडयो यऽइमे तेऽआच-
 रन्ती सुपर्णवस्ते नाभ्याऽआसीदाकृष्णेन प्रवाहजे-
 ऽश्मन्वतीरीयते श्वातः वक्रव्यादमग्निसैकाधिक-
 विंशत् । ३२ । अथ चतुष्पदोत्तराऽऽद्युदात्ताः । सन्व-
 मप्रतः दातत्तमि, नत, माह, त्वन्नो न वै त्वामि,
 असत्त्वन्नश्चिन्न, मामू, प्रतद्वोचे, दन्वित्वा ॥ हि मन्दे-
 त्यष्टादश । ३३ । अथ चवसानाऽऽद्युदात्ताः । अ-

ग्ने ब्रह्म वसुभ्यस्त्वोर्गस्युहिवमत्यन्यास्मनस्ते यावा-
 न्तमप्ररक्तथा विश्वेदेवासऽआतिष्ठेन्द्रमिदुदुत्यम्रजाप-
 ते नादिर्यै रास्नऽवचो नामाश्विनौ च्छागस्य य-
 ङ्क्र न्दसी दैव्यावद्वय्यं ब्रह्माणस्पते इते दृढं ह मा-
 ऽनाष्टुष्टा पुरस्ताद्विभ्रवासांमुवां स्वाहा प्राणोभ्यो लो-
 मभ्यश्चतुर्विंशतिः । ३४ । अथ अवसानाऽऽद्यनुदा-
 त्ताः । युष्माऽइन्द्रः सवितुस्त्वैषा तेऽग्निज्योतिर्व-
 तङ्कणुतैन्द्रः प्राणोऽयंवेनो मरुत्वां २ ॥ इन्द्र
 मह्यं २ ॥ इन्द्रो यऽओजसा वाचस्पतिन्ध्रुवसदन्वा-
 ऽश्विभ्याम्यच्यस्र कुविदङ्ग विश्वकर्मा त्वा हे पर-
 मेष्ठो त्वा हे स्वादुदीत्वेदृढं हविर्दृष्ट्वा रूपऽकृता-
 वानवैश्वानरस्य सुमतौ वैश्वानरो नऽकृतयेऽग्नि-
 कृष्टिर्ध्याय त्वा समुद्रदाय त्वा समुद्रदाय त्वा ष-
 ड्विंशतिः । ३५ । अथ अवसाने कम्पः । संवपाम्युप-
 ह्रतो ह्यौः कम्पो जात्यः सठं हिताऽस्याकूत्यै प्रयुजे
 तप्तायनी मे बृहन्नासि यवोऽसि हे माऽपः प्रपर्वतस्ये-
 मन्मा हिठं सीदुर्द्वेऽअन्तरिक्षे निषसाद मह्यं २ ॥ इ-
 न्द्रो वज्रहस्ती यस्ते स्तनोऽभीमं सप्तदश । ३६ ।
 अथ अवसाने प्रथमादूर्ध्वादात्तानि । आ वायो आघा
 ये विन्तो ग्रहाऽऊर्जाऊतयो यन्ते देव्यग्निर्मूर्धा
 रेतो मूत्रमग्निश्च वैश्वानरस्य सुमतौ नव । ३७ ।

अथ अयसानान्तोदात्ताः । गन्धर्वस्त्वोपहृताऽइहा-
 नेर्वी विवस्वन्नादित्यैजतु दशमाख्योऽग्निः पशुरथै-
 तानष्टावासुते दक्षा युवाकवः स्योना एथिऽयहानि
 शमेकादश । ३८ । अथ अयसाने जात्यः । पुरा वक्रू-
 रस्य वेदोऽस्यापोऽअस्मानभि र्यं दृतेनाक्तावुपयाम-
 गृहीतोऽसि ध्रुवोऽस्यस्मे वः पुरीष्योऽस्यतर्ठ० सत्यम्-
 धुश्च शुक्रश्चेपश्चाग्ने त्वन्तोऽअन्तमऽआयुर्यज्ञेन कुवि-
 दङ्ग प्रजापतये त्वेमा नु यथेमामधि नोऽपेतऽएक-
 विंशतिः । ३९ । अथ अयसाने द्विर्जात्यः । कोऽसि
 महार॥ऽइन्द्रो नृवदाचर्षणिष्ठाः सहश्च नभश्च तपश्च
 पञ्च । ४० । अथ अयसाने द्वितीयाद्वीदात्तानि । अदि-
 त्यास्त्वक्सोम राजन्निन्द्रवायूऽइमेऽइन्द्राग्नीऽआगत-
 मोमासश्चर्षणीष्टतऽइन्द्र मरुत्वो जवो यः षोडशी सो-
 मोऽग्निर्ठ० होतारन्नमोऽस्तु रुद्रद्रेव्यो द्विस्त्रया देवा
 यदापः प्राणाय स्वाहा बृहस्पतिऽअतोन्द्र गोमन्नि-
 द्रायाह्यग्निर्दधिर्गीयत्रञ्छन्द्रः पयसो रेतो विंश-
 तिः । ४१ । अथ अयसाने तकारान्तास्त्वमग्ने व्रत-
 पाऽइदमापो बृहस्पतिसुतस्य विश्वकर्म्मन्हविषेन्द्र-
 स्य वज्रोऽस्यामा क्षत्रस्योल्बन्ताभिर्मोऽष्टौ । ४२ । अथ
 अयसाने नकारान्ताः । भद्रो मे सजोषाऽइन्द्रेहरति
 रुद्वी भव यदा पिपेष पञ्च । ४३ । अथ अयसाने

प्रथमे द्वितीयान्तमुदात्तानि । उखाङ्कणोत कुतस्त्व
 द्विः । ४४ । अथ चवसाने ह्याद्युदात्ताः । एदग्द्या-
 म्मा द्विः । ४५ । अथान्त्यावसाने त्वाद्युदात्ताः । मा
 भेरगने दध्यायोऽन्धस्य स्वाहा यज्ञं वरुणस्योत्तमनं
 देवीरापः शुद्धा वोङ्ठं वाचन्ते द्वितीयं स्वाङ्कतोऽसि
 सोमः पवते यस्तेऽअश्वसनिर्व्वेशीनान्त्वा वसवस्त्व-
 योदशाक्षरेण ये देवाऽअग्निनेत्रा वसवस्त्वा धूपय-
 न्त्वाकूतिमग्निं विष्णोः क्रमोऽसि चिदसि तयाऽऽयु-
 र्मे नवविठं शत्या स्तुवत तन्तुना रायस्योषेण रा-
 द्यस्यधिपत्न्यसि वञ्चते गणेष्व्यो धृष्णवे शम्भवाय
 पर्णायौजस्य ज्यैष्ठ्यञ्च शञ्जोक्कचाश्मिन्ना च वसु चै-
 का च चतस्रश्च अविश्वेडेडितो बर्हिर्हूर्सम्भदाः सु-
 पेशसोषे दैव्या होतारा तिस्रो देवीश्चतस्रोऽश्विनौ
 सरस्वती चत्वार्यग्निः स्विष्टकृतन्त्वामद्य प्राच्यै
 वाताय नक्षत्रेभ्यस्ताऽउभौ चवयो गायत्र्यै भूम्या-
 ऽआखून्वातं प्राणेन विधृतिन्नाव्यैधोऽस्येकाधिकः स-
 ष्टिः । ४६ । अथान्त्यावसाने ह्याद्यनुदात्तानि । इषे
 त्वाऽग्नेस्तनूरिन्द्रघोषस्त्वा रक्षोहणं वलगहनं रक्षो-
 हणो वो मित्रस्य माऽऽत्माने मऽउशिवक्त्वमापये
 स्वाहैष ते निर्व्वृतेऽआविर्म्मर्थ्याऽऊर्ध्वामारोहाग्निः
 पृथुः सवित्रा प्रसवित्राऽपान्त्वाऽयम्पुरऽद्वयमुपरि स-

जूर्तुभिरनङ्ङान्वयः पृथिवी च्छन्दोऽग्निर्देवता-
 ऽऽच्छन्दो विवराडसि त्रयः प्राणश्च सत्यञ्च तिस्रो रयि-
 श्च ब्रीहयश्चाग्निश्च द्वे मित्रश्च चतस्रोऽग्निर्दुर्ध्वे पष्ठ-
 वाट्च त्रिरश्विभ्यान्वा प्रथममग्नये स्वाहा हिङ्गा-
 राय प्राणायाङ्गयः पृथिव्यै धूम्रान्वसन्ताय पष्ठवाहो
 विवराजे प्रजापतये पुरुषान्मयुः प्राजापत्यः पुरुष-
 मृगश्चन्द्रमसो मशकान्केशैर्माकृताः स्कन्धा नृत्ताय
 सूतमृतये स्तेनहृदयं पञ्चपञ्चाशत् । ४७ । अथा-
 न्यावसाने ह्यूर्ध्वोदात्तानि । एष ते रुद्रभागः स्वराड-
 सि सपत्नहाऽग्नये त्वा गायत्रच्छन्दस्वसवस्त्वा वृष-
 न्तु राङ्गसि नृषदे वेट् प्रथमं कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाऽउ-
 न्नतऽऽकृषभः कृष्णा भौमाः प्रथमद्वितीयोक्ताः सञ्चरा
 धूम्रान्वान्नीकाशाः प्रजापतये च सौरी बलाकाऽए-
 ग्यहो वर्षाह्वितूनामाखुः श्वित्रऽआदित्यानाम्पूष-
 ण्वनिष्ठुना नदीव्यः पौञ्जिष्ठं सन्धये जारमुत्सादे-
 व्यः कुब्जम्नायै दाव्रीहारमन्यवेऽयस्ताय्यमाय य-
 मस्तं सरीव्यो धैरमक्षराजाय कितवं प्रतिश्रुत्का-
 याऽअर्त्तनमग्नये पीवानमष्टाविंशतिः । ४८ । अथा-
 न्यावसाने ह्येको जात्यः । कुक्कुटोऽसि जनयत्यै त्वा-
 ऽग्ने व्रतपतऽएष ते गायत्री ध्रुवोऽसि पृथिवीन्देवान्दि-
 वँवसवस्त्वाऽदितिष्ठाऽयन्द्रक्षिणा सहस्रस्य प्रमा न-

मऽआशवेऽइमा मे वाजश्च वित्तञ्च सुचश्च देवो-
 ऽअग्निर्य्यते स्वाहा काय द्वितीयाऽग्नये स्वाहाऽऽयु-
 र्य्यज्ञेनैकस्मै रोहितो धूमन्रोहितः शुद्धवालस्तृतीयो-
 क्ताः सञ्चराः सुपर्णः पार्जन्यः खड्गो वैश्वदेवोऽग्नेः
 पक्षतिर्ब्रह्मणे ब्राह्मणं तपसे कौलालसर्म्मोऽव्यो ह-
 स्तिप्रस्त्रीभरसायै पौलकसमेकत्रिंशत् । ४६ । अथान्या-
 वसाने कम्पः । पृथिवि देवयजन्यदिर्यै व्युन्दनम-
 ग्ने वः समुद्रदङ्गच्छ प्रथमः स्वाङ्कतोऽसि स्वर्णं चतुः
 कम्पाइडस्पदे तनूनपात्सरस्वतीन्नराश्र्ठे० सन्न द्वि-
 कम्पो दुरो दिशो वाजाय स्वाहा सोमाय कुलुङ्ग-
 ऽइन्द्राग्नयोः पक्षतिरग्नेऽनीकवतेऽग्ने गायत्राय
 नर्माय पूञ्चलं सुमित्रिया नोऽष्टादश । ५० । अथा-
 न्यावसाने कम्पो जात्यः । भूताय त्वा दिवि विष्णु-
 र्वितीयः सिंह्यसि तेजोऽसि तेजो मयि धेह्याब्रह्म-
 नश्च सुपरः शिल्पा वैश्वदेव्यऽएताऽएन्द्राग्नौ
 द्वितीयः कृष्णग्रीवाऽआग्नेयः कृष्णग्रीवा दश ।
 ५१ । अथान्यावसाने द्विर्जात्यः । अस्कन्नमद्याग्र-
 यणोऽसीदमुत्तरादाशुस्त्रिष्टसमुद्रोऽसि नमस्वान्ष्ट-
 शिन्नस्त्रिष्टौनष्टिन्नस्तृतीयः कृष्णग्रीवाऽआग्नेया-
 ऽअन्यवापोऽईमासानामिन्द्रस्य कक्रोडो नव । ५२ ।
 अथान्यावसाने त्रिर्जात्यः सिंह्यसि मित्रावरुणा-

व्यान्त्वा षड्जात्यो मधवे त्वाऽग्नये त्वा मर्ह्यं चतुरो
 जात्यः पृथिव्याः सधस्यात्तिष्ठदसि प्रथमा द्वितीयैश्चत्वा-
 रो जात्या मधवे स्वाहा शारन्दद्विज्जनव । ५३ । अ-
 थान्यावसाने नकारान्ताः । मनो मे प्रथमाग्नयेऽनीक-
 वते वसन्ताय कपिञ्जलानान्तसमुद्राय शिशुमारा-
 न्त्सीमाय हर्ठं सानग्नये कुटरुन्त्सीमाय लवानन्हे
 पारावतान्त्वमुभ्यऽक्तश्यानीशानाय परस्वते दश ।
 ५४ । अथ निरवसाने ह्याद्युदात्ताः । नमो वऽइन्द्रश्च
 मरुतश्च विश्वे देवाश्चमसेऽवेष्टा दन्द्रशूकाद्वयमु-
 दिचीमारोह मा च्छन्दऽएकया सुवतैवश्छन्दो बभ्रु-
 शाय रोहिताय कृत्स्नायोष्णीषिणे विसृजज्ञः सभा-
 व्यो गणेष्वस्तक्षेभ्योऽश्वेभ्यो ह्रस्वाय वन्न्याय विं-
 शतिः । ५५ । अथ निरवसाने ह्यनुदात्ताः । प्राणाय
 मे प्रोह्यमाणः सोमः पूषा पञ्चाक्षरेणार्त्यतरत्य प्रती-
 चीमारोह मूढर्हा वयो नवभिरसुवत रश्मिना स-
 रयाय प्रतिपदस्यग्निमद्वद्य सूपस्त्याऽअद्य द्वादश ।
 । ५६ । अथ निरवसाने कम्पः । कृष्णोऽसि मधुमती-
 र्जः परमेष्ठ्यभिधीत इति त्रिः । ५७ । अथ निरव-
 साने कम्पो जात्यः । समुद्रोऽस्यग्निरेकाक्षरेण
 यवानाम्भागस्त्रिः । ५८ । अथ निरवसाने ह्येको जा-
 त्यः । विश्वे देवा नवभिरसुवत नमो हिरण्यवाह-

वे नमः कपर्दिने स्तुत्याय उवाच्याय पाय्याय सप्त । ५६ ।
 अथ निरवसाने द्विर्जात्यः । उशिगसि वृषाऽजर्म्मि-
 जर्ज्येष्ठाय विलिम्बने ब्रज्याय पञ्च । ६० । अथ नि-
 रवसाने त्रिर्जात्यः । सोढ्याय कूप्याय चतुरगने
 र्भांगोऽसि वस्त्रनाम्भागोऽसि सिकत्याय शुष्ककाय
 षट् । ६१ । अथ निरवसाने मध्यावसाने द्वितीयश-
 र्माऽस्यगने व्वाजजिद्विभूरस्याददे रावाऽसि द्विर्जा-
 त्यमिन्द्राय त्वा बृहहते पञ्च । ६२ । अथ चतुरवसा-
 ने ह्याद्युदात्ताः । प्रत्युष्टं रक्षऽन्धानास्त्वा अस्व-
 कन्धामान्युग्मसि माऽहिर्भूमी एदाकुरगने पवस्वा-
 दृश्यमस्य व्वाजी कनिक्रददेधोऽसीन्द्रस्योजस्य
 स्वाहा रुद्रायैकादश । ६३ । अथ चतुरवसाने ह्या-
 द्यनुदात्ताः । अगनीषोमयोरुज्जितिं द्विकम्पाः सङ्गृहे-
 वेनाग्शुरं शुष्टेऽगनीषोमाभ्याम्भरुत्त्वन्तं वृषभमु-
 त्तिष्ठन्नोजसा युवन्तन्देवस्याहम्प्रथमी देवस्य त्वा
 एथिव्याः सुपर्णोऽसि व्विराड्ज्योतिरिमठं सा-
 हस्रन्तिस्त्री व्वायोः पूतः पुनन्तु मा पितरः सँव्व-
 रसरोऽस्यग्निमद्योभयोर्कर्तुजवे त्वा हिरण्मयेन पा-
 वेणेति द्वाविंशतिः । ६४ । इति महर्षियोगियान्नव-
 लक्ष्यकृता मनःस्वारशिक्षा समाप्ता ॥

अथ प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा-

ऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं विघ्नहर्तारं प्रणमामि सरस्वतीम् ॥ य-
योर्नमनमात्रेण विघ्नसङ्घो विनश्यति ॥ १ ॥ प्रातिशा-
ख्यं च शिञ्जाश्च सम्यगालोच्य यत्नतः ॥ वैदिकानां
सुबोधाय सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ २ ॥ सदाशिव-
तनूजेन बालकृष्णेन धीमता ॥ प्रातिशाख्यप्रदीपाख्या
शिञ्जा सम्यङ्निरूप्यते ॥ ३ ॥ अथ वेदाध्ययनप्रका-
रः । तत्र याज्ञवल्क्यः । प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृती-
स्तदनन्तरम् ॥ सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्स-
मारभेत् ॥ १ ॥ हस्तौ तु संयुतौ धार्यौ जान्वोरुपरि सं-
स्थितौ । गुरोरनुमतिं कृत्वा पठेन्नान्यमतिर्भवेत् ॥
२ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करन्यस्याथ दक्षिणम् ॥ प्र-
सन्नमानसो भूत्वा किञ्चिन्ममधो मुखः ॥ ३ ॥ कू-
र्मोऽङ्गानीव संहृत्य हस्तदृष्टिर्दृढस्मनः ॥ स्वस्थः प्रशा-
न्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ ४ ॥ नाभ्याह्न्यान्
निर्ह्न्यान् गायेन्न च कम्पयेत् ॥ यथादाबुच्चरे द्वर्णी स्त-
थैवैतान्समापयेत् ॥ ५ ॥ निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे वेदार्थ-

मनु चिन्तयेत् । सम्यगुच्चारयेद्बर्णान्हस्तेन च मुखेन-
च ॥ ६ ॥ स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपत्स्थितौ ॥
हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ॥ ७ ॥ न क-
रालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुसिकः ॥ गद्गदो बह्वजि-
ह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ ८ ॥ चुलुर्नैका स्फुटो दण्डी
खस्तिको मुष्टिकाकृतिः ॥ एते वै हस्तदोषाः स्युः पर-
शुश्चेति सप्तमः ॥ ९ ॥ अथ करचालनक्रमस्तत्रैव
अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्ज्जिन्युपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य
तु यो देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ १० ॥ उदात्तं भु-
वि प्रातेन प्रचयं नासिकाग्रतः । ह्रस्वदेशेऽनुदात्तं तु
तिर्यग्जात्यादिकाः स्वराः ॥ ११ ॥ स्वरिते व्यङ्गुलं
विद्यान्निप्राते तु षडङ्गुलम् ॥ उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमे-
तस्स्वारस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ तथा च प्रतिज्ञा सूत्रे ॥
ह्रद्यनुदात्तो मूढधन्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरित इति ॥
अथ स्वरविचारः । तथा चोक्तम् । स्वरउच्चः स्वरो
नीचः स्वरः स्वरित एव च ॥ स्वरप्रधानं वैखर्यं व्य-
ञ्जनं तेन सस्वरमिति ॥ अथोदात्तानुदात्तस्वरित-
स्वराणां लक्षणान्युच्यन्ते । तथा च प्रातिशाख्ये । उच्चैरु-
दात्तः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः स्वरउदात्तसञ्ज्ञः स्या-
त् । यथा अग्रा ३ इ । “उदात्तवानुदात्तः ॥ २ ॥” इत्ये-
वमादयः । उदात्तप्रदेशाः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ ३ ॥

अधोभागे निष्पन्नः खरोऽनुदात्तः स्यात् । यथा ।
 आर्षेयऽच्छपीणाम् । अनुदात्तप्रदेशाः । “उदात्ताच्चा-
 दात्तस्वरितिम् ॥ ४ ॥ उदात्तादक्षरात्परं व्यञ्जनव्य-
 वहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं भवति । यथा स्वाहा
 हिस्म । हि ष्म ॥ निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ ५ ॥
 अनुदात्तमापद्यते स्वरितं उदात्तपरं स्वरित परं च ।
 उदात्तपरे यथा स्वाहा सोमाय । स्वर्ग्यायेति स्वरः ग्या
 य । प्रसवेऽश्विनोः । परमेष्ठ्यभिधोतः । सुचीवे-
 ति । स्वरितपरे यथा स्वाहा स्वर्णाक्कः ॥ इत्येवमाद-
 यः ॥ “उभयवान्तस्वरितः ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वाधो भागे नि-
 ष्पन्नः स्वरः स्वरितसञ्ज्ञः स्यात् । यथा स्वरः । धान्यम-
 सि ॥ अथ स्वरितस्यैवान्तर्भेदा अष्टौ स्वरा उच्यन्ते ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः । अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव
 च लक्षणम् ॥ जात्योऽभिनिहितः द्वैप्रः प्रक्षिष्टश्च
 तथाऽपरः ॥ १३ ॥ तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञश्च तथा तैरोवि-
 रामकः ॥ पाददृत्तो भवेत्तद्वत्तायाभाव्य इति स्वर-
 राः । १४ । इति । तत्र प्रत्येकलक्षणमुच्यते । तथा
 च प्रातिशाख्ये ॥ एक प्रदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥
 एकस्मिन्प्रदे नीचपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वा सहि-
 तो जात्यः स्वरः प्रत्येतव्यः । नीचपूर्व इति सम्भवहि-

शेषणम् । अपूर्वोऽपि भवति । नीचपूर्वो यथा ।
 धान्यमसि । कन्याऽइव । अपूर्वो यथा स्वर्देवेषु । त-
 था च यान्नवलक्यः । एकपदे नीचपूर्वः सयवो जा-
 न्यदृश्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्वान्यं कन्या स्वरित्य-
 पि ॥ १५ ॥ उदात्तादयः परे सप्त ॥ ७ ॥ उदात्ताद-
 यः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्याः । अभिनिहितक्षैप्रप्र-
 स्लिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्ततायाभाव्याः ॥ च-
 यो नीचस्वरपराः ॥ ८ ॥ अभिनिहितक्षैप्रप्रस्लि-
 ष्टा नीचस्वरपराः ॥ एदोदृभ्यामकारो लुगभिनि-
 हितः ॥ ९ ॥ एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्याम्यरो-
 ऽकारोऽनुदात्तो यत्र लुक् लुप्यते तत्राभिनिहितः
 स्वरो भवति । यथा तेऽप्सरसाम् । तेऽवन्तु । वेदो-
 सि । सुपोऽसि । तथा च यान्नवलक्यः । एओ आ-
 भ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः ॥ अकारो लुप्य-
 ते यत्र तं चाभिनिहितं विदुः ॥ १६ ॥ अस्यापवादः ।
 न देशेऽभवति ॥ १० ॥ देशद्वत्ययमेकारः अभव-
 दित्यस्याकारे लुप्तेऽप्यभिनिहितस्वरितो न भवति ।
 यथा देशेऽभवत् ॥ युवर्णौ यवौ क्षैप्रः ॥ ११ ॥ इश्च
 उश्च यु यूवर्णौ उदात्तौ अनुदात्ते स्वरोदयौ यकारव-
 काराभ्यां यथासङ्ख्येन युक्तौ यदा तदा क्षैप्रस्वरो
 भवति । यथा त्रिअम्बकम् । त्र्यम्बकम् । वाजी अर्ध-

न् । वाज्ज्यर्वन् । नु इन्द्र । न्विन्द्र । इ अन्नः । द्व-
 न्नः । तथा च याज्ञवल्क्यः । इउवर्णा यदोदात्तावा
 पद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्ते परे नित्यं विद्यात्क्षै-
 प्रस्य लक्षणम् ॥ १७ ॥ इवर्णऽउभयतो ह्रस्वः प्रक्षि-
 ष्टः ॥ १२ ॥ ह्रस्वइकार उदात्तः परस्य ह्रस्वइकारो-
 ऽनुदात्तस्तयोः परस्परप्रक्षिष्टे प्रक्षिष्टस्वरो भवति ।
 यथा अभि इन्धताम् । अभीन्धताम् । सुचीव । तथा
 च याज्ञवल्क्यः । इकारो दृश्यते यत्र इकारेणैव सं-
 व्युतः ॥ उदात्तश्चानुदात्तेन प्रक्षिष्टो भवति स्वरः ॥
 १८ ॥ स्वरो व्यञ्जनयुतस्तैरोव्यञ्जनः ॥ १३ ॥ उदा-
 त्तात्पूर्वस्मात्परो यः स्वरो व्यञ्जनयुतः स तैरोव्यञ्जन-
 सञ्ज्ञकः स्वरो भवति । यथा इडे । रन्ते । तथा च
 याज्ञवल्क्यः । उदात्तपूर्व्यत्किञ्चिद्व्यञ्जनेन च संव्यु-
 तः ॥ एष सर्ववज्जस्वारस्तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञकः ॥ १६ ॥
 उद्वग्रहस्तैरोविरामः ॥ १४ ॥ उदात्तावग्रहस्तैरोवि-
 रामसञ्ज्ञकः स्यात् । अयं च समस्तपदेषु भवति ।
 अवग्रहवचनात् । अवग्रहाभावे तु तैरोव्यञ्जन एव ।
 यथा गोपताविति गो । पतौ । यज्ञपतिमितिय-
 ज्ञ । पतिम् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । अवग्रहात्परो
 यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरम् ॥ तैरोविरामं तं विद्वद्या-

उदात्तो यद्यवग्रहः ॥ २० ॥ विट्त्तिलक्षणः पादट्ट-
 तः ॥ १५ ॥ स्वरयोरन्तरं विट्त्तिरुच्यते । तथा ल-
 व्यतइति विट्त्तिलक्षणः स पादट्टत्तसञ्ज्ञो भवति ।
 विट्त्तया व्यवहित इत्यर्थः । यथा ध्रुवा असदन् । ध्रु-
 वाऽअसदन् । का ईम् । काऽईम् । तथा च याज्ञव-
 लक्यः । स्वरे च स्वरिते चैव विट्त्तिर्दृश्यते यदि ॥
 पादट्टत्तो भवेत्स्वारः श्वित्रऽआदित्येति निदर्शनम् ॥
 २१ ॥ स्वरयोरन्तरे काले विट्त्तिर्यत्र दृश्यते ॥ स स्वा-
 रः पादट्टत्तः स्यादुकाऽईमिति निदर्शनम् ॥ २२ ॥ उ-
 दात्तान्तो न्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १६ ॥ उदात्तादिरु-
 दात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसञ्ज्ञकः स्वारो भव-
 ति । यथा तनूनप्त्रऽइति तनू । नप्त्रे । तनूनपादि-
 ति तनू । नपात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । उदात्ताक्ष-
 रयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः ॥ ताथाभाव्यो भवेत्क-
 म्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥ २३ ॥ केषां चिग्नते ना-
 दमस्तु ताथाभाव्यः, कम्परूपस्य ताथाभाव्यस्य वाजस-
 नेयिनां संहितापाठे निराकृतत्वात् । उक्तं च माध्य-
 न्दिनशिक्षायाम् । औजिहायनकैर्मध्यन्दिनमतानु-
 सारिभिः । अवग्रहोयदा नीचउच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥
 २४ ॥ ताथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥
 पदपाठे भवत्येव कम्पो नाम स्वरस्तथा ॥ २५ ॥ इत्यष्टौ

स्वराः सोदाहरणा व्याख्याताः ॥ ऋजुं निहत्य प्रणि-
 हन्यतऽउदात्ते ॥ १७ ॥ ऋजुं स्वरितस्वरं निहत्य ह-
 स्तमनुदात्तवत् । ततो ऽत्यन्तं निहन्यते नीची क्रि-
 यते जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रसृष्टा उदात्ते परभूते ।
 यथा स्वः द्यौरिव । स्वर्द्यौरिव । प्रसवे अश्विनोः ।
 प्रसवेऽश्विनोः । नि अत्रिणम् । न्यत्त्रिणम् । सुचि
 इव । सुचीवेति । उदात्त इति कस्मात् । धान्यम-
 सि । व्विष्णव्यौ । प्रचयस्वरलक्षणमाह । स्वरितात्परम-
 नुदात्तमुदात्तमयमेकमनेकं वा ॥ १८ ॥ स्वरितात्परम-
 नुदात्तमेकमनेकं वाऽक्षरमुदात्तवत् । एकश्रुत्या उच्चा-
 रणीयं स्यात् । अयमेव प्रचयः प्रचितः प्रची निचित
 उदात्तमयइति वैदिकैर्यवहियते । हस्तं तु नासिकाग्र-
 सम्भितं कृत्वा प्रदर्शनीयः । प्रचयन्नासिकाग्रतइति-
 याज्ञवल्क्यशिवावाक्यात् । यच्चपतिः । अयऽऋषऽआर्षे-
 यः ॥ नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ २० ॥ स्वरितात्परमनु-
 दात्तं उदात्ते स्वरिते वा परे प्रचयं न स्यात् । दृढं
 ह्रस्वमा । तनन्मि विष्णो । सादन्त्यं विदुत्थम् ॥
 उदात्तवानुदात्तः । स्वरितवान्तस्वरितः । यच्च सू-
 त्रद्वयस्य प्राप्तौ सत्यां विप्रतिषेधऽउत्तरम्बलव-
 द्भवति । यथा सूत्रवेऽग्ने । अदूत्येऽवसे ॥

स्वरविधायकं शास्त्रम् ॥ अथ स्वरसन्धिरभिधीयते ॥
 सठं० हितायाम् । १ । अधिकारोऽयम् । पदान्तप-
 दाद्योः सन्धिः । २ । यदत्र सन्धिकार्यमुच्यते तत्प-
 दान्तपदाद्योः स्यात् ॥ स्वरे भाव्यन्तस्थाम् । ३ । अ-
 कस्यो भावी । इत्यनेन सूत्रेण भावीसञ्ज्ञीक्ता ।
 ते भावीसञ्ज्ञका इ उ ऋ ल स्वराः स्वरे परे अन्त-
 स्था यवरलाः क्रमशः आपद्यन्ते । उदाहरणं यथा पुना-
 म्यच्छिद्रेण । व्वाञ्ज्यर्वा । वेत्वाज्यस्य । विभूर्भा-
 वा णप्रभूः पित्रा । लृकारोदाहरणं नास्ति संहिताया-
 म् ॥ सन्ध्यक्षरमयवायावम् । ४ । सन्ध्यक्षरसञ्ज्ञकाः
 स्वरा एओ ऐऔ स्वरे परे अय् अव् आय् आव् ए-
 तानादेशानापद्यते । यथा इहोऽएहि । अयादेशे
 कृते “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः । ५ । द्वयोः
 स्वरयोर्मध्ये विद्यमानयोः पदान्तयोर्ध्वकारवकारयो-
 र्लोपः स्यात् । सरस्वत्याऽइन्द्राय । विष्णो एते इति
 स्थिते अवादेशे कृते लोपे च पूर्वसूत्रेण प्राप्तेऽग्नि-
 मसूत्रेण निषेधः कृतः ॥ न वकारस्यासंस्थान एकेषा-
 म् । ६ । स्वरयोर्मध्ये विद्यमानस्य वकारस्य पदान्त-
 स्य लोपो न स्याद्भिन्नस्थाने स्वरे परे, यथा विष्णावे-
 ते । आनन्दनन्दावाण्डौ । असंस्थानइति किम् । वि-
 ष्णाऽउरुगाय । ऊरु पादाऽउच्येते ॥ कण्वऽककारे क-

खम् । ७ । कण्ठ्य स्वरञ्चकारे परे ह्रस्वं स्वरमाप-
 द्यते । त्वऽञ्चभुमते ॥ सिठं० सवर्णे दीर्घम् । ८ ।
 सिम्सञ्चकः स्वरः सवर्णे परे पूर्वः परश्च एकं दीर्घ-
 मापद्यते । यथा नारातये । स्वाहाम्नये । यौमीद-
 म् । पवन्तूपे । अत्र स्वरे भाव्यन्तस्थामिति प्राप्ते
 विप्रतिषेधद्वत्यनेन परत्वादिदमेव भवति ॥ कण्ठ्या-
 दिवर्णऽएकारम् । ९ । कण्ठ्यात्परद्ववर्णपूर्वः परश्चै-
 कारमापद्यते । जयेन्द्राय । एदम् ॥ उवर्ण उकार-
 म् । १० । कण्ठ्यात्परउवर्णः पूर्वश्च एकमोकारमा-
 पद्यते । इहोर्जम् । प्रोहामि ॥ सन्ध्यक्षरमैका-
 रौकारौ । ११ । कण्ठ्यात्स्वरात्परं सन्ध्यक्षरपूर्वं
 एतौ ऐकारौकारौ आपद्यते । यथा भ्राजायैष ते ।
 इन्द्रेणैन्द्रम् । ओजिष्ठौजिष्ठः । प्रौक्षन् ॥ समुद्रस्ये-
 मँस्त्वेमँस्त्वोन्निति च । एते निपात्यन्ते । अन्यथा
 प्राप्तस्य अन्यथोच्चारणं निपातनम् । यथा अपां शृष्टे
 समुद्रस्येमन् । अपान्त्वेमन् । अपान्त्वोन्नन् ॥ न-
 परकालः पूर्वकाले पुनः । १२ । जातः परकालो वि-
 धिः पूर्वकाले विधौ प्राप्ते सत्यसिद्धः स्यात् । तऽ इह
 श्रुवन्तु । पादाऽउच्येते । अराध्याऽएदिधिषुःपति-
 म् । रात्र्याऽ ऋक्षः । अत्र यवयोः पदान्तयोरित्यस्य
 परकालत्वात्तस्मिञ्जाते पूर्वकालं यथायथं प्राप्तं स-

न्विकार्यं न भवति ॥ आरम्भकारोऽष्टक्तात् । १३ ।
 अष्टक्तात्परऋकारः पूर्वञ्च एकसारमापद्यते । कण्ठ्य
 ऋकार इत्यस्यापवादः । यस्यावश्यं प्राप्तौ सत्यां यो
 विधिरारभ्यते स तस्यापवादः, यथा स्वप्नमार्त्ये ॥ ए-
 दोदृभ्यां पूर्वमकारः । १४ । एदोदृभ्यां परो अकारः
 पूर्वञ्च एकमेकारं ओकारं वाऽऽपद्यते । एतत्प्रकरणे या-
 नि विसर्गान्तानि पदानि तेषां “सर्वो अकार ओ-
 कार” इत्यनुवर्त्तमाने “अकारे चे”ति वक्ष्यमाण-
 सूत्रद्वयेन च ओकारान्तत्वम् । उदाहरणं यथा अ-
 ग्नयेऽनीकवते । अग्नेदब्धायोऽशीतम् ॥ प्रकृतिभा-
 व ऋक्षु । १५ । ऋक्षु नियताक्षरच्छंदस्सु मन्त्रेषु
 एदोदृभ्याम्परो अकारः प्रकृत्या भवति । एदोदृभ्या-
 मित्यस्यापवादः । यथा गर्भेऽन्तः । व्याधोऽ अ-
 स्मिन् ॥ यजुष्यु च । १६ । अनियताक्षरेषु अवि-
 शेषेण एकारौकाराभ्यां परः अकारः पूर्वञ्च एका-
 रमोकारं वाऽऽपद्यते । यथा अग्रेपुवोऽग्रे । च
 मेऽपानः । चकारादृक्षपि क्वचित् । योऽसावादिश्ये
 पुनः सोऽसावहम् ॥ का ध्रुवोती सदना होतारा
 ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमेमसदन्नश्यामाकर्माह्विमिय-
 मवस्तादुतास्तिषु ॥ १७ ॥ कादीनि नव पदानि यथा-
 सङ्ख्यं इमादिषु नवसु परेषु प्रकृत्या भवन्ति । का-

ऽईम् । ध्रुवाऽअसदन् । ऊतीऽअश्याम । सदनाऽअक-
 र्म होताराऽऊर्ध्वम् । ज्याऽइयम् । खधाऽअवस्तात् ।
 एथिवीऽउत ह्यौः । प्रतिमाऽअस्ति ॥ प्रगृह्य ५ ख-
 रे ॥ १८ ॥ प्रगृह्य सञ्ज्ञकं पदं खरे परे प्रकृत्या
 भवति । इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्रवायूऽइमे । शिप्रे-
 ऽअवेपयः । अस्मेऽआरात् । त्वेऽदृषः । अमीऽअ-
 न्यः ॥ उकारोऽष्टक्तोऽस्पृशीत् ॥ १९ ॥ पूर्वेषु भावे
 नियमार्थं वचनम् । अष्टक्त उकारः स्पर्शात्परत्वाभाव
 एव प्रकृत्या । एतवाऽउऽअञ्जि । अस्पर्शात्किम् । त-
 द्द्वन्तिके । सम्वेतद्द्वामि ॥ न रोदसीमे ॥ २० ॥
 रोदसी इत्येतद्द्विवचनान्तं पदमपि प्रकृत्या न भव-
 ति इमे शब्दे परे । रोदसी मे शये ॥ इत्यष्टौ स्वराः
 सोदाहरणा व्याख्याताः । अथाङ्गुलिभिः प्रदर्शनीयवि-
 प्रया व्याख्यायन्ते । तत्र व्यञ्जनानामिमे धर्माः सन्ति
 ह्येतस्मात्कारणादादौ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते । तकारव-
 र्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् । १ । तकारादयः पञ्च च-
 कारादि पञ्चान्यतमे वर्गे परे चकारादीन्यापद्यन्ते ।
 अत्र स्थान्यादेशयो र्यथासङ्ख्यम् निमित्तकार्यिणोस्तु
 न “शकारे चे”त्यस्याप्येतत् । सूत्रशेषत्वेन निमित्तानां
 षट्त्वात् । योगविभागस्तु तावत् एवोत्तरसूत्रेऽनुवृ-
 त्त्यर्थः । यच्चाहम् । आच्छच्छन्दः । अनूजेषम् । शत्तू-

ऋप्रतु ॥ शकारे ॥ २ ॥ शकारे च परे तवर्गश्चवर्गमापद्य-
 ते । अदिह्याङ्गस्युभिः ॥ परश्चास्यर्शपरश्छम् ॥ ३ ॥
 तवर्गात्परः शकारश्छकारमापद्यते स्पर्शपरो न चेत् ।
 चात्पूर्वश्चवर्गम् । यच्छूद्रे । कूष्माङ्ककपिण्डैः । अस्पर्श-
 परः किम् । पूर्वसूत्रोदाहरणं बोध्यम् ॥ नुः । ४ ।
 अधिकारोऽयम् ॥ अनुनासिकमुपधा । ५ । अयम-
 पि तथा ॥ चछयोः शम् । ६ । चकारे छकारे च प-
 रे नकारः शकारमापद्यते । उपधा चानुनासिकम् ।
 तांश्चक्रे । जटायां अवञ्छन्ति ॥ तथयोः सम् । ७ ।
 तकारे थकारे च परे नकारः सकारमापद्यते । उप-
 धा चानुनासिकम् अश्वांस्ते । पशूँस्तान् ॥ दधन्वा-
 न्स्त्वान्यकारे लोपम् । ८ । अनयोर्नकारो यकारे प-
 रे लोपमापद्यते । नात्रानुनासिकोपधा । उक्तं च व-
 सिष्ठशिष्यायाम् । खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति
 सर्वदा । वर्जयित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते ।
 दधन्वा यः । खवायातु ॥ रयिष्टधे च । ९ । रयिष्टधे
 परे नकारो लोपमापद्यते । प्रीवोऽन्नारयिष्टधः ॥
 नृन्पकारे विसर्जनीयम् । १० । नृनित्ययं नकारः प-
 कारे परे विसर्जनीयमापद्यते । अनुनासिका चोप-
 धा । नृःऽ पाहि ॥ एतून्परिधीन्क्रतून्वनस्पतीन्स्व-
 रे रेफम् । ११ । एतेषां नकारः खरे परे रेफमाप-

द्यते । अनुनासिका चोपधा । शतृ० १ ॥ रप । परि-
 धौ १ ॥ रपोर्यु । क्रतू १ ॥ रनु ॥ एते ह्येकार्द्धमात्रिका
 भवन्तीति पाराशरेणोक्तम् ॥ आकारोपधो यकार-
 म् । १२ । आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वरे
 परे अनुनासिका चोपधा । यां २ ॥ ऽआवहः । अत्र
 यवयोरित्यनेन लोपेऽपि “न परकालः पूर्वकाले पुन”-
 रित्यनेन तस्यासिद्धत्वात्प्रकरणान्तरस्थत्वाच्चानुनासि-
 कवर्जनं न भवति ॥ स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीय-
 म् । १३ । प्रतिवर्गमाद्याः स्वरे धिसञ्ज्ञके च परे
 वर्गतृतीयमापद्यन्ते । ऋधगित्या । रेडसि । तदि-
 दासम् । सङ्क्रमोदाहरणं । अनुष्टुबेवः । ऊर्गसि ।
 राडयन्वी । तस्माद्यज्ञात् । चिष्टु जगती । अप-
 ञ्चमः किम् । युङ्ङसि । अस्मिन्यज्ञे ॥ पञ्चमे पञ्चम-
 म् । १४ । अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमे स्पर्शे परे पञ्च-
 ममापद्यते । वाक्मात्या । वाङ्मात्या । यःमे च्छि-
 द्द्रम् ॥ हञ्च तस्मात्पूर्वचतुर्थम् । १५ । अपञ्चमात्परो
 हकारः पूर्वस्य चतुर्थमापद्यते चात्पूर्वस्तृतीयम् । वा-
 ग्धुतः । समसुखोद्भूतः । अवाङ्ढव्यानि । अपञ्चमा-
 त्किम् । जीमूतान्हुदयौपशेन ॥ “अनुस्वारठं रो-
 ष्मसु मकारः । १६ । मकारो रोषे ऊष्मसु च परे-
 ष्वनुस्वारमापद्यते । “अनुस्वारस्य ठं मित्यादेशः श-

षसहरेफेषु” । तेषामनुस्वारादीनामङ्गुलिभिः प्रका-
 रो दर्शितवान्याञ्जवल्क्यः । सुष्ठ्याकृतिर्मकारे तु नका-
 रे तु नखग्रहः । ककारान्ते टकारान्ते ङणोऽधोऽङ्गु-
 लिनामनम् । १ । पञ्चाङ्गुल्यं पकारे तु तकारे कुण्ड-
 लाकृतिः । ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्मास्यादधः क्षेपाच्च यो भ-
 वेत् । २ । एकैकामुत्सृजेद्दीरः स्वरिते तूभयं क्षि-
 पेत् । स्वरितं, यङ्गवेत्किञ्चित्सवकारोष्मकं ततः ।
 दीर्घं वा यदि वा ह्रस्वं निक्षेपउभयोरपि ॥ ३ ॥ जात्ये
 च स्वरिते चैव यकारो दृश्यते यदि ॥ कर्त्तव्यस्तूभयोः क्षे-
 पो व्यायव्यैरिति दर्शनम् ॥ ४ ॥ तथा च लघु-
 माध्यन्दिनीयशिक्षायाम् । कनिष्ठामोचनं कुर्या-
 न्नीचे च प्रचये सति । नमः कूप्याय प्रथमो द्वितीयो
 जाग्रतस्तथा । १ । तर्जनीमोचनं कुर्यादुदात्ते तु वि-
 सर्गके । देवो घर्मस्तथा ह्रस्वे स्वरिते तूभयं क्षिपे-
 त् । २ । अश्वो मर्त्यो भवेत्क्षुध्यं स्वारे दीर्घे कनि-
 ष्टिकाम् । उभयोरपि ह्रस्वे च तकारे स्वरिते स-
 ति । ३ । दीर्घेऽपि चोभयोः क्षेपइति शास्त्रव्यवस्थि-
 तिः । अस्यार्थः । मकारेमुष्टिः । नकारे अङ्गु-
 ष्ठेन तर्जनीनखग्रहणम् । ककारे टकारे ङकारे,
 णकारे पदपाठे वृषणवस्त्रित्यादौ च तर्जनीमधो ना-
 मयेत् । पकारे पञ्चाङ्गुलिमेलनम् । तकारे कुण्डला-

कारः । एते प्रकाराः पदान्तीयेषु सर्वत्र । उदात्तात्प-
रे विसर्गे तर्जन्याः प्रसारणम् । अनुदात्तात्प्रचयाच्च प-
रे कनिष्ठिकायाः प्रसारणम् । ह्रस्वात्स्वरितात्परे चो-
भयोस्तर्जन्यकनिष्ठिकयोः प्रसारणम् । दीर्घात्स्व-
रितात्परे विसर्गे कनिष्ठिकायाः क्षेपः । वकारयुक्ताद्दी-
र्घादपि परे चोभयोः । यकारयुक्ताज्जात्यस्वरिताद्दी-
र्घादप्युभयोः । इत्यङ्गुलिप्रदर्शनीयविषया निरूपि-
ताः ॥ अनुस्वारविषयो व्याख्यायते ॥ अनुस्वारठं० रो-
ष्मसु मकारः । १ । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रं फसहि-
तोऽपरेषु । यथा अपाम् रसेन । अपाएरसेन । त्वा-
म् । शश्वन्तः । त्वाएशश्वन्तः । देवम् सवितारम् । दे-
वठं० सवितारम् । उरुम् हि । उरुठं० हि । तथा-
च प्रतिज्ञासूत्रे । अनुस्वारस्य ठं० मित्यादेशः शपसह-
रेफेषु, तस्य चैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घा-
त्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः । अ-
नुस्वारस्य स्थानेठं० इत्यादेशो भवति शपसहरेफेषु
परेष्विति शेषः । यथा त्रिठं० शत् । हवीँषि । प-
याँसि । दृठं० ह्रस्व । सठं० रायः । ह्रस्वादक्षगात्परो
दीर्घः । गुरौ परे नाम संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्भवति ।
क्रमेणोदाहरणानि । दीर्घात्पराद्भ्रस्वो यथा । वृथि-
व्याँ शतेन । यजूँषि । सद्वाँसम् । अङ्क्ताँ ह-

विषा । इषाए रयीणाम् । ह्रस्वात्परो दीर्घो यथा त्रि-
 ठं श्चाम । सर्वं ठं षडिति । भूयासठं । सुगृहप-
 तिः । सठं । रायस्योपेण । गुरौ परे गुरुयथा । मेघ-
 जए श्रिया । दएष्ट्राभ्याम् । सोमानए स्वरणम् । सि-
 एह्यसि । ऋकारसंयोगे परे दीर्घ एव भवति न तु
 गुरुः । उक्तं च कात्यायनशिक्षायाम् । अनुस्वारस्य ठं
 कार आदेशश्छन्दसि स्मृतः । ऊष्मरेफेषु परतस्तस्य
 वैविध्यमुच्यते । १ । ह्रस्वादीर्घो दीर्घाद्भ्रस्वो गुरौ
 च परतो गुरुः । ऋकारपर ऊष्मान्तो दीर्घाद्दी-
 र्घोऽपि जायते । २ । तथा चामोघनन्दिनीशिक्षायाम् ।
 अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये । ह्रस्वाद्वा
 यदि वा दीर्घोद्देशानाठं हृदये यथा । ३ । सठं सृष्ट-
 जित्सठं सृष्टां संयोगे ह्रस्व इष्यते ॥ इत्यनुस्वारवि-
 शयः । अथानुस्वारेऽङ्गुलिप्रदर्शनविचारः । तथा च
 मल्लकविकृतसर्वसङ्ग्रहहस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थे । दीर्घं
 तु देशिनी त्याज्या क्षिप्रं स्याद्द्विलके लघौ । ४ । अस्या-
 र्थः । अनुस्वारप्रकरणस्यत्वाद्दीर्घं अनुस्वारे देशिनी
 प्रदेशिनी त्याज्या निष्कास्वा । द्विलके गुरौ लघौ ह्र-
 स्वे च अनुस्वारे क्षिप्रं स्यात् । क्षिप्रं नाम अग्रिम-
 कारिकायामेवोक्तम् । तर्जन्याः पृष्ठसंक्षिप्तमङ्गुलं चा-
 ग्रनामितम् । तं क्षिप्रं हि विजानीयात्स्वरविद्विद्दी-

रितम् । ५ । अयं भावः । लघौ अनुस्वारे गुरौ अनुस्वारे
 च तर्जन्याः षष्ठमङ्गुष्ठेण नामितं कार्यम् । इदमप्य-
 नुस्वारेङ्गुलिच्छेपद्वितं सामान्येनोक्त्वा, अङ्गुष्ठाकुञ्चनं
 लघावनुस्वारे त्वपाठ रसम् । दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः
 प्रसारः परिकीर्तितः । ६ । इत्यनया दीर्घेऽनुस्वारे रङ्गे
 च तर्जन्याः प्रसारणं तदन्ये ह्रस्वे गुरौ चानुस्वारेऽङ्गु-
 ष्ठाकुञ्चनमिति, भगवता याज्ञवल्क्येन प्रतिपादितेन
 शास्त्रेणाप्यविरुद्धं भाति । तर्जन्याकुञ्चनं तु बाध्याभा-
 वाद्भिषेकविहितत्वाच्च भवति । अत एव विद्वांसोऽपि
 दीर्घेऽनुस्वारे तर्जन्याः प्रसारणम् । लघौ गुरौ चानु-
 स्वारे तर्जनौ षष्ठमङ्गुष्ठं नामयति ॥ स्पर्शं परपञ्चमम् ।
 ३ । मकारः स्पर्शं परस्य पञ्चममापद्यते । हिङ्काराय ।
 अहङ्कनामि । इषुङ्गिरिभन्तेत्यादाहरणं वेध्यम् ॥
 परसवर्णेष्वपञ्चम्या । ४ । परस्य वर्णस्य किञ्चित्तत्सह-
 शोच्चारणीयम् ॥ अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परस-
 स्थानाम् ५ । अन्तस्थामन्तस्थासु परासु परेण समान-
 स्थानामनुनासिकामन्तस्थापद्यते । तँव्यञ्जम् । सं-
 व्यपामि । तँल्लोकम् ॥ तकारो ले लम् । ६ । तकारो ल-
 कारे लकारमापद्यते । आसील्लोकम् । परिचिल्लोक-
 म् ॥ नुयानुनासिकम् । ७ । नकारो लकारे परे अनुना-
 सिकं लकारमापद्यते । अस्मिँल्लोके । नीँल्लोकान् ।

स्वच्छकारे चकारेण सर्वत्र । ८ । स्वरः छकारे परे
चकारेणागमिकेन स विधीयते पदादिमध्यान्तेषु । च-
च्छावदमसि । माच्छन्दः । जगतीच्छन्दः ॥ यस्याति-
हायमहेति न । ९ । ०तेषान्न । सहच्छन्दसः । अतिहा-
यच्छिद्रा, यस्य छाया । ड्रौ क्ताभ्यां सकारे । १० । डका-
रनकारौ यथा मङ्ख्यं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेते स-
कारे परे ॥ प्राङ्ङ्क्त्तोमः । समुद्रद्रांस्त्वमसृपत् । उद-
स्तभाने लोपम् । ११ । उदः परः स्तभानशब्दो यस्य सकारो
लोपमापद्यते । उत्तभान । “तस्मादित्युत्तरस्तादे” रि-
त्यसिन्धुवेऽव्ययहितस्येत्युक्तत्वात् । उद्भव एतन्तभानेत्यत्र
न सकारलोपो भवति । भाव्युपपन्नश्चरिद्विर्जनीयो, रे-
फे लुप्यते दीर्घञ्चोपधा । १२ । भाविरुड्ज्ञोपधो रिफि-
तश्च विमर्गो रेफे परे लुप्यते उपधा च दीर्घमापद्यते ।
असुभोरुद्रदेः । जटायुसुदाहरणम् । अन्तारुक्कः ।
नोरगाश्सि । रुक्कौद्र । ध. तूरायः ॥ रेफश्च स्वर्धौ ।
१३ । भाव्युपपन्नो रिफितश्च विसर्गः स्वरे परे धिसञ्ज्ञके
च परे रेफमापद्यते । इतिन्नरुक्कमीत् । व्यायुरनिलम् ।
अग्निर्मीर्द्धा । त्वष्टृर्जीमातः । अहर्जिन्व । “अहरभकार-
पर” मि युक्तत्वात् । शुद्धाय शमहोव्यः । स्वर्धौरिव । “प-
दादिश्चाजित्पर” इत्युक्तत्वात् । स्वर्ग्याय । “अनरणे” इ-
त्युक्तत्वात्स्वाय चारणाय च । “अजित्परत्वा” त्मात्तस्य

निषेधः ॥ कण्ठ्यपूर्वो यकारमरिफितः । १४ । रिफित-
 भिन्नः कण्ठ्यपूर्वो विसर्गो यकारमापद्यते खरे परे ।
 यऽहमा विश्वा । शुष्माऽओषधीनाम् । यवयोरिति
 खोषः ॥ लोपन्धौ । १५ । अरिफितः कण्ठ्यपूर्वो विसर्गो
 लोपमापद्यते धौ परे । देवा देवैः । अयच्छा मा ॥ भूमे-
 श्वाकारेऽष्टके । १६ । भूमिशब्दसम्बन्धो विसर्गो लोप-
 मापद्यते अष्टकाकारे परे । भूम्याददे ॥ सर्वो अकार ओ-
 कारम् । १७ । ह्रस्वाकारपूर्वो अरिफितो विसर्गः सोपध
 ओकारमापद्यते धौ परे । “लोपं धा” वित्यस्यापवादः ।
 देवो देवैः, देवो वः सविता ॥ अकारे च । १८ । अरि-
 फितो ह्रस्वकण्ठ्यपूर्वो विसर्गः सपूर्वं ओकारमापद्यते
 यकारे परे । सुपोऽसि । दृष्णोऽसि ॥ स्वीरुहावहञ्च
 रायाम् । १९ । खरित्ययं रुहे अहरित्ययं रात्रिशब्दे
 परे सपूर्वं ओकारमापद्यते । स्वीरुहाणाः । अहोरा-
 त्रयोः ॥ चक्षुयोः शम् । २० । विसर्गश्चक्षुयोः शमापद्यते ।
 इन्द्रश्च । प्रजापतिश्छन्दः ॥ तथयोः सम् । २१ । विसर्ग-
 राधयोः समापद्यते । कस्त्वा । नमस्ते ॥ अविका-
 र्ठं ० शाकल्यः शषसेषु । २२ । एषु विसर्गो विकारन्ना-
 पद्यते शाकल्यमतेन । व्यायव्याः श्वेताः ॥ अग्नीधोमयोः
 मठी । वानस्पत्यः ॥ प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च । २३ ।
 कखयोः पफयोश्च परयोर्विसर्गः प्रकृत्या भवति । सिमाः

क्षयवन्ति, ततः खनेम । व्यसोः पविचम् । यः फ-
 लिनोः ॥ तस्मिँल्लहजिह्वामूलौघोपध्मानीयनासिक्या
 न सन्ति माध्यन्दिनानाम् । २४ । इति प्राणिनीयसूत्रैः
 प्राप्ताः प्रतिषेधा बोध्याः ॥ लुङ्मुदि जित्परे । २५ ।
 गित्सञ्ज्ञके परे मुत्सञ्ज्ञके च परभूते विसर्गो लुप्यते ।
 अमृतास्तुताः । ऊर्जस्त्य ॥ उपवसने पीवः । २६ । अयं
 विसर्गो लुप्यते उपवसने परे । पीवोपवसनानाम् ॥ स-
 ओषधीमयोः । २७ । स इति विसर्गो लुप्यते ओषधी-
 शब्दे इमशब्दे च परे । सौषधीरनु । सेमान्नः ॥ व्यञ्ज-
 ने च । २८ । स इत्ययं विसर्गो लुप्यते व्यञ्जने परे । स
 ते लोकः स पर्यगात् । स बोधि ॥ स्य एष च । २९ । स्यः
 एषः इमौ विसर्गौ लुप्येते व्यञ्जने परे । स्यरात्थ्यः ।
 एषते । एषच्छागः ॥ स्य व्याजी । एषस्य । इदं सूत्रद्वयं
 “तथयोः स”मित्यादीनां बाधकम् । स्य व्याजी स बोधी-
 त्यादौ “सर्वो अः कार ओकार”मित्यनेन पूर्वान्विधीन्वा-
 धत्ते नोत्तरानिति न्यायेन “विप्रतिषेधऽउत्तरस्वलव-
 दलोपे” । ३० । इत्युक्तत्वादेतस्य बाधो मध्येऽपवादः प्रा-
 प्तः अलोप इत्युक्तत्वान्न भवति ॥ अनितावध्याये । ३१ ।
 अधिकारोऽयम् । विधीयमानमागमविकारादिकार्यमितौ
 परे न भवति । उपस्थितं विना इति परत्वासम्भवात् ।
 स्थितोपस्थितस्य तु एकविषयत्वादन्तःपदविकारागमवि-

षयोऽयं निषेधः । अध्याये इत्यधिकारोऽवध्यर्थम् । अधि-
 कारः किम् । तवस्तु मिति तवः । तरम् । इत्यादौ “तथ-
 योः स”मित्यादि भवति । अध्याये किम् । गोऽव्यञ्जमिति
 गो । व्यञ्जन् । इत्यादौ “स्वरे भावी”त्यादि भवति ।
 अयं निषेधो विकारवतः पदस्यैव स्थितोपस्थिते ना-
 न्यत्र तेन रायस्योषदऽइति रायस्योष । दे । अत्र रा-
 यः सहसइति सकारो भवति ॥ इति वञ्चञ्चयाम् ।
 ३२ । पुनरुच्चारितं चञ्चा । इतेः परं पदं तत्र इतौ परे
 यथा न भवति तद्वदेव ॥ ककारपकारयोः सकारम् ।
 ३३ । भाव्यपधः षकारम् । ३४ । भाव्यपधो विसर्गः ष-
 कारमापद्यते । परिशेनात्कारश्चपूर्वः सकारश्चकारे च
 परे । अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेषु यथायोग्यमुभयोः
 सम्बन्धः ॥ अविर्निर्गुण इडाया वसतिर्व्वरिवः । ३५ ।
 एतेषां षणां विसर्गः ककारपकारयोर्यथायथं सकारं
 षकारं चापद्यते । अविष्कृणुष्व । अस्वनिष्पन्नः । इड-
 स्पदे इडायास्पदम् । वसतिष्कृता । व्वरिवरुणीतु ॥
 दिवोऽककुट्टिष्ठयोः । ३६ ॥ दिव इत्ययं विसर्गः कप-
 योः सनापद्यते ककुट्टिष्ठिवीशब्दौ वर्जयित्वा । दिवस्प-
 रि । दिवस्पृणाय । दिवस्पृष्टे । अककुटित्यादि कि-
 म् । दिवः ककुत् । दिवः पृथिव्याः ॥ रायः सहस-
 स्योपपुत्रयोः । ३७ । एतौ यथासङ्ख्यं पोषपुत्रयोः प-

रथोः सकारमापद्यते । रायस्प्पोषि । सहसस्प्पुच ॥ तम-
सोऽरस्तात् । ३८ ॥ कपयोरयं विसर्गः समापद्यते पर-
स्ताच्छब्दं वर्जयित्वा । तमसस्प्परि । अपरस्तात्विम् ।
तमसः परस्तात् ॥ तमसस्पृष्टव्याम् । ३९ । अयं समा-
पद्यते पृथिवीशब्दे । तपसस्पृष्टव्याम् ॥ अह्नो रजसो
रिषस्पृष्टव्यात्तौ । ४० । एते चत्वारः पाधातौ सकार-
मापद्यन्ते । अह्नमस्पृत्तु । रजमस्प्याति । रिषस्प्याहि
सस्पृष्टव्यादि ॥ अह्नमस्कुर्विति च । ४१ । एतन्निपा-
त्यते । सकमां २५ ॥ अह्नमस्कु ॥ समानपदे च । ४२ ।
एकपदे विद्यमानो विसर्गः कपयोर्यथादयं सकारं ष-
कारं चापद्यते इतौ परे चर्चायां च न ॥ श्रेयस्क्कर ।
तपस्यमतिः । हविष्कृत् । चतुष्प्यात् । स्थितोपस्थिते ।
श्रेयः करेति श्रेयः कर । तपः पतिरिति तपः । पतिः ।
जाःपत्यमिति जाः । पत्यम् । हविष्कृदिति हविः कृ-
त् । चतुःपादिति चतुः । पात् । इत्यादि भवति ॥ प-
राववसाने । ४३ । अवसानस्थिते परिशब्दे परे विसर्गः
समापद्यते । ओषधयस्प्परि । अवसाने किम् । हेडः प-
रिते दृणक्तु ॥ कविः करत्कधिषु । ४४ । एतेषु विसर्गः
कविशब्दे सकारं षकारं चापद्यते । वसुष्कविः । श्रेयस-
स्क्करत् । पुनस्कधि ॥ कपीश्च कधौ सकारम् । ४५ । क-
पीरित्ययं विसर्गः कधिशब्दे सकारमापद्यते । भाव्यप-

घत्वात्पूर्वसूत्रेण प्रकारे प्राप्ते विधिः । अषीस्कृधि ॥ सदो
 द्यौर्नमस्कृतं पितामयेषु । ४६ । सदइत्यादीनां त्रयाणां
 विसर्गः कृतमित्यादिषु यथायथं सं घं चापद्यते । ये-
 षामप्यसु सदस्कृतम् । उपहृतो द्यौष्मिता । शर्मे सम्प्र-
 था नमस्यथे ॥ पतितालव्यस्वरोदये, पदे च । ४७ । ता-
 लव्यस्वरान्ते पतिशब्दे पदरूपे परे विसर्गः सकारमाप-
 द्यते । तालव्यस्वरोदयइति सम्भवाभिप्रायम् । ब्रह्मण-
 श्मते । वाचस्पतये । वाचस्पतिम् । पदे किम् ।
 “तस्मिन्निति निर्दिष्ट” इतिसप्तमो निर्दिष्टवर्णविष-
 यम् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं पदावयवे व्यवहितस्यास-
 म्भवात् । यतो जातः प्रजापतिः ॥ न परुषः परुषि । ४८ ।
 परुषइत्ययं विसर्गः परुषि न सकारमापद्यते । “समा-
 नपदे चे”ति प्राप्तस्य निषेधः । प्ररोहन्ती परुषः प-
 रुषः ॥ वाजपतिर्वीसऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तःपा-
 श्रर्यमिति च । ४९ । कपयोर्वाजपतिरित्यादीनां
 त्रयाणां विसर्गो अन्तःपर्शव्येनेत्यादिपदद्वयसम्बन्धी
 च न विकारमापद्यते । वाजपतिः कविः, “कविः कर”-
 दित्यस्य निषेधः । वासःपलपूलीम् । एदिधिषुः पतिम् ।
 अन्तःपर्शव्येन । अन्तः पाश्र्वर्यम् । “समानपदे चे”ति
 प्राप्तस्य निषेधः । इति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थं तेन
 जातः पतिरित्यत्र न सकारः ॥ अहः पतौ रेफम् ।

पू० । अहरित्ययं विसर्गः पतिशब्दे परे रेफमापद्यते ।
 समानपदइत्यस्यापवादः । अहर्षतये । स्थितोपस्थि-
 ते तु अहः पतयऽइत्यहः । पतये ॥ परञ्च मूर्धन्यम् ॥ पू१ ॥
 अधिकारोऽयम् । परञ्चेति तऽआघादनाडम्बरादित्य-
 स्मात्प्राक्मूर्धन्यमिति तमभि व्याप्य ॥ स्वर्धूः साण-
 सहयोः ॥ पू२ ॥ स्वः धूः इमौ यथा संख्यं साम् सह इ-
 त्येतयोः रेफमापद्यते, परञ्च मूर्धन्यम् । स्वर्धामशाम् ।
 इतं धूर्धौ ॥ “विकारी यथासन्न”मिति ईषद्विट्त्वत्वा-
 त्पकारः । स्थितोपस्थिते स्वः सामिति स्वः । साम् ।
 धूः सहावितिधूः । सहौ ॥ उकारन्दुर्दरे ॥ पू३ ॥ दुरित्य-
 यं विसर्जनीयः उकारमापद्यते परञ्च मूर्धन्यम् । धिस-
 उज्जकत्वादसोष्मत्वान्निरनुनासिकत्वाच्च उकारः । परि-
 ते दूडभः । स्थितोपस्थिते दुर्दरेभऽइतिदुः । दभः ।
 अध्यायइत्युक्तत्वादुपस्थिते “रेफस्वरधा”विति भव-
 ति, स्थिते तु न संहिताया अभावात् ॥ ओकारमितः
 सिञ्चतौ सोपधः ॥ पू४ ॥ इत इत्ययं विसर्गः पूर्ववर्णसंहि-
 त ओकारमापद्यते सिञ्चतौ परे परञ्च मूर्धन्य-
 म् । परीतो पिञ्चता सुतम् ॥ इति विसर्गसन्धि-
 कार्यम् ॥

अथ विसर्गाङ्गुलिप्रदर्शनप्रकारमा-

ह भगवान्महापियाज्ञवल्क्यः ॥

हकारो नैव मन्तव्य इति शास्त्रव्यवस्थितिः । इति
 वचनात्तत्स्वराग्रे तादृशस्वरानुकूलो विसर्गउच्चार-
 णीयो न हकारसदृशइत्युच्चारणकर्तृशासनाद्यवस्था
 बोध्या ॥ तत्राघादनाडम्बरात् ॥ ५५ ॥ आघाशब्दात्पर-
 स्तकारो मूर्धन्यमापद्यते । स चेदाघाशब्दआडम्बरश-
 ब्दात्परो नादावाघाटः । जित्सञ्ज्ञकत्वादसोष्मत्वाच्च
 टः । स्थितोपस्थिते तु दावाघातइतिदाक । आघातः ।
 अनाडम्बरादिति किम् । शब्दायाडम्बराघातम् ॥ व-
 नसदोऽवेटो रेफेण ॥ ५६ ॥ वनशब्दः सदशब्दे परे
 रेफेण व्यवधीयते वनशब्दो वेट्शब्दात्परोन चेत् ।
 भुरण्यवो वनर्षदो व्यायवः । स्थितोपस्थिते वनस-
 दइति वन । सदः । अवेटः किम् । अण्मु षदे
 वेडुनसदे ॥ पत्यौ च सकारेण ॥ ५७ ॥ वनशब्दः प-
 तिशब्दे सकारेण व्यवधीयते । वनस्पतिः शमिता
 देवः । इदं शाखान्तरविषयम् । अत्र लेखनं तु सकारे-
 णेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः ॥ ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५८ ॥
 ऋत अवर एतौ पति परयोः सकारेण व्यवधीयेते ।
 तव व्यायवतस्पते । तूणवद्भूममवरस्पराय । स्थितो-
 पस्थिते तु ऋतपतइत्युत । पते । अवरपरायेत्यवर ।

पराय ॥ तद्बृहती करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५६ ॥ तत् बृहत्
 एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथासङ्ख्यं सकारेण
 व्यवधीयेते । पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा तत्
 करान् । तस्क्क राँऽर ॥ उत । बृहत् पतिः ॥ बृहस्पतिः ।
 परिहृते षकारेण ॥ ६० ॥ परीत्ययं कृते परे षकारेण
 व्यवधीयते । परिहृताः शुक्क्राः । स्थितोपस्थिते तु
 परिहृताऽइति परि । कृताः ॥ चन्द्रे सुशकारेण ॥ ६१ ॥
 सुशब्दः चन्द्रे परे शकारेण व्यवधीयते । उभेसुश्चन्द्र ।
 स्थितोपस्थिते सुचन्द्रेति सु चन्द्र ॥ दुधुक्षन्धो दकार-
 म् ॥ ६२ ॥ दुधुक्षन्नित्ययं धकारो दकारमापद्यते ।
 बृहतीन्दुद्वन् । स्थितोपस्थिते दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥
 भाविभ्यः सषष्ठं । समानपदे ॥ ६३ ॥ भाविभ्यः परः स-
 कार एकपदे विद्यमानः षकारमापद्यते ॥ प्रात्तथौ मू-
 र्धन्यम् ॥ ६४ ॥ षकारात्परौ तथौ मूर्धन्यमापद्यते । व्रज-
 ङ्गच्छ गोष्ठानम् । परमेष्ठ्यभिधीतः । अप्सस्वन्तरा सु-
 षात्र । भुवना सीषधाम । दुष्टरस्तरन् । तकारस्य टका-
 रः । जित्सञ्जकत्वात्सोष्मत्वाच्च यस्य ठः । स्थितोप-
 स्थिते तु । गोस्थानमिति गो । स्थानम् । परमेस्थीति
 परमेस्थी । दुस्तरऽइति दुः । तरः । सुसावेति सु । सा-
 वा । सीसधामेति सीसधाम । तस्मादित्युत्तरस्थेत्यव्यव-
 हितस्य । तेन प्रेषित इत्यत्र तकारस्य मूर्धन्यो न ॥ अ-

नुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ६५ ॥ भाविपूर्वादनुस्वारात्परः
 सकारः षकारमापद्यते । तत्पूष्पग्नौ । पुरोडाशैर्हवीं
 ष्या । तत्पूर्वात्किम् । वामनांसि ॥ करेफाभ्यां च ॥
 ६६ ॥ ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते
 ऋक्षु । वनप्रदः । अनुस्वारात्ककाराच्च परस्य षत्वं व्या-
 करणसिद्धम् । अत्र लेखनं तु हिठ० सीकृत्कसामयोरि-
 त्यादिनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्माप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥ नेः
 सीदते ॥ ६७ ॥ नेः परः सदधातोः सकारः षकारमा-
 पद्यते । एदं बर्हिर्निषीदत ॥ ससाद च ॥ ६८ ॥ नेः परः
 ससादेति सकारः षकारमापद्यते । एतस्य सदधातु-
 जत्वात्स्यथार्थम् । निषसाद धृतव्रतः ॥ ओकारात्सु ॥
 ६९ ॥ ओकारात्परः सुसकारः षकारमापद्यते । मीषू-
 णः ॥ उश्चाष्टक्तात् । ७० । अष्टक्तादुकारात्परः सुसकारः
 षकारमापद्यते । ऊर्द्ध्वऽऊषुणः ॥ अभेश्च । ७१ । अ-
 भेः परः सुसकारः षकारमापद्यते । अभीषुणः ॥
 परेश्च सिञ्चते । ७२ । परेः परः सिञ्चतेः सकारः
 षकारमापद्यते । परिषिञ्चन्ति ॥ अभेश्च । ७३ ।
 अभेः परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते । मि-
 त्रावरुणावभ्यषिञ्चन् ॥ वेर्युदयः । ७४ । वेः परीभू-
 तो यकारपरः सकारः षकारमापद्यते । विष्याम्या-
 युषो न मद्यात् । युदयः किम् । विस्वः पश्य ॥ हे-

र्मिशोदयः । ७५ । हेः परीभूतो मकारपरस्यकारपरस्य
सकारः षकारमापद्यते । अस्ति हिष्माते । आपो हि
ष्ठ ॥ द्यवेश्व । ७६ । द्यविशब्दात्परस्यकारोदयः स-
कारः षकारमापद्यते । मकारस्त्वसम्भवान्न सम्बध्य-
ते । उपद्यविष्ठ ॥ नेस्त्यास्तनोः । ७७ । निशब्दात्पर-
स्त्यास्तन्योर्धातोः सम्बन्धिसकारः षकारमापद्यते ।
निःस्त्यायताम् । निःस्तनिहि इति स्थिते “लुङ्मुदि जि-
त्यरे” इत्यनेन विसर्गलोपे कृते सस्य षः । आप्याय-
तान्निष्ठयायताम् । निष्ठनिहि ॥ ततच्चौ । ७८ ।
नि इत्यस्मात्परः सकारः षकारमापद्यते ततच्चौ परे ।
तथ्योरिति सस्य षः । स्वधया निष्टतक्षुः ॥ अनोः
स्तुवन्याम् । ७९ । अनोः परः स्तुवन्ति सकारः ष-
कारमापद्यते । अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ दुःष्वान्यम् ।
८० । इदं कृतपत्वं निपात्यते । दुःष्वान्यठ् । सुव ।
स्थितोपस्थिते दुःष्वान्यमिति दुःष्वान्यम् ॥ वन्दारुर्मा-
किः । ८१ । एतयोः सकारः षकारमापद्यते । इह
यानि विसर्गान्तानि पदानि तेषां तथ्योरिति सत्वे
जाते षः । गृणाति वन्दारुष्टे । माकिष्टे व्यथिराद-
धर्षात् ॥ सहेः एतनायाः । ८२ । एतनाशब्दात्परः
सहेः सकारः षकारमापद्यते । एतनाषाह्याय च । स्थि-
तोपस्थिते एतनासह्यायेति एतना । सह्याय । अ-

भाविपूर्वादप्राप्ते विधिः ॥ सधिरठंशुरदितिः ।
 ८३ । एतेषां त्रयाणां सकारः षकारमापद्यते । अ-
 गस्वने सधिष्ठव । अठंशुरठंशुष्टे । अदिति-
 ष्टे ॥ वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे । ८४ । एतेषां त्रया-
 णां सकारः एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । वायु-
 ष्टवा पचतैः । अग्निष्ठेऽधिपतिः । अग्नेष्वा तेज-
 सा । एकाक्षरे किम् । अग्निस्तिग्मेन । अग्नेस्त्वा-
 नूः ॥ सकारपरे च । ८५ । भाव्युपधः सकारः स-
 कारे परे एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । अवतत्य
 धनुद्वम् । सकारपरे किम् । सवितुस्त्वा प्रसवे ॥
 मातृभिरर्चिर्चभिः पायुभिर्व्वरूचीः । ८६ । एतेषां
 चतुर्णां सकारः षकारमापद्यते । सठं । सृज्य मातृभि-
 द्वम् ॥ शिवेभिरर्चिर्चभिद्वम् । अदब्धेभिः सवितः पा-
 युभिद्वम् । व्वरूचीद्वा ॥ प्रकृत्या नानापदस्थे तका ।
 ८७ । अधिकारोऽयम् । अनु सन्तनोतु बृहस्प-
 ति सुतस्य सुसमिद्धाय सुसन्दृशमभि सत्वाऽभिसंवि-
 शन्तु सुसस्याऽअतिस्थूलस्युसले पत्नी संथ्याजान् क्र-
 तुस्थलाञ्जिसक्थ्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं । सीकृ-
 षसामाभ्यां तित्तिरिस्ते सीसेन सीसाः सीसं पशुस-
 नि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्चतुस्त्रिठं । शत् ।
 ८८ । एते षड्विंशत्सकाराः प्रकृत्या भवन्ति । हि-

ठं०सीरि“त्यत्रानुस्वाराच्चेति” प्राप्तिः । ऋक्सामेति
द्वये “कारेफाभ्यां चेति” । तित्तिरिस्ते सर्पाणामित्यत्र
‘सकारपरं चेति’ । अन्यत्र समानपदत्वात् । चतुस्त्रिंशत्
शदिति किम् । धर्त्तञ्चतुष्टोमः । अत्र ‘लुङ्सुदीति’
विसर्गलोपे ‘भाविभ्य’ इति षत्वं भवति । वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तुनोतु । बृहस्पतिसुतस्य । सुसमिद्धाय,
सुसन्दृशन्वा । अभिसत्त्वा सहोजाः । देवाऽअभिसं-
विशन्तु । सुसस्याः कृषीस्कृधि । अतिस्थूलं चातिकृ-
शम् । उलूखलमुसले । शय्युना पत्नीसंय्याजान् । पु-
ञ्जिकस्थला च क्रतु स्थला । शितिकक्षोच्चिसवक्थः ।
बृहता दिविस्पृशा । भद्रद्वर्तं० हृदिस्पृशम् । एनर्तं०
हृर्तं०सीः । ऋक्सामयोः शिल्प्ये । ऋक्सामाभ्याम्-
सन्तरन्तः । तित्तिरिस्ते सर्पाणाम् । सीसेन तन्त्रम् ।
हरिणीः सीसाः । सीसञ्च मे । प्रजासनिपशुसनि । गो-
सनि । प्रति सदृङ् । प्रतिसदृक्षासऽएतन । चतुस्त्रिंशत् श-
द्विजिनः ॥ ऋकारेफाकदयश्च । ८६ । ऋकारो रेफऽअ-
रइत्येतत्त्रयपरः सकारः प्रकृत्या । तिसृभिरस्तुवत ।
तिसृश्च मे । वाचो विसर्जनम् ॥ पृथिवि दिव्युपरि-
चर्षणिशकुनियसिभ्यः । ८० । एतेभ्यः षड्भ्यः सकारः
प्रकृत्या । पृथिवि सदन्वा । दिवि सदन्वा । उपरि स-
दो दुवस्वन्तः । चर्षणी सहोर्वेतु । शकुनि सादेन कू-

स्मीन् । अवयासिसीष्ठाः । इतिषत्वप्रकरणम् । ऋषरे-
 भ्यो नकारो णकार्ठं० समानपदे, स्वरयवहकपैश्च ।
 ६१ । ऋकारषकाररेफेभ्यः परः स्वरयकारवकारह-
 कारकवर्गपवर्गव्यवहितोऽपि नकारो णकारमापद्यते
 समानपदे । तस्मादित्युत्तरस्येत्युत्तरस्येत्युक्तत्वाद्यवधाने
 अप्राप्तवचनादेतैर्व्यस्यैर्यथासम्भवमिलितैश्च व्यवाये भव-
 ति नान्यैः । नृमणाः । पुरीषवाहणः । स्थितोपस्थिते
 तु नृमनाऽइति नृ । मनाः । पुरीषवाहनऽइति पुरीष ।
 वाहनः । प्रवाहनऽइति प्र । वाहनः । एतैः किम् । र-
 श्मिना । रथेन । रुचानः । रथेन ॥ प्रनेति नुदाति
 हिनोमीनाम् । ६२ । प्रेत्यस्मान्नीनुदधात्वोर्हिनो-
 मिशब्दस्य च नकारो णकारमापद्यते । प्रणय देवा-
 ष्यम् । प्रणुदानः । ग्रहिणीमि ॥ प्रकृत्या पदा-
 न्तीयः । ६३ । पदान्तीयो नकारः प्रकृत्या भव-
 ति । पूषन् । अक्रन् । पिटृन् ॥ निवनिन-
 सः प्रपीनम् । ६४ । ऋषरेभ्यो निवनिनसइत्येषां
 प्रपीनमित्ययं नकारः प्रकृत्या । धूम्रा बभ्रुनीका-
 शाः । ब्रह्मवनि त्वा चत्रवनि । वार्ध्नीनसस्ते । प्रपी-
 नमग्ने ॥ श्रीमनाऽइत्येके । ६५ । एकशब्दो मुख्य-
 वाची । अयं च निपात्यते । श्रीमनाः शतपथाः ॥ इ-
 न्द्राग्नी चित्रभानो वार्चमन्दुः प्वान्यं ध्रुवयोनिः पुरोऽ-

नुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्चर्च्यन्मम् । ६७ । एतान्य-
ष्टौ निपात्यन्ते । इन्द्राग्न्योरुज्जितिम् । इन्द्रायाहिचि-
त्रमानो सुताः । इन्द्रस्य वार्चग्नमसि । दुःष्वान्यर्ठ० सु
व । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः । ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः ।
पुरोऽनुवाक्याभिः । पुरोऽनुवाक्यायाज्याभिः । साह्यो-
व्यश्चर्च्यन्मम् ॥ तवर्गे च । ६८ । ऋषरेभ्यः परो
नकारः प्रकृत्या पवर्गे परे । तृम्यन्तु होत्राः । अवक्त-
न्देन तालु । क्रन्दते ॥ षादनन्तरक्तकारे । ६९ ।
षात्परो नकारः प्रकृत्या ऋकारे परे । उग्रस्त्वेष नृ-
म्भः ॥ निषस्याथ रथवाहणमिन्द्रऽएणं परिणीय-
ते समिन्द्रणऽउरुष्याणो रक्षा णः पुणः पूणः पुणा स
त्या स्वर्णस्थूरिणौ प्रणऽआयूँषि । १०० । एता-
नि त्रयोदश निपात्यन्ते । निषस्याथ । रथवाहणम् ।
इन्द्रऽएणम् । परिणीयते कविः । समिन्द्र णो मन-
सा । उरुष्याणोऽअवायतः । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ।
मोषूणऽइन्द्र । अभीषुणः । गोमदूषुणा सत्या । स्वर्ण
वर्धः । अस्थूरिणौ । निसन्नायेतिनि । सन्नाय । रथ-
वाहनमिति रथ । वाहनम् । इति णत्वप्रकरणम् ॥
दीर्घम् । १०१ । अधिकारोऽयम् ॥ अश्वरश्मि मति
सुमति चारय दृणिसेदिमेन्द्रिय धारय चित्रभङ्गुर-
वयुनाश्वस्य हृदयघुष्यतीत्यवताध्यर्च्यशक्ति पुरुषचि-

वकारे । १०२ । एते प्रञ्चविंशतिह्रस्वा दीर्घमाप-
 द्यन्ते वकारे परे । अश्मवतीम् । रश्मिवतीम् ।
 मतीविदे । सुमतीवृधः । श्वाविद्भौमी । सुतावतः ।
 धारयावृषन् । सेदिमावयम् । इन्द्रियावान् । धार-
 यावृषन् । चित्रावसो । भङ्गुरावताम् । व्युनावि-
 देकः । अश्मस्याविशस्ता । ऋतावानम् । अभीवर्त्तः ।
 प्रावतावचः । अधीवासम् । अर्च्नी विम्बानराय । शक्ती-
 वन्तो गभीराः । इमाऽउत्वा पुरुवसो । स्थितीपस्थिते
 तु अश्मवतीमित्यश्म । वतीम् । रश्मिवतीमिति रश्मि-
 वतीम् । मतिविदऽइति मति । विदे । सुमतिवृधऽइ-
 तिसुमति । वृधः । श्वविदित्यश्म । वित् । सुतवतऽइति
 सुत । वतः । वृणिवानिति वृणिवान् । इन्द्रियवानि-
 तीन्द्रियवान् । चित्रवसोऽइति चित्र । वसो । भङ्गु-
 रवतामिति । भङ्गुर । वताम् । व्युनविदिति व्युन ।
 वित् । हृदयविधऽइति हृदय । विधः । ऋतवानमि-
 त्यृत । वानम् । अभिवर्त्तऽइत्यभि । वर्त्तः । अधिवास-
 मित्यधि । वासम् । शक्तिवन्तऽइति शक्ति । वन्तः ।
 पुरुवसोऽइति पुरु । वसो । शचीवसो । अन्यशाखीय-
 मिदमुदाहरणम् ॥ नाश्ववद्विरण्यात् । १०३ । हि-
 रण्यवच्छब्दात्परश्चइति शब्दरूपं वदित्येतस्मिन्परे न
 दीर्घमापद्यते । हिरण्यवदश्चवत् ॥ अभिविवक्षयेष्वी-

रविश्व्वरसृष्ट्रवाजयन्तेषु । १०४ । अभीत्यं ह्रस्वो वि-
 खयेषमित्यादिषट्सु न दीर्घमापद्यते । अभि विखये-
 षम् । अभि वीरोऽभिसत्त्वा । अभि विश्वे गृण-
 न्तः । अभि वत्सन् । अभिट्रम् । अभिवाजयन्तः ॥
 अश्वस्य वाजिन इति च । १०५ । अश्वस्येति ह्रस्वो
 वाजिन इत्येतस्मिन्परे न दीर्घमापद्यते । अश्वस्य
 वाजिनः । इति चेत्येवं विधान्योदाहरणसूचनार्थ-
 म् । तेनाधिवक्तेति न दीर्घः ॥ विश्वसहभुवपुषवसु-
 षु । १०६ । नेति नानुवर्तते । विश्वेत्यं ह्रस्वः सहा-
 दिषु चतुर्षु दीर्घमापद्यते । विश्वासाहमवसे ।
 विश्वानराय विश्वाभुवे । उत विश्वापुषम् । ग-
 न्धर्वस्त्वा विश्वावसुः । स्थितोपस्थिते तु । विश्व-
 सहमिति विश्व । सहम् । विश्वभुवऽइति विश्व ।
 भुवे । विश्वपुषमिति विश्व । पुषम् । विश्ववसुरि-
 ति विश्व । वसुः ॥ तिष्ठद्वाद्युदात्तम् ॥ १०७ ॥ आद्यु-
 दात्तं तिष्ठेतिपदं दीर्घमापद्यते । तिष्ठा रथमधिय-
 म् । तिष्ठा देवो न सविता । आद्युदात्तं किम् । आ-
 तिष्ठ वृत्रहन् ॥ प्रवणष्टङ्गयासेषु ॥ १०८ ॥ प्रेत्यं
 ह्रस्वो वनादिषु त्रिषु दीर्घमापद्यते । प्रावणेभिः स-
 जोषसः । प्राष्टङ्गा माहेन्द्राः । प्रायासाय । स्थितो-
 पस्थिते प्रवणेभिरिति प्र । वणेभिः । प्राष्टङ्गाइति प्र ।

ष्टङ्गाः । प्रधासायेति प्र । यासाय ॥ धारयाम योजा-
 व सचस्व नुद मोषु जयतीरुष्य रक्ष यज यच्छ म-
 स्तथ पिष्टत गायता तु येन नकारे ॥ १०६ ॥ धारया-
 मेत्यादयः षोडशद्वस्वा नकारे दीर्घमापद्यन्ते । धार-
 यासा नमोभिः । योजान्विन्द्र । अवानो देव्या धि-
 या । सचस्वानः स्वस्तये । प्रणुदानः । मोषूणः । मो-
 षु किम् । ऊर्ध्वऽऊषूणः । जयता नरः । उरुष्याणः ।
 रक्षाणः । यजानो मित्रावरुणा । यच्छानः शस्त्री ।
 मस्तथा नो विद्वश्चम् । पिष्टतानिरवद्दयात् । गायता
 नरः । आतूनः । आतुकिम् । तु चेतुनो भवन्तु । ये-
 नानः पूर्वे ॥ भव च ॥ ११० ॥ अयं द्वस्वो दीर्घमाप-
 द्यते नकारे परे । भवानः ॥ सचावरुत्थवाजस्य
 पायुषु च ॥ १११ ॥ अवेत्ययं द्वस्वस्वादिषु चतुर्षु
 दीर्घमापद्यते । भवासचा । भवा व्वाजस्य । भवा पा-
 युः ॥ नावनयामि ॥ ११२ ॥ अवेत्ययं द्वस्वो नयामि-
 शब्दे परे न दीर्घमापद्यते । अवनयामि ॥ अष्टक्त्तः
 सौ ॥ ११३ ॥ उकारः सौ परे दीर्घमापद्यते । महीमू-
 षु ॥ रथितकारनकारयोः ॥ ११४ ॥ रथीत्ययं द्वस्वस्त-
 कारनकारयोर्दीर्घमापद्यते । रथीतमम् । रथीनां व्वा-
 जानाम् । स्थितोपस्थिते रथितममिति रथि । तम-
 म् । रथिनामिति रथि । नाम् ॥ अथोदारियशीच

पनय सादयञ्जुं वृषश्च सलक्ष्माघाघारात्पृतभवता
यकारे ॥ ११५ ॥ अथादयञ्चतुर्दश ह्रस्वा यकारे
दीर्घमापद्यन्ते । मध्यमश्च अथाय । उदादिथा यज ।
बृहच्छोचा यविष्ट्व्य । पनया युजम् । सादया यज्ञ-
म् । ऋजूयताम् । वृषायमाणः । शत्रूयतो हन्ता ।
सलक्ष्मा यत् । आघाये । अघायतः । अरातीयतः ।
ऋतायते । स्थितोपस्थिते तु अथवेति अथय ।
ऋजूयतामित्यृजु । यताम् । वृषयमाणऽइति वृ-
ष । यमाणः । शत्रूयतऽइति शत्रु । यतः । अवयत-
ऽइत्यव । यतः । अरातियतऽइत्यराति । यतः । ऋ-
तयतऽइत्यत । यते ॥ वृध्वृजोः ॥ ११६ ॥ व इत्ययं
वृध्वृजोर्दीर्घमापद्यते । वावृधे । प्रवावृजे । स्थितो-
पस्थिते ववृध्वऽइति ववृधे । ववृजऽइति ववृजे ॥ अद्य
तठ् । हकारचकारभवत वृणीमहे देवेषु ॥ ११७ ॥
अद्येत्ययं तमित्यादिषट्सु दीर्घमापद्यते । अद्यातम-
स्य । तमिति किम् । अद्य तेऽअपरम् । अद्याज्जवे-
म । हवमद्या च । अद्या भवत । अद्या वृणीमहे ।
अद्या देवाः ॥ न होतरि ॥ ११८ ॥ अद्येत्ययं न होतरि
दीर्घमापद्यते । अद्य होतारम् ॥ ष्टणुत त्विषि धजि
भवत पिबेत स्मृतिष्टुठ रक्षामकारे ॥ ११९ ॥ ष्टणुता-
दिनव ह्रस्वा मकारे परे दीर्घमापद्यन्ते । ष्टणुता म-

ऽइमम् । शष्पिञ्जराय त्विषीमते । व्यातऽइवध्रजी-
मान् । इदं शाखान्तरविषयम् । माध्यन्दिनानान्तु
दीर्घान्तादेव मतुप् । अतएवात्रान्तःपददीर्घाभाव
इति स्थितोपस्थितं न । भवतामृडयन्तः । पिबामि-
ञस्य । इता मरुतः । हिष्मन् मनवे । तिष्ठठा महा-
एसि । रक्षा माकिः । स्थितोपस्थिते । त्विषिमतऽइ-
ति त्विषि । मते ॥ विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ १२० ॥
एतौ ह्रस्वौ वतीशब्दे दीर्घमापद्यते । विश्वदेव्याव
ती । सोमावतीम् । स्थितोपस्थिते विश्वदेव्यवती-
ति विश्व । देव्यवती । सोमवतीमिति सोम । वतीम् ।
वत्यामितिकिम् । सोमवताम् ॥ उपमहोभिर्नक्तमीका-
रैकारौकारनकारेभ्यः ॥ १२१ ॥ महोभिरित्यादि-
त्रिभ्यर्ङकारादिचतुर्भ्यश्च पर उप इत्ययं ह्रस्वो दी-
र्घमापद्यते । प्रकरणानुसारादन्त्यस्य व्याख्यानात् ।
महोभिः उपासा नक्ता । नक्तोपासा । आयतीमुपा-
सम् । देवीऽउपासौ । उपाकेऽउपासा नक्ता । यो-
नाऽउपासा नक्ता । नऽउपासः । अव्यवहितस्यास-
म्भवाद्यवधानेऽपि । स्थितोपस्थिते उपसानक्तेत्युप-
सा । नक्ता । नक्तोपसेति नक्तोपसा । उपसमित्युपसम् ।
उपसावित्युपसौ । उपसऽइत्युपसः । एतेभ्यः किम् । अ-
ग्रऽउपसाम् ॥ पूरुषोऽवसाने ॥ १२२ ॥ पूरुष इत्ययं

आदिदीर्घो निपात्यते अवसाने चेत् । सनवथ पूरुषम् ।
 अवसाने किम् । उदैत्युरुषः ॥ पूष्णो जहीमस्तेष्वत्त ॥
 १२३ ॥ अत्रेत्ययं द्वस्वः पूष्णइत्यादिषु त्रिषु दीर्घमापद्य-
 ते । अत्रा पूष्णः । अत्रा ते भद्रद्राः ॥ नरः सप्तऽऋषी-
 नस्तऽआज्जुर्नियुद्भिषु यत्र ॥ १२४ ॥ यत्रेत्ययं द्वस्वो
 नरइत्यादिषु पञ्चसु दीर्घमापद्यते । यत्रा नरः ।
 यत्रा सप्तऽऋषीन् । यत्रा नञ्चक्रा । यत्रात-
 ऽआज्जुः । तऽआज्जुः किम् । यत्र ते ययुः । यत्रा
 नियुद्भिः ॥ अभिमातिष्टतनासु सपत्नधूर्विश्वसमत्सुष्ट-
 तना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२५ ॥ अभिमातीत्याद्यष्टभ्यः
 सह धातोर्द्वस्वो दीर्घमापद्यते । अन्यस्यासम्भवादन-
 न्यस्य । तत्र द्वयोः प्राप्तौ “सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः स-
 न्निकृष्टस्येत्यादेः । अभिमातिषाहः । ष्टतनासु सास-
 हिम् । सपत्नसाही । इतं धूर्षाहौ । विश्वासाहम-
 वसे । समत्सु सासहः । ष्टतनाषाह्याय च । व्रातसा-
 हाः । स्थितोपस्थिते अभिमातिसहऽइत्यभिमाति ।
 सहः । ससहिमिति ससहिम् । सपत्नसाहीति सप-
 त्न । साही । धूः सहाविति धूः । सहौ । विश्वसह-
 मिति विश्व । सहम् । ससहऽइति ससहः ।
 ष्टतनासह्यायेति ष्टतना । सह्याय । व्रातसहाऽइ-
 ति व्रात । सहाः ॥ उक्कथाञ्च शसेः ॥ १२६ ॥

उक्थशब्दात्परः शसेर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते । उक्थ-
 शासश्चरन्ति । स्थितोपस्थिते उक्थशसऽइत्युक्थ ।
 शसः ॥ एवाच्छवकुमाथ ॥ १२७ ॥ एतेषां चतुर्णां
 ह्रस्वा दीर्घमापद्यन्ते । संहिताऽधिकारादवसाने न ।
 एवा नो दूर्वे । गिरिशाच्छाब्दामसि । च-
 क्कमा व्ययम् । अथा नऽइन्द्रः । एवशब्दोऽत्रोपमा-
 र्थ एव व्याख्यानात् । अवधारणार्थस्य तु न । तदेव शुकक्र-
 म् । सऽएव जातः । अवसाने तु तानी ऽअच्छ ॥ विदुद्वा
 सौत्रामण्याम् ॥ १२८ ॥ विदुद्मेत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-
 ते सौत्रामणीमन्त्वान्वज्जयित्वा । विदुद्वा तेऽअग्ने ।
 असौत्रामण्यां किम् । विदुद्वा यँ २ ॥ ऽउ च न ॥ अधा-
 यत्समग्नावायुषु ॥ १२९ ॥ अधेत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-
 ते यत्समग्नावायु एतान्वज्जयित्वा । अधासपत्ना-
 न् । अयाह्यग्ने । अयदित्यादि किम् । अधयत् ।
 अधरस्म ते व्रजनम् । अधग्नाः । अधवायुम् ॥ पिवा-
 सोमं पिवास्तुतस्य स्थामयो भुवो नूरणे शमीष्व मा-
 महानो मामहन्तामशीतम रीरिषो रीरिषत
 यामयन्ति हि ष्मन्ना ते वर्धयारयिँ शुधीहवञ्चरा सो-
 म स्तूयवसिनी श्रोताग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा
 दिवो युद्धवा हि गमया तमः सिञ्चता सुतं परीवा-
 पऽउक्था शक्त्वाण्यत्ता हवीँष्याच्या जानु क्षामारे-

रिहत्त्वा मा भिदन्तो रुहेमा स्वस्तये जनयथा च धा-
रयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्धमवता हवेषु
ष्टणुधी गिरो रक्षा तोकं चर्षणीसहं चर्षणीष्टतो
येना समत्सु वने मातः कृद्ग्रामा ते शिक्षासखिव्यस्तत्रा
रथं दीया रथेनेता जयत वर्द्धया त्वं प्रब्रवामा दृतस्या-
जगत्या परस्याररिमाहि पुरीतता लीहाकर्णशुगठाक-
र्णैः प्रकृतिदीर्घावित्येके नीकाशा अनूकाशेन चक्रा-
जरसम्भिग्रुकस्तारता सखायः सासह्वानपामार्गीभि-
यादतः कृतीहमभीषु सुष्टरीमा जुषाणो यजा देवान्ये-
ना पावकाश्चायन्तो यदी सरमा स्वदया सुजिह्व नि-
षद्या दधिष्व सदतना रणिष्ट न भराचिकित्वा न्त्साद-
या गविष्टाववा ददद्द्रक्षा चायुनक्स्त्रजा रराणः सादन्य-
मिति च ॥ १३० ॥ पिबासोममित्यादीन्यष्टसप्ततिरूपा-
णि कृतदीर्घाणि निपात्यन्ते । यत्र तु पदद्वयपाठस्त-
त्र यथोक्ते दीर्घः । अन्यत्र तु एकपदस्थः । लीहाकर्ण-
शुगठाकर्णैः प्रकृतिदीर्घैः । इति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । तेन यच्छ देवायुवम् । यच्छेति किम् ।
यज्ञपतिं देवायुवम् । पुरीततेति विभक्तिरविवक्षिता ।
पुरीतत् इत्यपि भवति । स्थितोपस्थिते शमिष्वेति
शमिष्व । समहानः इति समहानः । समहन्तामिति
समहन्ताम् । अशितमेत्यशितम् । रिरिषः इति रि-

रिषः । रिरिषतेति रिरिषत । सुयवसिनीऽइति सु ।
 यवसिनी । परिवापऽइति परि । व्यापः । चर्षणि
 सहामिति चर्षणि । सहाम् । चर्षणिधृतऽइति च-
 र्षणि । धृतः । पुरिततेति पुरि । तता । पुरितदिति
 पुरि । तत् । लीहकर्म्सऽइति लीह । कर्म्सः । शुण्ठ-
 कर्म्सऽइति शुण्ठ । कर्म्सः । बम्भुनिकाशाऽइति बम्भु ।
 निकाशाः । अनुकाशेनेत्यनु । काशेन, अश्वयन्तऽइत्य-
 श्व । यन्तः । अयुनगित्ययु । नक् । सदन्यमिति स-
 दन्यम् । देवयुवमिति देव । युवम् । आकारोपधो
 यकारमिति सूत्र एतदध्यायस्याप्येतदध्यायस्यत्वात् ।
 स्थितोपस्थिते दृष्टिमानिवेति दृष्टिमान् । इव ॥ ख-
 रात्संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १३१ ॥ खरात्परः
 संयोगस्यादिवर्णः पदान्तमध्यादिषु द्विरुच्यते । अनु-
 ष्टुप्ते । इषे त्वा । आचच्या जानु । खरादिति किम् ।
 शुधि प्रशुत्कर्म्सः ॥ परन्तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १३२ ॥ त
 एवार्थः । रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनमेव द्विरुच्यते
 न रेफहकारौ । सूर्यः । पूर्वः । प्रवाच्याय । बाह्वोः ।
 रेफहकारयोः प्रत्यक्षश्रुतिनिमित्तत्वेन सामान्यप्राप्त-
 कार्यित्वबाधः । तेन रहभिन्नस्यैवानेन द्वित्वम् । अ-
 ति द्वस्वम् । अर्हतः । अत्रैतयोर्न द्वित्वम् । खरे परे
 रेफात्परेषामूष्माणामनेन द्वित्वम् । तत्र रेफस्य ए-

कारसहितोच्चारणविधानाद्रेफधर्माभावात् । दर्श-
तम् । वर्षा, यत्र तुल्यरत्वं तत्र विधानाभावाद्द्वित्वं
भवत्येव । वस्वैः । वष्यैः । अत एव पाणिनिना “शरोऽ-
चीति” द्वित्वनिषेधः कृतः । परं रेफहकाराभ्यां व्यञ्जनं
तूष्मवर्जितम् । द्वित्वमापद्यते रेफहकारौ तु न कुत्र-
चित् ॥ १ ॥ ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १३३ ॥ च ए-
वार्थो भिन्नक्रमः । ऊष्मभ्योऽन्तस्थाभ्यश्च परः स्पर्श एव
द्विरुच्यते न ऊष्मान्तस्थाः । अश्वान्तूर्जम् । पूष्णः । ह-
स्ते । दधिवक्रावणः । शलन्मलिः ॥ विसर्जनीयाद्यञ्ज-
नपरः ॥ १३४ ॥ विसर्जनीयात्परः स्पर्शो द्विरुच्यते व्य-
ञ्जनपरश्चेत् । विष्णोः वक्रमः । हिरण्यपाणिः प्र-
ति गृह्णातु । व्यञ्जनपरः किम् । न्यङ्कुः । गौरमृगः
पिटृहः ॥ ऊँ चैद्रस्वपूर्वा स्खरे पदान्तौ ॥ १३५ ॥ प-
दान्तस्थौ डकारनकारौ स्खरे परे ह्रस्वपूर्वा द्विरुच्ये-
ते ॥ युङ्ङसि । अक्षन्तमीमदन्त । ह्रस्वपूर्वा किम् । सु-
प्राडजः । कुट्रुनालभते ॥ नास्वरपूर्वा ऊष्मान्तस्थाः ॥
१३६ ॥ अस्खरेति पर्युदासः । तेन स्वसदृशस्य वर्णस्य
ग्रहणम् । ये ऊष्माणोऽन्तस्थाश्च व्यञ्जनपूर्वास्ते द्विर्व-
चनस्य निमित्तं न भवन्ति । वष्यैः । पाषण्या वा । व्य-
ञ्जनेति किम् । अण्वे ॥ यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १३७ ॥
वैर्हेतुभूतैः परस्य द्विर्भावः कचिदुक्तस्तैः सह संयुताः

पूर्वं तद्यञ्जनं न द्विरुच्यते । कृत्स्नहृदयेन । सकारस्य
 जगत्वात्सर्गद्विर्भावस्य निमित्तत्वं तेन संयुक्तं पूर्वस्पर्शः
 तकारो न द्विरुच्यते । अत्र पूर्वस्यानेन निषेधः पर-
 स्य पूर्वेण । यत्र बोधयतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः स-
 ह ॥ तत्र नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बु-
 धैः ॥ २ ॥ प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १३८ ॥
 द्वितीयाः प्रथमैश्चतुर्थास्तृतीयैः सह द्विरुच्यन्ते । परि-
 भाषेयम् । यत्र द्वितीयानां चतुर्थानां च द्विर्भावः प्रा-
 प्तस्तत्रेदमुपतिष्ठते । विख्याय । शीघ्र्याय । परमेष्ठ्यै ॥
 विष्णुरन्ती ॥ अन्तःपदेऽपञ्चमाः पञ्चमेषु विच्छेद-
 म् ॥ १३९ ॥ पदमध्ये विद्यमानाः पञ्चमभिन्नाः स्पर्शाः
 पञ्चमेषु यममापद्यन्ते । विच्छेदइति यमसंज्ञा । रु-
 क्कः । अग्निः । वार्त्तग्नम् । तनच्चिम् । आक्षीर्णम् । वि-
 दूष्णा ते । सिद्धमलम् । पाण्डने । अत्र “स्वरात्तय्योगा-
 दिरिति” द्वित्वे जाते “विकारी यथासन्न” मिति प्रति-
 वर्गमाद्यानां जित्सञ्ज्ञकत्वात्प्रथमो यमः । द्वितीयानां
 जित्सञ्ज्ञकत्वात्सोष्मसञ्ज्ञकत्वाच्च द्वितीयः । तृतीयानां
 धिसञ्ज्ञकत्वात्तृतीयः । चतुर्थानां धिसञ्ज्ञकत्वात्सो-
 ष्मसञ्ज्ञकत्वाच्च चतुर्थः । एवं चत्वारः । अत एव चत्वा-
 रश्च यमाः स्मृता इति पाणिनीयशिक्षायामुक्तम् ।
 एते ज्ञेयाः । न तेषामुच्चारणम् ॥ अशरीरं यमं

प्राज्जरिति शिक्षायासुक्तत्वात्केवलं ज्ञानमात्रफलम् ।
 नानुस्वारः ॥ १४० ॥ अनुस्वारी न द्विरुच्यते ।
 इमं स्तनम् ॥ सवर्णे ॥ १४१ ॥ सवर्णे परे
 व्यञ्जनं द्विर्न भवति । संय्यौमि । यन्ते ॥ ऋ-
 वर्णे ॥ १४२ ॥ ऋवर्णे परे न द्विरुक्तिर्भव-
 ति । अनिष्टृतः । ऊष्मान्तस्थाभ्यइति प्राप्तम् । यमे ॥
 १४३ ॥ यमे परे न द्वित्वम् । यक्क्रा । अत्र अन्तः-
 पदइति ककारात्परे यमे जाते ककारस्य संयोगा-
 दित्वात्प्राप्तं द्वित्वम् ॥ विसर्जनीयः ॥ १४४ ॥ न द्वि-
 रुच्यते । दिवः ककुत् । खरात्संयोगादिरिति प्राप्तम् ॥
 स्ववर्गीये चानुत्तमे ॥ १४५ ॥ उत्तमभिन्ने स्ववर्गीये
 वर्णे परे द्वित्वम् । यत्ते । तत् देवानाम् । अनुत्तमे
 किम् । तन्नः ॥ अवसितं च ॥ १४६ ॥ अवसानगतं
 व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । ऊक् । 'परन्तु रेफहकाराभ्या'-
 मिति 'ऊष्मान्तस्थाभ्यश्चेति' वा ककारस्य द्वित्वप्राप्तिः ॥
 द्वियकारम् ॥ १४७ ॥ इत्यधिकारः ॥ आप्यायमानो
 यमो रय्यै धाय्या रूपं अवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्याय
 सह रय्या निचाय्य सन्ताय्येति च ॥ १४८ ॥
 इमानि दशरूपाणि द्वियकाराणि निपात्यन्ते, चका-
 रोऽनुक्तमसुच्चयार्थः । तेन रय्या पोषेण । आप्याय्य-
 मानो यमः । यम इति किम् । आप्यायमानो ऽत्र-

मृताय सोम, रय्यै त्वा । यजेति धाय्या रूपम् । त-
 न्नो गीर्भिः श्रवाय्यम् । वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम् । प्रो-
 रुषेय्या गृभः । नमो हृदय्याय च । सह रय्या निवर्त्त-
 ख । अग्ने उज्योतिर्निचाय्य । शरसि सन्ताय्यमा-
 ने ॥ द्विसकारठं शास्वरास्वेति ॥ १४६ ॥ इमे द्वे
 द्विसकारे 'स्वरात्संयोगादिरिति' द्वित्वे प्राप्ते द्विसकार-
 त्वविधानं ज्ञापकम् । सामान्यतः अन्तस्थासु सकारस्य
 द्वित्वम् । उक्तं च शिक्षायाम् । सकारस्य द्विरुक्तिर्या
 सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ आ च शास्वा च रास्वेति स-
 कारोऽत्र द्विरुक्तिजः । १ । अत एव केशवेनापि "न सो
 व्योश्चेति सूत्रमकारि ॥ न क्षट्वचिश्चिसतयेभ्यस्त्रैकम् ॥
 १५० ॥ क्षादिभ्यः सप्तभ्यस्त्व इत्यत्र एकमेव व्यञ्जनं न
 द्वे ॥ क्षत्रस्य योनिः । वृत्रस्वधेत् । चित्रन्देवानाम् ।
 श्वित्रऽआदित्यानाम् । सत्रस्यऽऋद्विः । लोके तत्र । स-
 चन्त यत्र पूर्वे ॥ वीङ्गाय वादूर्ध्वीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥
 १५१ ॥ एतेषां त्रयाणां द्वित्वं न प्राणिवाचकाश्चेत् ।
 नमो वीङ्गाय च । वादूर्ध्वीनसस्ते मरुयै । अपा रुद्रो मा-
 साम् । चराः किम् । समुद्राय शिशुमारान् । एतत्प्र-
 कारणं ज्ञानार्थं क्वचिदुच्चारणार्थम् । न व्यञ्जनपरस्यैक-
 स्थानेकस्य वीङ्गारणे विशेषोऽस्तीति श्रीभाष्योक्तः ॥
 स्वरोऽक्षरम् । सहायैर्व्यञ्जनै, रुतरैश्चावसितैरित्युक्तम् ।

तत्र स्वरयोर्मध्ये यत्रानेकं व्यञ्जनं तत्र किं पूर्वस्याङ्गं
 किं परस्येति निर्णयार्थमाह ॥ सँय्योगादिः पूर्वस्य ॥
 १५२ ॥ सँय्योगस्यादिवर्णः पूर्वस्याङ्गमभवति । इषेत्त्वा ।
 अत्र द्वित्वे द्वौ तकारौ । तत्र प्रथमस्तकारः पूर्वस्य द्वि-
 तीयस्तकारो वकारश्च परस्य ॥ यमश्च ॥ १५३ यमश्च
 पूर्वस्याङ्गम् । रुक्मः । अत्र ककारो यमश्च पूर्वस्याङ्गं
 मकार उत्तरस्य ॥ क्रमजं च ॥ १५४ ॥ सँय्योगादेः परस्य
 द्वित्वेन जातं व्यञ्जनं क्रमजं तच्च पूर्वस्याङ्गम् । पाश्र्व्यम् ।
 रेफः एकः शकारः पूर्वस्य द्वितीयशकारवकारयकारा
 उत्तरस्य । वष्य्याय । रेफः एकः षकारः पूर्वस्य द्वितीय-
 षकारयकारौ परस्य । बाह्व्योः । हकार एको वकारः पू-
 र्वस्य । द्वितीयो वकार उत्तरस्य । तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥
 १५५ ॥ क्रमजादुत्तरं व्यञ्जनं स्पर्शं परे पूर्वाङ्गं भवति ।
 पाण्ण्या वा । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वस्य शकारयकारौ
 परस्य । व्षर्मन् । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वाङ्गं मकारः
 पराङ्गम् । यदर्थं पूर्वाङ्गपराङ्गत्वविचारस्तदाह ॥ व्य-
 ञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १५६ ॥ यद्यञ्जनं यस्यो-
 दात्तादेः स्वरस्याङ्गं तत्तत्स्वरयुक्तं स्यात् । उक्तान्युदा-
 हरणानि । उक्तं च, स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरि-
 तएवच ॥ स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ सँ-
 य्योगपूर्वा व्यञ्जनान्ता अवसानगताः स्वरा द्विमा-

त्राः ॥ १५७ ॥ द्विमात्रा इति ह्रस्वापेक्षया किञ्चित्का-
 लाधिक्यस्योपलक्षणं न तु दीर्घत्वस्य । उक्तं च शिक्षा-
 याम् । स्वराः सँय्योगपूर्वा ये व्यञ्जनान्तास्तथान्तगाः ।
 एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा हि ते स्मृताः । १ ।
 अग्निः । तत् । जातः । तन् । उत । च । इति सामान्य-
 विकाराः ॥ स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १५८ ॥ स्वरि-
 तमक्षरं अस्ति यस्मिंस्तत्स्वरितवत्पदं वर्जयित्वा ए-
 कोदात्तं पदं स्यात् । एकः स्वरः पदे उदात्तः स्वरितो
 वा भवति । उत्सर्गोऽयम् । द्युदात्तानि तु वाचकानि
 वक्ष्यति । अवशिष्टं तु ॥ अनुदात्तम् ॥ १५९ ॥ अनुदा-
 त्तोऽस्यस्मिंस्तदनुदात्तं स्वरविशिष्टं स्यात् । सादन्यम् ।
 वीर्यम् । अनमीवाः । अनुदात्तमित्यधिकारः ॥ नो नौ
 मे मदर्थे त्रिह्यकेषु ॥ १६० ॥ नः नौ मे एतानि पदानि
 अनुदात्तानि स्युः । आनः । तन्नौ । यन्मे । त्रिह्यकेष्वि-
 ति स्पष्टार्थम् । मदर्थे इत्युत्तरार्थम् । संदेहे साहचर्यं
 नियामकमिति सर्वादेशस्यैव ग्रहणं तेन मे इत्यादेश-
 विशिष्टस्य न । रायो मे ॥ मा च ॥ १६१ ॥ मा इ-
 त्येतत्पदं अस्मदर्थे विद्यमानं अनुदात्तं स्यात् । प्रमा-
 तिर । मदर्थे किम् । मा नो मित्रः ॥ वो वान्ते त्वदर्थे ॥
 १६२ ॥ वः । वाम् । ते । इमानि पदानि युष्मदर्थे वर्तमा-
 नानि अनुदात्तानि स्युः । देवो वः । सँवाम् । मा ते ।

त्वर्थे किम् । ते नोऽअर्वन्त ॥ ॥ त्वा च ॥ १६२ ॥ इद-
मनुदात्तं स्यात् । भूताय त्वा । गन्धर्वस्त्वा ॥ पूर्ववाननु-
देशः ॥ १६३ ॥ पूर्वोक्तार्थवाचकं यत्पञ्चादुच्चारितं प-
दमनुदात्तं स्यात् । घासमस्मै । एषाङ्छण्डि । आ-
स्मिन् । पूर्ववानिति किम् । अस्मै क्षत्राय । एषाम्य-
शूनाम् । अस्मिन्त्सधस्त्ये ॥ असि ॥ १६४ ॥ इदमनु-
दात्तं स्यात् । वेदोऽसि । कृष्णोऽसि ॥ यथा गृभो भु-
वोऽग्निव्यः ॥ १६५ ॥ गृभ इत्यादित्रिभ्यो यथेति
पदमनुदात्तं स्यात् । जीवगृभो यथा । अक्षिभुवो य-
था । अग्नयो यथा । एभ्यः किम् । करद्वया ॥ गि-
र्व्यः ॥ १६६ ॥ इदमनुदात्तं स्यात् । परित्त्वा गिर्व्यः ॥
अग्ने हतेनेति च ॥ १६७ ॥ अग्ने इत्येतत्पूर्वं हतेने-
त्येतत्पदमनुदात्तम् । अग्ने हतेन । अग्ने किम् । अ-
ङ्गितो हतेन ॥ प्रचिकितश्च ॥ १६८ ॥ प्रेत्येतत्पूर्वकं
चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तम् । प्रचिकितो मनीषा ।
एनोऽपापे ॥ १६९ ॥ एन इत्येतत्पदमनुदात्तं पापेऽकि-
द्यामानं चेत् । उदेनम् ॥ मैनाम् । अण्वेनत् । अवि-
शेषात्सर्वलिङ्गं गृह्यते । अपापे किम् । एनश्चकम ॥
इह पूर्वश्च्युतम् ॥ १७० ॥ इहेत्येतत्पूर्वं च्युतमित्येत-
दनुदात्तम् । ममेदिह च्युतम् । तस्याख्यातत्वादनुदा-
त्तमाख्यातमित्यनेनानुदात्तत्वे सिद्धे विधानं ज्ञापक-

म् । शुधातो राख्यातस्य तेन नानुदात्तत्वम् । तेन
वरुण शुधोहवमित्यस्य न निघातः । इह किम् । युवा-
ना श्रुतम् ॥ मन्ये पदपूर्वठ् ० सर्वत्र ॥ १७१ ॥ पद
पूर्वस्मान्ये इत्येतदनुदात्तम् । होतारस्मान्ये । सर्वत्रेति
यहृत्तोपपदाच्चेति निषेधबाधनार्थम् । तस्मान्येयः ॥ वा
च कसुचित्त्वमस्माद्ब्रह्मस्मात्ब्रह्मर्थी अरे स्विन्निपा-
पाताश्चेत् ॥ १७२ ॥ वा इत्यादयश्चतुर्दशशब्दा अनुदा-
त्ता निपाताश्चेत् । व्वातो वा ॥ अग्निश्च ॥ इमानु कम् ।
यऽउसम्भूत्याम् । हृदया विधाश्चित् । अघायतः सम-
स्मात् । आघा ये । दधे ह गवर्मम् । हि ष्माते । पी-
यति त्वोऽनुत्त्वः । काऽई मरे । आविर्भूय्याः । अ-
जारे पिशङ्गिला । कः स्वित् । निपाताः किम् । चिद-
सि । द्रविणमष्टु यङ्कम् । अन्ये निपाता आद्युदात्ता
इति । अथो निपाता आद्युदात्तादित्युक्तत्वात् ॥
पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थे पादादौ ॥ १७३ ॥ पादादौ
अविद्यमानं पदपूर्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तमनुदात्तं स्या-
त् तत्पदमामन्त्रितं च परस्परानन्वितं । अरातिम-
ग्ने । रोदसी विष्णो । नियुङ्गिर्वीयो । तव पूरुषः ।
पदपूर्वं किम् । अग्ने व्रतपते । व्वायोऽस्मिन् ।
पूषन्तव । अनानार्थे किम् । अग्निवहि देवाः । अपा-
दादौ किम् । वृषन्तग्ने ॥ तेनानन्तरा षष्ठ्येकपदव-

त ॥ १७४ ॥ आमन्त्रितेन अर्थतो देवदत्तं सम्बद्धं प-
 ष्ठ्यन्तमेकपदवत्स्यात् । विश्वासां भुवां पते । उत्ति-
 ष्ठ ब्रह्मणस्पते । देवतः पूर्वं परञ्च । अत एव “न
 एथिवीत्यादिनिषेधः कृतः । अनन्तरं किम् । पते त्वमस्य ।
 यस्यौषधीः प्रसर्पथ । अत्र यस्येति अङ्गमङ्गमित्यनेन
 सम्बध्यते ॥ न एथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः प-
 वित्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्दृणान्दृपते सोमाग्नेः
 सोमेन्द्रस्य सोम सुवीर्यस्य सोम विश्वेषान्देवानां प्र-
 जापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने वाजस्याग्ने वरु-
 णस्यापेऽग्रस्माकम् ॥ १७५ ॥ एतानि पञ्चदश प-
 ष्ठ्यन्तानि नैकपदवत्स्युः । प्रतिरक्षन्निति किम् । अ-
 पान्नपाद्यो वः ॥ सुमङ्गल सख्यराजन्विकिरिद्भ्विलो-
 हित दरिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्करास्त्रेऽअ-
 स्त्रिकेष्वालिके शरव्ये ब्रह्मसठं शिते मरुतोऽअश्वि-
 ना यव्येगव्ये द्यावाएथिवीऽउरोऽअग्ना ३ इपत्नीव-
 क्षाजो ३ नृशाची ३ न्मीदुष्टम शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे
 वसुपते वसुदावन् ॥ १७६ ॥ एतान्येकोनविंशदा-
 मन्त्रितानि नानुदात्तानि । अत्र यानि अपूर्वाणि पा-
 दादीनि वा तेषामनुदात्तत्वाभावः सिद्ध एव । अन्ये-
 षामनेन निषेधः ॥ इडोत्तराणि नव खानोत्तराणि
 षडगन्युत्तराणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेक-

ठं० सिनीवाल्यातरं च प्रजापतये ब्रह्मन्निति ॥
 १७७ ॥ इडशब्दादुत्तराणि नव । खानशब्दादुत्तरा-
 णि षट् । अग्निशब्दादुत्तराणि चत्वारि । भगशब्दा-
 दुत्तराणि चत्वारि । इन्द्रशब्दादुत्तरमेकं । सिनीवालि-
 शब्दादुत्तरमेकं, प्रजापतये शब्दादुत्तरे ब्रह्मन्निति ।
 एतानि षड्विंशतिरामन्वितानि नानुदात्तानि स्युः ।
 इडे । रन्ते । हव्ये । कामये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति ।
 सरस्वति । महि । विश्वस्रुति । खान । भ्राज । अ-
 ह्वारे । वम्भारे । हस्त । सुहस्त । कृशानो । अ-
 गने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । भग । प्रणेतः ।
 भग । सत्यराधः । । भग । इन्द्र । गोमन् । सिनी-
 वालि । पृथुष्टुके । प्रजापतये । ब्रह्मन् ॥ भूतिराद्युदा-
 त्तम् ॥ १७८ ॥ अथाद्युदात्ताधिकारः । भूतिरित्येत-
 दाद्युदात्तं स्यात् । भूतिश्च मे । नमो भूत्यै येदम् ॥ कदा
 नरिष्येम पूर्वम् ॥ १७९ ॥ नरिष्येमेत्येतत्पूर्वं कदा आद्यु-
 दात्तं स्यात् । नरिष्येम कदाचन । नरिष्येम किम् । क-
 दाचन स्तरीः ॥ आमन्वितं च ॥ १८० ॥ सम्बोधनविभक्त्य-
 न्तमाद्युदात्तम् । अगने गृहपते ॥ “तेनानन्तरेत्येकप-
 दातिदेशात् ऊर्जो नपादित्यत्र ऊर्जः शब्द आद्यु-
 दात्तः । वसुत ऊर्जः शब्दस्तु अन्तोदात्तः । ऊर्जो
 नपातम् । “पदपूर्वमिति तु एतस्यापवादः । तस्याप्रा-

तिर्निषेधविषयश्चात्रोदाहरणम् ॥ कृष्णो मृगसंख्यो-
 गो ॥ १८१ ॥ कृष्णशब्द आद्युदात्तः स्यात् । पशुवा-
 चकस्य विशेषणं न चेत् । कृष्णोऽसि । कृष्णो रात्र्यै ।
 अमृतेति किम् । आ कृष्णः । अत्र श्वेतस्य कृष्णइ-
 ति विशेषणम् ॥ व्ययवाँश्चान्तः ॥ १८२ ॥ विकारवा-
 नन्तःशब्द आद्युदात्तः स्यात् । परोऽन्तः । व्ययवाङ्कि-
 म् । अन्तर्गृह्णति । अग्रमव्ययम् अतो वचनादिहृतो वि-
 कारो न ॥ परः प्रधाने ॥ १८३ ॥ अयमाद्युदात्तः प्रधान-
 वाचकश्चेत् । जातः परोऽग्रन्यः । प्रधाने किम् । परो दि-
 वा । अत्र परशब्दोऽन्यवचनः ॥ मात्रा च परिमाणे ॥ १८४ ॥
 मात्राशब्द आद्युदात्तः परिमाणवाचकश्चेत् । कस्य मा-
 त्रा । परिमाणे किम् । विभूस्मात्रा । इदं मातृशब्दस्य
 तृतीयैकवचनम् ॥ दक्षिणाच ॥ १८५ ॥ अयमाद्युदात्तः ।
 दक्षिणामातोह ॥ न दशविश्वकर्मानिषद्येन्द्रस्य पातु स-
 दः सदभ्येषु ॥ १८६ ॥ दशेत्यादिसप्तसु दक्षिणाशब्द आ-
 द्युदात्तो न । निषद्यादिषु त्रिषु अव्यवहितस्यासम्भवे-
 ऽपि निषेधो भवत्येव । तस्मिन्निति वर्णसप्तमीनिर्हे-
 शविषयं “प्रदे चेति ज्ञापकात् । दक्षिणा दश । द-
 क्षिणा विश्वकर्मा । दक्षिणतो निषद्वय । दक्षिणतऽइ-
 न्द्रस्य । दक्षिणतः पातु ॥ तस्मिन्नादि”ष्विति पुंवङ्गावः ।
 अत्र दीर्घान्ताभावात्पूर्वसूत्रस्थाप्राप्तौ निषेधो ज्ञा-

प्रकः । यत्किञ्चिदवयवभेदेऽपि कार्यं प्रवर्तत एवे-
 ति । अतएव “एनोऽपापे” इति अस्त्रेणदित्यत्र भव-
 त्येव । दक्षिणासदः । दक्षिणासद्व्ययः ॥ कर्णः स्वाङ्गे ॥
 १८७ ॥ कर्णशब्दश्चाद्युदात्तः स्वाङ्गवाचकश्चेत् । क-
 र्णो ते दनी । स्वाङ्गे किम् । कर्णो गर्हभः ॥ महो
 नपुठं० सके ॥ १८८ ॥ मह इत्येतदाद्युदात्तं नपुंस-
 कलिङ्गं चेत् । महस्त्य । महश्च मे । नपुंसके किम् ।
 महोऽअग्नेः । अयं पुंस्लिङ्गः । अवश्च ॥ १८९ ॥ अयं
 चाद्युदात्तो नपुंसकश्चेत् । तव श्ववः । नपुंसके कि-
 म् । अवश्च मे । अयं पुंसि ॥ अन्धो वीर्य्ये ॥ १९० ॥
 अन्धशब्दश्चाद्युदात्तो वीर्य्यवाचकश्चेत् । अन्धस्त्य । वी-
 र्य्ये किम् । अन्धन्तमः । अत्रान्धशब्दो निविडार्थः ॥ ए-
 ता वर्णे ॥ १९१ ॥ अथमाद्युदात्तो वर्णवाचकश्चेत् ।
 एताऽऐन्द्राग्नाः । एताश्चित्राः । वर्णे किम् । एता
 मे ॥ रोहितश्च केवलः ॥ १९२ ॥ केवलरोहितशब्द-
 श्चाद्युदात्तः । रोहितो धूम्ररोहितः । केवलः किम् ।
 धूम्ररोहितः ॥ यन्त्रीराट् ॥ १९३ ॥ यन्त्रीशब्दश्चाद्यु-
 दात्तो राट्शब्दपरश्चेत् । यन्त्री राट् । राट् किम् ।
 यन्त्र्यसि ॥ ओषधीरनामन्विते ॥ १९४ ॥ अनामन्वि-
 तओषधीशब्दश्चाद्युदात्तः । याऽओषधीः । अनाम-
 न्वितइति किम् । यस्यौषधीः ॥ सर्व्वविश्वमानुषाशा

स्वाहा वाजः पयो नमः ॥ १६५ ॥ सर्वादृष्टशब्दा
 आद्युदात्ताः । सर्व्वय्यत् । यत्र विश्वम् । घर्षमानु-
 षः । विश्वा ऽआशाः । स्वाहा यज्ञम् । वाजश्च मे ।
 पयः पृथिव्याम् । नमः प्रसीय ॥ असि शिवासुषदा
 पयस्वतीयत्ते मधुमतीर्व्वर्चस्वानोजिष्टम्वाजिष्टशु-
 ण्मिणी भद्रद्रवाचच्याय वन्द्यो मेढ्यो यम आ-
 दित्यस्त्रितः सोमेन स्वसेत्येतेषु ॥ १६६ ॥ शिवादि-
 शु सप्तदशसु असिशब्द आद्युदात्तः स्यात् । असि शिवा ।
 असि यत्ते । भागोऽसि । मधुमतीर्न्तः । असि व्वर्चस्वान-
 हम् । अस्योजिष्टोऽहम् । असि म्वाजिष्टोऽहम् ।
 असि शुष्मिणी । असि भद्रद्रवाचच्याय । असि व्व-
 न्दशश्च । असि मेढ्यश्च । असि यमः । अस्यादित्यः ।
 असि त्रितः । असि सोमेन । असि स्वसा अत्र “स-
 न्निवृष्टविप्रकृष्टयोरि”त्यनेन व्यवहितस्य असि स्यो-
 नेत्यसिशब्दस्य सुषदाशब्दपरत्वेऽपि आद्युदात्तत्वं ।
 न पयस्वती सहचरितत्वात्सुषदा चासिति सुषदा श-
 ब्दस्य आद्युदात्तत्वनिमित्तत्वं । तेनासहचरितस्य
 स्योनासि सुषदासि ॥ धनदारत्नधाभ्यां च ॥ १६७ ॥
 आभ्यां च परोऽसि शब्द आद्युदात्तः । धनदाऽअसि ।
 रत्नधाऽअसि ॥ रायोऽपोषे ॥ १६८ ॥ रायइत्येतत्प-
 दमाद्युदात्तं स्यात्पोषशब्दः परो न चेत् । रायो मे ।

तोतो रायः । अप्रोषे किम् । रायस्प्रोषम् ॥ न भा-
 गमीभिषयोः ॥ १६६ ॥ एतयोः परयो रायइत्येतदा-
 द्युदात्तन् । रायो भागम् । रायऽईभिषे ॥ त्रिधा
 बद्धहितयोः ॥ २०० ॥ एतयोस्त्रिधाशब्द आद्युदात्तः ।
 त्रिधा बद्धः । त्रिधा हितम् ॥ सुकृतं भूते ॥ २०१ ॥
 सुकृतपदमाद्युदात्तं भूतकालवाचकं चेत् । पृथुः सु-
 कृतः । भूते किम् ॥ सुकृतं च मे । अयं पुण्यवाच-
 कः ॥ द्विरुदात्तानि ॥ २०२ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ बृ-
 हस्पतिर्वनस्पतिर्नराशठ० सखनूनपत्रे तनूनपान्तत्तो-
 षासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क्रतू दक्षा-
 भ्यामेतवाऽअन्वेतवा इति च ॥ २०३ ॥ चकारादुत्तरस्व-
 चादनामन्वितानीत्यपकृष्यते । अनामन्वितानि बृह-
 स्पतिरित्यादिद्वादशपदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति ।
 अनामन्वितानि किम् । तनूनपात्यथः । बृहस्पतेऽ-
 अति । अतस्पते वीड्ङ्ङः । द्यावापृथिवीऽउरो ॥
 देवताद्वन्द्वानि चामन्वितानि ॥ २०४ ॥ आमन्वि-
 तानि वर्जयित्वा देवताद्वन्द्ववाचकानि पदानि द्विरुदा-
 त्तानि । अग्नीषोमौ । मित्रावरुणौ । देवतेति कि-
 म् । दीक्षातपसोः । अनामन्वितानि किम् । धेनुमि-
 चावरुणा ॥ इन्द्राबृहस्पतीभ्यामिन्द्राबृहस्पती इति
 त्रीणि ॥ २०५ ॥ अनयोः शब्दयोस्त्रोण्यक्षराण्युदा-

तानि स्युः । इन्द्रावृहस्पतिभ्यान्वा देवाव्यम् । इन्द्रावृहस्पतीऽजकथ्याम् ॥ सर्वमग्ना ३ इ लाजी-
उक्ताचीनिति त्रिमात्राणिच ॥ २०३ ॥ अग्ना इत्या-
दिपदत्रयं सर्वमुदात्तं स्यात् । त्रिमात्रोऽस्ति येषु
तानि त्रिमात्राणि त्रिमात्रस्वरविशिष्टानि निपात्यन्ते ।
अग्ना ३इ । लाजी ३न् । शाची ३न् ॥ प्रणवश्च ॥ २०४ ॥
अयंच सर्वोदात्तस्त्रिमात्रश्च स्यात् । मादयन्तामो ३
म्प्रतिष्ठ ॥ ओं ३क्रतो ॥ विवेशा ३इति चानुदात्त-
म् ॥ २०५ ॥ उत्तरम्पूर्वं इत्युत्तरसूत्राभ्यामपकृष्यते ।
अवसाने विद्यमानमनुदात्तं विवेशा ३इति पूर्वं त्रिमा-
त्रस्वरविशिष्टं निपात्यते । विश्वम्भुवनमाविवेशा ३ ।
उत्तरं किम् । आविवेश कान्यन्तः । अनुदात्तं कि-
म् । येषु विश्वम्भुवनमाविवेश । हिरण्यगर्भोऽइत्य-
ध्याये विवेशपदस्य चतुर्वारमेकस्मिन्दर्भे पठितत्वात्पू-
र्वत्वस्य सापेक्षत्वात्तदध्यायस्थस्यैव स्तुतत्वम् । तेनान्य-
त्र अवरं २ ॥ ॥ आविवेश । अभिसंविवेशेत्यादौ न ॥
आसीदितिचोत्तरंविचारे ॥ २०६ ॥ विचारे वर्त्त-
मानमवसानस्थं आसीदितिपदमनुदात्तविशिष्टं नि-
पात्यते । उपरि खिदासीत् । विचारे किम् । खि-
त्कथाऽसीत् ॥ पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ २०७ ॥ विचारे
वर्त्तमानं पूर्वमन्त्वमध्यस्थमासीदितिपदमन्तोदात्तं स्या-

त् । त्रिमात्रं च निपात्यते । अधः खिदासीत् ।
 विचारे किम् । का खिदासीत् । अन्तोदात्तमित्यधि-
 कारः ॥ इन्द्रञ्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ २०८ ॥
 पूषादिषु त्रिषु उत्तरपदभूतेषु इन्द्रसोमपूर्वपदकं
 इन्द्रमन्तोदात्तं स्यात् । इन्द्रापूष्णोः । इन्द्राग्नी तम-
 म् । इन्द्रवायुभ्याम् । सौमापौष्णः ॥ अग्निश्चे-
 न्द्रे ॥ २०९ ॥ इन्द्रशब्दे उत्तरपदे सति अग्निपूर्वो द्व-
 ङ्दोऽन्तोदात्तः स्यात् । ऋक्क्वसामयोः शिल्प्ये ॥ यतो
 गतौ ॥ २१० ॥ यतइत्येतत्पदमन्तोदात्तं स्याद्गत्यर्थकं
 चेत् । स्वर्यतो धिया । गतौ किम् । यतो जातः
 प्रजापतिः ॥ पायोर्विशः ॥ २११ ॥ पायुशब्दाद्विश-
 इत्ययमन्तोदात्तः । पायुर्विशः ॥ पायोः किम् । दैवीर्वि-
 शः ॥ आयुरर्यमोर्वश्यस्त्रिभ्यः ॥ २१२ ॥ अर्यमादि-
 ब्यस्त्रिभ्यः पर आयुःशब्दोऽन्तोदात्तः । अर्यमायुः ।
 उर्वश्यायुः । विधानसामर्थ्याद्यवधानेऽपि । कृष्णम-
 स्ति । आयोद्वा । एभ्यः किम् । आयुर्मै ॥ अस्य
 रोचनासौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो दिवः कोऽह-
 न्वमर्ही व्यऽईशऽईशानेभ्यः ॥ २१३ ॥ रोचनादि-
 द्वादशभ्यः परोऽस्य शब्दोऽन्तोदात्तः । रोचनाऽस्य ।
 असावस्य पिता । बोधा मेऽअस्य । तमसरम्पारमस्य ।
 पुरऽएतारोऽअस्य । दिवोऽअस्य षट्ठम् । कोऽअस्य ।

वेराहमस्य । त्वमस्य यन्ता । महीमस्य स्तोत्रे, यऽईशे-
 ऽअस्य । ईशानमस्य ॥ प्रत्नाय्यज्ञस्य हविषः पाही-
 त्पातं मदध्वो यजमानस्य होतुरजरासो लोकेषु
 च ॥ २१४ ॥ प्रत्नामित्यादौकादशसु अस्थेत्यन्तो-
 दात्तं स्यात् । अस्य प्रत्नाम् । अस्य यज्ञस्योद्वचः ।
 अस्य हविषस्तमना । सुमनाऽअस्य पाहि । अस्थेदिन्द्रो
 वादधे । अस्य यन्ता । अस्य मदध्वः पिवत । अस्य
 यजमानस्य । अस्य होतुः प्रदिशि । अस्याजरासः ।
 अस्य लोकः सुतावतः । अनुदात्तमन्यत् ॥ २१५ ॥
 उक्तान्यं यदस्थेतिपदमनुदात्तम् । कत्यस्य विष्टाः । प्रड-
 स्य विष्टाः ॥ अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत् ॥ २१६ ॥
 तिङन्तमामन्वितवत्पदं पूर्वमपादादौ विद्यमानं पर-
 स्परान्वितार्थकं चेदनुदात्तम् । पशून्पाहि । हव्य-
 ठे० रक्ष । पदपूर्वकिम् । व्यन्तु व्ययः । विदेदग्निः ।
 अपादादौ किम् । अरातीः सहस्र । परस्परान्विता-
 र्थकं किम् । विष्टस्यो पाहि । पाहि यज्ञम् ॥ परो-
 पावप्रतिपर्यङ्गव्यत्यध्याङ्प्रसन्निर्हृन्निविस्त्रभि ॥
 २१७ ॥ परा । उप । अक् । प्रति । परि । अनु । अपि ।
 अति । अधि । आङ् । प्र । सम् । निर् । दुर् । उत् ।
 नि । वि । सु । अभि । एते विंशतिरूपसर्गाः । तथा
 चोक्तम् । विंशतेरूपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरानव । आ-

द्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तमभिस्त्वयम् । १ । उप-
 सर्गउपसर्गे ॥ २१८ ॥ उपसर्ग उपसर्गे परेऽनुदात्तः । स-
 म्प्रच्यवद्धम् । सम्प्रयात ॥ आम्वेडिते चोत्त-
 रः ॥ २१९ ॥ द्विरुच्चारणे पर उपसर्गोऽनुदात्तः ।
 प्रप्र यज्ञपतिम् । सठं०समित् ॥ कदाख्यातयोश्चो-
 दात्तयोः ॥ २२० ॥ उदात्तोऽस्ति ययोर्ददात्तवति क-
 दन्ते उदात्तवत्याख्याते परेऽपसर्गोऽनुदात्तः । विभ्रा-
 जमानः । सम्भरन्ति । उदात्तयोः किम् । उत्पुना-
 मि । अवधूतम् ॥ नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्ध्येऽकृ-
 ति ॥ २२१ ॥ अभिरेकाक्षरश्चोपसर्गः स्वरात्मके उ-
 पसर्गेण सन्धिमति कृदन्तभिन्ने परेऽनुदात्तो न स्या-
 त् । अस्यादधामि । अभ्यषिञ्चन् । व्याकरोत् ।
 न्यसीदत्पिता नः । व्यदधुः । अकृति किम् । एज्या-
 ऽदृषः ॥ आपूतजातयोः ॥ २२२ ॥ आद्रत्ययमुपसर्गः
 पूतजातयोः परयोरनुदात्तो न स्यात् । आपूतः । आ-
 जातः ॥ अधि नि प्र प्रति श्रितात्रिणं प्रभानवः पच-
 तेषु ॥ २२३ ॥ अधीत्यादयश्चत्वारो यथासङ्ख्ये श्रि-
 तादिषु चतुर्षु नानुदात्ताः । अधिश्रिताः । विश्व-
 न्यविणम् । प्रभानवः सिस्वते । प्रतिपचता गृभीषत ॥
 उज्जिषमावर्ततेऽपानीफणत्सठं० सनिष्यदत्संव्यतंप्रया-
 णाठं० सञ्चरन्तठं० सठं० रभद्धं प्रसितिं विवक्रमस्वे-

त्येष्वनु ॥ २२४ ॥ उज्जेषमित्यादिदशसु अनुरनुदा-
रतो न । अनूजेषम् । अन्वावर्त्ते । अन्वापनीफ-
णत् । अनुसर्ठ० सनिष्ठ्यदत् । अनुसँवतम् ॥ अनुप्प्र-
याणम् । अनुसञ्चरन्तम् । अनुसर्ठ० रभइम् । अ-
नुप्प्रसितिम् । अनुविक्रमस्व ॥ ओप्प्रोदात्ते ॥ २२५ ॥
आ । उप । एतौ उदात्ते प्रशब्दे नानुदात्तौ भवतः ।
आप्प्रयच्छ । उपप्रागात् ॥ अभि प्रेक्षु परम्प्रयातप्प्र-
त्यातनुष्वासुषाव ॥ २२६ ॥ अभिप्रेहीत्यादि चत्वारि
निपात्यन्ते । प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ २२७ ॥
नानुदात्तम् । पिबन्तु मदन्तु वयन्तु ॥ उदात्तोऽस्ति
यस्मिन्नुदात्तवतः आसन्वितात्परमाख्यातन्नानुदा-
त्तम् । अग्नि पवस्व । होतव्यंज । एकान्तराद-
पि ॥ २२८ ॥ एकपदान्तरितादपि उदात्तवतआ-
सन्वितात्परमाख्यातन्नानुदात्तम् । ब्रह्मन्तश्चम्भ-
न्तस्यामि । अपिशब्दात्क्वचिदनुदात्तम् । इन्द्राया-
हि । एतन्निर्णये सम्प्रदायएव शरणम् ॥ यदुत्तोपप-
दाच्च ॥ २२९ ॥ च अप्यर्थे । यदा यच्छब्देन वृत्तं स-
म्पादितं यत् यदि यतः यत्र यथा ये इत्यादि सर्ववि-
भक्त्य तं यदुत्तं तदुपपदं अर्थतः सम्बद्धं येन पदेन
तस्मादपि परमाख्य तन्नानुदात्तम् । अपिना यदुत्ता-
दपि । यमाज्ज । यत्रऽष्टमयो जग्मु । यतो जातो

ऽअरोचथाः । यथा समुद्रद्वऽएजति । यऽउपरासऽ-
 द्वयुः । दूरस्थस्यापि अर्थतः सम्बन्धो ग्राह्यः । तथा चो-
 क्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ॥
 अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्येन कारणम् ॥ १ ॥
 हे शब्द ॥ २३० ॥ हिशब्दादुत्तरमाख्यातन्नानुदात्त-
 म् ॥ आपोहिष्ट ॥ उत्तरेऽपि ॥ २३१ ॥ हिशब्दे
 परे चाख्यातन्नानुदात्तम् । वामुशन्ति हि ॥ ने-
 त् ॥ २३२ ॥ अस्मान्निपातसमुदायात्परमाख्यातं
 नानुदात्तम् ॥ नेत्त्वदपचेतयातै ॥ समनसस्कर-
 त् ॥ २३३ ॥ समनसइत्यस्मात्परं करदित्याख्यातं
 नानुदात्तम् । असपत्नाः समनसस्करत् ॥ द्वयोः
 पूर्वं समुच्चये ॥ २३४ ॥ द्वयोराख्यातयोः समुच्चये
 वर्तमानयोः पूर्वन्नानुदात्तम् । शर्म च सत्यो वर्म च
 सत्यः । शञ्च वचव परिच वचव । समुच्चये किम् । तन्त-
 मिद्वतं वज्ज्जेण तन्तमिद्वतम् ॥ इति प्रकृतिस्वराः ॥ अर्थः
 पदम् ॥ २३५ ॥ अर्थोऽस्ति यस्मिन्नर्थवाचकः । अक्षर-
 समुदायोऽक्षरं वा पदं स्यात् । एषः । सः । तत् ।
 उत । त्वा । आ । अवतु ॥ तच्चतुर्धा ॥ २३६ ॥ त-
 त्पदं चतुः प्रकारं स्यात् । उक्तं च । क्रियावाचकमाख्यात-
 मुपसर्गो विशेषकत् ॥ सत्त्वाभिधायकन्नाम निपाताः
 प्रादपूरणाः ॥ २३७ ॥ अपयतु । पाहि । इत्याद्याख्यात-

म् । परा । उप । इत्यादयो विंशतिरुपसर्गाः । देवः ।
 सविता । इत्यादीनि नामानि । वा च उतेत्यादयो
 निपाताः ॥ पदविच्छेदोऽसंठं हितः ॥ २३८ ॥ पदे
 पदे विच्छेदो विलम्बेनोच्चारणं असंहितः । न संहिता
 यस्मिन्तः पदपाठः । धिसञ्ज्ञकेषु विसर्गस्य लोपाद्वि-
 सर्गान्तस्वरान्तत्वनिर्णयार्थं सन्दिग्धानि लिख्यन्ते ।
 विवश्वाजदजयस्मृधः । विवश्वा विवराजति । इति
 पदद्वये ऊष्मान्तं ऊष्मा विसर्गः । अन्यत्र स्वरान्तम् ।
 विश्वा रूपाणि ॥ २३९ ॥ पृथिव्यापदं मन्थीत्यस्मिन्तस्वरा-
 न्तमन्यत्रोष्मान्तम् । इमापदं विवश्वा । वः । ब्रह्म हरी युक्ता
 जजान नु कम् । इति सप्तसु स्वरान्तम् । अन्यत्रोष्मान्तम् ।
 इमा रुद्रायेत्यादि । व्विष्णो बभूव नासत्या भिषजा न
 आबोठं या देवा हविषा नो षडातः । नोऽअच्छ विव-
 सुञ्चइत्येतेषु दशसु तादृति स्वरान्तमन्यत्रोष्मान्तम् ।
 ताः । नः । हिन्वन्तु । हविर्हम्पत्योः साध्यादा इति य-
 थासङ्ख्यं स्वरान्ते अन्यत्र विसर्गान्ते । आशीर्द्वाः ।
 व्वसुभिः ॥ २४० ॥ व्वरिवो व्वदंयुवमित्यनयोर्धिषण्यास्व-
 रान्तमन्यत्र विसर्गान्ते । ऊचिषे । धिषण्याये ॥ मर्त्तो व्वुरी-
 त मर्त्तेष्वगिनः प्रतोमर्त्तस्ते मर्त्तइति च ॥ २४१ ॥ एते-
 षु चतुर्षु मर्त्तशब्दोऽयकारः । अन्यत्र मर्त्तर्त्यः ॥ क्रमो-
 क्तावृत्तिः पदेषु ॥ २४२ ॥ क्रमप्रकरणे उक्ता आवृत्तिः

पदपाडे स्यादवसानवर्जम् ॥ तद्यथा ॥ पूर्वस्थोत्तरसठं
 हितस्य ॥ २४३ ॥ स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ २४४
 अन्तःपदशीर्षी भावे ॥ २४५ ॥ विनामे ॥ २४६ ॥ प्रगृह्ये ॥
 २४७ ॥ रिफिते निरुक्ते ॥ २४८ ॥ तत्रावग्रहवतः पदस्य
 स्थितोपस्थितं स्यात् । ये विधयः स्थितोपस्थितो वेष्टने
 न भवन्ति ते तत्प्रकरणे एव दर्शिताः । कुत्राव-
 ग्रहः कर्त्तव्यस्तदाह ॥ समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमका-
 लः ॥ २४९ ॥ समासइत्यधिकारः । समासेऽवग्रहो
 ह्रस्वसमकालः एकमात्राकालो विरामः स्यात् । स च
 चर्चायां प्रदर्शनीयः सम्प्रदायात् । अन्तःपाश्र्व्यमित्य-
 न्तः । पाश्र्व्यम् । अनुरूपमित्यनु । रूपम् । व्रतपतऽइ-
 ति व्रत । पते । पुरोगाऽइति पुरः । गाः । मणिवा-
 लऽइति मणि । मालः । ऋक्क्सामाभ्यामित्यृक् । सा-
 माभ्याम् । अवग्रहइत्यधिकारः ॥ तरतमयोश्चातिश-
 येऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥ २५० ॥ समासाभावादारम्भः ।
 अतिशये विद्यमानयोस्तरतमयोरवग्रहः स्यात् । द-
 क्षिणशब्दः प्रतियोगी न चेत् । पूर्णतरमिति पूर्ण ।
 तरम् । प्रप्रितममिति प्रप्रि । तमम् । अदक्षिणेत्यादि
 किम् । द्यावापृथिव्योर्हृदिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामु-
 त्तरमित्यत्रोत्तरमित्येव । अतिशये किम् । कारोत्तरः ॥
 वीतमहूतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधातमाः पू-

र्वण ॥ ३५१ ॥ एते शब्दाः पूर्वेणावगृह्यन्ते । देववी-
तममिति देव । व्योतमम् । देवहृतममिति देव ।
हृतमम् । सुहृतममिति सु । हृतमम् । सुगोपातमऽ-
इति सु । गोपातमम् । सुधातमऽइति सु । धातमः ॥
सर्पदेवजनेव्यश्च ॥ ३५२ ॥ इदं च पूर्वेणावगृह्य-
ते । सर्पदेवजनेव्यऽइति सर्प । देवजनेव्यः ॥
तूणवद्धममुत्तरेण ॥ ३५३ ॥ इदमुत्तरेणावगृ-
ह्यते । तूणवद्धममिति तूणव । धमम् ॥
रायस्पोषदे विजावेति च ॥ ३५४ ॥ इमे चोत्तरेणा-
वगृह्यते । रायस्पोषदऽइति रायस्पोष । दे । विजा
वेति विजा । वा ॥ वज्रप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥
३५५ ॥ वज्रपदसमासे पाश्चात्कालिकेन पदेनावग्र-
हः स्यात् । प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । सुप्रजाऽइ-
ति सु । प्रजाः ॥ तद्वद्वति तद्विते न्यायसं-हितं चेत् ॥
३५६ ॥ वतीति तन्वेण द्विरुच्चारितं तदस्ति यस्मिन्त्सः
तस्मिन्मत्त्वर्थे विद्यमाने तद्विते वति प्रत्यये च परेऽव-
ग्रहः स्यात् । शास्त्रोक्तसन्धिमत्पदं चेत् । मधुमदिति
मधु । मत् । सँव्वतमिति सम् । व्वतम् । न्यायसंहितमिति
किम् । मरुत्वान् । अत्र "सर्गोऽपञ्चम" इति तृतीयः
शास्त्रसिद्धोपि न कृतः । अतो न भवति ॥ शास्त्रवन्ना-
तातिषु च ॥ ३५७ ॥ शम्भुत्यादिषु चतुर्थवग्रहः स्या-

त् । ऋतुशऽइत्यृत् । शः । अमृतत्वमित्यमृत
 तत्वम् । देववेति देव । वा । ज्येष्ठतातिमिति
 ज्येष्ठ । तातिम् ॥ धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ ३५८ ॥
 धातुसञ्ज्ञानिमित्तभूतो यकारः कृजादिः स्वरपूर्वे त-
 स्मिन्परेऽवग्रहः स्यात् । वृषयमाणऽइति वृष । यमा-
 णः । धात्वर्थे किम् । जायमानः ॥ वाँसौ च भूत-
 काले स्वरेण ह्रस्वादनुषि ॥ ३५९ ॥ स्वरेण तृतीया
 पञ्चम्यर्थे । ह्रस्वस्वरात्परभूते वांसशब्दे भूतकालार्थे
 परेऽवग्रहः स्यात् उपरूपो न चेत् । यक्षिवाँसऽइति
 यक्षि । वाँसः । सस्रवाँसऽइति सस्र । वाँसः । स्व-
 रेण किम् । चिकित्वान् । ह्रस्वात्किम् । अन्यशाखी-
 यम् । जिगीवाँसः । भूतकाले किम् । सुविद्वद्वाँसऽ-
 इति सु । विद्वद्वाँसः । अनुषि किम् । तस्युषः ॥
 प्रत्नपूर्वविश्वेमर्तुव्यस्त्या ॥ ३६० ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः
 स्याप्रत्ययेऽवग्रहः स्यात् । प्रत्नयेति प्रत्न । या । पूर्वयेति
 पूर्व । या । विश्वयेति विश्व । या । दूमयेतीम ।
 या । ऋतुयेत्यृत् । या ॥ ह्रस्वव्यञ्जनाभ्याम्भकारादौ
 विभक्तिप्रत्यये ॥ ३६१ ॥ ह्रस्वाद्यञ्जनाच्च परे भका
 रादौ विभक्तिसञ्ज्ञे प्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् । अ-
 ग्निभिरित्यग्नि । भिः । धावद्भ्यऽइति धावत् ।
 भ्यः । तच्चम्भ्यऽइति । तच्च । भ्यः । समिद्विद्विरिति

समित् । मिः । ह्रस्वेत्योदिकिम् । व्रातेभ्यः ।
 प्रत्नीभ्यः । विभक्तीति किम् । गर्हभः । स्थिति चान-
 तौ ॥ ३६२ ॥ ह्रस्वञ्चानाभ्यामकृतप्रत्ये सुइति
 विभक्तिप्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् ह्रस्विति ह्रत् ।
 सु । अण्स्वत्यप् । सु । धामस्थिति धाम । सु । अन-
 तौ किम् । अग्निषु । स्तुषु । विभक्तीति किम् ।
 असुम् । ह्रस्वेति किम् । यासु । वर्णसङ्ख्येऽन्यत-
 रतः ॥ ३६३ ॥ समासइति मण्डूकमुतिन्याये-
 नानुवर्तते मध्ये त्वसम्भवान्न सम्बध्यते । वर्णवाच-
 के मङ्ख्यावाचके च समासे विकल्पेनावग्रहः स्यात् ।
 धूमन्रोहितइति धूमन् । रोहितः । पञ्चदशेति प-
 ञ्च, दश । त्रयोदशेति त्रयः । दश । विभाषितत्वात् ।
 त्रिनवत्रयस्त्रिंशविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । अत्र
 न । व्यवस्थितविकल्पः । सम्प्रदायानुसारेण पठनी-
 यम् ॥ अनुदात्तोपसर्गो चाख्याते ॥ ३६४ ॥ अनुदा-
 त्ते उपसर्ग आख्यातपरेऽवग्रहः स्यात् । उपधावती-
 त्युप । धावति । सम्भरन्तीति सम् । भरन्ति ॥ गिरि-
 त्रययोः ॥ ३६५ ॥ गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रययोः पर-
 योः । गिरिणेति गिरि । श । गिरिनेति गिरि । च ॥ इ-
 वकाराम्बेडितायनेषु ॥ ३६६ ॥ इवकारादिषु चतुर्ष्व-
 ग्रहः स्यात् । सुचीवेति सुचि । इव । व्यष्ट्कारे-

भिरिति वषट् । कारेभिः । सठ्०समिति सम् । स-
 म् । प्रायनायेति प्र । अयनाय ॥ एकात्ममी-
 ची ॥ ३६७ ॥ एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्य-
 ते । एकम् । समीचीऽइति सम् । ईची । एकात्कि-
 म् । समीचीऽइति समीची । उरसा ॥ त्वायवः शय्यो-
 र्वह्निर्द्वाऽस्मयुष्मृन्मयीऽसुम्नयाशुया साधुया धृ-
 ष्णुया विशालमनुया ॥ ३६८ ॥ एतान्येकादशप-
 दानि सावग्रहाणि स्युः । त्वायवऽइति त्वा । य-
 वः । शय्योरिति शम् । योः । बहिर्द्वेति बहिः । धा ।
 अस्मयुमित्यस्म । युम् । मृन्मयीमिति मृत् । म-
 यीम् । सुम्नयेति सुम्न । या । आशुयेत्याशु । या ।
 साधुयेति साधु । या । धृष्णुयेति धृष्णु । या । वि-
 शालमिति वि । शालम् । अनुयेत्यनु । या ॥ मृगयु-
 सुभयादतोऽपामार्गकिम्पुरुषमिति च ॥ ३६९ ॥
 एतानि चत्वारि पदान्यवगृह्यन्ते । मृगयुमिति मृ-
 ग । युम् । उभयदतऽइत्युभय दतः । अपमार्गेत्यप ।
 मार्गे । किम्पुरुषमिति किम् । पुरुषम् ॥ अधीवा-
 समित्येके ॥ ३७० ॥ एकशब्दो मुख्यार्थः । एतत्सा-
 वग्रहं स्यात् । अधिवासमित्यधि । वारम् ॥ प्रति-
 षेधे नावग्रहः ॥ ३७१ ॥ प्रतिषेधवाचिनि पूर्वपदे-
 ऽग्रहो न स्यात् । अनसा । अनिरा । उत्तरेण चा-

कारेण ॥ ३७२ ॥ प्रतिषेधवाचिनः परेणाकारेणा
वग्रहो न स्यात् । अनातताय । अनाष्टष्ठ्याः ॥ द्वापू-
र्व्व ॥ ३७३ ॥ दाइतिपूर्व्वम्पदं नावगृह्यते । दादश ॥
सङ्ख्या पूर्व्वश्चा धा ॥ ३७४ ॥ सङ्ख्यावाचकपूर्व्व-
पदं धाइत्येवस्मिन्परे नावगृह्यते । त्रिधा । रूप-
धा । कतिधा ॥ द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्व्व-
पदानि ॥ ३७५ ॥ स्वरान्तपूर्व्वपदमेषां तानि द्विवच-
नान्तानि नावगृह्यन्ते । मित्रावरुणाभ्याम् । अ-
ग्निषोमौ । स्वरान्तेत्यादि किम् । ऋक्सामयोरित्यु-
क् । सामयोः ॥ तद्विधते चैकाक्षरद्वयावनिहि-
ते ॥ ३७६ ॥ तद्विते सत्येकाक्षरस्य पूर्व्वपदस्य दृढौ
उत्तरपदे नाव्यर्वाहितायामवग्रहो न स्यात् । सौभा-
ग्यम् ॥ वैस्तुभेनेति वै । स्तुभेन । अनिहिते किम् । सा-
म्नाउज्यमिति साम् । राउज्यम् । एकाक्षरे कि-
म् । आनुस्तुभमित्यानु । स्तुभम् ॥ अञ्चतिसहत्योः
कल्लोपे ॥ ३७७ ॥ कल्लोपे सति अञ्चतिसहत्योः प-
रयोर्नावग्रहः स्यात् । प्राङ् । प्रत्यङ् । ऋताषाट् ।
कल्लोपे किम् । आच्योत्या । अच्य । एतनासह्याये-
ति एतना । सह्याय । अनुरुसुभ्यां कल्लोपे ॥ ३७८ ॥
अञ्चतौ सहतौ च परेऽवग्रहनिषेधो न स्यात् । उर-
व्यञ्चतित्युरु । उर्यञ्चम् । सुमाहमिति सु । साह-

म् ॥ समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३७६ ॥ सम् । इदा
 अभ्यां वत्सरेऽवग्रहो न स्यात् । सँवत्सरः । इदा व-
 त्सरः । समिदाभ्यां किम् । परिवत्सरऽइति प-
 रि । वत्सरः ॥ प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रक्षे-
 षे ॥ ३८० ॥ प्रअग्निद्व्येताभ्यां इन्धधातुभिन्ने परे
 एकीभावमन्धाववग्रहः स्यात् । प्राणः । आग्निद्व-
 म् । अनिन्धौ किम् । प्रेडऽइति प्र । इडः । प्राग्नि-
 भ्यां किम् । अपानऽइत्यप । आनः । वीड्यायेति वि ।
 ईड्याय ॥ जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत नहि च
 नारमभ्यमजावयो वलगम् ॥ ३८१ ॥ जनयत्या इ-
 त्यादीन्यष्टौ नावगृह्यन्ते ॥ जनयत्यै च्वा । ओषधयः
 प्रति । भागमावृषायिषत । नहि तेषाममा च न ।
 कदा चन । पावकोऽअस्मभ्यम् । उपहृताऽअजाव-
 यः । अहन्तँ वलगमुत्किरामि ॥ समानोऽनश्चमेधे ॥
 ॥ ३८२ ॥ समानशब्दो नावगृह्यते । अश्चमेधे न चे-
 त् । ये समानाः । अनश्चमेधे किम् । समानऽइति
 सम् । आनः । तेजोऽसीत्यध्याये एतदारभ्याध्यायच-
 तुष्टमश्चमेधसञ्ज्ञकम् ॥ वायुरसजातः समुद्द्रोऽहो-
 रात्रे विश्वानरो विश्वाहाग्रहायणोऽसपक्त्वा गो-
 धागेधूमाऽआशुशुबणिर्न्यग्रोधः पुरीडाशः प्रावणे-
 भिरगोतमतस्करान्मस्मसाश्चत्यऽउपस्तिर्माकिर्वि-

प्रश्नामिचो गोप्राप्प्रऽउगमङ्गानि कक्षीवन्तमदधा-
त्यवीरवन्तीहारेण प्राट्टता घनाघनऽईहङ्गन्याहङ्-
शूघनासः कुयवङ्कुचरः प्रियङ्गुवो नीवारा एकादश
षोडश चन्द्रमाऽआयुवो व्यागधोऽनङ्ङान्गविष्टिठ-
रः कपर्दिने पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः क-
र्मादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यो द्वीप्याय नीप्याय किठं शि-
लायैलट्टदाः शूकाराय शूकताय चराचरेभ्यः पाराव-
तान्गोलत्तिकाऽऽवुरजगरो विपन्न्यवो दाजायणाऽ-
आयुवठे० सुरामं बृहस्पतिर्विनस्पतिर्नराशठं० सुर-
भिर्नरिष्टायै ॥ ३८३ ॥ एतानि सप्ततिपदानि नावगृ-
ह्यन्ते । इदं दिक्प्रदर्शनार्थम् । अन्यान्यथेवंविधानि
द्रष्टव्यानि । उत्तम्भनम् । आदिसंशयात् । विशौजाः
अन्यायसमासात् । उगणाः । उपसर्गैकदेशलोपात् । पुं-
श्चलूम् । अनुनासिकीपधत्वात् । अवत्तानाम् । धात्वे-
कदेशलोपात् । इत्यादीनि । तथा चोक्तम् । आदिम-
ध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाज्जि च ॥ नावग्रहन्ति-
कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥ १ ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चया-
र्थः । तेन ध्रजीमानित्यत्र नावग्रहः । अत्र सम्प्रदाया-
नुसारेण व्यवस्था ॥ अनितावन्तर्विकारागमप्रागु-
क्ता ॥ ३८४ ॥ इतिरहितं पदं मध्यस्थविकारागम-
सहितं पूर्वमुच्चार्य स्थितोपस्थितं कार्यम् । श्वेयस्कर ।

श्रेयः करेति श्रेयः । कर । आयुःप्याः । आयुःपाऽइत्या-
 युः । पाः । ऋतस्म्यते । ऋतपतऽइत्यृत । पते । अहर्ष-
 तये । अहःपतयऽइत्यहः । पतये । दुदुचन् । दुधुच-
 न्निति दुधुचन् । विश्पतीवेति च ॥ ३८५ ॥ इदं च पू-
 र्वमुक्ता स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । विश्पतीवोप-
 स्थिते ॥ ३८६ ॥ विश्पतीदमिवे परे प्रकृत्या भव-
 ति । उपस्थिते विद्यमानं चेत् । विश्पती व । वि-
 श्पतीवेति विश्पती । इव । सठं० हितावद्वग्रहः
 स्वरविधौ परञ्च सर्वञ्चेदनुदात्तम् ॥ ३८७ ॥ अवग्र-
 हयोग्यं पूर्वं पदं स्वरविधौ संहितावद्भवति परं च स-
 र्वञ्चेत्संहितावत्सर्वमनुदात्तञ्चेत् । आखरे सत्यऽइत्या-
 खरे । सत्यः । "नोदात्तस्वरितोदय"मिति निषेधात्प्र-
 चयो न । प्रजावतीरिति प्रजा । व्वतीः । अत्रो"दात्ता-
 मनुदात्त"मिति वकारस्य स्वरितः । व्वह्वितममिति
 वह्वि । तमम् । अत्रो"स्वरितात्पर"मित्यनेन तममित्य-
 स्य प्रवयो भवति । स्वरविधौ किम् । धावद्वभ्यऽइति धाव-
 त् । भ्यः । अत्र संहिताया अभावा"त्स्पर्शोऽपञ्चम"
 इति तृतीयो न । सर्वानुदात्तत्वाभावे विशेषमाह ॥
 इति परस्तिर्यङ्ङीचान्तोदात्ते मध्योदात्ते पर्वणि का-
 ण्वस्य वा ॥ ३८८ ॥ परमित्यनुवर्त्तते । अन्तोदात्ते-
 मध्योदात्ते वा पदे इतेः परभूते चर्चापदे परो

भागस्त्रिर्यङ्नीचोऽविद्यतोऽनुदात्तो यस्मिन्नेतादृशः
 स्यात् । विरुचुरिति वि । रुचुः । सान्तपनेब्ध्यऽइ-
 तिसाम् । तपनेब्ध्यः । अत्र पूर्वसूत्रेण रुचुरित्यनयोः
 प्रचये प्राप्तेऽनेनानुदात्तएव विधीयते ॥ अन्तःपददी-
 र्घीभावे ॥ २८६ ॥ पदमध्यस्थं दीर्घत्वं यस्य पदस्य-
 तस्मिन् स्थितोपस्थितं स्यात् । मामहन्ताम् । ममह-
 न्तामिति ममहन्ताम् । पूरुषः । पुरुषऽइति पुरुषः ।
 इदं पदान्तस्थत्वाभावोपलक्षणम् । आयुनक् । अयु-
 नगित्ययुनक् । अन्तःपदे किम् । पिब सोमम् । पि-
 बा सोमम् ॥ विनामे ॥ २८७ ॥ अन्तःपदइत्यनुवर्त्त-
 ते । अन्तः पदे दन्त्यस्य मर्द्धन्यभावे सति स्थितोपस्थि-
 तं स्यात् । सुषाव । सुसावेति सुसाव । सीषधाम । सी-
 सधामेति सीस । धाम । अन्तःपदे किम् । आपो
 हि ष्ठ । हिस्त्य ॥ प्रगृह्ये ॥ २८८ ॥ प्रगृह्ये पदे स्थि-
 तोपस्थितं स्यात् । द्वेऽइति द्वे । द्यावापृथिवीऽइति द्या-
 वा । पृथिवी । इन्द्रवायूऽइतीन्द्र । व्यायू । चमूऽइ-
 ति चमू । अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति त्वे ॥ मे ॥ २८९ ॥
 इत्युदात्तस्य प्रगृह्यत्वात् । मेऽइति में । राघः । उदात्तं
 किम् । मेवरुण । अमीऽइत्यमी ॥ भुतमितौ ॥ २९० ॥
 भुतमक्षरमितौ प्रकृत्या । एतस्योदाहरणं क्रमप्रकर-
 णे वक्ष्यते ॥ “पदान्तपदाद्योः सन्धिरिति नियमात्

स्तुतस्य इतौ परे एकपदस्यत्वात् “त्कारव्यादिवर्ष ए-
 कार”मित्यस्य प्राप्तौ प्रकृतिभावविधानं व्यर्थन्तज्ज्ञा-
 पयति । इतौ पदान्तकार्यम्भवति तेन दुरोणसदिति
 दुरोण । सत् । इत्यादौ “नान्तःपद”इति निषेधाभा-
 वात् “त्स्यर्गीऽपञ्चम”इति तृतीयादि भवति । परेण
 सन्धिस्तु उभे संहिते आहृत्युक्तत्वात्स्थितस्य भिन्नप-
 दत्वाद्भवति । अपहतमित्यप । हतम् । प्रतिज्ञासूत्र-
 स्था धर्मी न भवन्ति । प्रतिज्ञासूत्रशेषभूतायामभोध-
 नन्दिन्या “मवग्रहः पदान्तव”इति सिद्धेऽपि अवग्र-
 हे पुनर्जकारविधानात्तेन यहीऽइति यही ॥ ओका-
 रश्च ॥ २६४ ॥ अयमितौ प्रकृत्या । वायोऽइति वा-
 यो । “ओकारश्च पदान्ते”इत्यनेन प्रगृह्यत्वे स्थितो-
 पस्थिते सति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावे सिद्धे पुनर्विधा-
 नं नियमार्थं इताविव नान्यत्र । विष्णवेते । वायवि-
 ह । अनवग्रहः किम् । गविष्टाविति गो । इष्टौ ।
 अत्र गोशब्दे स्थितोपस्थिते मा भूत् । “उकारो-
 ऽष्टक”इत्यनेन प्रगृह्यत्वात्स्थितोपस्थिते ॥ उकारोऽ-
 ष्टको दीर्घमनुनासिकम् ॥ २६५ ॥ इतौ परे उइ-
 तिपदं दीर्घमनुनासिकं ऊँ इति रूपमापद्यते । इति
 पदं परे स्थितेऽपि । ऊँऽइत्यूँ इति सिद्धम् । अन्तरि-
 त्यन्तः । “अनाद्युदात्तमित्युक्तत्वात् । अन्तः । एधि-

व्यः । सदृध्यक्कः । करिति कः । “अनुदात्तमित्युक्त-
 त्वात् । कः । खित् । खरिति खः । स्तभितम् । प्र-
 दमित्युक्तत्वात्पदावयवे न । राजस्वऽइति राज ।
 खः । आवरित्यावः । वरिति वः । “समानच्चीत्यु-
 क्त्वात् । सन्तु । वः । अन्तः श्लेषऽइत्यन्तः । श्लेषः ।
 अत्र पूर्वभागेऽवग्रहः पदान्तवदिति स्थितं प्राप्तं “नच्चि-
 तिकरणमित्युक्तत्वात् न भवति ॥ त्रिपदाद्यावर्त्तमाने
 सङ्क्रमः ॥ २६६ ॥ त्रिपदादीनां पुनरावृत्तौ सत्यां स-
 ङ्मः सङ्क्रम्यते इति सङ्क्रमः । आवृत्तानि पदान्य-
 तिक्रम्याग्रिमपरपदं न कर्त्तव्यम् ॥ अनन्तरे ॥ २६७ ॥
 शब्दतश्चार्थतश्चानन्तर्ये सङ्क्रमः स्यात् । शब्दतश्चा-
 नन्तर्ये गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुरित्यत्र विश्वस्त्वारि-
 ष्टयै इत्यादिकदोच्चारितं पुनरिन्द्रस्य बाहु रित्यादौ
 सङ्क्रम्यते । अर्थतो मधुश्च माधवश्चेत्यत्रोच्चारितस्य
 पदसमुदायस्य शुक्क्रश्च शुचिश्चेत्यादौ सङ्क्रमः ॥
 द्विपदैकपदान्यथनुवाके ॥ २६८ ॥ द्विपदे एकपदं
 च एकस्मिन्ननुवाके पुनरावृत्तौ सङ्क्रम्यते । अत्रा-
 प्यनन्तरइति वर्त्तते तेन याऽओषधीरित्यत्रैकदोच्चा-
 रितस्य याइत्यस्य याः फलिनीरित्यत्रोच्चारणम् ॥ त्रि-
 रावृत्ते ॥ २६९ ॥ त्रिरावर्त्ततेऽयं सङ्क्रमः स्यात् ।
 वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । मा कन्दः ।

प्रमा । प्रतिमा । एकइत्यादिकिम् । पवित्तम् । अ-
 सि । धूः । असि । शर्म । त्रिराट्ते किम् । व्रतम् ।
 कणुत । व्रतम् । कणुत । इषे । त्वा । ऊर्जे ।
 त्वा ॥ गूढे ॥ ३०० ॥ द्विरावर्त्तनेऽपि सङ्क्रमः स्या-
 त् । गूढं नाम द्विवारमुच्चारणीयम् । उभयाभिप्रा-
 येण मध्ये एकपदं पठ्यते । यन्ताऽसि यमनः । ध्रु-
 वोऽसि धरुणः । अत्र यन्ता । असि । यमनः । ध्रु-
 वः । धरुणः । संहितायां द्विराट्त्तस्याप्यसीत्यस्य स-
 ङ्क्रमो भवति । याः फलिनीरित्यत्र तु याः ।
 च । पुष्पिणीः । अस्य या शब्दस्य चतुर्वारमुच्चार-
 णीयस्य त्रिवारमुच्चारणात् । अपुष्पा इत्यनेनापि
 सम्बन्धं द्योतयितुं न संक्रमः ॥ पदसमूहे ॥ ३०१ ॥
 पदानां वज्रवारमुच्चारणे सङ्क्रमः स्यात् । वाजश्च
 मऽइत्यत्राये च मे इतिपदद्वयस्यानुवाकान्तरेऽपि स-
 ङ्क्रमः ॥ अपराङ्गे ॥ ३०२ ॥ अपरस्याङ्गे अपराङ्ग-
 त्वेनैव पुनराट्ते संङ्क्रमः स्यात् । स्वाहा यज्ञमि-
 ति मन्त्रे स्वाहा द्वावाष्टथिवीव्याः स्वाहा वातादि-
 त्यत्रयोः स्वाहाशब्दयोः सङ्क्रमः स्यात् । रमे स्वा-
 हेत्यस्य न सङ्क्रमः । अपराङ्गत्वाभावात् ॥ अखर-
 विकारे ॥ ३०३ ॥ स्वरभिन्नत्वाभावे सङ्क्रमः स्या-
 त् । सुद्धा चासि प्रथमस्याप्यसिशब्दस्याद्यदा-

तत्वात् । शिवा चासीत्यस्यानुदात्तत्वान्न सङ्क्रमः ॥
 अलिङ्गविकारे ॥ ३०४ ॥ लिङ्गभिन्नत्वाभावे सङ्-
 क्रमः स्यात् । भद्रो नऽइति मन्त्रे भद्रशब्दस्य भि-
 न्नलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । अग्नेर्भागोऽसीत्यनुवाके
 नपुंसकस्य स्मृतशब्दस्य सङ्क्रमः । वातः । स्मृतः ।
 गर्भाः । स्मृताः । दिशः । स्मृताः । इत्येतेषु पुल्लिङ्ग-
 त्वत्वीलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । सन्ती पयांसीति मन्त्रे
 प्रथमस्य सम्शब्दस्य नपुंसकविषयत्वाद्वितीयस्य पु-
 ल्लिङ्गविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ असमाने ॥ ३०५ ॥ अ-
 समाने विषये पुनरावृत्ते सङ्क्रमः स्यात् । आयुर्य-
 ज्ञेनेत्यत्रायुरादेर्यज्ञलृप्तेरसमानत्वात्सङ्क्रमः । यज्ञ-
 स्य तु यज्ञलृप्तेः समानविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ संहि-
 तायाञ्च ॥ ३०६ ॥ आर्यां चसंहितायां पुनरावृत्तौ
 सङ्क्रमः स्यात् । हिरण्यगर्भोऽइत्येषः । तम्प्रक्षुयेत्या-
 दिप्रतीकपठितेषु सङ्क्रमः कार्यः । एषां मन्त्राणां
 ब्रह्मयज्ञादौ पठनं कार्यमिति केचित् । नेत्यपरे ॥
 अवसानार्थंमुनर्ग्रहणम् ॥ ३०७ ॥ समाप्तिद्योतनार्थं
 पुनरुच्चारणं स्यात् । आकृत्यै प्रयुजे इति मन्त्रे द्विती-
 यादिस्वाहाकारस्य सङ्क्रमे पूषोऽग्नये स्वाहेत्यत्र
 न सङ्क्रमः ॥ अधिकारार्थम् ॥ ३०८ ॥ पदस्याधि-
 ककार्यज्ञापनार्थं च पुनरुच्चारणं स्यात् । वाजश्चेति

मन्त्रे च मे इत्यनयोः सङ्क्रमेऽपि स्वरिति स्वः । च
 मे इत्यत्र रिफितत्वज्ञापनार्थं न सङ्क्रमः ॥ उत्सर्ग
 श्च ॥ ३०६ ॥ पूर्वोक्तस्य परित्यागोऽपि क्वचित्स्यात् ।
 व्यवस्थितविषयोऽयम् । च शब्दोऽप्यर्थः । “द्विपदैकपदा
 नीत्यनेनोक्तः सङ्क्रमः । तदेवाग्निरिति मन्त्रे न भव-
 ति ।”संहितायां चेत्यनेन विहितः सङ्क्रमः । लो-
 कताऽइन्द्रमित्यत्र न भवति । उक्तञ्च । पुनरुक्तानि
 लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ॥ अलोपइति गार्ग्य-
 स्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥ अत्र सम्प्रदायानुसारेण
 निर्णयः ॥ इति पदलक्षणम् ॥ अथ क्रमलक्षणम् ।
 क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ ३१० ॥ संहितायाः पदानां
 च स्मृतिः स्मरणं प्रयोजनमस्य सः । संहिताया अवसा-
 ननिर्णयश्चेत्यादि । एवं प्रयोजनमुक्त्वा तल्लक्षण
 माह । क्रमइत्यधिकारः । अध्यायपरिसमाप्तेः ॥
 द्वे पदे सन्द्धान्युत्तरेणोत्तरमावसानादष्टकवर्जम् ॥
 ३११ ॥ एतदुत्तरमवसानपर्यन्तं द्वे पदे संहितया
 उच्चारयति स क्रमः स्यात् । इषे त्वा । त्वो-
 र्जः । एवं पाहीति पर्यन्तं यत्र सङ्क्रमस्तत्र गल-
 त्पदानि त्यक्त्वाऽग्निमैः पदैः सन्धानं कर्तव्यम् ।
 सङ्क्रमे सन्धिशास्त्रस्याचार्येणाभिहितत्वात् । यु-
 नक्ति सः । सकस्मै ॥ सङ्क्रमे च वैयावान् ॥ ३१२ ॥

वैष्णवानयं नकारः स्वरे परे न यकारमापद्यते सङ्-
क्रमे चेत् । रक्षोहणो व इति यजुषि वैष्णवानव ।
अव नयामि । अत्र चाकारोपधत्वात् यकारः प्राप्तः ॥
सङ्क्रमे च सर्वत्र ॥ ३१३ ॥ यजुषु ऋक्षु च ए-
दोदभ्यां परोऽकारः पूर्वमापद्यते । प्राणश्च मइति
यजुषि प्राणोऽपानः । यद्ग्रामे इति मन्त्रे शूद्रद्रेऽर्थे ।
कन्याऽइवेति ऋचि यज्ञोऽभि इत्यादि भवति । अ-
ष्टक्तवर्जं किम् । उदुत्वा । ऊर्जमावद । अत्र पदह-
ये न विरामः । एतद्विषयक्रमलक्षणमाह ॥ अष्टक्त-
मद्यानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥ ३१४ ॥ पूर्वस्मात्प-
दादष्टकं मध्ये उच्चार्य तदुत्तरे विरामः । एवं त्री-
णि संहितया उच्चारयति स त्रिक्रमः स्यात् । उदुत्य-
म् । सोमेनातनर्चामि ॥ पुनराकारेणोत्तरम् ॥ ३१५ ॥
एवं त्रीणि पदान्युच्चार्य पुनराकारेण संहितं तृतीय-
पदमुच्चारणीयं स्यात् । ऊर्जमावद । आवद । वद त्व-
या ॥ मोषूणा भीषुणौ च ॥ ३१६ ॥ मोषूणः । अभी-
षुणः । इमौ च त्रिक्रमौ स्याताम् ॥ चत्वार्यष्टक्तपू-
र्वे नकारपरे सौ ॥ ३१७ ॥ अष्टक्तपूर्वे नकारपरे
सुइतिपदे सति चत्वारि संहितया उच्चारयितव्यानि
स चतुष्क्रमइतिशेषः । ऊर्ध्वऽऊषुणः । एतादृचा-
सऽऊषुणः । गोमदूषुणासत्या ॥ पुनः सुपदेनोत्तर-

म् ॥ ३१८ ॥ एवं त्रीणि वा चत्वारि पदानि उच्चार्य पुनः सुपदेनान्त्यसुच्चारणीयं स्यात् । अभीषुणः । सुनः । नः । सखीनाम् ॥ पूर्वस्योत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ ३१९ ॥ उत्तरेण संहितस्यावग्रहवतः पूर्वपदस्य स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । त्वा समिद्भिः । समिद्भिरङ्गिरः । इति पूर्वसुच्चार्य । समिद्भिरिति समित् । भिः । इति पठनीयं पूर्वस्योत्तरसं-
ठं हितस्येत्य“वसाने चेति” यावदनुवर्तते ॥ अन्तःपददीर्घाभावे ॥ मामहन्तामदितिः । ममहन्तामिति ममहन्ताम् । आयुनगिन्द्रः । अयुनगित्ययुनक् ॥ विनामे ॥ ३२० ॥ सुषाव । सोमम् । सुसावेति सुसाव ॥ प्रगृह्ये ॥ ३२१ ॥ इन्द्रवायूऽइमे । इन्द्रवायूऽइतीन्द्र । व्यायू । विष्णवेते । विष्णोऽइति । उदुत्थम् । ऊऽइत्यू । मोषूणः । मोऽइति मो । सुनः । ऊर्ध्वऽऊषुणः । ऊऽइत्यू । सुनः ॥ रिफितेऽनिरुक्ते ॥ ३२२ ॥ अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः । प्रातः सोमम् । प्रातरिति प्रातः ॥ अवसाने च ॥ ३२३ ॥ अर्द्धर्चादेः समाप्तौ विद्यमानस्य स्थितोपस्थितं स्यात् । पशून्पाहि । पाहीति पाहि । हव्य ठं रक्ष । रक्षेति रक्ष ॥ भुवनमाविवेशा ३ । आविवेशा ३ ॥ विवेशाऽइति विवेशा ३ । अत्र“प्लुतमिता”विति प्रकृतिभावः ॥ यथा सामाम्नातङ्कमावसान-

ठं० सङ्क्रमेषु ॥ ३२४ ॥ सङ्क्रमेषु पूर्वोक्तेषु यथासमा-
 ज्ञातं क्रमशास्त्रान् सारेणावसानं स्यात् । विश्वधाः पर-
 मेण । ह्यर्षीच्छतधारम् । अत्र नावसानम् । ध्रुवेण
 धर्मणा । धर्मणेति धर्मणा । वृशां २ ॥ अनु । अग्नि-
 त्वनु । अत्रावसानं भवति । सङ्क्रमेष्वित्युपलक्षण-
 म् । अन्यत्रापि यथासमाज्ञातमेव । अधुजः सा, सावि-
 श्वायुः । विश्वधायाऽइन्द्रस्य । अत्र नावसानम् । ह-
 व्यर्थं० रक्ष । रक्षेति रक्ष । यच्छन्ताम्यञ्च । पञ्चेति
 पञ्च । अत्रावसानम् । असन्देहार्थं प्रसङ्गात्क्रमसन्वा-
 नानि प्रदर्शयन्ते । विश्वधाः परमेण । ह्यर्षीच्छ-
 तधारम् । सहस्रधारन्देवः । अधुजः सा । विश्वधा-
 याऽइन्द्रस्य । राक्षतामिदम् । एमिकः । तस्मै कर्म-
 णे । वामप्रत्युष्टम् । अरातयऽउक् । एमि धूः । धू-
 र्वामो देवानाम् । देवहूतममहुतम् । हविर्द्वानं-
 विष्णुः । हस्ताब्ध्यामग्नये । गृह्णामि भूताय । र-
 त्निमभिर्देवीः । देवयुव्य्युष्माः । स्याग्नये । उगनी-
 षोमाब्ध्यान्दैव्याय । वेत्त्वहिः । वेत्त्वग्निः । शमी-
 ष्व हविष्कृत् । इहि कुक्कुटः । वह दध्रुवम् । वधाया-
 ग्ने । अन्तरिक्षन्धर्वम् । दिवं विश्वाभ्यः । वेत्तु धा-
 न्यम् । व्यानाय दीर्घाम् । रसेन रेवतीः । पृ-
 च्यन्ताञ्जनयत्यै । वधः पृथिवि । मौगप । वद्धा-

समररो । स्कन्गायत्वेण । जागतेन सुद्ध्या । मा-
 उज्जर्मनिशिता । माज्जर्मदिर्यै । पश्याम्यग्नेः । य-
 जुषेयजुषे सवितुः । त्वा तेजः ॥ ४२ ॥ इति द्विचत्वा-
 रिंशत्क्रमसन्धानानि प्रथमाध्याये ॥ १ ॥ पतये गन्ध-
 र्व्वः । ईडितऽइन्द्रस्य । दक्षिणो मित्त्रावरुणौ । अ-
 भिशस्यै सवितुः । ध्रुवा ध्रुवा । माज्जर्म नमः । स-
 चन्तामस्माकम् । अश्नाम्येतम् । ब्रह्मणा तेन । ऊ-
 हाम्यग्नीषोमौ । ऊहामीन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । इ-
 न्द्राग्नी वसुव्यः । अवताव्यन्तु । मरुद्द्विरिन्द्रः ।
 तस्मै पोषाय । वर्त्तेग्ने । हिमाऽअचारिषम् । वे-
 दिषदो ये ॥ १६ ॥ इत्येकीनविंशतिर्द्विर्वतीयाध्या-
 ये ॥ २ ॥ उषसा सूर्य्यः । गृहपते पुरीष्यः । पति-
 वेदनमितः ॥ ३ ॥ इति त्रीणि तृतीये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुरुषरवा सन्ध्यामि । रजःश-
 या हरिशया । देववीतये सिठं० हि । ध्रुवो वैष्णव-
 म् । ध्रुवऽऐन्द्रम् । हव्यवाहनः स्वात्त्रः ॥ अभूदय-
 थायथम् ॥ इतिसप्त पञ्चमे ॥ ५ ॥ षष्ठे न सन्ति ॥ सादय-
 खोदानाय । भून्महेन्द्राय । इति द्रुवे सप्तमे । ७ ।
 अष्टमे क्रमसन्धानाभावः ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । इन्द्र-
 वाजजितः । इति द्रुवे नवमे ॥ ८ ॥ दशमे क्रमसन्धा-
 नाभावः ॥ १० ॥ जागतेन हस्ते । हिरण्ययीमानुष्टु

मेन । इति द्वे एकादशे ॥ ११ ॥ परिचिल्लोक-
 म् । १ । इत्येकं द्वादशे ॥ १२ ॥ दिशामि साहस्र-
 म् । गययमूर्णायुम् । उष्ट्रमजः । शरभन्वम् । इति
 चत्वारि त्रयोदशे ॥ अन्तरिक्षं वायुः ॥ वायुराज्ञी ।
 बृहती नभः । इति त्रीणि चतुर्दशे ॥ १४ ॥ अग्ने-
 रिवः । रथेचित्रो मेनका । असमरथः प्रगल्भो च-
 न्ती । अरिष्टनेमिर्विश्ववाची । सुषेणऽउर्वशी । शै-
 शिरौ परमेष्ठ्यी । दिवः सूर्यः । दिवन्ध्रुवे । इत्यष्टौ
 पञ्चदशे ॥ १५ ॥ षोडशसप्तदशयोर्न सन्ति ॥ १६ । १७
 स्वस्तोमः । रथन्तरं वेष्ट् । १८ । इति द्वे अष्टाद-
 शे ॥ १९ ॥ एकोनविंशतिमेऽभावः । २० । वायु-
 र्जाग्रत् । स्वप्ने सूर्यः । शूद्रद्रेऽर्थ्यः । आपोऽयन्ति ।
 इति चत्वारि विंशतिमे । २१ । एकविंशतिमेऽभा-
 वः ॥ २२ ॥ प्राणाय यत्ते । इति द्वे द्वाविंशे । २३ ।
 चतुष्पदश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा रात्रौ । वायुः सूर्यः ।
 इति त्रीणि त्रयोविंशे । २४ । चतुर्विंशतिपञ्चविं-
 शतिषड्विंशतिसप्तविंशत्यध्यायेषु क्रमसन्धानाभा-
 वः । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुष्मिहा ।
 देवौ त्रिष्टुभा । इति द्वे अष्टाविंशे । २८ ॥ ऊ-
 नत्रिंशत्त्रिंशदेकत्रिंशद्द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्प-
 ञ्चत्रिंशत्सध्यायेषु क्रमसन्धानाभावः । २९ । ३० ।

। ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ ऊतिभिः कया ।
 ईनामहे । इति द्रुवे षट्त्रिंशे । ३६ । पाहि म-
 धु । स्वाहा रात्रिः । इति द्रुवे सप्तत्रिंशे ॥ ३७ । सर-
 खत्यसौ । इत्येकमष्टत्रिंशे । ३८ । एकोनचत्वारिंशे
 क्रमसन्धानाभावः । ३९ । अविदुद्यांविदुद्याया-
 म् । ओम् ३ क्रतो । स्वर क्लिबे । क्लिबे कृतम् ॥ ४० ॥
 इति चत्वारि चत्वारिंशे । ४० । इति पञ्चदशा-
 धिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एभ्योऽन्यत्र
 संहितावसानानुसारेण पाराशरीयचपलानुसारेण
 च निर्णयः कर्तव्यः । इति क्रमसन्धानानि समाप्ता-
 नि ॥ अथोष्मकृकारोपरितनरेफोच्चारणविषयो व्या-
 ख्यायते । उक्तं च प्रतिज्ञासूत्रे । अथापरान्तस्थस्या-
 युक्तान्यहलःसंयुक्तोष्मकृकारैरेकारसहितोच्चारणमे-
 वं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् । अस्यार्थः । अपरान्त-
 स्थस्य रेफस्य अन्यहला असंयुक्तस्य ऊष्मभिर्कृकारेण
 संयुक्तस्य एकारसहितं रे इत्युच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः ।
 उदाहरणम् । दर्शतमित्यत्र दरेशतमित्ययं पाठो
 न रेफसहितः । एवमन्यत्र । वर्षो वर्षीयसि । वर्हिः ।
 निर्वृते । सकारोदाहरणे षकारोदाहरणमेव भव-
 ति । अयुक्तान्यहलइति किम् । व्यर्ध्याय । १ अत्र
 माभूत् । संयुक्तस्येति किम् । ऊर्जेत्वा । एवं संयुक्ता-

संयुक्तस्थले तृतीयान्तस्थस्य जकारस्य क्वचिद्व्यानुरो-
धेन पूर्वोक्तमेकारसहितोच्चारणं कर्तव्यम् । क्वचि-
दित्युदाहरणानि लत्वपरमितिज्योत्स्नाकारः । यथा
शतवलशादित्यत्र वलेशादित्युच्चारः । सहस्रवलेशोः ।
उपवलहामसि । अत्रास्मिन्सूत्रे ऊष्मृक्कारोपरित-
नरेफस्य प्राक् एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
तथा च प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये अनन्तयान्त्रिकैर्माध्यन्दिन-
शिक्षाया वचनं गृहीतम् ॥ तदेवाह । शषसहा
यत्र दृश्यन्ते रेफेणाङ्कितमस्तुकाः ॥ स्वरभक्तिं प्रयु-
ञ्जीत संयोगे नैव कारयेत् । १ । अत्रोष्मणामेव
ग्रहणं न ऋकारग्रहणम् । तथा च प्रातिशा-
ख्ये । रत्ताष्टलवर्णाभ्यामूष्मणि खरोदये सर्वत्र ।
अस्यार्थः । रेफैतकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसदृशश्रुति-
भ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेते । ऊष्मणि परभूते खरोद-
ये स्वरपरे इत्यर्थः । सर्वत्र संहितायां पदे च । गा-
र्हपत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरापि स्वरभक्तिः स-
ती रेफहकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रा-
पि द्रष्टव्यम् । शतवलशः । वलहामसि । खरोदयइति
किम् । ऋद्वर्णैः । पार्श्वतः । दिवो वर्ष्मन् । अश्रु-
भिर्द्वाद्दुनीः । अत्रापि ऋकारान्तग्रहणं नास्ति । केव-
लोष्मणामेव ग्रहणम् । तथा च नवाङ्गसूत्रे । अह-

लशल्यूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्राक्च । अस्थार्थः । पदाद्य-
 न्तमध्ये हलिवहीनस्य शलि ऊर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रागु-
 च्चारः स्याच्छन्दसि । शल्इति शषसहा ज्ञेयाः । द-
 श्मन्तमिति नतु सोर्ध्वरेफोच्चारः । ष्हापीति । प्रकार-
 स्योदाहरणमेव सकारस्य कथं इरकवर्गाभ्यां परस्य
 सस्य मूर्धन्यइति कृत्वा रेफस्त्विरेमध्ये वर्त्तते तर्हि
 रेफात्परो यः सकारः स मूर्धन्य इति कृत्वोभयोरेकमे-
 वोदाहरणम् । बर्हिषे त्वा । शतवल्शेत्यत्र वल्शेत्यु-
 च्चारः । एवमन्यत्रापि । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्या-
 ल्लकारस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः । न तु संयुक्तोच्चारः ।
 अहलिति किम् । यज्ञपतिर्वर्हापीति । श्लीति विम् ।
 ऊर्जे त्वा । अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । एतदर्थे के-
 शवीशिञ्जायाम् । विहलशल्यूर्ध्वरेफो यः सैकारः प्रा-
 क्समुच्चरेत् । अत्रापि ऊष्मणामेव ग्रहणमस्ति । त-
 था च लघुमाध्यन्दिनीयशिञ्जायाम् । रेफो रेकारमा-
 भोति शषहेषु परेषु च ॥ ददर्श वर्षो अर्हाच्च संय्योगं
 नैत्रकारयेत् । १ । वर्ष्यन्वर्ष्यायान्तर्हदा चात्रेयं प्रत्युदा-
 हतिः । लकारोऽपि च सावर्ण्यादेकारसहितो भवे-
 त् । २ । शतवल्शा वल्हामसि तत्र तावदुदाहतिः ।
 अत्रापि ऋकारग्रहणं नास्ति । तथा च याज्ञवल्क्य-
 शिञ्जायाम् । रलाभ्यां परऊष्माणो यत्र स्युः स्वरितोद-

याः ॥ स्वरभक्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते । ३ ।
 स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्वीन्दोषान्परिवर्जयेत् । इकारं
 चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च । ४ । उभयोर्मध्ये हि
 एकारः सैव स्वरभक्तिः । अत्रापि ऋकारग्रहणाभा-
 वः । अमरीशिच्चाऽप्येतदर्थे । रकारोऽथ लकारो वा
 यतोष्मणि स्वरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्वमाक्रम्य
 पठ्यते ॥ ५ ॥ ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते य-
 था । वर्षां वर्षीयसि वहार्षीच्छतवल्लोऽपि सिध्य-
 ति । ६ । ऊष्मणासुपरिष्टस्तु रेफो याति रेवर्णता-
 म् । रेफत्वं पुनरायाति यदूष्मणोऽन्यसंयुताः । ७ ।
 अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । अत्र सिद्धान्तः । रेका-
 रोच्चारणे भगवता कात्यायनेन प्रातिशाख्यसूत्रे ऊ-
 ष्मणामेव ग्रहणं कृतम् । तथा च याज्ञवल्क्यमाध्यन्दि-
 नादयः शिच्चाकर्त्तारऊष्मणामेव ग्रहणं कुर्वन्ति ।
 एकस्मिन्नेव प्रतिज्ञासूत्रे ऋकारोष्मणां ग्रहणमस्ति ।
 अतो वैदिका विकल्प इत्याहुः । तथा च कात्याय-
 नेन प्रातिशाख्यसूत्रेऽप्यादृतं याज्ञवल्क्यमाध्यन्दिना-
 दिभिः शिच्चासु च गृहीतं अनादिसम्प्रदायागतं यन्म-
 तं तत्सर्वैर्वैदिकैर्ग्राह्यमिति स्पष्टं प्रतिभातीत्यल-
 मतिप्रसङ्गेन । अत्र ऋकारोच्चारणे विशेषः । तथा
 च प्रतिज्ञासूत्रे “ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण

सर्वत्रैवम्” । अस्यार्थः । पदान्तमध्येषु संयुक्तासंयुक्त-
 स्य ऋवर्णस्य रेकारः स्यात् । सर्वत्र संहितायां पदे च ।
 यथा कृष्णोऽसीत्यत्र क्रेष्णोसीत्युच्चारः । कृत्वित्यो य-
 तः । अत्र रेत्विय इत्युच्चारः । एवं “कृल्वर्णयोर्मिथः
 सावर्ण्यं वाच्यमिति” वार्त्तिकेन लृकारस्यापि ले इत्यु-
 च्चारः । क्लृप्त्तमित्यत्र क्लेप्त्तमित्युच्चारः । एतद-
 र्थं केशवीशिक्षा । ऋकारहलिवयुग्युक्च सैकारश्छन्द-
 सि स्मृतः । इति ऋकारोच्चारणे विशेषः ॥ इय
 जकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे ।
 “अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तासं-
 युक्तस्यापि रेफोष्मान्याभ्यामृकारेण च विशेषेणादि-
 मध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येव-
 म्” ॥ अस्यार्थः । अन्तस्थानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ
 विद्यमानस्य अन्यहला अन्यव्यञ्जनेन असंयुक्तस्योच्चा-
 रणे जकारोच्चारणं स्यात् । रेफजष्माणामन्त्यो ह-
 कारश्च आभ्यां युक्तस्यापि अविशेषेणादिमध्यावसाने-
 षु पदस्य जकारोच्चारणं स्यात् । कृत्कारेण युक्तस्य च
 विशेषेण अन्यहला संयुक्तस्य असंयुक्तस्य वा आदिम-
 ध्यान्तेषु जकारोच्चारणम् । क्रमेणोदाहरणानि । य-
 न्ते । युञ्जते । घृताचीर्यन्तु हर्ष्यत । सूर्य्यः । कृणुह्यद्-
 ध्वरम् । प्रवाह्याय । सदोऽस्यृतस्य । व्यृद्धौ । पदादि-

स्थेति किम् । अयजन्त । अन्यहलीत्यादिकिम् ।
 अस्मिन्नन्यउञ्जे । एवं पदादिमध्यान्तेषु यकारद्विर्भावे
 द्वित्वे सति ज्ञेयम् नृपाय्यम् । धाय्या रूपम् । तय्यउञ्ज-
 म् । जराय्वसि । अत्र स्वरान्संयोगादिरिति द्वित्व-
 म् । तथा च याज्ञवल्क्यः । पादादौ च पदादौ च संयोगा-
 वग्रहेषु च ॥ जः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति
 स्मृतः ॥ युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वा यामि तथा परम् ॥ अ-
 नूकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥ उपसर्गपरो
 यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥ ईषत्स्पृष्टो यथा वियत्पद-
 ऋदात्परं भवेत् ॥ तथा च कात्यायनशिक्षायाम् ।
 आद्यान्तस्थस्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उप-
 सर्गपरो यस्तु तस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ पदस्याद्यान्तस-
 ध्ये स्याद्वरहैः संयुतस्य च ॥ द्विर्भावेऽप्येवमेव स्यादि-
 ति कात्यायनश्रुतिः ॥ उपसर्गात्परस्य न जकारोच्चार-
 णम् । यथा अभियउञ्जम् । द्विर्भावेऽयन्निषेधो न । सं-
 य्यौमि । अतएव नवाङ्गसूत्रे केशवेन सम्पूर्वयोश्चेत्यु-
 क्तम् । यउञ्जञ्च मानुषाणां तथा च योजान्विन्द्र, इत्यत्र
 पादादिस्थत्वात् । उपसर्गात्परत्वेऽपि जकारोच्चारः ।
 उप यउञ्ठः । हविरित्यत्र पादादिस्थत्वाभावादकार-
 त्वमेव । पदादित्वेन सिद्धे पादादौ पुनर्जकारोच्चारण-
 विधानम् । पादादौ च पदादौ चेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतो

ज्योत्स्नाकृता स्तुतीरूप यज्जमेव गृहीतम् । अतए-
 वामरेशीशिक्षायाम् । अनुयोजान्विन्द्र ते तु उपय-
 ज्जं विना तथा ॥ अथो पूर्वकस्य न । उक्तं च । अथ
 मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽवेडिते यवौ । यथा । अथो
 ये । मा यज्जम् । स योजते । मनो न येषु अत्र य-
 कारोच्चारणे विकल्पः ॥ विकल्पविषये सम्प्रदायए-
 व शरणम् । इति जकारोच्चारणविषयः । अथ वका-
 रोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथान्त्यस्या-
 न्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमल-
 घुटतिभिरुच्चारणम् । अन्तस्थानामन्यस्य वकारस्य
 अपदादौ मध्ये अन्ते च विद्यमानस्य यथाक्रमं गुरुम-
 ध्यमलघुट्या चोच्चारणम् । यथा । व्यायवः । व्या-
 यटतस्म्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः । वकारस्त्रिविधः
 प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प-
 दान्ते तु लघूतरः ॥ सन्धिजौ तु पदान्तीयावुपसर्गप-
 रौ लघु ॥ अथ मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽवेडिते य-
 वौ । ये ये पदादिस्थयकारविषये निषेधास्ते वकारे-
 ऽपि ॥ अथा वयम् । तथा च माध्यन्दिनशिक्षायाम् ।
 गुरुर्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् । विष्वा-
 ङुदाहृतिर्ज्ञेया सविताऽन्तर्लघुस्मृतः । पदान्ते वै लघु-
 तरस्तव व्यायटतस्म्यते । उपसर्गपरो यस्तु स वकारो

लघुर्मतः । वो वां वा वै मन्त्रपाठे लघवो गुरवः पदे ॥
तथा चामोघनन्दिन्यमरेशिशिक्षयोः । त्वदर्थवाचिनौ
वो वां वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पार्था ई-
षत्स्पृष्टा इति स्मृताः । देवो वः सविता या वां वातो वे-
ति तथा न वै ॥ अत्रापि सम्पूर्वकस्य वकारस्य द्वित्वमे-
व । यथा सँवाम् ॥ इति वकारोच्चारणविषयः ॥ अथ
षकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथो
मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुमृते संयुक्तस्य च खकारो-
च्चारणम् । अथान्तस्य कथनानन्तरं मूर्धस्थानस्योष्मणः
षकारस्य असंयुक्तस्य टवर्गं विना अन्यहला संयुक्तस्य
च खकारोच्चारणम् । इषे त्वा । विभर्ष्यस्तवे । शु-
ष्क्याय । दुमृते क्षिम् । प्रत्युष्टम् । श्रेष्ठतमाय ।
कृष्णः । चकारे षकारवत् । अवयवसम्भावनेऽपि
माहकादौ गणनात् । एकवर्णत्वात् । अवयविभागा-
भावेन खकारोच्चारणम्भवति । ककारयोगे खकारो-
च्चारणाभावइति नियमस्तु न शुष्कमित्यादौ विपरी-
तसंयोगे ककारयोगेऽपि खकारोच्चारणं भवति ।
तथा च कात्यायनशिक्षायाम् । असंयुक्तस्य मूर्धन्यो-
ष्मणः खोच्चारणम्भवतम् ॥ दुमृते संयुक्तस्यापि कस्य
योगे ष एव हि ॥ कृन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृ-
तिरिष्यते ॥ इति षकारोच्चारणविषयः । इमे सर्वे

नियमा ब्रह्मयज्ञादौ अर्थविचारे तु प्रकृत्या ये वर्णा-
 स्त एव न त्वर्थभेदः ॥ परसवर्णेष्वप्रकृत्या चान्यत्र ।
 श्रुतसहस्योऽन्यत्र तु मकारस्य परपञ्चमविधानात्स्य-
 ष्टमुच्चारणे प्राप्ते परस्य वर्णस्य सवर्णी यः पञ्चम-
 स्तस्येवत्सादृश्येनोच्चारणं स्यात् । तज्ज्ञानम् । इत्यादौ
 वाजाञ्जयतु इत्यादिवत् अकारादेर्न स्यष्टमुच्चारणम् ।
 विसर्गेऽपि विरामः ॥ विसर्गेषु नान्तरीयकार्द्धमात्रा-
 कालापेक्षया किञ्चिदधिककालो विरामः । अवसानं
 कृत्वाऽग्रिमवर्णोच्चारणं कार्यम् । वसोः पवित्रम् ।
 याः फलिनीः ॥ पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येऽर्द्धीर्घता
 च भवति ॥ परस्यादिभूतस्य हल्संयुक्तस्य अकारस्य
 ह्रस्वस्येऽर्द्धीर्घता च एकमात्राकालापेक्षया किञ्चि-
 दधिककालोच्चारणं स्यात् । वसोः पवित्रम् । पदा-
 दिस्त्यस्येति किम् । व्यायवः । हल्संयुक्तस्य किम् ।
 अनुनः । अकारस्येति किम् । ध्रुवाः ॥ अथ जटा-
 द्यष्टविकृतीनां लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र विकृतीनां पा-
 ठे फलं पङ्क्तिपावनत्वम् । जटादिविकृतीनां ये पा-
 रायणपरायणाः ॥ महात्मानो द्विजश्रेष्ठास्ते द्वेयाः प-
 ङ्क्तिपावना इत्यादित्यपुराणात् । अन्यान्यपि वि-
 ष्णुलोकानि फलानि वाराहपुराणपाराशरसृत्यादि-
 षु । तासान्नामानि प्रदर्शयन्ते । जटा माला शिखा रे-

खा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विहृतयः प्रोक्ताः
क्रमपूर्वा महर्षिभिः । तत्र प्रथमत्वाज्जटालक्षणम् ।
क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयाद्व्युत्क्रमेण क्रमेण च ॥ सलक्षणं
सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते बुधैः ॥ अस्यार्थः । क्रमं
यथोक्तं द्वित्रिचतुष्क्रममात्मकं पुनश्च तमेव वैपरीत्येन पु-
नश्च क्रमेण एवं त्रिवारं सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तं पठेत्स्मा
जटा इति तत्त्वज्ञैरुच्यते । व्यायवस्त्य सत्य व्यायवो
व्यायवस्त्य । इत्यादि । अथ जटायां पठ्यमानान् क्रमा-
न्नामतो निर्दिशति । अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽ-
भिक्रमस्तथा ॥ सङ्क्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः
क्रमाः ॥ व्यायवस्त्य । इत्यनुक्रमः । स्थस्थ । इत्युत्त-
मः । स्थव्यायवः । इतिव्युत्क्रमः । व्यायवो व्यायवः ।
इत्यभिक्रमः । इमे पञ्चक्रमा एव पृथक्पृथक् पठनेन
पञ्चसन्धिरिति वैदिकैः पठ्यते ॥ स्वापूर्वांशं पदद्वयं
स्वागर्भे त्रिचतुष्क्रमे ॥ पुनरुक्तमसन्देहार्थं जटात्वं
न चार्हति ॥ सुआ इति पदद्वयगर्भे त्रिक्रमे सोषूणः
सोमेनानक्षिप्त इत्यादौ तथा चतुष्क्रमे गोमदूषूणा स-
त्या इत्यादौ सुआ पूर्वांशं पदद्वयं असन्देहार्थं द्विपद-
त्वभ्रमवारणाय सुनः आतनक्षिप्त । इति पुनरुच्चा-
रितं जटाभावं नार्हति । असन्देहार्थास्मात् हेतुगर्भं
विशेषणम् । यथा उदुत्यमित्यादौ द्विपदत्वभ्रमवार-

णाय ऊँ इत्यूँ । इति मध्यस्थस्य वेष्टनम् । तथा इदं
न तु क्रमः । अतो जटा न कार्यी ॥ अथ माला सा द्वि-
विधा पुष्पमाला क्रममाला च । पुष्पमाला लक्षणमा-
ह । मालामालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ॥
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः ॥ सुसमि-
द्वाय शोचिषे । शोचिषे सुसमिद्वाय । इत्यादि । अथ
क्रममाला । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धचस्यादितोऽ-
न्ततः ॥ अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥
अर्द्धचस्यादितः क्रमं अंततो विपर्यासं क्रमेण पठेत् ।
अनेन प्रकारेण क्रममन्तं नयेत् । विपर्यासमादिं प्राप-
येत्सा क्रममालेति ऋषिभिरुच्यते । त्रिंशद्द्वाम ।
धीयतऽइति धीयते । धाम वि । धीयते पतङ्गाय ।
विराजति । पतङ्गाय वाक् । राजति वाक् । व्याग्राज-
ति । वाक्पतङ्गाय । राजति वि । पतङ्गाय धीयते ।
विव्राम । धीयतऽइति धीयते । धाम त्रिंशत् ।
इत्यादि । अथ शिखा । पदोत्तरां जटामेव शिखा-
मार्याः प्रचक्षते ॥ पूर्वीक्तां जटामेव अन्ते एकपदाधिकां
शिखां विव्रतिं मुनय आहुः । अन्तश्चरति चरत्यन्त-
रन्तश्चरति रोचना । इत्यादि ॥ अथ रेखा । क्रमाद्-
द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्य-
स्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ क्रमेण द्विपदत्रिपद-

चतुष्पदपञ्चपदक्रमानुक्ता प्रतिक्रमे षष्ठ्यक्वविपर्या-
 सेन पठित्वा पुनः क्रमं पठेत्तां विकृतिं रेखामाहुः ।
 विद्वद्भाते । ते विद्वद्भ्य । विद्वद्भाते । तेऽअग्ने त्रे-
 धा । त्रेधाग्ने ते । तेऽअग्ने । अग्ने त्रेधा । त्रेधा त्र-
 याणि विद्वद्भा ते । ते विद्वद्भ्य त्रेधा त्रयाणि । त्रयाणि
 विद्वद्भ्य । विद्वद्भाते । ते धाम विभृता पुरुत्वा ।
 पुरुत्वा विभृता धाम ते । ते धाम । धाम विभृता ।
 विभृता पुरुत्वा । विभृतेति वि । भृता । पुरुत्वे-
 ति पुरु । त्वा । विद्वद्भाते । ते विद्वद्भ्य । विद्वद्भाते ।
 ते नाम परम् । परमन्नाम ते । ते नाम । नाम पर-
 मम् । परमङ्गुहा यद्विद्वद्भ्य । विद्वद्भ्य यदङ्गुहा परमम् ।
 परमङ्गुहा । गुहा यत् । यद्विद्वद्भ्य । विद्वद्भा तमुत्सं-
 व्यतऽआजगन्त्य । आजगन्त्य यतऽउत्सन्तं विद्वद्भ्य । वि-
 द्वद्भातम् । तमुत्सम् । उत्सं व्यतः । यतऽआजगन्त्य
 आजगन्त्येत्यां । जगन्त्य ॥ अथ ध्वजः । ब्रूयादादेः क्र-
 मं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति ॥ वर्गं वा ऋचि वा यस्य
 पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ वर्गे ऋचि वा आदेः क्रमं अ-
 न्तपर्यन्तं ब्रूयात् । अन्तात्सम्यग्यथोक्तं क्रममेवोत्तार-
 येत् । आदिपर्यन्तं पठेत् एवं यस्य पठनं स ध्वजना-
 मा विकृतिः । विवर्णोः कर्माणि । सखेति सखा ।
 कर्माणि पश्यत । युज्यः सखा । पश्यत यतः । इन्द्र-

स्य युज्यः । यतो व्रतानि । पस्पशऽइति पस्पशे ।
 व्रतानि पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । पस्पशऽइ-
 ति पस्पशे । यतो व्रतानि । इन्द्रस्य युज्यः ।
 पश्यत यतः । युज्यः सखा । कर्माणि पश्यत ।
 सखेति सखा । विष्णोः कर्माणि ॥ अथ दण्डः ।
 क्रमसुक्ता विपर्ययस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् ॥ अर्द्धर्चा-
 देवसुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ क्रमसुक्ता अर्द्ध-
 चर्चात् । अर्द्धर्चादिपर्यन्तं पुनः पुनर्विपर्ययस्य पुनः
 क्रमं अर्द्धर्चसमाप्तिपर्यन्तं पठेत् एवमुक्तो विवृति-
 विशेषो दण्ड इत्युच्यते ॥ यजानः । नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रा वरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यज ।
 मित्रावरुणा नो यज । यजानः । नो मित्रावरुणा
 यज । यजा देवान् । अनेन प्रकारेण अर्द्धर्चसमाप्ति-
 पर्यन्तं पठेत् ॥ अथ रथः ॥ समे ऋचौ गृहीत्वा
 च रथवच्चलति क्रमः ॥ पादशोऽर्द्धर्चशो वाऽपि
 सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ ऋचि अर्द्धर्चि पादे वा क्रम-
 विपर्यासो दण्डवत्सहोक्तौ चेत्स विवृतिविशेषो रथ इ-
 त्युच्यते । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपन्धाना-
 नाम् । रूपं । सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां-

रूपम् । रूपङ्कुवल् । रूपम्बदरम् । कुवल्ठं । रूपन्धानानाम् । बदरठं । रूपंठं । सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवल् । रूपम्बदरम् । कुवल्-
 म्परीवापस्य । बदरमुपवाकाः । परिवापस्य कुवल्ठं । सक्तूनाम् । धानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपङ्कुव-
 लम् । रूपम्बदरम् । कुवल् परीवापस्य । बदरमुपवा-
 काः करम्भस्य । गोधूमाः परिवापस्य कुवल्ठं । रूप-
 न्धानानाम् । करम्भस्योपवाका बदरठं । रूपंठं । सक्तूना-
 म् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवल् ।
 रूपम्बदरम् । कुवल् परीवापस्य । बदरमुपवाकाः ।
 परीवापस्य गोधूमाः । उपवाकाः करम्भस्य । परिवाप-
 स्येति परि । वापस्य । उपवाकाऽइत्युप । उवाकाः । गो-
 धूमाऽइति गोधूमाः । करम्भस्येति करम्भस्य । ज्यो-
 तस्त्रायां प्रकारत्वेण रथउक्तः स तत्रैव द्रष्टव्यः । अथ घ-
 नः स द्विविधः । अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानये-
 त् ॥ आदिक्रमन्तयेदन्तं घनमाज्जर्म्मनीषिणः ॥ अ-
 तिथिमित्यतिथिम् । बोधयतातिथिम् । हृतैर्बोधयत ।
 दुवस्यत हृतैः । अग्निन्दुवस्यत । समिधाग्निम् । स-
 सिधेति सम् । इधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यत घृ-
 तैः ॥ घृतैर्बोधयत । बोधयता तिथिम् । अतिथिमि-
 त्यतिथिम् । इत्यादि ॥ अथ द्वितीयः । शिखासुक्ता

विपर्ययं तत्पदानि पुनः पठेत् ॥ अयं घनइति प्रो-
 क्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ शिखां पूर्वोक्तासुच्चार्य
 विपर्यासेन तानि पदान्युच्चार्य पुनः क्रमेण तानि
 पदान्युच्चारयेत् । अयं घनइत्यृषिभिः प्रोक्तः । दस्त्रा
 युवाकवो युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः सुता
 युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः । इत्यादि ।
 शेषं ज्योत्स्नादिषु ज्ञेयम् ॥ शाके दृश्यन्नाष्टभूमिते
 शुभे विक्रमवत्सरे ॥ माघे मासि सिते पक्षे प्रतिप-
 द्धानुवासरे ॥ १ ॥ प्रातिगाख्यप्रदीपाख्या शिक्षेयं र-
 चिता शुभा ॥ गोडगे इत्युपावहेन बालकृष्णेन धी-
 मता ॥ २ ॥ श्रीसदाशिवपौत्रेण श्रीप्रभाकरशर्माणा ॥
 कृपया मध्यमादत्ता सुद्रायन्ते प्रकाशिता ॥ ३ ॥ यु-
 गलप्राक्किशोरेण पाठकेनानुजेन च ॥ विश्वेश्वरस्य पु-
 त्रेण श्रीव्यासोपाधिधारिणा ४ ॥ सरयुपारिणा स-
 म्यवेदविद्वद्वालयस्य च ॥ अध्यापकेन छात्राणां शी-
 घ्रं सम्बोधनाय च ॥ ५ ॥ शिक्षासङ्ग्रहमध्ये तु ह्येतस्याः
 सङ्ग्रहः कृतः ॥ एतदग्रे तु वेदस्य श्रीमाध्यन्दिन-
 शाखिनः ॥ ६ ॥ परिभाषाख्यसूत्रं तु श्रीमद्रामस्य
 निर्मितम् ॥ तदग्रे सूत्रशेषस्य कारिका सुप्रकाशि-
 का ॥ ७ ॥ अथ वेदपरिभाषासूत्रशिक्षां व्याख्या-
 स्यामः ॥ इषे त्वा । १ । अनुवाकः । पदानि । ३५ ॥

गुठिघस्वः । १ । वसोः पवित्रम् । ३ । ४२ । वा-
 दभाचा । २ । अग्ने व्रतप्रते । ७ । १०६ । जैमा-
 तडमीः । ३ । पवित्रे सत्यः । २ । ५४ । डीणडाडी ।
 शर्माऽसि । ३ । ६३ । जीवतिठः । १३ । धृष्टि-
 रसि । २ । ४४ । घीचकुड । २ । धिषणाऽसि । २ । ३६ ।
 गूघागडिः । ७ । संवपामि । डगेन त्वम् । २ ।
 आददे । ५ । १०२ । आभुठुधीः । ७ । अनिशितो-
 ऽसि । ३ । ५१ । डजजजि । ७ । ऋचः । ३१ ।
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ६१४ ॥ कृष्णोऽ-
 सि । ६ । १२४ । ठीवादिप् । १२ । अग्ने व्वाजजि-
 त् । ३ । ६५ । चुठाचीपूः । १ । मयीदम् । ५ । १०
 भौघाभयीः । ५ । अग्नीषोमयोः । ५ । १२२ ।
 ठासाठुपूः । २ । अग्ने दधायो । ४ । ७६ । को-
 मटाडः । ३ । संवर्त्तसा । ४ । ८६ । जीवडेतूः । ४
 अग्नये कव्यवाहनाय । ६ । जोडूँठडुः । १ । ऋ-
 चः । ३३ । पदानि । ६६८ ॥ समिधाग्नि-
 म् । ४ । ३६ । गूवाडकिः । ३ । भूर्भूवः । ४ । ५०
 घौडाजिचे । अग्निज्यैर्तिः । २ । ३७ । गेमग-
 चः । १ । उपप्रयन्तः । २६ । ३६७ । ले । १४ ।
 स्वः सुप्रजाः । ३ । ४२ । वाणिणाभ्नी । ४ । गृहा
 मा । ३ । ५३ । डानीभाजा । २ । प्रवासि-

नः ॥ ५ । ७२ । क्वाभिठाकुः । १ । पूर्णा द-
 र्बि । २ । ३३ । गिकडवः । १ । अचन्नमीमद-
 न्ना । ६ । ६८ । चैघोचिजा । ४ । एषते । ७ । ८६ ।
 भोमाफरी । ४ । ऋचः । ६२ । अनुवाकाः । १० ।
 पदानि । ८ । ५६ ॥ एदम् । २ । चादिक्काढी । ४ ।
 दृवखासि । ४ । ४५ । घुत्तजघेः । ३ । आकूर्यै प्र-
 युजे । १२ । ३६ ॥ गूजगिखः । ३ । ऋक्कसामयोः
 शिल्पे । २ । ४७ ॥ घेटघीगुः । ५ । व्रतं दृणु-
 त । ६ । १३६ । डूसुयुधूः । ५ । एषाते । ५ । ७७ ।
 छेयजटि । ४ । व्सव्यसि । ३ । ६३ । चिणाडूकाः ।
 ३ । एष ते । २ । ५५ । डुनडिडिः । ३ । शुवक्र-
 न्त्वा । ४ । ८१ । जणुजिठी । २ । अदित्या-
 स्त्वा । ८ । १४० । डौशुनार्ध । ६ । ऋचः । ३७ ।
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ७४२ ॥ अग्नं स्तनूः ।
 डीताजज । २ । आपतये त्वा । ४ । १०८ । जै-
 रितिदिः । ५ । ताम्नायनी मे । २ । ४८ ॥ वैडव-
 चे । ४ । इन्द्रघोषस्त्वा । ३ । ४८ । वैपाटक् । ४ ।
 युञ्जते मनः । ८ । १५७ । णोभर्दशै । २ । नारि-
 रसि । ४ । ७४ । छीघिघिदै । ४ । यवोऽ-
 सि । ५ । ८१ । जफाठाढी । ८ । किभूर-
 सि । ४ । ७८ । छैक्खिणच् । २ । श्योतिर-

सि । ५ । १०४ । जीवोडानेः । ७ । उरु वि-
 ष्णो । २ । ५४ । डीटिचटा । ऋचः । ४१ । अनु-
 वाकाः । १० । पदानि । ८०६ ॥ अग्नेणीर-
 सि । ५ । ८८ । जैवभठुः । ५ । उपावीर-
 सि । ४ । ८८ । जैमिजाठ । ४ । माहिः । ६ । ११२ ।
 टावायिवौः । ३ । सन्ते । ३७१ । कृभातटैः । ५ ।
 समुद्रं गच्छ । २ । ५७ । डेनागिटा । ४ । इवि
 ष्मतीरिमाः । २ । ३५ । गुथीखगः । ३ । हृदे
 त्वा । ५ । ५० । जौसुटयु । ६ । रावाऽसि । ८११७ ।
 येसुणीमै । २ । ऋचः । ३५ । अनुवाकाः । ८ ।
 पदानि । ६५८ ॥ वाचस्पतये । ३ । ५६ । डो-
 दजाडी । २ । उपदामगृहीतोऽसि । २ । ३० ।
 खौटछिखाः । १ । आवाहो । २ । ४ । गौटछी-
 छ । अयँवाम् । २ । ३३ । गिचघडा । या वा-
 म् । १ । १३ । किअगड । तम्प्रत्कृथा । ४ । ६१ ।
 भगीनतीः । ५ । अयँवेनः । ३ । ६६ । चूयाथटाः । ३ ।
 यं देवासः । ३ । ५३ । डिठडजा । २ । इन्द्राय
 त्वा । २ । २६ । खोगचछी । मूर्द्धनिन्दिवः । २ । ४२ ।
 घाठा डणीः । १ । यस्ते । १ । २५ । घुजघ-
 घुः । १ । प्राणाय मे । ३ । ३५ । गुरुन्वघाः । ३ ।
 मधवे त्वा । १ । १५ । कुखकअः । ३ । इन्द्राग्नी

ऽआगतम् । १ । १३ । किगखाड । आघ । १ । १४ ।
 ओमासश्चर्षणीधृतः । १ । १० । औचकक । ष्टणु-
 तामे । १ । ६ । ओकअगा । इन्द्रमरुत्वः । १ । २२ ।
 खाघाखक । मरुत्वन्तम् । १ । १७ । केकगाडः ।
 मरुतान्वा । १ । ३० । इइअअकः । १ । सजीषाऽ-
 इन्द्र । १ । १६ । कोचिघखा । मरुत्वा २ ॥ ऽइ-
 न्द्र । १ । २० । कौभाच्छाई । य॒ओयभा । १ । ६ ।
 ओगाकाअ । उडच्युम् । ६ । १०२ । भालठीफेः । ३ ।
 कृचः । ४६ । अनुवाकाः । २५ । पदानि । ७८८ ।
 आदिह्येअ्यस्त्वा । ४ । ७० । चौतीचिजे । २ । वा-
 समद्वय । २ ३५ । गुटडाच । २ । सुशर्मासि । १ । ६ ।
 ओगमआः । बृहस्पतिसुतस्य । २ । ५१ । डणि-
 जाठेः । १ । हरिरसि । ३४५ । धुतिथिभिः । ३ ।
 समिन्द्र । ६ । १११ । टरैधानी । उकर्ट० हि । ४ । ८७ ।
 जैपिणितै । २ । एजतु दशमास्यः । ५ । ७१ । छम-
 ठथाः । १ । आतिष्ठ । १ । १८ । कैकाकाखः । १ ।
 युद्धाहि । किखगख । इन्द्रमित् । १२ । काखका-
 डा । यस्मान्न । २ । ४३ । धिठपडचीः । १ । अ-
 ग्ने पवख । १ । २३ । खिगकिडा । २ । अटश्चम-
 स्य । १ । २३ । खिचाअघः । १ । आजिगघ । २४६ ।
 घवगगिः । १ । विनऽइन्द्र । १ १७ । केडाखक । वा

चस्पतिम् । ६ । १६ । कोडङगा । १ । विश्वक-
 र्मन्हविषा । १ । १७ । केडाखड । अग्नये
 त्वा । ४ । ५२ । डाजीजटै । इह रतिः । ३ । ६७ ।
 चेतुक्कणैः । परमेष्ठ्यमिधीतः । १० । १७५ । शुम्ध्ये
 नीमौ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । २२ । पदा-
 नि । १०१६ ॥ देवसवितः । ४ । ७६ । क्षोधया-
 मिण । २ । इन्द्रस्य वृष्णः । युज्येदनौः । ३ । देव-
 स्याहम् । ६ । १ । ६२ । ताम्या शिज्जौ । ४ । आप-
 ये स्वाहा । ३ । ६८ । चैथजैक्का । ४ । वाजस्येम-
 म् । ८ । १२३ । ठिफीणिशुः । ५ । अग्निरेकाक्ष-
 रेण । ४ । ७२ । क्काभूरथू । एष ते । ४ । ६६ । चू-
 न्माराधौः । १ । सविता त्वा । १ । ४३ । धिडघा-
 ड । ऋचः । ३६ । अनुवाकाः । ८ । पदानि । ७२८ ॥
 अपो देवाः । ४ । ५६ । डूमीडडः । १ । सोमस्य
 त्विषिः । ५ । ८६ । जोषपिठी । ४ । अवेष्टा
 दन्दशुकाः । ६ । १०७ । जेवटुवौ । ८ । सोमस्य
 त्वा । ३ । ७८ । छैठीजठै । ४ । मित्रावरुणयो-
 र्त्वा । ५ । ६२ । आदिनिर्दै । ४ । स्योनाऽसि । ४ ।
 चेवातम् । ४ । सवित्त्रा प्रसवित्त्रा । १ । २४ ।
 खिगगाअ । अश्विभ्याम्यच्च्यस्य । ४ । ६५ । चु-
 टाटठू । ऋचः । ३२ । अनुवाकाः । ८ । पदा-

नि । ५७८ ॥ युञ्जानः प्रथमम् । ६ । १३४ ॥ डी-
 सिदारो । ६ । प्रतूत्तं वाजिन् ॥ १५ । २१६ ॥ पो-
 न्वोडयीर्म्युः । १ । अङ्गिरस्वत्खनामि । १० । ४४ ।
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २०६ । नो-
 न्दोशुर्म्यो । ६ । आपो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-
 नाहु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । चीपभजी । ८
 आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोर्षीर्जीम्यै । ४ ।
 ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदानि । ११७८-
 दृशानो रुक्कः । १६ । ३६७ । वेहेवाड्योर्ष्यैः । ५ ।
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २० । नो-
 न्दोशुर्म्यो । ६ । आवो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-
 नाड्यु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । चीपभ-
 जी । ८ । आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोर्षी-
 र्जीम्यै । ४ । ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदा-
 नि । ११२८ ॥ दृशानो रुक्कः । १६ । २६७ । येहे-
 वाड्योर्ष्यैः । ५ । दिवस्पृरि । १० । १८२ । दान्यू-
 लुर्ज्यैः । १ । उदुत्वा । १ । १७२ । याह्यरुफः । ७ ।
 अपेत । १५ । २३३ । विस्मिहो स्त्री । असुन्वन्त-
 मयजमानम् । ११ । २१७ । याऽओषधीः । २७ ।
 ३५१ । स्ययौम्लौ । १२ । मा मा । १५ । १२२ ।
 प्रवीह्यैः । ११ ऋचः । १०८ । अनुवाकाः । प-

दानि । १६७३ । मयि गृह्णामि । १३ । २३२ । वा-
 न्धमुवुन्मौः । ५ । ध्रुवाऽसि । ११ । १७२ । यावालै-
 र्तः । ६ । मधु ब्वाताः । ६ । १२५ । टुथ्नीघड । ८ ।
 सम्यक्स्ववन्ति । ८ । १२४ । ठीषीऽह् । ४ । इम-
 म्मा । ६ । १२ । भ्राती जगमु । २ । अपान्त्वा । १ । २० ।
 कौर्दककः । ६ । अयम्पुरः । ५ । १०६ । ओर्जसुर्फम् ।
 ऋचः । ३ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ८० ७४ ॥ ध्रुव-
 क्षितिर्ध्रुवयोनिः । ५ । ६२ । भाथटिताः । ५ । स-
 जूर्तुभिः । २ । ३८ । गैदभडती । मूर्धा व्ययः । २ । ४३ ।
 विदातर्चा । इन्द्राग्नीऽअव्ययमानाम् । ३ । ३५ ।
 गुडडिच्छुः । ३ । आयुर्मे । ६ । ७६ । क्रोमक्कजौ २ ।
 आशुस्त्रिटत् । १ । ४१ । घड्यवगिः । अग्नेर्भा-
 गः । ३ । ५६ । डोधठणीः । १ । एकया स्तुवत । ४ ।
 ७८ । केव्विलिङा । ऋचः । २६ । पदानि । ४६५ ।
 अनुवाकाः । ८ । अग्ने जातान् । ५ । १६६ । रश्मि-
 नासत्थाय । ४ । ८० । क्रौतिथर्ठि । २ । राजसि । ५ ।
 ८७ । जेअडुदः । २ । अयं पुरः । ५ । ७५ । कुलामा-
 वे । ६ । अयमग्निः । २४ । ३२० । षोह्वीत्रैथ-
 च्यो । ४ । येनऽऋषयः । ७ । १२० । ठौउमेदिलेः । १ ।
 तपस्तपस्यः । ४ । ६२ । चाटाः । ऋचः । ५४ । अनुवा-
 काः । ७ । पदानि । ८३३ । नमस्ते । २३३ । विम-

जसा । ११ । १०४ । जीउयधाने । ऋचः ८१
अनुवाकाः । ६ । पदानि । १६४ ॥ इमस्मै । ८ । ११८
टैष्वाढाव्ना । ४ । समिद्धोऽग्निः । ११ ६८ । भौ-
मोमीर्क । वसन्तेनऽऋतुना । ६ । ४४ । घीतच्छव ।
होता यक्षत् । १२ । १४८ । भैमीघुश्व । २ । अश्वि-
नौ छागस्य । ६ । १४६ । द्स्त्रिमर्ही । ६ । देवस्व-
र्हिः । १४ । २८६ । लोभ्याग्नेर्काः । ६ । ऋचः । ५७
अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६४२ ॥ तेजोऽ-
सि । ५ । ८० । छौफुटथ । २ । अपास्मोदाय । १ । ६ ।
ओअअक । १ । हिङ्काराय । २ । ५४ । डीअवडो ।
हिरण्यपाणिमूतये । ६ । ८४ । जीघादप् । विभू-
र्मात्रा । ६ । ३७ । नेथचङः । १ । काय क-
स्मै । १ । २४ । खीकभख । आत्रह्मन् । घापिजन्वः ।
१ । चक्षुषे ओत्राय । ६ । १४ । ईअअ-
अः । १ । प्राच्यै दिशे । १ । ६ । ओअअअः । अदभ्यो
व्वाठ्यः । १ । १२ । काभखआ । वाताय धूमा-
य । १ । १८ ॥ कैखडखि । इन्द्राय पृथिव्यै । १ । ६ ।
ओखकआ । नक्षत्रेभ्यो नक्षत्रियेभ्यः । १ । २४ ।
खीनचकाः । १ । परिल्लवेभ्यः । १ । ३ । इगकअ । अ-
सवे वसवे । १ । १५ । कुअचक । इषायोज्जाय । १ । २ ।
आअलअ । खः स्वाहा । १ । ४ । ईककाअ प्राणी-

ऽपानः । १ । ५ । उडचका । एकस्मै द्वाब्ध्याम् । १ । ६ ।
 ऊकगक । १ । ऋचः । २६ । अनुवाकाः । १६ । पदा-
 नि । ४४१ ॥ प्रजापतये न्वा । १ । २३ । खिगागख ।
 यः प्राणतः । १ । २३ । रिब्वड्यकाः । १ । युञ्जन्ति
 ब्रह्मम् । ८ । १०८ । ऐभीकृतै । २ । व्यायुद्वा । ५ । ६३ ।
 भिडमुडाभौ । ६ । अम्बेऽभम्बिके । ३ । ४४ । घीत-
 टाढ । २ । उरसक्त्याऽचव । १२ । ४४ । ठीकटा-
 भूः । १ । गायत्री विष्टुप् । ५ । ५६ । डङ्कटकेः । ३ ।
 कस्त्वा । ६ । ८४ । जुयच्छिज । १२ । किंस्वि-
 त् । ६ । १०७ । जयिजुतै । ४ । काऽईम् । ८ । १३८ ।
 डैडयणीवि । २ । सुभूः स्वयम्भूः । २ । २३ । खिभघ-
 चाः । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ११ । पदानि । ८४४ ।
 अरश्चत्पूरः । १० । १६६ । तोह्मस्मत् । धूमन्वान्
 सन्ताय । १० । ११६ । दृह्ज्जटिः । १ । समुद्रद्राय
 शिशुमारान् । १० । १३७ । हेर्हयाड् । मयुः प्राजा-
 पत्यः । १० । १६२ । धल्लिलयू । ऋचः । ४० । अनु-
 वाकाः । ४ । पदानि । ५१४ । शादन्दङ्गिः । १ । ४० ।
 गौठिभ्भाणि ॥ वात्प्रमाणेन । १ । ४१ । घचाडादि ।
 मणकान्केशैः । ६ । खिघीचता । अग्नेः पक्षतिः । १ । ३० ।
 गायगच्छ । मरुताए स्तन्वाः । १ । २४ । खीगगाड ।
 पूषणम्बनिष्टुना । १ । २२ । खाडचटः । इन्द्रस्य क्री-

डः । ६ । ३५ । गुजडभा । विद्युतिन्नाभ्या । १ । २६ ।
 खजगडा । यस्थमे । खैभकाशे । आनः । १० । १६१ ।
 घश्रीभाद्रिः । ७ । मानः । ८ । १४८ । ठैदियाभीः । ३
 यदश्वस्य । ८ । ६३८ । डैभफासूः । ३ । यत्ते । ६ । १६४ ।
 जिवठुदे । २ । इमानु । १ । ३० । खौभगिडी ।
 कचः । ४४ । अनुवाकाः । १५ । पदानि । ६१२ ॥ अ
 गिनश्च । १४ । २१८ । पैल्लीडिर्भू । १० । उच्चा
 ते । ११ । १३६ । उडूप्राधितो । ४ । कचः । २५ । अ
 नुवाकाः । २ । पदानि । ३५४ । समास्वा । ६ । १७३ ।
 धिधीरवो । ४ । ऊदृष्टाश्चस्य । १२ । १३७ । डेवव-
 दूये । ४ । पीवोऽअन्ना । १२ । १७७ । यन्हर्वणै । ४ ।
 अभित्त्वा । ११ । १६५ । तुम्पिप्राशोः । ३ । क
 चः । ४४ । अनुवाकाः । ४ । पदानि । ६५२ । होता
 यक्षत् । ११ । १२४ । टिष्णुषुन्न । २ । देवस्वार्हः ।
 टीयेभीत्यु । २ । समिधानम्माहत् । १३ । ११८२ । टैभा
 न्योषू । देवस्वार्हः । २ । ४१ । घक्कइत्ति । कचः । ३६ ।
 अनुवाकाः । ४ । पदानि । ४२७ ॥ समिद्धोऽअञ्ज-
 न् । ११ । १६६ । धूच्होहलुः । ६ । यदक्रन्दः । १३ ।
 २३२ । वाराम्बीसुन्देः । ५ । समिद्धोऽअद्वय । १२ ।
 २०२ । नर्कावीकु । ८ । केतुङ् करणवन् । २४ । ४४१ ।
 म्मटलैधर्वस्त्वैर्ध्वि । १२ । कचः । ६० । अनुवाकाः । ४ ।

पदानि । १०७१ ॥ विप्रश्चानि देव । ४ । ६१ । चच-
 डयो । तपसे कौलालम् । १६ । ३५० । ज्यैकुसुङ्गह-
 व्याह्स्सुत्तु । ८ । ऋचः । २० । अनुवाकाः । २ । पदा-
 नि । ४११ ॥ सहस्रमीर्षा पुरुषः । १६ । २३७ । फो-
 लिर्दृषि । १ । अद्भ्यः सम्भृतः । ६ । १०५ । जुलु-
 टिपै । ऋचः । २२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । ३३० ।
 तदेव । ७ । १०३ । निभयजैर्भि । वैनस्तत् । १ । १५ ।
 णोशूफीच्युः । ३ । ऋचः । १६ । अनुवाकाः । २ ।
 पदानि । २६२ । अस्या जरासः । १४ । २०३ । नाह-
 ज्जसीर्धुः । ५ । आपश्चिन्वत् । १२ । १४६ । दोदृह्यु-
 र्ह । ४ । विभ्राड्बृहत् । १२ । २०० । धांम्रीमीवधा-
 । १० । प्रवावृजे । १० । १५३ । शिम्नतोशु । २ । प्र-
 वायुम् । १३ । १०१८० । यौय्योलुडेमीः । ७ । प्रवीर-
 या । १२ । १८६ । दोथ्यैकठुः । ३ । आनः । १३ ।
 १६२ । धाम्याषूर्मै । ६ । ऋचः । ८७ । अनुवाकाः । ७
 पदानि । १३०५ ॥ यज्जगग्रतः । १० । १४७ । डिशु-
 भिर्यु । १२ । पञ्चनद्वयः । १० । १६७ । तेषिपाशे । ६
 सोमो धेनुम् । १० । १६३ । तिथेनूशै । ४ । आरा-
 त्रि । ६ । १६२ । ताम्पिविलोः । ५ । पूषन्तव । १०
 १४६ । ढीभ्नूमेड्वेः । ३ । न तत् । ८ । १४६ । ढूम्बो-
 धहो । ५ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६३४ । अ

पेतः । ६ । ३६ । डोषेष्ठियः । १ । अपाचम् । ८ । १३४ ।
 डोनिज्यु । ४ । ऋचः । १८ । अनुवाकाः । २ । पदा-
 नि । २७३ । ऋचंवाचम् । ८ । ६८ । भौज्वाभादु । १०
 द्यौः शान्तिः । १५ । ७३ । छिपादाणे । ४ । ऋचः । १३ ।
 अनुवाकाः । २ । पदानि । १७२ । नारिरसि । ३ । ३६ ।
 ग्भगिरवाः । १ । यमाय मखाय । १० । १६२ । ता
 प्वीनील । ऋचः । १२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १
 ६८ । सरस्वत्यसौ । ६ । ७५ । कृणडिक्की । ३ । यमा-
 याङ्गिरस्वते । १० । १२३ । ठिसीतियोः । ३ । चत्रस्य
 त्वा । ७ । १०७ । जशाषीणो । १ । ऋचः । २३ । अ
 नुवाकाः । २ । पदानि । ३०४ । स्वाहा प्राणेभ्यः । ६ ।
 ४८ । जै धिगदू । उग्रयज्ञ । ७ । ६१ । भमीलाघु । २
 ऋचः । १३ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १७१ । ईशा वा
 स्यम् । ८ । १३२ । डाशोडिधीः । १ । अन्धन्तमः । ६ ।
 ७६ । क्रीणडिषे । ऋचः । १४ । अनुवाकाः । २ ।
 पदानि । २११ ॥ इति श्री पण्डितसिद्धेश्वरसूनुना प-
 ण्डितरामचन्द्रविरचिता वेदपरिभाषा शिक्षा समा-
 प्ता ॥ अथ वेदपरिभाषा कारिका शिक्षा सटीका
 प्रारम्भ्यते ॥ श्रीरामं सद्गुरुं याज्ञवल्क्यं कात्यायनं त-
 था ॥ नत्वा पदानां वक्ष्यामि लक्षणं चतुरक्षरैः ॥ १ ॥
 अनुवाकेऽनुवाके चान्ताये माध्यन्दिनीयके ॥ परिभा-

षोच्यते हल्युक् केवलो वा स्वरोऽक्षरम् ॥ २ ॥ अ-
नयोरर्थः । श्रीराममुपास्य देवतां विद्याप्रदं सद्गुरुं शा-
खाप्रणोतारं यान्नवलक्यं, सूत्रकारं कात्यायनं च न-
त्वा नमस्कृत्य माध्यन्दिनीयके माध्यन्दिनशाखायां
अनुवाकेऽनुवाके प्रत्यनुवाकं तस्मिन्ननुवाके पदानां
चतुरक्षरैः अक्षरचतुष्टयेन लक्षणनिर्णयं वक्ष्यामि ।
कथयिष्यामि । तत्र परिभाषोच्यते । हलिति व्यञ्ज-
नसञ्ज्ञा । व्यञ्जनयुतं गुह्यादि तद् अक्षरसञ्ज्ञं ज्ञे-
यम् ॥ २ ॥ पदसङ्ख्याऽऽदिमेन स्याद्विद्वतीयेन वि-
सर्गनौ ॥ सावग्रहं सेतिकारं तृतीयेन तुरीयतः ॥ ३ ॥
मान्तं क्वादिहलन्तं च सितुसेन्तं विसर्गतः ॥ एकरूपं
तुविषमं तदभावे समन्त वा ॥ ४ ॥ अजयोच्चार्यः । आदि-
मेनाक्षरेणानुवाकपदसङ्ख्या ज्ञेया, द्वितीयेनाक्षरेण
विसर्गनौ विसर्गान्तनान्तपदसङ्ख्या, तृतीयेनाक्षरेण
सावग्रहकेवलेतिकारसहितपदसङ्ख्या । चतुर्थेनाक्ष-
रेण मान्तकटतपङ्क्त्यान्तपदसङ्ख्या ज्ञेया । सितुसे-
न्तमिति सर्वान्ते विसर्गश्चेत् । तेन सिशब्दान्तं तु श-
ब्दान्तं च एकरूपं एकसङ्ख्याबोधितं च विषयं बोध्य-
म् । यथा प्रथमाध्यायस्य पञ्चमेऽनुवाके शर्मासीत्येत-
स्मिन् सिशब्दान्तानि अष्टौ तुशब्दान्तानि पञ्च मिलि-
त्वा त्रयोदश १३ विषमसङ्ख्या वा तद्वोधकः । मि-

वतिटूः । इति विसर्गे लिखितः । कति विषमाणी-
 ति निर्णयार्थम् । अङ्कोऽपि यथा तत्रैव १३ तदभावे
 यत्र विसर्गो न लिखितस्तत्र समानि अथवा न सन्ति ।
 तयोर्निर्णयार्थं यत्र समानि तत्राङ्क एव लिख्यते । यथा-
 प्रथमाध्याये द्वितीयानुवाके वसोः पवित्रमित्येतस्मि-
 न् घाढमचा इत्यक्षरान्ते तत्र स्थन्तमेकं त्वन्तकमेकम्
 इति मिलित्वा द्वयं सः अङ्क एव लिखितः । अधुना
 सङ्ख्यानिर्णयार्थं स्वराणां व्यञ्जनानां च सङ्ख्यानि-
 यमक्रमं चाह ॥ ककारादिहकारान्तास्त्रयस्त्रिंशद्व-
 लः स्मृताः ॥ सङ्ख्यापूर्तिस्तु नैकेन संयोगं तत्र कार-
 रयेत् ॥ ५ ॥ अस्यार्थः । ककारमारभ्य हकारपर्यन्तं
 त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि यस्मिन्नक्षरे यद्व्यञ्जनं लि-
 खितं तस्य या सङ्ख्या सैव तदक्षरबोध्यस्य ज्ञेयाः ।
 गकारे त्रयः । चकारे षडित्यादि । यथा प्रथमा-
 नुवाके “गु” इत्यत्र गकारेण त्रयः । “ठि” इत्यत्र
 ठकारेण द्वादश । यत्र तु एकेन व्यञ्जनेन सङ्ख्या-
 पूरणनास्ति तत्र सङ्ख्यापूर्तिपर्यन्तं व्यञ्जनानां सं-
 योगं कृत्वा लेखनीयम् । यथा द्वितीयाध्यायस्यान्ति-
 मेऽनुवाके । अग्नये कव्यवाहनायेत्यत्र जोड्डीठडुः ।
 इत्यत्र द्वितीयाक्षरे डकारेण पञ्च वकारेण एको-
 मत्रिंशन्मिलित्वा चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या ज्ञातव्येति ॥

५ ॥ ऋ लवर्ज्या अकाराद्या औकारान्ताः स्वरा दश ।
 आद्ये द्वितीयादिषु तु नवैवाकारवर्जिताः ॥ ६ ॥ -
 अस्यार्थः । स्वरास्तु ऋलवर्ज्या इत्यकारादयः औका-
 रान्ताः अभा ईई उऊ एऐ ओऔ इति प्रथमाक्षरे स्व-
 रा ज्ञेयाः । यथा प्रथमाध्यायस्य प्रथमानुवाके “गु” इ-
 त्यत्र उकारेण पञ्च । द्वितीयाद्यक्षरत्रये तु अकारं
 त्यक्त्वा आकारमारभ्य एकादिनवपर्यन्ता गणनीयाः ।
 यत्र तु अकारस्तत्र शून्यम् । यथा प्रथमानुवाके “ठि”
 इत्यत्र इकारेण द्वौ । तथा तत्रैव “घ” इत्यत्र अका-
 रेण शून्यमभावइत्यर्थः ॥ ६ ॥ नवाधिके तूपरिस्थिरे-
 फेण दश वा नखाः ॥ एकोनविंशत्यधिके ऽनुस्वारात्तिथ-
 यः स्मृताः ॥ ७ ॥ अस्यार्थः । यत्र तु स्वरेषु नवापेक्ष-
 या ऽधिकसङ्ख्या अपेक्षिता तत्र तदक्षरस्योपरि रे-
 फबोधिका कुण्डली लेखनीया तथा दशसङ्ख्या ज्ञा-
 तव्या । तत्र यत्रैका कुण्डली तत्र दशैव । यत्र विंश-
 तिः । यथा तृतीयाध्यायस्य चतुर्थेऽनुवाके उपप्रय-
 त्तइत्यत्र चतुर्थाक्षरे “हि” इत्यत्र रेफेण दश इका-
 रेण द्वौ मिलित्वा द्वादश । कुण्डली द्वयं तु सर्वग्रन्थ-
 मध्ये स्थानद्वये लिखितं तत्र विंशतिः । यथा चतुर्विं-
 शतितमेऽध्याये तृतीयानुवाके समुद्रायेत्यास्मिन् “डे”
 हिपङी इत्यत्र द्वितीयाक्षरे तथा एकत्रिंशेऽध्याये स

हस्त्वर्षेति प्रथमानुवाके “फौलिर्द्वर्षिः” इत्यत्र चतुर्थेऽक्षरे इति । एकोनविंशतीति । स्वररेफौ मिलित्वा एकोनविंशतिस्तदपेक्षयाऽधिकसङ्ख्या । यत्रापेक्षिता तत्रोपरि अनुस्वारो लेखनीयस्तेन त्रिधयः पञ्चदश ज्ञेयाः । यथा द्वादशेऽध्याये षष्ठे या उोषधीरित्यनुवाके इत्यत्र चतुर्थेऽक्षरेऽनुस्वारेण पञ्चदश शोकारेणाष्टौ मिलित्वा त्रयोविंशतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अधुना केन प्रकारेण सङ्ख्या ज्ञानं तं प्रकारमाह ॥ दशमे हल्युते नाच् पदसङ्ख्याऽऽदिमेऽक्षरे ॥ द्वितीयादित्रिष्ठुहृदिभर्विसर्गोऽवग्रहश्च सः ॥ ८ ॥ अजिभर्नातं सेतिकारं क्रमात्कादिहलन्तकम् ॥ अस्यार्थः । अच् इति स्वरसञ्ज्ञा । आद्येऽक्षरे दशभिर्गुणतो यो हल् व्यञ्जनन्तेन युक्तो योऽच् स्वरस्तेन या सम्पन्ना सा पदानां सङ्ख्या । यथा प्रथमाध्यायस्य नवमेऽनुवाके आददेऽष्टाष्टतं इत्यत्र “आभुधुधी” अत्र प्रथमाक्षरं आ तच्च हल् अकारो दश स्र दशमः शतं अच् आकारः द्वे मिलित्वा द्व्यधिकं शतम् । १०२ । सा पदसङ्ख्या । द्वितीयादिति । द्वितीयाक्षरस्थव्यञ्जनेन विसर्गसङ्ख्या । तृतीयाक्षरस्थव्यञ्जनेनावग्रहसङ्ख्या । चतुर्थाक्षरस्थ व्यञ्जनेन मान्तपदसङ्ख्या । तृतीयाक्षरस्थव्यञ्जनेनावग्रहसङ्ख्या । चतुर्थाक्षरस्थ-

व्यञ्जनेन मान्तपदसङ्ख्या । द्वितीयाक्षरस्थस्वरेण
 नान्तपदसङ्ख्या । तृतीयाक्षरस्थस्वरेण निरवग्रहसे-
 तिकारपदसङ्ख्या । चतुर्थाक्षरस्थस्वरेण कटतपङ्क्या
 न्तपदसङ्ख्या । यथा तत्रैव द्वितीयाक्षरं "भु" । इति
 तत्र व्यञ्जनं भकारः । चतुर्विंशतिस्तावन्तो विसर्गाः
 स्वरः उकारः अकारादिगणनया चत्वारस्तावन्तो नका-
 राः तृतीयाक्षरं "हु" इति तत्र व्यञ्जनं हकारश्चतुर्दश
 तावन्तोऽवग्रहाः । स्वरउकारश्चत्वारस्तावन्तो निर-
 वग्रहा इतिकाराः । चतुर्थाक्षरं धी इति तत्र व्यञ्ज-
 नं धकारइत्येकोनविंशतिः । तावन्तो मकाराः । स्वर-
 ईकारश्चतस्रस्तावन्ति ककागादिभ्यञ्जनानि । इति बो-
 ध्यम् ॥ ८ ॥ विसर्गः पदमध्यस्थः पद्यान्तश्च पदान्त-
 गः । ९ । पद्यान्तं च पदान्तं च व्यञ्जनं सितुसेन्तक-
 म् ॥ कटौ तपौ ङणनमा हलः पद्यपदान्तगाः ॥ १० ॥
 सार्धैकपद्यस्यायमर्थः । अत्र सङ्ख्यागणने विसर्गः
 पदमध्यस्थः । धूः सहाविति । पद्यमवग्रहस्तदन्यः
 इतिकरणोत्तरे तत्रैव धूः । सहौ । पदान्तगो व्याव
 इत्यादि स्त्रिविधोऽपि ग्राह्यः । ९ । व्यञ्जनं तु प-
 दान्तं वृषणवसूऽइति वृषण् । वसू इति । अवग्रहान्तो
 णकारः पदान्तमवर्धयत् इति तकारः । एते सङ्ख्या-
 गणने ग्राह्ये । तथैव सितुसेन्तमपि । पदान्तं यावत्

नाऽइति यातु । धानाः । पदान्ते पुनातु इत्यादिकम् ।
 विषमसमगणने द्वे अपि ग्राह्ये । कटाविति । कटत-
 पा ङणनमाः । एते अष्टावेव हलः पदान्ते च स-
 न्ति । “प्रथमोत्तमाः पदान्तीया रुच् औ” इति प्रा-
 तिशाख्यसूत्रात् । इयञ्चतुर्वर्णयुता निर्णीय परिभा-
 षिका ॥ सौकर्यदात्री पाठस्य पदवेदस्य कारिका ॥
 १ ॥ इति श्रीमत्पण्डितसिद्देश्वरसूनुना पण्डितराम-
 चन्द्रविरचिता वेदपरिभाषा कारिका शिखा व्याख्या-
 नयुता समाप्ता ॥

अथ यजुर्विधान शिक्षा ॥

अथातो मन्त्राणामनुष्ठानकल्पनं वसिष्ठादिभिर्ब्र-
ह्मर्षिभिरनुष्ठितमनुव्याख्यास्यामी नान्यद्ब्राह्मणस्य
कदाचिद्वनार्जनक्रिया विद्यते होमानां यज्ञानां वैषा-
ऽवश्यं क्रिया किन्तु मन्त्राहुतिवीर्यज्ञानं विद्याधनानां
यजुर्वेदैरुपदिश्यते कएते मन्त्रा यएते मन्त्रा ऋग्यजुः-
सामायर्वाङ्गिरसउभयात्मका मन्त्रा देवताभीष्टा वा
परा द्रव्यसंस्कारकाश्चेति य एते द्रव्यसंस्कारपरास्ते
तत्रैवोपयोगिनो ये पुनर्देवताभिज्ञानाश्च फलं तेषां
ए सर्वार्थत्वमभिसन्धायाऽऽराधितानां च फलाऽऽदा-
नऽग्राज्ञानसाधितानां फलदर्शनान्मन्त्रलिङ्गदर्शनाच्च
विनियोगान्तरं वक्ष्यामस्तत्र कर्मकरणे तुलापुरुषचा-
न्द्रायणकृच्छ्रातिकृच्छ्रादिभिः पूतशरीरेण कर्मापे-
क्षया द्वादशरात्रं त्रैरात्रं त्रिरात्रमिति च कर्मणां
कर्माङ्गानि कार्याणि सर्वमन्त्राणां पूर्वमेव लक्षणमयु-
तं त्रैरात्रं सहस्रमिति च सिद्धपेक्षया कार्याणि कर्माव-
साने च फलावाप्तिर्ब्रह्मवारिणा भवितव्यं त्रैरात्रं सहस्रं
कल्पाश्च सिद्धयो भावज्ञातव्याश्चेति ॥ १ ॥ अथ स
र्वोङ्कारपूर्वाभिर्महाव्याहृतिभिराज्याहुतिसंज्ञं

जुञ्जयात्सर्वदेवताऽऽराधने समर्थो भवति तेजस्वी-
 भवत्यथ यथेष्टं कर्मकारणार्थं समेताभिरौदुस्वरसमिधो
 जुञ्जयात्पञ्चनकामो दधि पयो वा शान्तिकामोऽपा-
 मार्गस्तण्डुनानर्कसमिधो हिरण्यकामोऽन्नाद्यकामो
 जातीपुष्पाणां युग्मस्यो ग्रथितानामखण्डितानां घृ-
 ताक्तानामयुतं जुञ्जयात्कामो मुष्टिभिस्तिलतन्दुलाञ्जु-
 ञ्जयाद्ग्रामकामोऽपामार्गकामः कर्कोटकान्वशीकर्तु-
 कामोऽभिवारार्थं विषरुधिराक्ता गिरिमालुव्याधि-
 घातकसमिधो जुञ्जयाद्विषरुधिराक्ता विभीतकस-
 मिधो जुञ्जयाद्राजा वश्यो भवति क्रोधान्वितो जनम-
 रणे क्षये वा सर्वान्ब्रीह्यीञ्जुञ्जयादुपशम्यति दूर्वाब्री-
 हिभिर्यत्प्रतिकृतित्रयं जुञ्जयात्स राजा वशी स्यात्स-
 र्वब्रीहिभिः प्ररुढैर्जुञ्जयाद्बज्रशो भवन्ति दूर्वामायुष्-
 कामः पुष्पाणि वसुकामो वा संकुशाग्रं ब्रह्मवर्चसका-
 मो भस्मपकण्डककाण्डान्प्रत्यङ्गिरे काकोलूकपक्षहो-
 मो विद्वेषणे चन्द्रग्रहे कपिलाघृतार्थं सहस्रसङ्ख्याता-
 भिर्जतर्था सुवेणैव वचामालोड्याऽसुनाऽभिमन्त्रितां
 कृत्वा पिबेत्परममेधावी भवति पुत्रकामो मासमादि-
 त्याऽभिसुखः प्रतिदिनं पुरुषसूक्तमयुतं जपेत्पुंल्लभते
 यद्यदिच्छेत्तदर्थमपि याज्ञिकद्रव्यं जुञ्जयात्तत्तदवश्य-
 र्थं सम्पद्यते ॥ २ ॥ इत्यनादिष्टोऽयतहोमः ॥ छोङ्गा-

रपूर्विकया गायत्र्या च पृथग्युक्तानि सर्वाणि कर्माणि
कर्तव्यानि सर्वकामप्राप्त्यर्थोऽयं मन्त्रः सर्वफलसि-
द्धिदः सर्वकामदइत्यनादेशेऽयुतहोमऽओङ्कारेण गाव-
त्र्या पृथगुक्तानि कर्माणि भवन्ति सर्वमन्त्रगणस्याऽप्ये-
षविधिर्दिद्विषतो वधोऽसीत्यनेनैकादशाङ्गुलां लौहीं
खादिरीं वा सूचीं सहस्राभिमन्त्रितां कृत्वा शशुगृहे
निखनेदुहसति भुवनं, भुवपतये स्वाहेति मन्त्रत्रयस्य प्र-
तिमन्त्रं महाव्याहृतिवत्कर्म । सूर्यस्त्वेति परा रक्षा प्र-
त्यङ्गिरं च कर्म । देवं वर्षयितुकाम उदुम्बरविल्ववेत-
सवारणानां समिधो दधिमधुघृताक्ताञ्जुज्याद्यन्तु मय-
ऽऽइत्यावहशब्दश्च प्लुतः कार्यश्चक्षुष्माऽइति खल्वनेन म-
न्त्रेणापहतचक्षुरुदके प्रविश्याहोरात्रं जपेदनपहतच-
क्षुर्भवति॥ ३ ॥ उपप्रेषयन्तऽइत्यनुवाकेन महानसाम्निमु-
पसमाधाय प्रत्युचमन्त्रमन्त्रहं जुज्यादन्नवान्भवति ।
तनूपाऽअग्निःसीति रुजा ग्रस्तो दूर्वामयुतं जुज्या-
दृजा मुच्यते । सन्त्रमग्नऽइति नवभिर्ऋग्भिर्गोष्ठे
गा उपतिष्ठत तावत्सङ्ख्या भवन्ति गावः, इहैवेति या-
न्धेनुमिच्छति तस्या एव पतितं गोमयं गृहीत्वा दधि-
मधुघृताक्तं जुज्यात्तां धेनुं लभेदमीधं कर्मेत्याचक्षते ।
महित्रीणामिति त्र्यृचं पथिगच्छञ्जपेत्क्षेमेण गच्छति ।
मुप्रजाइति महाव्याहृतिवत्कर्माभिचारवर्जं, पुष्टि-

मंसु चैष ते रुद्रदेति पूर्वाह्नेन गवेधुकतरण्डुलाञ्जुज्ज-
 याद्वनकामो वीरक्रमेण शतपुष्पीं क्रीत्वा जुज्जयात्त-
 न्मूल्यर्ठं० शतगुणमुत्पद्यते द्वितीयाह्नेन मूषकशूलभो-
 त्पाते क्षेत्रमध्ये बलिं निवेदयेत्पिष्टपूरिकासुरामाण-
 सादिभिरुपशाम्यति ॥ ४ ॥ द्विपदचतुष्पदानामुपसर्गे
 भेषजमसीति दधिमधुघृतं जुज्जयाच्छान्तिर्भवति
 अम्बकमित्यृचाह्नेन शान्तिकामः पुष्टिकामो वा धा-
 न्यव्रीहिसमिधो जुज्जयात् अम्बकमिति कन्यानां सौ-
 भाग्यकामानां पतिकामानां भगकामानां वा सर्वा-
 भिस्त्रीभिराज्यहोमः पुरुषस्य कन्याकामस्थानेनैव हो-
 मः कन्यानामग्रहणं कृत्तिवासा इति भयेषु जपेद-
 भयं भवति जपेन सर्वोत्तरवादी भवति लोकश्च वचन-
 विधेयो भवति अम्बकमित्यृगुभयेन धत्तूरकपुष्पाणां घृ-
 तप्लुतानां चतुष्पथे शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय श-
 तसहस्रं जुज्जयात्साक्षाद्भगवन्तं अम्बकं पशुपतिं दृष्ट्वैव
 तेनेत्युपतिष्ठते ह्युपस्थानान्तेऽभीष्टान्कामान्लभत एते-
 नैव गुग्गुलधूपो दीपश्च नवनीतेनाथ भगवन्तं अम्बकं
 पश्यति चेत्सुवर्णरजतमिश्राणां भाजनानां सहस्रं ल-
 भते ॥ ५ ॥ आकूत्याऽइत्यष्टौ सुवाज्जतीर्जुज्जयाद्राज-
 कुलेभ्यो भयन्न भवत्यन्वहं जुज्जयात्काण्डस्य भाजना-
 नां शतं लब्धमते तिलाज्जतीनामयुतं जुज्जयाज्जोषे

ह्यापरो न भवत्यकालेन कश्चिन्म्रियते । चिदसीति
सहस्रं जपेत्सर्वोत्तरवादी भवति लोकश्च वचनविधेयो
भवत्यनेस्तनूरिति ब्रीहितखड्गुत्तान्पयोऽयुतान्त्सहस्रं जु-
ज्जयात्सर्वातिथिर्भवति । युञ्जते मनऽइति वैष्णवा-
नुवाकं जप्त्वा सायंप्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भवति भ-
यमन्यत्राऽपि न भवति । दिवो वा विष्णोऽइति महा-
व्याहृतिवत्कर्म । विष्णो रराटमित्ययुतं जप्त्वाऽष्ट-
सहस्रं जुज्जयात्पातालेऽपि भयन्न भवत्ययन्तोऽश्र-
ग्निरिति रात्रौ शरीरमायुधञ्चात्मानं चाभिमन्य स
ङ्ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति ॥ ६ ॥ इदमापः प्रवहते-
त्यसु निमज्ज्य जपेद्दहोरात्रोषितो यावज्जीवकृतात्पा-
पात्प्रमुच्यते । देवाँश्चोऽइति व्याधिघातकराजिका-
भिरभिचारो युक्त्वा हि केशिनेत्युपश्रुतिरहोरात्रोषि-
तो भूत्वोपश्रुतिं कुर्याज्जुज्जयाद्गन्ऽत्रायूँष्टग्ने प्रव-
सेति ब्रह्मवर्चसकामस्याज्यहोमऽउदुत्थामिति ब्रीहि-
तखड्गुत्तान्पयसा संयुक्ताञ्छतसहस्रं जुज्जयात्सर्वातिथि-
र्भवति । चित्रन्देवानामिति महाव्याहृतिवत्कर्म । वि-
नऽइन्द्रेति यस्मादधिको भवितुमिच्छन्नब्रह्मवर्चसेन वि-
द्यया धनेन यशसा वा तस्य नामग्राहं जपेदधिको
भवत्यनेनैवाज्याहुतीर्जुज्जयाद्वासमिथुनं लभते । वि-
श्वकर्माङ्गविषेति यामेव कन्यामिच्छति तस्या

नामग्राहमावसीए सूचीं द्वादशाङ्गुलाए सहस्राभि-
 मन्त्रितां कृत्वा तस्याऽएव गृहद्वारे निखनेन म्रियते
 न चान्यस्मै प्रदीयते ॥ ७ ॥ प्राणायामऽइत्यवकाशा-
 न्नित्यं जपेत्तेजस्वी भवति निरुजश्चाजिघ्रेति सहस्रं
 धुत्वाऽग्नौ समिधोदुम्बरगोमयहोमः पशव्यं कर्म
 गोमयेन गोः प्रकृतिं कृत्वा देवसवितरित्यन्नभागभ-
 वति । व्याजस्येममिति । सप्तभिर्कृत्भिर्राज्याहुति-
 सहस्रं जुहुयाद्यज्ञादन्यत्र यज्जुहोति तच्च मूल्यं सह-
 स्रं गुणमुत्पद्यते तदक्षयं भवत्यग्नेऽअच्छेति सहस्रजि-
 न्नामन्यदुम्बरववतिलधान्यापामार्गतण्डुलाहुऽज्याहुन-
 कामो वीरक्रयेण शतपुष्पीं क्रीत्वा जुहुयात्तन्मू-
 ल्यसहस्रगुणमुत्पद्यते । उदुम्बरसमिधमयुतं जुहु-
 यात्सुवर्णमुत्पद्यते । गोरोचनामष्टसहस्राभिमन्त्रितां
 कृत्वा ललाटे तिलकं कुर्यात्सर्वजनप्रियो भवति ।
 सोमठं० राजानमिति मासं पौर्णमास्यां सँवत्सर-
 ठं० सोममुपतिष्ठेत ब्राह्मणायागं दत्वा भुञ्जीत क्षि-
 प्रठं० सोमयाजी भवति । प्रनो यच्छत्वित्यन्नकामो
 होमद्रव्याणि जुहुयादयुतमर्थ्यमणमित्यादित्याभि-
 मुखः प्रतिदिनं काममभिसन्वाय जपेत्क्षिप्रमेव ल-
 भते ॥ ८ ॥ एष ते निर्वर्तऽइति माएसहृहीत्वा
 कम्बुकाष्ठि वा शर्पेण्यस्य चतुष्पथेऽहोरात्रोपितः शि-

रसि सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा क्षिप्रं जिप्त्वाऽप्रेक्ष-
माणो गच्छेद्यावत्क्रीतं तावदष्टगुणं भवत्यनेनैव तु-
षकण्टकहोमो गृहान्तैर्ऋतस्थानं गत्वाऽभिचारेण
होमविधानेनाग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुहुया-
च्छत्रुकुलमुहरति विषरुधिराक्तैर्ग्राममुहरति राजा-
नं नगरं व्योम्नादधितुकामो वैकङ्कतकण्टकानां ती-
क्ष्णतैलाक्तानां विषरुधिरेण कटुतैलाक्तानां सन्तहद्दि-
गुणठे • शतसहस्रं जुहुयाद्दोमान्ते नदीं प्रस्रवणं
वा गत्वा कपिलागोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन
स्नापयेद्द्रुद्राध्यायं जप्त्वा गुह्यकैः कर्तुं गीतिर्भव-
ति ह्यमोघं कर्मेत्याचक्षते ॥ ६ ॥ देवस्य त्वेत्यभिचर्य-
माणः स्रुवेणापामार्गतण्डुलाञ्जुहुयात्स्रुवं च तस्मि-
न्देगऽग्न्यागमने च प्रतिमन्त्रमेते च प्रत्यङ्गिरोऽपो दे-
वाऽइति देवं वर्षयितुकामऽऔदुम्बरबिल्ववेतसवारणा-
न्द्रधिमधुघृताक्ताञ्जुहुयात्प्रजापते न त्वदिति महा-
व्याहृतिवत्कर्म । कद्रुद्र यत्तऽइति पालाशसमिधो
जुहुयात्स्रुणमुत्पद्यते पायसं जुहुयाद्घृतमधुमिष्य-
मथेपदमेवापामार्गौदुम्बरवारणानाममावास्यायामेत-
त्कर्म ॥ १० ॥ हठे • सः शुचिषदिति विरजो मन्त्रो
नाभिमात्रमुदकमवतीर्थोदित्याभिमुखः शतसहस्रं
जपेदुपपातकेभ्यो मुच्यते द्विगुणेन महापातकीभ्य-

चतुष्कृत्वा सर्वान्वेदानवाप्नोति । चत्वारि शृङ्गेत्या-
 र्षभो मन्त्रः सकृदभ्यसनादेवपूज्यो भवति द्रुपदा-
 दिवेति त्रिरन्तर्जले जपेदहोरात्रोषितो विषापो
 भवत्यथ महापातकसंयुक्तः पञ्चगव्याहारो गोष्ठेऽ-
 ग्निमुपसमाधाय गोमयेनानुलिप्ताङ्गोऽयुतं जप्त्वाऽष्ट-
 सहस्रं जुहुयाद्विषापो भवत्युदयमिति पापप्रणाशि-
 न्यादित्योपस्थानं कुर्यात्पापन्नाशयत्यादित्यस्य सायुज्य-
 मतीयादुदयं चित्रन्तश्चक्षुरित्याभिसुखो जपेदनेना-
 होरावकृतं दुष्कृतमपहरति देवा यज्ञमिति ब्राह्म-
 णानुवाकं जप्त्वा ब्रह्मलोके महीयते । सुरावन्त-
 मिति चतुर्ह्वयेन पौर्णमास्यां संवत्सरः । सोम-
 मुपतिष्ठेत् ब्राह्मणायाग्रन्दत्त्वा भुञ्जीत क्षिप्रं । सो-
 मयाजी भवत्यश्विनार्भेऽपज्देनेति देवताऽभिषेकं कुर्या-
 द्यद्देवाऽइति च्युचं कूष्माण्डः । हिरण्यगर्भो यः प्रा-
 णतो ब्रह्म यज्ञानं महीद्वौरुपश्चासयाग्नेन ययाते व-
 क्षी यमाय स्वाहेत्यष्ट्रं जप्त्वा सुरापानाद्ब्रह्महत्या-
 याः प्रमुच्यते । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः इत्यनुवाकशेषे-
 णोत्तरेणानुवाकेन पितृणामक्षय्यवृत्तिर्भवति वस-
 न्तेनऽऋतुनेत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयात्सविता वरदो
 भवति ॥ ११ ॥ इति यजुर्विधानशिक्षायां प्रथमोऽध्या-
 यः ॥ १ ॥ शिवो भवेत्यग्न्युत्पाते सर्वव्रीहिरसवतीः

समिधः सहस्रं जुहुयादुपशमयति हुन्नऽऽत्यौदु-
 स्वरसमिधो जुहुयाद्वनकामः परस्याऽइति वैकङ्क-
 तीर्जुहुयाद्रक्षणे परमस्याऽइत्यौदुस्वरीर्जुहुयादर्थसि-
 द्ध्ये । याः सेनाऽइति दुर्गवमानीय क्षितौ जुहु-
 यादस्युभयन्त भवति प्रतिकृतिं जुहुयाद्रक्षायै दण-
 द्वाप्यामित्युग्रभयं जप्त्वा सर्वभयं नश्यति कुशकरट-
 कडोमो द्विषन्मोहनाय व्यवहारेष्वन्नपतऽइत्यन्नं
 जुहुयादन्नमुत्पद्यते सर्वोपकरणमिथाणामन्नाद्याहु-
 तीनां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्पथे शून्यायतनेऽग्नि-
 सुपसमाधाय सहस्रं जुहुयादग्राभ्या व्रीहयोऽद्या-
 भवन्ति ॥ १ ॥ सुपर्णीर्णीसीत्यृगुभयस्य महाव्याहृति-
 वत्कर्म नमः सुतऽइति निगडबडो व्यसन्स्थो वा जपे
 निगडान्मच्यते । नमो भूत्याऽइति वीरक्रमेण शत-
 पुष्पीं क्रीत्वा जुहुयाच्छतशो मूल्यमुत्पद्यते । काम-
 ङ्कामद्वयऽइति कामधुङ्गामन्या चतुष्पथेऽहोरात्रोषितः
 कर्णीषतप्रायां भूमौ सहस्रं घृतस्मात्सेन जुहुयादग्रा-
 मल्लभेदथ वा सुवर्णशतं गोशफेनाज्याहुतिसहस्रं जु-
 हुयाङ्गोकामोऽन्यच्च महाव्याहृतिवत्कर्म । सजूर-
 व्दऽइत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयाङ्गोकामः ॥ २ ॥ या
 ऽशोषधीरित्यनुवाकेन वचामालोड्याभिमन्त्र्यारोपणं
 दत्वेन्दुग्रहे शुद्धामुत्पाद्य विरात्रोषितस्मान्मभाजने-

संस्थाप्य कपिलाष्टतेनालोड्य पञ्चदशधाऽभिमन्त्र्य च-
 न्द्रं दृष्ट्वा पिवेत्ययसा मासं भुक्त्वा श्रुतिधरो भवति या-
 ऽओषधीरिति द्वाभ्यामोषधीरभिमन्त्र्य प्राययेदगदो
 भवति। शतं चऽइत्याम्बसमित्पर्णफलानि जुहुयादारोग्य-
 कामऽआयुष्मान्भवत्योषधीः प्रतिमोटह्वमिति बीजवापनं
 कुर्वीन्निष्पन्नसंस्थो भवत्योषधीरिति मातृनाम्न्योदु-
 स्वरतिलयवापामार्गहोमो गोहिरण्यकामोऽश्वत्ये व-
 ऽइत्यश्वत्यसमित्पर्णहोमो गोधनकामः पुरुषनाम्नी
 चैवा यत्नोषधीः समग्मतेति रक्षोघ्नी यज्ञेऽन्यत्रापि राक्ष-
 सपिशाचडाकिन्यादिभीतस्याज्यहोमोऽश्व्यावतीरित्य-
 रिष्टनाम्न्या शान्त्यर्थे पयोऽन्नं ब्रीह्यं जुहुयादु-
 ष्णुऽन्माऽइति बन्धनस्यो जपेन्मुच्यतेऽदृष्टकृतिगित्या-
 त्मनिष्कृत्यर्थे होमोऽति विश्वाऽइत्यात्मशरीरे पावना-
 य जपहोमौ रक्षणाय च, यदिमाऽइति ब्रीह्यहोमो-
 ऽघनाशाय धान्यप्रतिकृतिनाऽभिचारे वशीकरणे च,
 यस्योषधीरिति स सर्पनाम्न्याऽत्मपावनाय च यवहो-
 मोऽभिचारे, साकंयच्छेति यस्मिन्काष्ठे चष उपवि-
 शत्तदादायाष्टशतसहस्रमभिमन्त्र्य शत्रुगृहे निखनेदु-
 दसति शत्रुगृहं क्षिप्रं पदे निखनेत्कुली भवति चाष-
 पत्त्रेण सहस्राभिमन्त्रितेन गृध्रपत्त्रेण वा प्रतिकृतौ
 मर्मसु विदो म्रियते,ऽअन्यावऽइति वचो नाम्न्याऽऽ-

रोग्यकामो हस्तेनान्नं गृहीत्वा भुरका रोगात्प्रमु-
च्यतेऽस्या ऋगनरसङ्ख्ययाऽष्टसहस्राभिमन्त्रितां प्रा-
क्ष्णीं वचां वा प्राप्नीयात्परममेधावी भवति तथा च
चत्वारो वर्णा वश्या भवन्ति, याः फलिनीरिति द्वा-
भ्यां सर्वाषधीमिश्रेणोदकेन सहस्राभिमन्त्रितेना-
त्मानं स्नापयेद्यावज्जीवकृतात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
मुञ्चन्तु मेति रहस्यो मन्त्रः सर्वोपद्रवनाशऽप्रा-
तुर्मालभ्याष्टसहस्रं क्षिण्डन्नुपेत्सर्वोपद्रवाञ्छमयति श-
तुभये चर्यमाणः करम्भाज्जुतीनां रक्षणाय ता-
नि द्रव्यणि जुहुयाद्यावज्जीवमन्त्रान्यक्षय्याणि भवन्ति,
याऽश्रीषधोरित्युगुभयेनौषधीमूलमुद्धरेत्कर्णे निधाय
सर्वजनप्रियो भवति । याश्चेदमिति राजिकाभिः
प्रतिकृतिं कृत्वाऽभिचरद्रव्यहोमोऽभिचारजपहोमश्चा-
नेनैव पालाशपतृजालपाशयथितात्स न लोष्ठप्रक्षे-
पऽप्रात्मरक्षा शिखाबन्धश्चेति, नाशयित्री बलास-
र्येति तुषलवणभस्ममिश्राणामन्त्राद्याहुतीनां त्रिक-
टुकेनाभ्यज्य चतुष्पये शून्यायतने वाऽग्निमुपसाधा-
य शतसहस्रं जुहुयात्कृष्णाष्टम्यामारभ्य यावत्कृष्णा-
चतुर्दशीन्नावदुत्सादनं रात्रौ सहस्राक्षिणिधनमु-
पयाति सा वऽद्वत्वेनेनातुरमियाद्द्वेष्यशान्तिकरणे प-
योऽन्तर्मग्रीहीत्वा जुहुयादौषधयः समिति सार्वका-

मिकया महाव्याहृतिवत्कर्म त्वाङ्गन्धर्वोऽ इति पाप-
 रोगमोचनाय होमः सहस्र मऽइत्यादिवशीकरणे-
 पयोऽन्नं ब्रीहीन्वा जुहुयात् ॥ ४ ॥ मा मा हिर्ठं
 सीदित्यभिचर्यमाणऽआज्यं जुहुयाच्छान्तिर्भवत्यस्या-
 वर्त्तसेति वत्सीकवपामादायायुतं तिलतन्दुलाञ्जु-
 यात्क्षेत्रं च जातसख्यंलभते दधि मधुघृतं जुहुया-
 दग्रामंलभतेऽने तवेत्यन्नं जुहुया दृष्टिर्भवति, इष्क-
 तीरमिति मधुलवणहोमः स्त्रीपुरुषाणां सौभाग्य-
 कामः स्त्री पुरुषयोरनिच्छतो दधिमधुघृतं जु-
 यात्प्रोतिर्भवत्युतावानमिति व्रती भूत्वा, ए सहस्रमाज्या-
 ऊती जुज्यात्सिद्धवाग्भवत्याते वत्सऽइति तथैव कुर्या-
 द्द्वनविद्या बन्धनकामस्तुभ्यन्ताऽअग्निः प्रियेषु स्वस्ति-
 नऽइति त्रिभिः पलाशसमिधां दधिमधुघृताक्तानाम-
 युतं जुज्यात्कार्षीपणानां सहस्रमुत्पद्यते सिद्धे श-
 तम् ॥ ५ ॥ प्रातर्हिने दिने द्रष्टुऽइति दधिशरमयुत-
 होमः पशुपुष्टिकामस्य च नमोऽस्त्विति द्रुतपायसं
 नागस्थाने जुज्यात्सुवर्णमुत्पद्यते याऽइषवऽइति विले-
 प्रविष्टं सर्पगृध्रा तच्चैवाज्याऊतिसहस्रं जुज्या-
 त्सुवर्णशतद्वयमुत्पद्यते सिद्धे तद्वर्धं नष्टे सुवर्णममोघं
 कर्मत्याचक्षते कोटरावस्थितस्याप्येवं विधिरिष्यते क-
 शुष्व पाजऽइति प्रत्यङ्गिरे जपेदुदग्गऽइति शस्त्रोर्नि-

मग्राहे तुषकण्टकराजिकासर्पपाशां विप्ररुधिराक्ता-
नां जुहुयादन्तं वश्यो भवति शत्रोः क्रुद्धस्य जपेत्तुष-
कण्टककणसर्पपान्वा जुहुयाद्वर्गीकरणम् ॥ ६ ॥
काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यां दूर्वाप्रवालानामयुतं जुहु-
याद्ग्रामे जननमरणमुपशम्यति द्विगुणेन नगरे त्रि-
गुणेन देशे मधुमान्ऽइत्यष्टौदुस्वरीऽजुहुयाद्वनकामो-
ऽपाङ्गमन्निति देववर्षयितुं कामऽउदुस्वरीवित्त्ववेत-
सवारणानां पूर्ववद्दधिमधुघृताक्तानामयुतं जुहुयात्स-
हाष्टष्टिर्भवत्यग्निर्देवतेति यवमुष्टिसहस्रं जुहुयादप्रं-
तिहतवाक्यो भवत्यग्ने जातमनित्यचोभयेन महाव्या-
हृतिवत्कर्म द्वितीयेोत्तरार्द्धं च मयम्पुऽइत्यनेनानुवाकेन
पक्षे वा व्याहृतं कर्मत्याचक्षते ऽथ वशीकर्तुमिच्छन्पला-
शश्च त्र्यापामार्गवित्त्ववेतसमावांसकशाखोदकसमिधो
दधिमधुघृताक्ताञ्जुहुयात्कर्त्तुं वर्णा वश्या भवन्ति ॥
४ ॥ अथ राज्यकामः पद्मकुसुदसौगन्धिकोत्पला-
दीनि भगवतो महेश्वरस्योभवतश्चन्दनाक्तानि शिर-
सि शतसहस्रवारोपयेत्सहस्राक्षस्य श्रीरुपेयाद्वा-
द्वभ्रातृयात्पुरुषाद्द्वोगादप्यविरुध्ये च त्रिगुणेन साक्षाद्-
पतिष्ठतेऽपत्यमित्राणां वेति अश्वत्थराजवृक्षसमिधा-
मयेप्रएव विधिर्देवस्य दक्षिणायां मूर्तौ सघृतं गुग्गु-
लमष्टसहस्रं जुहुयात्षट्सहस्राणि वा न व्याहृतं

कर्मेत्याचक्षते यथा सिद्धे महानसेऽग्नावष्टमहस्रं
 जुहुयाद्दृश्यमव्यवहृन्नमद्यं भवति । मा नो महा-
 न्तमिति तिलान्हुतीनामयुतं जुहुयाद्गृहे बालानां
 परिजनस्यारोग्यं भवति मा नस्तोक्या पृथगुक्तानि क-
 र्माणि भवन्ति ॥ ५ ॥ नमो हिरण्यवाहवदिति षड्भि-
 रनुवाकैः कटु तैलाक्तान् राजसर्पपाञ्जुहुयाच्छुक्रत्साद-
 यति फट्कारेण देवस्योपरि मालायामधः शिरसम-
 बलंय शस्त्रेण शिरसि रुधिरदं स्राव्य स्नायेत्कि-
 टुकेनाभ्यज्य देवं कराङ्गुलिनखेनोत्पाद्य शत्रोर्नाम
 स्मरन्नेते सर्वबलदं० शत्रुमुत्सादयेदेवं कृत्स्नं ग्रामं-
 नगरं वैतान्हा राजानमहोरात्रेण ब्राह्मणमर्धेन
 क्षत्रियं त्रिभागेन वैश्यदं० षड्भागेन शूद्रदं० स्त्रियं
 वा व्याहृतं कर्मेत्याचक्षते ॥ ६ ॥ अथ वशीकृतुं
 ग्पालाशाश्वत्यापामार्गैकं कृतवित्त्ववेतसोशीरादीन्प्र-
 तिवर्णं प्रतिमन्त्रं दधिमधुघृतक्षाराक्तानामयुतं जुहु-
 यात्क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमानयत्यथ राज्यकामः
 कुतुदसौगन्धिकनोलोत्पन्नादीन् पूर्वकल्पनारोपयेत्सा-
 क्षाच्छोर्भगवतो तूपातिष्ठते जमः सिकत्यायेति क-
 लशमभिमन्त्र्याष्टशतेन राजानं स्नापयेत्सर्वविनाय-
 केभ्यो भयं न भवति रोगाभिभूतं स्नापयेन्मुख्येते स-
 र्वरक्षैर्नमो वः किरिकेभ्यद्वात तिलाहुतीनामयुतं जुहु-

यात्कार्षीपणानां सहस्रसुत्पद्यतेऽपामार्गसमिद्धिः सु-
वर्णगुगुनप्रतिमानां क्षुरेणोत्कृत्याष्टसहस्रं जुहुयादल-
ङ्कृतां कंयां लभतेऽथ वा सुवर्णशतं गोशफेनैका
दशसहस्रमाज्यहोमात्तावत्यो गावः स्युस्तिलतन्दुला-
नार्ठं शतसहस्रेण सर्वसमृद्धस्य तिलयवधान्यशतपु-
ष्पमयीं प्रतिकृतिं कृत्वा जुहुयाद्राजमान्यवश्यौ स्याता-
मुत्पलपद्मानार्ठं शतसहस्रेण स्वरूपिणी राजलक्ष्मीर्भ-
वति चण्डमितानां गुग्गुलुगुटिकानार्ठं शतसहस्रं
जुहुयात्स्फीतसामन्तराजो प्राप्नोति देवस्य दक्षिणायां
मूर्तेः विष्वक्मिद्धिर्महाराज्यं महाचतुष्पथे बल्मी-
कमृदा गोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य रूद्राध्यायेनाभि-
मन्थ्य एतया पायसमन्वहं बलिमुपहरेद्भूतेभ्यः भूति-
कामो देवस्य दक्षिणस्यां मूर्तेः वचाफलमर्घ्यं वा सूक्ष्मं पि-
ष्ट्वा ताम्रभाजने न्युष्य कपिलघृतेनालाड्य प्रादेशिन्या-
ष्टसहस्रतभिमन्त्र्य पिवेदप्रतिहतवासः स्याद्वाक्स-
द्विजौदुस्वरसमिद्धिर्हृदयक्ताभिर्महागोस्वामी स्यान्न च
गावः क्षोयन्ते विष्वक्फलैर्घृताक्तैः सुवर्णमसिद्धे रज-
तमेतेनैवौदुस्वरामलकौ हवीतकिविभीतका व्याख्या-
ताः ॥ ७ ॥ अन्तर्धानमिहोत्पर्वतशिखरमारुह्य क-
ण्ठमुक्त्वा ताञ्जनं सहस्रमभिमन्त्र्य देवस्य हस्ते निवे-
द्य तावज्जपेद्यावद्भूमायते पूर्णं शतसहस्रे ब्रह्म-

अस्यापि उज्ज्वलत्यूष्मायमानो सर्वलोकवशीकरणं धू-
 मायमाने पादप्रसारित्वं ज्वलिते चाकाशगामित्व-
 ठं रुद्ररूपो शशाङ्कप्रभः समुद्रानां पृथिवीं पर्यटेद्गु-
 द्रस्थानुचरो भवति पद्मपुष्पाणां सुरभिचन्दनाक्तानां
 धृतपूर्णानां वा चतुष्पथे शून्यायतने वाऽग्निसु-
 पसामाधाय शतसहस्रं जुहुयात्स्वयमेव श्रीरूपतिष्ठ-
 तेऽनेन यथेच्छति तथा करोति द्राघेऽश्वसऽइत्याज्यं
 जुहुयाद्वासांश्चक्षयाणि भवन्ति ॥ ८ ॥ इमा रुद्रा-
 येति तिलाञ्जुहुयाद्युतमयाचितं धनं स्यान्महारोगो-
 पघाते दूर्वाप्रवालैर्गतायुर्होर्वायुर्भवत्यऽथ जनशान्तिपु-
 ष्टितामो दधिमधुघृतपायसं जुहुयान्महाग्रहभूत-
 पिशाचादिभ्यो मोक्षयति वैकङ्कतपलाशसमिद्धिर्घृ-
 ताक्ताभिद्युतं जुहुयादाभिचारिकभयं न स्यान्महा-
 जनेनाभिभूयमानस्तुषां जुहुयाच्छाल्मलीवैवङ्कत्यै-
 दुर्लभ्यवतिलानां चायुतं जुहुयाद्वश्ये गवासुपघाते
 गोष्ठमध्यऽग्निसुपसमाधाय वैकङ्कतसमिधो जुहुया-
 च्छान्तिर्भवति यावन्तश्चतुष्पदास्तेषामेष विधिर्जनमरणे
 क्षये वाऽयुतं तिलाञ्जुहुयाद्दृष्टग्रामनगरमध्येऽग्निसु-
 पसमाधाय सुप्तजनेषु चतसृषु दिक्षु देववलीन्-
 दत्त्वा बलिभीरक्षितः कर्म कुर्यादोदनघृततिलपिष्ट-
 माषान्नपरमान्नकृगरादीनि देवबलिमुपहरेत्सर्वरक्त-

पुष्पाणां० रक्तचदनाक्तानां घृतपूर्णानां चतुष्पथे
 शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुहुयादु-
 र्वशीप्रतिमा कन्यालभतेऽथ वा सुवर्णशतमयमग्निः
 सहस्रिणऽइति महा व्याहृतिवत्कर्म गवार्ठं० शान्ति-
 भवति गोशफेनाज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्गोशतं ल-
 भेदनेनैव समिद्धोमो हिरण्यपशुकामस्य सहस्रस्येति
 महाव्याहृतिवत्कर्म महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ ६ ॥ इ-
 ति यजुर्विधाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नमस्तऽइति चतसृ-
 भिः प्रत्यृचं यवगोधूमगवेधुकजार्तिलान्वा दधिमघुघृता-
 क्तानेकाहं जुहुयाद्धान्यं वज्रं भवत्येकादशरात्रेण जन-
 मरणमुपशम्यति पञ्चदशरात्रेण वा राश्रोपद्रव्विर्ठं०
 शतिरात्रेण देशोपद्रवं मासेन पृथिव्युत्पातं गवामु-
 त्पाते गोष्ठऽग्निमुपसमाधाय वैङ्कन्तसभिधामयुतं जु-
 हुयाच्छान्तिर्भवति द्विगुणेन महाशान्तिर्भवति ॥ १
 अथ्यत्रोचदिति सर्वत्र रक्षा कर्तव्या उरगेभ्यश्च सर्पपा-
 न्त्सप्तभिर्मलितान्कृत्वा चतुर्दिक्षु क्षिपेत्सर्वत्र रक्षा कृ-
 ता भवति पथि गच्छन्नेत्क्षेमेण गच्छति सर्पपैर्ब्रह्मा-
 राक्षसभूतप्रेपिशाचादिभ्यो मोक्षयति तैः सर्पपैः स्क-
 न्दग्रहादिभ्यः शिखोपरिजप्याभितो विहाये रात्रौ
 स्वपेद्रोगभयं न भवेत्सर्वरोगशमनायौषधसमिसन्ध
 प्राशयेदुदकेन सर्वसत्वानार्ठं० सर्पपैः सर्पाणां भस्मना

सर्वभूतानां स्तनमण्डलबन्धादग्निहीमेन लोहेन
 विशलर्द्धं सहस्रमभिमन्त्र्य नागहृदि क्षिपेत्सकुल-
 बान्धवो नागो नाशं गच्छति तालशब्देन भस्मनाऽती-
 वस्तम्भात्सादनं करोति ॥ २ ॥ असौ यः ऽद्वयगृह्येनाहो-
 रात्रयोरादित्यमुपस्थायाक्षय्यमन्नं भवति एवं दधिक्षु-
 र्वघृतेन स्नापयेद्दोगान्मुच्यते सविता प्रसन्नो भवति
 वर्षति वाऽतसीपुष्पाणामयुतं जुहुयादवश्यो वश्यो
 भवति सविता वरदो भवत्युदकसत्त्वाहारो वेतससमि-
 धां गुडवीराक्तानामयुतं जुहुयाद्भगवानादित्यो म-
 हादृष्टिं प्रमुञ्चति नमोऽस्त्विति दृतपायसर्द्धं स्थंडि-
 लमुपनिष्य कं प्रस्तरपद्मास्तरे वा कृष्णाष्टम्यामारग्य
 यावत्कृष्णाचतुर्दशीं सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा निवे-
 दयेत्कार्प्यपणानां सहस्रमुत्पद्यते सिद्धे शतम् ॥ ३ ॥
 प्रमुञ्चेति षड्भिरायुधान्यभिमन्त्र्य सङ्ग्रामोपनीताः
 शत्रवः पलायन्ते न चाभिमुखास्तिष्ठन्ति दर्भकण्टका-
 नामयुतं जुहुयादनामिकाङ्गुलिनखेनोत्पाद्य श-
 चीर्नाम स्माञ्ज्जपत्सबलर्द्धं शत्रुमुत्सादयेद्दग्रामं न-
 गरं वैकेतान्हा राजानं प्रभूतशस्त्रवन्तं क्षत्रियं दिव-
 सत्रिभागेन चतुर्थेन वैश्यं षड्भागेन शूद्रर्द्धं स्त्रियं
 रक्षाभूतेभ्यो रूरेभ्यः पलाशपुटेष्वेवार्द्धमासेन जनम-
 रणमुपसंयतीकृन्तेनमुन्यन्तैः शान्तिषु यथोक्तेन व-

शोकरणमभिचारश्च शान्तिर्भवति ॥ ६ ॥ या ते शूद्रे-
 ति जीवीर्णीयाः प्रतिसरठं० सहस्राभिसन्वितमेका-
 दशग्रन्थियुतं बालानां गुर्विणीनां च हस्ते बध्वा ता-
 श्च सुखेन वर्तते धनिकधारणिकेभ्यो भयं न भवति
 परि नऽइति बटप्ररोहसमिधोऽयुतं जुहुयादायु-
 श्मन्तः पुत्राऽऽत्पद्यन्ते मीठुष्टमेति महाभये चोरभये-
 ऽग्निभये प्राणसठं० शये सङ्कटे वा मनसा जपेत् क्षमे-
 णागच्छत्यायाति च विकिर्द्वेति महाजनविरोधे रा-
 जा वा प्रत्यनीकपरिहृतः सर्वत्रीहीडजुहुयात्सर्वे
 भग्नमनसः शत्रवः पलायन्ते सहस्राणीति महाज-
 जनमरणे राजोपद्रवे वा शाहमलिविकङ्कत्यौदुम्बरस-
 मिधो यवतिलान्वैतादृशकृत्योऽभिमन्त्र्य शतसहस्रं
 जुहुयात्क्षमरापयत्वेन शत्रुभ्यश्चेद्दिडालमासेन रा-
 क्षसान्मुच्यतेऽसङ्ख्यानीति रक्तवासा रक्तोष्णी रक्त-
 माल्यानुलेपनो देवमन्त्र्य श्मशाने एकदक्षे नदीपु-
 ल्लिने चतुष्पथेऽरण्ये वैकादशशरानर्कमूलपरिवेष्टि-
 तास्मात्ताज्जातैर्नास्तीच्छमशानाग्नौ प्रदीप्ते शशिपेद्दश-
 र्चनेकादशभिसन्वितेन तद्भक्त्या शत्रोः प्रतिह-
 ति शत्रोरसि कटुतेलेनाप्य दन्तिना शत्रोः शस्त्रा-
 य एकैकेन सहस्राभिसन्वितेन शरेणैकादशसु प्राणा-
 यतजेषु विध्वेदासहस्रयोजनगतं० शक्रलोचनं वा

शत्रुमुत्साहयेद्देवासुरयक्षगन्धर्वरक्षोभूतपिशाचादौ शा-
 न्त्यर्थं देवं घृतक्षीरेण स्नापयेद्द्रुद्राध्यायेनाभिमन्त्र्य मा-
 नस्तोक इति वा घृतमधुपायसमयुतं जुहुयादधो-
 देशमधिष्ठाय कर्पटगृहादिषु मध्यतः ऽएष ऽएव विधिरु-
 ट्पादने फट्कारेण सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ १० ॥
 नमोऽस्तु त्रिकेण मध्याह्ने तुषकण्टकाज्जुहुयात्सर्षपा-
 न्वाऽहरहर्महाप्रत्यङ्गिरेऽष्टौ देवयोनयः सपिशाचाश्चरन्-
 ति निशाचराः शृण्वन्ति ये यातुधानास्ते सर्वे भस्मी-
 भवन्त्यथ प्रदीप्तेऽग्नौ स्वकेशानालुप्य जुयाद्राक्षसशू-
 लहस्तऽउपतिष्ठते यदुच्यते तत्करोति अथ वा ग्राम-
 सुत्सादयति ॥ ११ ॥ अथ वा कृत्यामुत्पादयितुं कामो
 रक्तवासा रक्तोष्णीषो रक्तमाल्यानुलेपनो देवमभ्यर्च्य
 श्मशानाङ्गारेषु लोहकीलान्प्रादेशमात्रान्महातैलाक्ता-
 नाञ्छतसहस्रं जुहुयादुत्तिष्ठति रक्ताङ्गी रक्तनेत्रोदूर्ध्वके-
 शी कृत्या तां क्षिप्रमेव रुधिरमांसेन पूर्णपात्रेण तर्पये-
 दन्यथा कर्त्तारमेव हिनस्ति सा त्वरितापितेति नाम-
 कटूतिकान्वधिष्यामीति वक्तव्यामुक्तं व्यापादयस्तेति
 सा तूर्णं बध्नसुत्पादयति यामाज्ञापयति त्रैलोक्याव-
 स्थितमप्युत्सादयत्यथ वैकैकस्य शरीरस्य ग्रामे गृहे न
 गरे वा व्याहृतं कर्मेत्याचक्षते ऽथ प्रयोगः शाकयाव-
 कप्रयोभक्षो द्वादशरात्रमुपोष्य लघुभ्यो लघूनि गुरुभ्यो-

गुरुणि सहस्रेषु महितेषु महान्ति तुलापुरुषचान्द्रा-
यणमध्यतऽएषऽएव विधिः कल्पग्रहणे त्वाचार्यमभिवा-
द्यावलम्ब्य पठेन्न चैवान्यथा पठेदिति न चैवान्यथा प-
ठेदिति ॥ १२ ॥ इति यजुर्विधाने तृतीयोऽध्यायः । ३।
पारस्यात्मरुजठं० सङ्क्रामयितुमिच्छन्कर्तुं शिलां छा-
त्वा कुम्भे नोदकधूर्णेन सहस्त्राभिमन्त्रितेनात्मानं ठं० स्ना-
पयेदस्मन्नूर्जमिति प्रदक्षिणं परिहृत्य कुम्भे शिलां छा-
त्वा शत्रोर्नामग्राहं यं द्विष्मऽइति निरस्येत्कुले सर्व-
रुजस्तस्य सङ्क्रामन्ति विश्वतश्चक्षुरिति महाव्याहृति-
वत्कर्म देवस्य दक्षिणायां मूर्तेः मधुघृतपायसाक्तानां
पद्मानाठं० सहस्रं जुहुयात्स्थण्डिलमुपलिप्यार्कप्रस्तरे
क्षणाष्टमीमारभ्य यावत्क्षणाचतुर्दशीं सप्ताहं सुवर्णं
लभते यो नः पितेति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ आ-
शुः शिशान्ऽइत्यनुवाकेनाप्रतिरधेन रथमायुधमात्मानं
चाभिमन्त्र्य सङ्ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति चौरमहिष-
व्याघ्रसिंठं० हराक्षससर्पादिभयेषु मनसा जपेत्क्षेमं-
भवति यमिच्छेत्स्वामयितुं तमनेन स्तंभयेदुदेनमित्युदु-
म्बरसमिदाञ्ज्यहोमः प्रजापशुपुष्ट्यर्थे सूर्यारश्मिरित्य-
र्कसमिद्धिः सुवर्णमुत्पद्यते विमानऽइति द्वयोर्महा-
व्याहृतिवत्कर्म मध्यन्दिने समुद्रगां नदीं गत्वा क्षी-
पमधोऽग्निमुपसमाधाय घृताक्तानां क्षणातिक्षणा-

ठं० यतश्च सहस्रं जुहुयादिमानैश्चन्द्रवर्णैः समारुढाः स-
 र्वोत्तमकारणविताः सपरिच्छदाद्यामुरसऽआगच्छन्ति त-
 च सर्वाणि कृष्णानि आसाएसि मुत्का विवाससः स्वा-
 नि शुद्धावतनानि दर्शयन्तो जले क्रीडन्ति यदि ता-
 मि दृष्टेन्द्रविकारो भवेद्देवपदं ददति तदा तस्मै
 अप हृदयतोऽग्रे महानीक्षमाणस्तावज्जपेद्यावदुदक-
 सुतीर्य वासाढं० सि परिधाय यावन्ति दिव्यैः सुगन्धि-
 चन्दनैरङ्गानि विलेपयन्ति पाणौ गृहीत्वा विमाने स-
 मारोपयन्ति तासां सर्वाधिपतिर्भवति ताभिः सह
 लोकं गच्छति यं भोजं कामयते तं कुरुते मध्यन्दि-
 ने षोडशरतिलैर्यवधान्यापामार्गहोमः सीऽर्थप्रदाना
 य देवकन्यां पश्यति कन्याऽदेवेत्यर्घं दद्यादनेनैव विधि-
 ना महाव्याहृतिवत्कर्म प्रतिदिवसमित्याज्याहुति-
 सहस्रं जुहुयात्माचीमनुप्रदिनमित्याज्यसहस्रं जु-
 हुयाद्दिप्रदचतुर्दशामोऽग्नेसहस्राचीति सहस्रना-
 म्नाष्टयमुक्ताणि कर्माणि भवन्ति ॥ २ ॥ तां सविबुरिति
 सहस्रवासा गोमर्दं सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा सन्नि-
 तयतीरुहान् यावज्जीवमस्य गावो न जीवन्ते दुह्यामा-
 नायातस्या गाव गृहीत्वा परित्रेपणे कृमीरुक्लवती-
 र्य तावज्जपेद्यावमुक्तो येषु लभते गभीसमिधो जुहुया-
 दृष्टप्रभादिकर्ठं० यतं लभतेऽथ वा गोमर्दनायं जुहुया-

दृगोऽथ तं लभेदेतेनैव हस्त्यन्वमहिषाजाविका व्याख्या-
 ताः घृतदुग्धाहुतीनां वारणेन स्तुवेणाष्टसहस्रं जुहुया-
 दोमान्ते दशमहिषीर्लभते विधेमतऽइति वैशङ्कतीभिः
 सर्वसमृद्धः स्नात्प्रवृत्तिरिति तद्धौदुस्वरीतिस्मिद्भिर्द्विध्य-
 क्षतमयुतं जुहुयाजृहेऽन्तमयं भवति ॥ ३ ॥ सप्ततऽ-
 इत्याहुतिसहस्रं य तेजसी भवत्युदुस्वरापामार्गति-
 ततएडुलैः सप्तदशसहस्राणि जुहुयात्सप्तसुवर्णं लभे-
 त्सर्वकामिकी या जुहु सप्तदुदुस्वरपानेन पूर्णाहुति-
 होमेन यं लभते महावाते शुक्रज्योतिरिति सप्त-
 वारं जपेच्छान्तिर्भवति इन्द्रं देवीरिति जातिकलिका-
 नां सुभिचन्द्राक्तानां घृतपूर्णानां चतुष्पये-
 शूयायतने ग्नि सुपसमावायु शतसहस्रं जुहुयात्सर्वा-
 लङ्कारभूषितां एव कन्यालभते ॥ ४ ॥ इमं स्तनमि-
 ति ससुहगां नदीं ग वाङ्कतवतीर्यायुतं जप्त्वाऽष्टसह-
 स्रं जुहुयाद्ग्रामं लभते घृतधारयाऽर्कपुष्पाणि वा सुप्र-
 विश्य अयुतं जुहुयादुदुस्वरपानां सवत्सां गां लभ-
 ते जपेदेतुं लभते घृतं मिमिक्ष इत्येकादशभिराज्या-
 हुतिसहस्रं जुहुयादप्सु प्रविश्य जपेद्भोग्यं न भवति
 वाजश्चति सप्तभिः पावमानैराज्यं जुहुयादासु जपेद-
 क्षिरोणी नश्यति पशुकामस्यैवं ग्रीहद्वयेति सर्वदाही-
 न्ययसा शतसहस्रं जुहुयाद्ग्राम्यग्रीहयोऽष्टा भव-

न्ति च पुष्पाति ॥ ५ ॥ विश्वेऽद्येति महाव्याहृ-
 तिवत्कर्म वाजो न ऽइति त्रिभिर्ब्रीहोऽजुहुयादयाचिते-
 न धनमाप्नोति सम्मेति पयोदधिमधुघृतमिश्रान्सर्व-
 ब्रीहोऽजुहुयाद्वर्षति ॥ ६ ॥ ऋताषाडिति षडृचेना-
 ज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वर्षति स नो भुवनस्येति गृह-
 वास्तुभ्यऽआज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वास्तुदोषैर्न लिप्य-
 ते यास्तऽइति सौभाग्यकामो जपेद्वटप्ररोहसमिद्धिः
 पुष्कामो दिवो मूर्ध्वेति महाव्याहृतिवत्कर्म मूर्ध्वन्नि-
 त्यस्वहोरात्रं प्रविश्य जपेदहोरात्रं वर्षतोदरं० हविरि-
 त्यात्मनस्त्वोजोबलवृद्धे पयसा होमऽइन्द्रियविकलो ज-
 पेत्पूर्णेन्द्रियो दीर्घायुः प्रजावाँश्च स्यादग्नऽआयूष्मी-
 त्याज्यं जुत्वा शत्रुगृहे प्रविश्य जपेन्मित्रमिवोपचर्यते-
 ऽप्राप्तेनेनेति जपकामो लाजाञ्जुहुयादाज्यं वा यो
 भूतानां त्रातारमिति च महाव्याहृतिवत्कर्म मही-
 मूषु त्वचेन नावमारोहेत्क्षेमेण तरति ॥ ७ ॥ हि-
 रण्यपाणिमूतयऽइत्यर्कसमिद्धिरयुतं जुहुयात्सुवर्णसु-
 त्यद्यतेऽजीजनऽइति रहस्यो मन्त्रऽएतेन नागावश-
 सुपयान्ति लौहं त्रिशूलं० सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा
 दक्षिणपादेनाक्रम्य पयोदधिमधुघृतैरयुतं हुत्वा विकृ-
 तरूपास्त्रियऽउत्तिष्ठन्ति किमस्माभिः कर्तव्यमिति ब्रु-
 वन्त्योऽभिरुचिकामेन ताऽआज्ञापयेत्तनमोऽस्तु सर्पेभ्य-

ऽइति तिसृभिरर्घं दद्यादग्न्यागारे गोमयलिङ्गं प्रति-
 ष्ठाप्य पञ्चगव्येन संस्त्राप्य दक्षिणतः शूलं निखनेत्पु-
 नः सहस्रं जपेत्सुवर्णशतं लभेत्सिद्धं कर्मत्याचक्षते वृ-
 ष्ठी शिखण्डानतसीपुष्पाणि वा युञ्जन्तीति महाभये
 जपेद्भयं भवति सर्वकर्मसु मध्ये कृच्छ्रेण गायत्र्या शत-
 सहस्रं जपेत्पूर्वमेवैतत् ॥ ८ ॥ गणानां त्वेत्यौदुम्बर-
 तिलयवापामार्गवान्यादिहोमार्थप्रदञ्चतुष्पथे वैतद्वशी-
 करणे पिचुमन्दपत्रैर्हुत्वा त्र्यम्बकप्रतिकृतिं बल्मीकमृ-
 दा कृत्वाऽर्चयेन्मार्तं समाधोदनमपूपतिलपिष्टकपर-
 मान्नफलपुष्पादिभिर्वलिमुपहरेद्ब्रह्मगुण्डस्यैतानि क-
 र्माणि भवन्ति सर्वसमृद्धः स्याद्वायवी त्रिष्टुविति पञ्च-
 भिः शङ्खेनाज्याहुतिसहस्रं होमात्सिद्धिः ॥ महाना-
 मन्यऽइति खादिरखुचा तिलतैलं निष्कृष्याऽष्टसह-
 स्रं जुहुयाद्बधबन्धान्मुच्यते वैकङ्कतकण्टककटुतैल-
 विषरुधिरौक्तानां द्विगुणं शतसहस्रं हुत्वा सगण्ठं
 राजानमुत्सादयति ॥ ९ ॥ अथ वशीकर्तुमिच्छन्शिखां
 परिजप्य विल्वकण्टकान्हुत्वा राज्ञो मन्त्रभेदं जनये-
 त्सर्वत्र मध्यमकृच्छ्रो गायत्र्या लक्षं वेन्द्रस्य क्रोडऽइत्यु-
 दरमभिमन्त्र्य राज्ञौ स्वपेदुदरविकारो न स्याद्विष्ट-
 तिमित्याज्याष्टसहस्रं भूमिलाभाय जुहुयाज्जुम्ब-
 कायेति वरुणकृदपोमन्त्रोऽश्वमेधावभ्यैर्युक्ती ब्रह्मह-

त्यायाः प्रमुच्यते सकृदन्तर्ज्जले जप्तः संवत्सरकृत ए स्ये-
 मतिहरत्यानो भद्राऽइत्यनुवाकटं ० सततं जपेदायुष्मा-
 न्भवति भद्रं कर्णेभिरिति जपेत्पूर्णाङ्गिप्रो दीर्घायुश्च
 यद्रूढ्यमिति जप्त्वा नावसीदति नावसीदति ॥ १० ॥
 इति यजुर्विधाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अग्निश्चेत्यव-
 श्यं जपेत्ब्रह्मानयति सक्रामानिति परेण व्यवहारे
 जपेत्सिद्धिर्होमादक्षयौ तुल्यौ ॥ यथेनामिति क्षि-
 प्रं कर्माग्ने सिद्धिः प्रियो देवानामिति महाव्याह-
 तिवत्कर्म ॥ बृहस्पतेऽश्रतीति धनाय जपेदग्निर्ह-
 पिरिति तिलान्चयुत ए सुवेणोद्यत्य गार्हस्थ्यं न
 क्षीयते धान्यमक्षयं स्यात्प्राप्नुवेति नवर्चनं पायसाञ्ज-
 तीनामयुतं जुञ्ज्याद्गोष्ठमग्न्येऽग्निसुपसमाधाय गो-
 मयेतादीप्य यावतीमिच्छति तावतीं जुत्वा सन्धिपिता
 धेनुर्लभते ॥ १ ॥ समाख्येत्वन्वहं ज्वलितमग्निमभिष्टुया-
 रसमिद्वं ततोऽन्यत्रापि शत्रवो विदूषन्ति सज्येति वैश-
 ङ्कतीभिर्यशोदधिमधुघृतैः सौभाग्यं त्वामग्नः इति तुषक-
 ण्टकैः शत्रुनाशायुतसाज्येन जपेऽइहैवेत्यन्नाज्येन जु-
 त्वा श्रियं विन्दति जपेणेति जपान्नाज्यं जुत्वा प्रा-
 मग्राहमतिनिहऽइत्यग्निमुपजताङ्घ्रिः परैरवरुहोऽज-
 वरुहः स्यादनाष्टयऽइत्यग्निं प्रज्ज्वालयीतकामराडलं ब-
 ध्वा भयं नाशयति बृहस्पते सवितरिति दधिमधुघृतै-

हुत्वा सुभगः स्यात्कन्यादानसमये १०००० जपेद्यावज्जी-
वं सौभाग्यं भवत्यऽमुत्रभूयादित्यायुः कामो दूर्वान-
भिश्चस्तुषाञ्जुज्जयात् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वाऽश्वस्येति वैकङ्क-
ताभिः शत्रुभयं नश्यति जातीकण्टकैर्वचनविधेयश्च तनू-
नपादसुरऽइति न्यग्रोधमूलेऽग्निमुपसमाधाय शोकपु-
ष्पाणां हृताक्तानां शतसहस्रं जुज्ज्याऽसुरकन्यां पश्यति
दृष्ट्वाऽनुवाकशेषे न दद्यादग्निमुखे दिव्यर्त० सुवर्णं प्र-
यच्छति नचेत्तूष्णीमनुगच्छेद्भयान्निवर्तते विलप्रवेशन-
काले पाणौ गृहीत्वा प्रविशति त्रिरात्रोषितस्तत्स्वा-
मी भवति राये न्वित्यनुवाकशेषं निवाते जपेद्वातो वा-
त्येकया च तिसृभिर्धृतं जुज्ज्याद्वातरोगान्मुच्यते ॥ ३ ॥
अभित्वेत्यस्त्रहोरात्रं जपेद्वर्षति कया नऽइति माषो-
दनं तिलमिश्राणामन्नानां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्प-
थे शून्यायतनेऽग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुज्ज्या-
दोमान्ते चित्राङ्गदो विद्याधरराजो दिव्यर्त० सुवर्ण-
राशिं ददाति ॥ ४ ॥ ऊर्ज्जनिपातमिति दधिमधुघृतैरा-
पभ्यो मुच्यते ॥ सँवत्सरोऽसीत्याज्यमष्टसहस्रं जु-
त्वा यावज्जीवमारोग्यं स्यात्प्रेत्याऽइति मधुतिलाञ्जत-
सहस्रं जुज्ज्यात्सुवर्णमुत्पद्यते न च कश्चिदभिहर्ता
भवति ॥ ५ ॥ केतुं कृण्वन्नित्यनुवाकेन रथं शस्त्रमा-
युधमात्मानं चाभिमन्य सङ्ग्रामे प्रविश्य जपेज्जयो भ-

वर्ति धन्वनागेति धनुर्वेदमन्त्रः स्वाध्यायाद्यावद्गदी-
 क्षितः क्षत्रियो भवति सा च दीक्षा त्रिविधा गोत्रा-
 क्षणदेवस्वाम्यात्मनां हितायेत्यात्मानं सन्नह्यतऽइ-
 ति मर्माणितऽइति कवचं परिधत्ते धन्वनेति धनुर्यो-
 जयेत्ते ऽश्वाचरन्ती इति विस्फुरणं वक्ष्यन्ती वेदिति
 ज्याभिमर्शनमहिरिवेति हस्तवेष्टनमभिमन्त्रयते व-
 क्षीनां पितृति तूष्णं कलाममभिमन्त्र्य परिधत्ते सुपर्णसि-
 तिनैर्ऋत्यां दिश्येकमिषुं क्षिपेदपऽउपस्पृश्य वनस्पते
 वोढुङ्गऽइति रथमालभ्य युञ्जन्तीत्यश्वयोजनमसि यम-
 ऽइति बन्धनमाशुः शिमानऽइत्यनुवाकेनालभ्य विष्णोः
 क्रमऽइत्यारुह्याजङ्घन्तीत्यश्वतारुडनमक्रन्ददित्युत्सर्जमा-
 ने जपेद्याः सेनाऽइति परसैन्याभिसुखर्ठं० रथं
 बाहयेद्रथे तिष्ठन्नित्यवस्थापयेत्सदुन्दुभऽइति दुन्दुभि-
 स्ताडनमहिरिवेतीषुं गृह्णाति यत्र बाणाऽइति दिक्षु
 नयेद्यदक्रन्दऽइति रथं बाहयेत्तदेवमाविष्टाविध्य श-
 स्त्राणां चालनमेव युध्यमानेऽपराजितो भवति शक्रे-
 णापि युध्येत् ॥ ६ ॥ यमेन दत्तमित्यश्वानभिमन्त्रयेद्भ्रा-
 त्तान्पुनस्वीणितऽइत्यश्वग्रन्थीन्मोचयेन्मह्ना २५ ॥ इन्द्रऽ-
 इत्यासनमिन्द्रो वृत्रमिति रथं कुतस्त्वमिति योधात्सह-
 सामभिभाषयेत्तान्प्रतिजपेत्सुसमिद्धायेत्याहवनीये स-
 मिधमादधाति न तद्रक्षासौत्याज्याज्जतीनामयुतं जु-

ऊयात्क्षत्रियाणां क्षत्रत्राणाय गतायुरपि दीर्घायुर्भवति
 शं नो देवोरित्युपस्थाय प्रविशेदेवा रणदीक्षा ब्राह्म-
 णोऽपि प्राणसर्गं शये शस्त्रमाददीत यमेन दत्तमित्यश्वं
 सहदाज्याहुतीनामयुतं जुहुयाच्चतुरश्वयुक्तं • रथं
 लभतेऽसियमऽइति मधुतिलाहुज्जयाह्वमनुलेपना-
 दिभिरचयेद्दिवापो भवति ब्रह्ममपि लक्षहोमेन
 तारयेत्समिद्धोऽश्वद्वयं हि होमकाले देवतानामाह्वान-
 मग्नये गायत्रयेति सार्वकामिकं चरुं कुर्यात् ॥ ७ ॥
 विश्वानिदेवेति महाव्याहृतिवद्वादित्यसुदयऽउपति-
 ष्ठेदिवापो भवत्युदकसत्त्वाहारो मासमेकमन्वहर्तं • स-
 हस्रं जपेद्ब्रह्महत्यादेरपि मुच्यते विभक्तारमिति सप्त-
 म्यां कुण्डपुष्पगन्धां कृत्वौदुम्बरसमिधो यावच्छुष्यति रा-
 वत्पुष्पारायाद्रिकेशस्य साहस्रिकं कर्म महानर्थो जायते
 गोशफेना ज्याहुतिहोमो गोकामाय मध्यान्हान्न-
 पिडं सहस्राभिमन्त्रितं निवेशयेदन्नय्यमन्नं स्यादने वुभु-
 क्षित आदित्याभिमुखी जपेत्सर्वतो भोजनं लभते ॥ ८ ॥
 सहस्रशीर्षेति महाव्याहृतिवद्देवाहमित्यासु प्रविश्या-
 होरात्रं जपेदामध्यान्हान्नहर्षति यो देवेभ्यऽइति रु-
 चमिति रोचनामन्या महाव्याहृतिवच्छ्रीश्वेति कुसुद-
 सौगन्धिकोत्पलान्युष्य जुत्वा श्रीमान्भवत्युत्तरनाराय-
 णेतादित्योपस्थानं कामं नामग्रहणं च यथेष्टं कामर्तं •

सर्वत्र सिद्धं कर्म सदस्यमिति चन्द्रग्रहे निराहारो
 वचां ब्राह्मीं वा सहस्राभिमन्त्रितां पिबेत्परममेधावी
 स्याद्यांमेधामिति जपेदिदं मऽइति च श्रीकामो नि-
 त्यम् ॥ ९ ॥ अस्याजरासऽइत्यग्निमुपतिष्ठेद्वरदो भ-
 वति तेजस्वीव द्वयोर्महाव्याहृतिवत् त्रीणि शताऽग्ने-
 शर्हेति त्रिमधुरैः सौभाग्यं प्रवो महेऽइति भूमिका-
 मस्तिलतण्डुलैरिन्द्रो वृत्रमित्यत्र पुष्पद्याऽआयुषऽआ-
 ज्यमाज्जऽइत्यौदुम्बरीभिर्हवनकामो विभ्राडित्यनुवा-
 कठं सततं जपेत्प्रजाकामस्तेजस्वी निरुजश्चानऽइडा-
 भिरित्यौदुम्बरीभिः पशुकामो यदद्येति वासकादि-
 भिरव्येकीकरणं तिलकेन तत्सूर्यस्येति चक्षुष्माणभवति
 वरामहानिति महाव्याहृतिवच्छायन्ऽइवेति तिला-
 न्पुष्पाणि वा ज्जत्वा वास्तुपे शतपुष्पीं वा सुभगः स्या-
 त् ॥ १० ॥ आश्रुष्णेनेति महाव्याहृतिवत्कर्म करवी-
 रपुष्पाणि १००००० ज्जत्वा तप्तं सुवर्णं लभेददद्रि-
 श्चेन्द्रवायूऽइन्द्राग्नी मित्रावरुणेति देवताह्वानं सिद्ध-
 येऽग्नऽइन्द्रास्मि रुद्राऽइति वारुण्यां गच्छेत्क्षेमं भवत्य-
 र्षोच्चऽइति घृतेन सर्वभयनाशनं मित्तवठं ज्जवऽइति
 घृतवठं ज्जत्वा शिष्टं पिबेन्मेधावी स्याददद्वेभिरिति
 लाजाभिर्हिरण्यं गावऽउपेति दधिमधुधृतैः पशुपुत्र-
 सन्निहिकामऽउपनोऽनुत्तमेति चेमाऽउ त्वेति प्रावका-

य प्रतिकर्मास्याजरासऽइत्यध्यायेन सर्वदेवताराधनं
 कुर्यात्प्रतिदिनं काममेकैकं लभतेऽध्ययनेन मासा-
 त् ॥ ११ ॥ यज्जाग्रतः षडभिः शिवसङ्कल्पेन मानस-
 समाधिः पितुन्विति शत्रुनामग्राह्याभिचाराणि जुज्ज-
 यात्कर्म षट्कं सिद्ध्यन्म्रियते पञ्च नद्यऽइति पद्मपु-
 ष्पाणि रक्तचन्दनघृताक्तानि लक्षं हुत्वा साक्षात्प-
 द्ममालिनीं पश्यति यावज्जीवं धनं प्रयच्छतीष्टसमृ-
 द्धिं च सिनोवालीति प्रजाकानोऽन्नं जुज्जयात्अन्व-
 दित्ययुष्ये वटारोहौदुम्बरदूर्वाश्च त्वन्नऽइति पुत्रपशु-
 रक्षार्थमाज्यं जुज्जयादुत्तनामवेति सद्योजातमात्र-
 वत्सावलीढायां वा जिह्वां उपसृशेद्भावऽअक्षय्या भव-
 न्ति । इडायास्त्वेति गोशफेनाज्याज्जतिरुहस्रं
 जुज्जयात्धेनुशतंलभते । त्वमग्ने प्रथमऽइति नित्य-
 मग्निं सुनुयात्सर्वसमृद्धो भवति प्रवो महऽइति ष-
 ड्चेन पितृनर्चयेत्प्रजाकामऽआज्जतिसहस्रं जुज्ज-
 यात्गोशतं लभते देवेनेति यद्वनमिच्छेत्तावन्ति स-
 व्रीहीञ्जुहुयात्प्रभुत्वं लभते सोमो धेनुमिति सोम-
 चन्द्रग्रहेऽनुदितमुपतिष्ठेत्तन्मासे क्षेममौदुम्बरीभि-
 र्ज्जत्वा हिरण्यप्राप्तिः स्यादष्टौ वीति महाव्याहृति
 वदिरण्यप्राणिरिति चाभिचारवर्ज्जमादित्योपस्थानठं
 हिरण्यहस्तऽइति सर्षपानभिमन्त्र्य रक्षार्थो भवति

ये ते पत्न्याः क्षेमेण गच्छति क्षेमकारिण्युभा पिबतमि-
 ति रूपकामोऽश्विनौ स्तुयादुषस्तदिति प्रातर्दिवा
 स्वस्त्ययनमनाद्यं च पुत्रार्थी द्रव्यहोमस्तदर्थं महाव्याहृ-
 तिवत्प्रातर्ज्जितामिति च यदा वध्नन्निति हिरण्यठं स-
 खाभिमन्वितं दक्षिणहस्ते वधीयात्सर्वेषां पापचक्षुषां
 दृष्टिदोषमपोहति न च राजानिरुहमाचरेत्त्रियदर्शनो
 भवति ॥ १२ ॥ इति यजुर्विधाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 परं मृत्यविति बालानां गुर्विणीनां हस्ते सूत्रबन्धो भू-
 तप्रेतादि नाशयति जपहोमौ च प्रौढगर्भे गर्भस्त्रावे
 बन्धात्वे च मृतवत्सामृतौ माठसपललापूपजाङ्गलि-
 कारण्यमांसपयोदधिमधुवृताक्तमन्नं निवेद्या सर्वका-
 मिकमन्नठं ऊज्वा शेषभुग्जप्त्वा मैथुनमुपेयाङ्गर्भ-
 स्तिष्ठति प्रथमे पतिते आवाहनं द्वितीये पोषणं तृ-
 तीये तर्पणं पञ्चमे गर्भस्तिष्ठेद्दमोघं कर्मापाघमित्य-
 प्रामार्गहोमः सर्वदुरितदुःखप्रनाशनऽप्रायुष्मानित्या-
 ज्यनायुषे रक्षायाऽइमं जीवेभ्यऽइति सीतालोष्ट-
 ठं सहस्त्राभिमन्वितं चतुर्द्दिक्षु क्षिपेद्दुष्टभयं न
 स्यात्पतीमऽइति शिखाबन्धी मण्डलबन्धश्चात्मरक्षार्थाय
 वशोकरणे तुषहीमो महाभये जपेद्दमयं भवति रा-
 जानमीक्ष्य जपेद्दृश्यो भवति हन्तुमागच्छन्तं दृष्ट्वा ज-
 पेत्रणमति भक्षपुष्पफलादीनि दद्याद्दृश्यार्थे च सोना

पृथिवीति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ ऋचं वाचमि-
 तीन्द्रियविकलो जपेत्पूर्णीन्द्रियो भवति यन्मऽइति-
 कर्मसमाप्तौ दोषपरिहारार्थञ्जपेत् इन्द्रो विन्दस्येति
 द्विपदचतुष्पदां शान्तिः क्षीरहोमाच्छान्तिर्भवति शन्नो
 मित्रऽइति जनमरणे चोपसर्गाभिचारेषु ज्वरादिरो-
 गे स्वाध्यायसमाप्तौ ब्रीहिहोमः शान्त्ये विषमग्रहे त-
 त्समिद्धोमः द्यौः शान्तिरित्यभिचारवर्जं सर्वकर्मसि-
 द्विर्यतो यतऽइति जपेदभयकारिणीं सुमित्रिया
 नऽइति जलमञ्जलिनादाय दुर्भित्रियाऽइति द्वेष्यं प्रति-
 निजिपेत्तमुत्सादयति तच्चक्षुरिति जपेदारोग्याय
 पुष्ट्यै ॥ १२ ॥ यमाय त्वा जपेदन्वहर्ठं सर्वसमृद्धौ
 विदितञ्च स्यात् ॥ २ ॥ अमाष्टयेति पञ्चचतुर्भिः
 पयोदधिघृतमधुतिलैर्जुहुयाद्यथासङ्ख्यमायुः प्रजापु-
 ष्ठिधनतेजस्कामो विभ्यऽइति निमित्ते जपेद्वर्ता दिव-
 ऽइति बुद्धिभ्रंशनाशनी हृदे त्वेति मतो ग्लानौ क-
 र्मसमृद्धिः पिता नऽइति महाव्याहृतिवत् ॥ ३ ॥ इड-
 ऽएहीति यामेव धेनुक्तेस्तस्या नाम परिजप्य गोस्वा-
 मीति शब्दं वदेत्तस्यैवापतति गोमयेन गोः प्रति-
 कृतिं कृत्वा तन्नान्ना बध्वा सव्येन गृहीत्वा पयोद-
 धिमधुघृतं जुहुयात्तामेव धेनुं लभते यस्ते स्तनऽइति
 सर्वकर्माणि सिद्ध्यन्ति स्वाहा सूर्यस्येति दृष्टिकामः

पयो जुहुयात्सद्यो वर्षति समुद्रायेति वातनामानि
 जपेद्वातो वाति दिविधाऽइति दधिसहस्रं जुत्वा-
 सविता प्रसीदति ब्रौह्मादिभिः पुष्टिर्वारणैर्दृष्टिर्वे-
 तसगुडक्षीरैस्तैलाक्ताभिः सहस्रं जुहुयात्स्वाहा
 रुद्रायेति रहस्यो मन्त्रः गवेधुकतण्डुलान्जुहुयाद्वन-
 कामः ॥ ४ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यऽइति महाव्याहृतिव-
 त्कर्म तं ग्रामे कुर्यान्मनसः काममिति श्रीनाम्ना सर्वा-
 भ्युदयसिद्धः फलति गोशर्फेनाज्यहो १००० मेन गो-
 लाभो गोमयहोमेन सिद्धिरुग्रश्चेति विमुखाख्यो मन्त्रः
 सर्वकामप्रदो गोपशुमरणे गोष्ठे वैकङ् १०००० कती-
 जुत्वा शान्तिः रुग्रंलोहितेनेत्येकादशयजुर्भिर्दृष्टव्यका-
 मवर्जं महाव्याहृतिवत्प्रतिदिनमेकादशचरुन्प्रतिम-
 न्तं निर्वपेदेकादशैव धेनवऽउत्पदीन्तऽएवमन्येष्वपि
 कामेषु जुत्वाऽध्यायशेषेणादित्यमुपतिष्ठेत्तेनास्य क-
 र्मणां फलमाप्नोत्यग्नेनयेति नमस्कारोक्तिरग्निस्तुति-
 रात्मनो वा कर्मसमाप्तौ समाधौ च हिररामयेनादि-
 त्योपस्थानमोमित्येकाक्षरस्य परब्रह्मणो नामधेयं वेदो-
 रन्ध्रे समाप्तौ च जपहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्म चै-
 तत्प्रयुज्यतऽएतद्विदित्वा सर्वविद्भवत्येतदुपास्य रवि-
 सिद्धिभागभवति कल्याणतरो भवत्येतत्कर्मफलप्रति-
 पादकं पूर्वकर्मफलाभावादभावकृतस्य कर्मणः स वेद-

फलयुक्तस्य कर्मणो नास्ति नैव फलमिति तच्छक्त्यपे-
क्षयाऽमुष्मिन्लोके कृतस्य कर्मणः फलार्थं० हि सं प्र-
प्तिः प्रत्ययं च न च विद्याधरपादप्रसारितधनानां ज-
नपूर्ववर्णरसेषु नास्ति यज्ञविरोधित्वादित्यनेनैव प्रका-
रेण सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिता ये नोक्तास्ते च सर्वे यज्ञ-
स्कराऽअथ वा सर्वमन्त्राणां विस्तरेण पृथग्विधानं
विस्तरेण पृथग्विधानमिति ॥ ५ ॥ इति श्रीयजुर्वेद-
वाजसनेयसंहितायजुर्विधाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ स
माप्नोऽयम् ॥

अथ स्वराष्टकशिक्षा ॥

ओ॒ह॒रिः ॥ ओ॒म् सा॒म्ब ॥ अ॒ऽइ॒ऽउ॒ऽक्त् ॥ ल॒ऽए॒ऽऐ॒ऽओ॒ऽऔ॒-
 इत्यष्टौ स्वराः ॥ पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ पदान्तप-
 दाद्योर्य्येकः प्राणयोगः स सन्धिसञ्ज्ञः स्यात् ॥ न प-
 रकालः पूर्वकाले ॥ पुनः पूर्वकालसन्धिः विधाने पर-
 कालसन्धिं न प्राप्नोति ॥ एकम् ॥ १ ॥ अ॒ऽआ॒मप॒रे ॥
 तव॒ अ॒ग्रम् ॥ तवा॒यम् ॥ २ ॥ ए॒का॒रमि॒वर्णे ॥ त-
 व॒ऽइ॒म् ॥ तवे॒ऽइ॒म् ॥ ३ ॥ ओ॒का॒रमु॒वर्णे ॥ तव॒ऽउ॒क्-
 स्तवो॒रुः ॥ ४ ॥ आ॒ऽअ॒मृ॒का॒रे ॥ स्वा॒हा॒ऽक्त्ष॒भम् ॥
 स्वा॒ह॒ऽक्त्ष॒भम् ॥ ५ ॥ ऐ॒का॒रमे॒प॒रत्वे ॥ तव॒ऽए॒त-
 त् ॥ तवै॒तत् ॥ तव॒ऽऐ॒श्व॒र्य्यम् ॥ तवै॒श्व॒र्य्यम् ॥ ६ ॥
 औ॒का॒रमो॒ऽऔ॒प॒रत्वे ॥ तव॒ऽऔ॒जः ॥ तवौ॒जः ॥ अ॒ऽ
 औ॒जन् ॥ प्रौ॒जन् ॥ ७ ॥ इ॒र्य्यं॑ स्व॒रे ॥ वा॒जो॑ऽप-
 र्वन् ॥ वा॒ज्य॑र्वन् ॥ वि॒ऽज॒र्ण॑षे ॥ व॒ज्य॑र्णषे ॥ अ-
 सि॒ऽक्त्त॒स्य ॥ अ॒स्य॑त॒स्य ॥ ८ ॥ इ॒रि॒मि॒वर्णे ॥ वि॒ऽइ॒त ॥
 वी॒त ॥ ९ ॥ उ॒र्व्यं॑ स्व॒रे ॥ नु॒ऽइ॒न्द्र ॥ न्वि॒न्द्र ॥ १० ॥
 उ॒रु॒मु॒वर्णे ॥ अ॒नु॒ऽउ॒त् ॥ अ॒नू॒त् ॥ ११ ॥ कृ॒का॒रो रे
 फ॒ऽस्व॒रे ॥ धा॒ट् अ॒ऽए॒णः ॥ धा॒व॒ठ् ० णः ॥ १२ ॥

ऋवर्णः ऽऋकारः ऋवर्णे ॥ होतृऽऋकारः ॥ होतृका-
 रः ॥ १३ ॥ एकारोऽयं स्वरे ॥ ॥ अग्नेऽ
 आयाहि ॥ अग्नेऽआयाहि ॥ १४ ॥ ओकारोऽव-
 ः स्वरे ॥ विष्णोऽएते ॥ विष्णावेते ॥ १५ ॥ ऐराव
 स्वरे ॥ भूम्यैऽआखन् ॥ भूम्याऽआखून् ॥ १६ ॥ औ-
 रावः स्वरे । उभौऽइन्द्रौ ॥ उभाविन्द्रौ ॥ १७ ॥ ओपरा-
 कारा लोपम् ॥ अदब्बायोऽअशीतम् ॥ अदब्बायेऽगीत-
 म् ॥ १८ ॥ तच्चाद्यन्तक्षणम् ॥ एपराकारो लोपम् ॥ तेऽअव-
 न्तु ॥ तेवन्तु ॥ १९ ॥ वो लोपसुऽओऔषु । उभौऽउ ॥
 उभाऽउ ॥ उऽओऽग्रीष्मिति किम् ॥ पल्लव्यावहोरा-
 चे । २ । इत्यनन्तकृताच्चमन्विः ॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥
 उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाः स्वराः ॥ १ ॥ अताम्ब-
 उदात्तः ॥ २ ॥ यथा ॥ गम् ॥ प्र ॥ नु ॥ द्वितीयस्य
 यथा ॥ अक्षो रक्तोऽनुदात्तः ॥ रुद्रऽईडं ॥ ३ ॥ तृती-
 यस्य च यथा ॥ उपरि रक्तस्त्वित्यग्रक्तो वा स्वरितः ॥
 स्वः ॥ स्वः ॥ स्वः ॥ ४ ॥ न्युञ्जपराऽअताम्बाऽउदा-
 त्ताः ॥ स्वाहा ॥ स्वर्णाङ्कः ॥ ५ ॥ चतुर्थस्य च यथा ॥
 स्वरितपराऽअताम्बाः प्रचयाः । अस्वकय्यज महे । ६ ।
 स्वरितः पञ्चधा ॥ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रसि-
 द्भेशत् ॥ एकपदे नीचपर्वेऽपर्वो वा यवा

न्यतरयुक्तो जात्यः ॥ धान्यम् । स्वः ॥ ७ ॥ उदात्तादे-
 शेरचोऽभिनिहितस्वरितो भवत्यकारलोपे सति ॥ ते-
 ऽभवन्तु । तेऽवन्तु ॥ वेदः असि ॥ वेदोऽसि ॥ ८ ॥ उदात्त-
 ऽङ्गोऽस्थाने यवयोः परोऽनुदात्तः क्षैप्रः ॥ युयोङ्गाम-
 त् ॥ नुऽइन्द्र ॥ न्विन्द्र ॥ ९ ॥ उदात्तानुदात्तयोर्द्वस्व-
 योः स्थानेऽङ्कारः प्रसिद्धः ॥ विऽइत ॥ वीत ॥ १० ॥
 अनुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वारः पितृदानवद्वस्तम् ॥
 व्यायव्यैः ॥ भुवः स्वः । तेऽवन्तु ॥ वेदोऽसि ॥ अ-
 द्यभि ॥ योजान्विन्द्र ॥ दिवीव ॥ ११ ॥ अनुदात्तपू-
 र्वजात्यादयश्चत्वारो मनुष्यदानवदुदात्त ॥ भूर्भु-
 वः स्वर्गैः ॥ सदन्यमिति ॥ रुद्रेभ्यो येनरिञ्चे ॥ स्त-
 पोऽयूष्मत् ॥ युयोङ्गामत् ॥ अस्वन्तः ॥ दिवीवेति ॥ १२ ॥
 अनुदात्तऽउदात्तस्वरितयोः ॥ येभि ॥ स्वर्गं येऽभि ॥ सोऽ-
 हम् । योर्वन्तरिञ्जम् । वीदम् ॥ स्वस्तभितम् ॥ स्तभितम्
 स्वः स्वस्तभितम् ॥ १३ ॥ अननुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वा-
 रः कर्षमूले ऽउदात्तस्वरितपरत्वाऽभावे ॥ न्यङ् ॥ स्वः ॥
 तेऽवन्तु ॥ सोऽस्मि ॥ अस्वकम् ॥ न्विन्द्र ॥ वीत ॥
 १४ ॥ उदात्तात्परानुदात्तश्च स्वरितम् ॥ इषे त्वा ॥
 १५ ॥ नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ इषे त्वोर्ज्जे ॥ ईशा वा-
 स्यम् ॥ स्वरितादनुदात्तानां प्रचयः ॥ व्यायवस्य ॥ १६ ॥

नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ व्यायवस्य देवः ॥ व्यास्यमिद-
 म् ॥ १७ ॥ उदात्तवानेकी ह्युदात्तः ॥ प्रऽअर्पयतु ॥
 प्रार्पयतु ॥ १८ ॥ उदात्तान्निहितस्वारः स्वरितात्म-
 चयो भवेत् ॥ उदात्तात्स्वरितात्पूर्वी नान्यऽआपद्यते-
 स्वरः । इति स्वराङ्कशः ॥ कुचैलिनं दन्तमलापधा-
 रिणमवह्ना गनन्निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ॥ सूर्योदये चा-
 स्तमये च शायिनञ्जहाति लक्ष्मीरपि चक्रधारिणम् ॥
 अथ हस्तप्रक्षेपलक्षणम् ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञे-
 यो मूढधर्युदात्तऽउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूले स्या-
 न्नासाग्रे प्रचयस्मृतः ॥ ३ ॥ इषे त्वा ॥ व्यायवस्य ॥
 उदात्तादनुदात्ते तु वामाया भुवऽआरभेत् ॥ इषे
 त्वोर्जे ॥ उदात्तात्स्वरिते चैव क्रमाद्दक्षिणतो न्यसे-
 त् ॥ ४ ॥ इषे त्वा ॥ इत्यनन्तकृतं स्वराष्टकम् ॥ २ ॥
 कटतपा गड्ढवानशि ॥ ऊर्क् ॥ अस्मि ॥ ऊर्गसि ॥
 सम्म्वार्अस्मि ॥ सम्म्वार्डसि ॥ उत्वयम् ॥ उद्वयम् ॥
 त्रिष्टुप् इति ॥ त्रिष्टुविति ॥ १ ॥ कटतपा उग्नमाः प-
 ज्जमे ॥ व्याक्मनः ॥ वाङ्मनः ॥ व्यट्महान् ॥ व्यस-
 हान् ॥ तत् मित्रस्य ॥ तन्मित्रस्य ॥ अनुष्टुप्मात्या ॥
 १ ॥ तदनाथ जजाः शचवर्गयोः ॥ तत् चित्रम् ॥ त-
 च्चित्रम् ॥ तत् जुषस्व ॥ तज्जुषस्व ॥ आदित्यानुष्म-

अ॒भिः ॥ आ॒दि॒त्याञ्श॒स्म॒अ॒भिः ॥ ३ ॥ तो ल॑ल्ले ॥
 प॒रि॒चि॒त् । लो॒कम् ॥ प॒रि॒चि॒ल्लो॒कम् ॥ ४ ॥ अ॒नु॒ना॒सि॒-
 क॒ल॑ल्ले ॥ ता॒न् लो॒का॒न् ॥ तं॑ ल्लो॒का॒न् ॥ ५ ॥ ह॒स्व॒पर॒-
 ड्णौ हि॒र्मा॒व॒ए॒ स्व॒रे ॥ द॒ध्य॒ङ् कृ॒षिः ॥ द॒ध्य॒ङ्ङ-
 षिः ॥ अ॒श॒स्म॒न् । ऊ॒र्ज॑म् ॥ ६ ॥ नः॑ श॒उ॒च॒च्छ॒योः प॒र्व॒श्वा॒-
 नु॒ना॒सि॒कम् ॥ अ॒ही॒न् च ॥ अ॒ही॑श्च ॥ ७ ॥ नः॑ स॒-
 न्त॒थ॒योः प॒र्व॒श्वा॒नु॒ना॒सि॒कम् । ता॒न् । त्वम् । तां॑ स्त्वम् ॥ ८ ॥
 सः॑ प॒र॒प॒उ॒च॒म॒ए॒ स्य॒र्शे ॥ व॒त॒ङ्क॒ण॒त॒ । व॒त॒ञ्च॒रि॒ष्या॒मि ॥
 अ॒ग्राम॑के॒तेन ॥ ९ ॥ ड्णौ क्ता॒भ्या॒ए॒ स॒का॒रे ॥ ड्णौ का॒-
 ग॒म॒ता॒ग॒मौ प्रा॒प्नु॒तः स॒का॒रे ॥ प्रा॒ङ् मो॒मः ॥ प्रा॒ङ् क्स्मो॒-
 मः ॥ ची॒न् स॒मु॒द्रा॒न् ॥ ची॒न्त्स॑मु॒द्र॒न् ॥ १० ॥ मी॒नु॒-
 ना॒ति॒क॒य॒व॒ता॒न्य॒व॒लेषु ॥ मम् । यौ॒मि ॥ स॒य्यौ॒मि ॥ तम्
 वः ॥ तं॑ वः ॥ तम् । लो॒कम् ॥ तं॑ ल्लो॒कम् ॥ ११ ॥ सः॑
 ए॒का॒र॒ड् ० श॒व॒स॒ह॒रे॒फे॒षु ॥ स॒ठ् ० शि॒मि॒म् ॥ ह॒वो॒ए॒-
 ष्या ॥ स॒ठ् ० शि॒शा॒धि ॥ स॒ठ् ० सः ॥ अ॒प्रा॒ए॒ रे॒ता॒ए॒
 वि ॥ १२ ॥ भ॒यः॑ प॒रः॑ श॒य्छा॒सि ॥ तत् । शु॒क्रम् ॥
 त॒च्छु॒क्र॒म् ॥ १३ ॥ भ॒यः॑ प॒रो॒ हः॑ च॒तु॒र्थम् ॥ भि॒ष॒-
 क् । हो॒मः ॥ भि॒ष॒ग॒वो॒मः ॥ तत् । ह॒विः ॥ तद्भ॒विः ॥
 स॒म्वा॒ट् हो॒मः ॥ स॒म्वा॒ङ् हो॒मः ॥ १४ ॥ स्वर॒पर॒सं॒-
 यो॒गा॒दि॒र्दिः ॥ इ॒षे॒ त्वा ॥ इ॒षे॒ त्वा ॥ १५ ॥ र॒हा॒भ्या॒भ्या॒-

रः ॥ सू॒र्य्यम् ॥ बा॒ह्यम् ॥ १६ ॥ स्पर्श॑धोष्मान्त॑स्त्या-
 भ्यः ॥ व्या॒यव॑स्थ ॥ व्या॒यव॑स्थ ॥ १७ ॥ इत्य॑नन्तकृ-
 तो हल॑सन्धिः ॥ अ॒पर॑विसर्गः उऽअ॒हशोः । शि॒वः । अ-
 ति ॥ शि॒वोऽसि ॥ दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः । दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥ १ ॥
 आ॒परो॑ लोप॑मऽआ॒पर॑त्वे । दे॒वाः । अ॒त्र । दे॒वाऽअ॒त्र । दे॒वा-
 ः । आ॒शाः । दे॒वाऽआ॒शाः ॥ २ ॥ अ॒परो॑ लोप॑मा पर-
 त्वे ॥ दे॒वाः । आ॒शाः । दे॒वाऽआ॒शाः ॥ ३ ॥ आ॒परो॑
 लोप॑र्ठः । ह॒शि ॥ दे॒वाः । ह॒सन्ति ॥ दे॒वा ह॒सन्ति ॥
 ४ ॥ अ॒परो॑ लोप॑मिचि ॥ दे॒वाः । इ॒ह । दे॒वाऽइ॒ह ॥ अ-
 ग्न्याः । इ॒न्द्राय॑ । अ॒ग्न्याऽइ॒न्द्राय॑ ॥ ५ ॥ रेफ॑तऽ-
 इ॒च्यश्च॑ रेफ॑मशि ॥ स॒वितः॑ ज॒जान॑ ॥ स॒वि-
 त॑र्ज्ज॒जान॑ ॥ अ॒ग्निः । एका॑क्षरेण । अ॒ग्निरे॑का॒क्षरेण॑ ॥
 ६ ॥ रेफ॑जेच्य॑रौ लो॒र्ठः । रेफे॑ पूर्॒वश्च॑ दी॒र्घम् ॥
 प्रा॒तः । रा॒त्रिः ॥ प्रा॒ता रा॒त्रिः ॥ रु॒द्रः । रौ॒द्रः ॥
 रु॒द्रः । रौ॒द्रः ॥ ७ ॥ स्य॑सऽए॒वविसर्गो॑ लो॒प॑व्यञ्जने ॥ ए
 प्रः । स्यः । ए॒वस्यः । स्यः । रा॒थ्यः । स्य॑रा॒थ्यः । सः । नः ।
 स॒नः ॥ ८ ॥ स॒तो॑ स॒तो॑ न॒मः॑ ते ॥ न॒मस्ते॑ । ९ ॥
 च॒च्छ॑रत्वे श॒म् ॥ व्या॒जः॑ च ॥ व्या॒जश्च॑ ॥ १० ॥
 लोप॑ङ्ख॒र्णरे॑ श॒रि ॥ अ॒न्धः॑ स्य । अ॒न्धस्य॑ ॥ ११ ॥
 इति॑विसर्गसन्धिः ॥ अऽइ॒उण् ॥ १ ॥ ऋ॒लृक् ॥ २ ॥

एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ हयवरट् ॥ ५ ॥ ल-
 ण् ॥ ६ ॥ जमङ्गणनम् ॥ ७ ॥ भ्रमज् ॥ ८ ॥
 घट्ठधष् ॥ ९ ॥ जगड्दग् ॥ १० ॥ खफळ्ठयचटत-
 व् ॥ ११ ॥ कपय् ॥ १२ ॥ शषसर् ॥ १३ ॥ हल् ॥ १४ ॥
 अज्झीनं परेण संयोज्यम् ॥ इति खराष्टकं संपूर्णम् ॥

क्रमकारिकाशिक्षा ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्याद्यं दिनमणिं योगीश्वरशिरोमणिम् । सर्वज्ञं
याज्ञवल्क्यं तच्छिष्यं कात्यायनश्रुनिम् ॥ १ ॥ सर्वं या-
जुषमन्त्राणां वेदे वाजसनेयके । क्रमावसानविषयां
कारिकामारभामहे ॥ २ ॥ श्लोके विंहादिरहितः
प्रतीकेषु न दुःसहः ॥ प्रत्येकम् प्रथमा षष्ठी सप्त-
म्युक्तश्च कल्पते ॥ ३ ॥ पदानामानुपूर्व्येण क्रमणः प्र-
वर्तते । गणान्तानां क्रमो नास्ति इति कात्यायनो-
ऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ न वेष्ट्याश्च द्विवेष्ट्याश्च त्रिवेष्ट्याश्च त-
था परे । चतुर्वेष्ट्यो मध्यवेष्ट्यः पञ्चवेष्ट्य इतीरि-
तः ॥ ५ ॥ अवग्रहोऽनुवाकान्ते अर्द्धर्चान्ते ऋचां
तथा ॥ यजुषां वाक्यावसानेष्विति साधारणो विधिः ॥
६ ॥ प्रत्यक्षं याज्ञवल्क्यं श्रीशम्भुमिश्रविनिर्मिता ॥
क्रियतां क्रमितैः कण्ठैः कारिका रत्नमालिका ॥
७ ॥ ह्रस्वपूर्वी ह्यनुस्वारो दीर्घानुस्वारभागभवेत् ॥
द्विशः परश्चेन्न तथा क्रमकाले तु वाजिनाम् ॥ ८ ॥
ओ३म् ॥ इषत्वित्ययमध्यायो ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥
गायत्रेण त्रिवेष्ट्योऽत्र पुरा क्रूरत्रिवेष्टनः ॥ ९ ॥ देव स-

धितस्त्रिदृग्द्येकमेषा ते तु द्विवेष्टनः । एतन्ते दृग्द्येकता
 त्वग्नीषोमयोरनुवाकदृत् ॥ १० ॥ अग्ने दध्यायऽएकत्व
 न्देवागातुविदे द्विदृत् ॥ सम्बर्ह्यादिषट्कैकामुरु विष्णो
 द्विवेष्टनः ॥ ११ ॥ ततोऽसिद्धे त्रिचतुष्कैकं संवर्ज्येति द्वि-
 वेष्टनः ॥ यज्ञसञ्चेत्येकतात्वेऽग्नये कव्येति न वेष्टनः ॥
 १२ ॥ येरुद्विदृन्मो द्वैकमाद्यन्तोऽर्जुनोर्द्विदृत् । स-
 मिधाद्यष्टसु द्विदृग्निज्जोतिः षडैकता ॥ १३ ॥ इन्द्रः
 पञ्चादिवेष्ट्यः स्यात्समिदं पञ्चवेष्टनः ॥ उपप्रषट्स्वपि
 द्विदृत्तनूपात् सप्तकैकता ॥ १४ ॥ उपत्वा पञ्चसु द्विदृदि-
 ङऽएह्यन्तवेष्टनः ॥ सोमानाद्यष्टसु द्विदृत् परिते दूडभ-
 स्त्रिदृत् ॥ १५ ॥ भूर्भुवः खोनुवाकैकं प्रघासीति द्विवे-
 ष्टनः ॥ यदग्रामेत्यन्तवेष्ट्यः स्यान्मो पूणेति द्वयोर्द्विदृत् ॥
 १६ ॥ अवभृथेत्यन्तवेष्ट्यः पूर्णादव्यष्टसु द्विदृत् ॥ एष-
 तैका अस्वकयोर्द्वयोर्द्विदृत्परोऽन्तदृत् ॥ १७ ॥ वाजि-
 नीत्वाजीद्विवेष्ट्यो वाज्यहस्यञ्चकैकता ॥ एदमादित्रिषु
 द्विदृन्महीनां युगलैकता ॥ १८ ॥ आपो द्विवेष्टनः
 स्वाहा यज्ञमित्यन्तवेष्टनः ॥ आकूत्यै प्रयुजे त्रिदृदि-
 श्वो देवस्य तु द्विदृत् ॥ १९ ॥ ऋक्सामयोश्चतुष्कैकं व्रतं
 कणु सप्तैकता ॥ त्वमग्नेव्रतपाद्विदृद्रास्वे पञ्चा-
 न्तवेष्टनः ॥ २० ॥ एषा ते पञ्चकैकत्वं वस्य्यादिश्चतु-
 रैकता ॥ एष ते युगलैकत्वमभित्यन्तद्विवेष्टनः ॥

२१ ॥ प्रजाभ्यस्त्वाऽन्तद्वच्चन्द्रमप्रथमादूर्ध्वान्तवेष्टनः ॥
सगमेऽर्धशुक्रान्तपसस्तन्वादिचतुरैकता ॥ २२ ॥ प्रतिप-
न्यान्निवेष्टयः स्याददित्यास्त्वक् द्विवेष्टनः ॥ वनेषु यु-
गयोर्द्विष्टदुस्त्रावेतं युगैकता ॥ २३ ॥ नमो मित्रस्य तु द्विष्ट-
दक्षस्य त्रिष्टत्परः ॥ अग्नेस्तनूर्युगैकत्वं भवतन्नो
द्वयोर्द्विष्टत् ॥ २४ ॥ आपतयेत्वेन्द्रघोषस्त्वाऽनुवाकान्तवे-
ष्टनः ॥ युञ्जतेति त्रिषु द्विष्टदेवश्रुतयुगैकता ॥ २५ ॥ वि-
ष्णवादि त्रिषु द्विष्टद्विष्णोरराटमन्तद्वत् ॥ आददे पञ्च-
कैकत्वं यवोऽसि चतुरैकता ॥ २६ ॥ परित्वा गिर्विष्णो
द्विष्टदिन्द्रस्य स्थूरथान्तद्वत् ॥ विभूरस्यानुवाकैक्यं
ज्योतिर्वेष्टचतुष्कवान् ॥ २७ ॥ अग्ने नय द्वयोर्द्विष्टदेव-
सवितस्त्वैकता ॥ अत्यन्त्यान्वितयैकत्वमयं हि
त्वा द्विवेष्टनः ॥ २८ ॥ अग्नेणीरन्तद्वद्या ते त्रिषु द्विष्ट-
त्परोऽन्तद्वत् ॥ उपावीरश्च मनस्ते युत्से त्वेत्यनुवाकद्व-
त् ॥ २९ ॥ संमुद्रादिचतुर्कैक्यमिदमापो द्वयोर्द्विष्टत् ॥
अग्नेर्वस्त्वन्तवेष्टयः स्यादमूर्यास्तु द्विवेष्टनः ॥ ३० ॥ हृदे
त्वा युगलैकत्वं शृणोत्वग्निर्द्विवेष्टनः ॥ देवीराप-
स्त्वैकत्वं यमग्ने पृतिस्त्विति द्विष्टत् ॥ ३१ ॥ आददे सप्त-
कैकत्वं त्वमङ्गेति त्रिवेष्टनः ॥ वाचस्त्वैक्यं चोपयाम द्वैक्य-
मावागो च द्विष्टत् ॥ ३२ ॥ इन्द्रवायूऽअयं वां च राया
यावां त्रिवेष्टनः ॥ तम्प्रत्वाद्यर्धयोर्द्विष्टत्त्वन्तशुकैपतेऽन्त-

दृत् ॥ ३३ ॥ अच्छिन्नस्य चतुर्षु द्विदृश्यं वेनस्त्वमध्यमः ॥
 एष तेऽत्यन्तवेष्ट्यः स्यादो देवासो द्विवेष्टनः ॥ ३४ ॥ आ-
 ग्नेयत्रैक्यमिन्द्राय द्वैक्यं मूर्धा द्विवेष्टनः ॥ उपांशोरन्त-
 वेष्ट्यः स्यादपो देवा द्विवेष्टनः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वाऽऽर्म्निस्त्वयै-
 कत्वं सविता त्वानुवाकदृत् । सोमस्य त्विषिर्यमैक्यं सध-
 मादो द्विवेष्टनः ॥ ३६ ॥ क्षत्रस्योल्ब्यं त्रैक्यं अवेष्टाश्चतु-
 ष्कान्तवेष्टनः ॥ ऊर्ध्वमारोह चाद्यर्धवर्जं विद्याद्विवेष्ट-
 नः ॥ ३७ ॥ द्विदृत्सोमस्य त्विषिर्हिरण्यरूपौ त्रिवेष्टनः ॥
 सोमस्य त्वान्तवेष्ट्यः प्रपर्वतस्य त्रिवेष्टनः ॥ ३८ ॥ प्रजाप-
 तयेति द्विवेष्ट्यो रुद्र यत्त्वन्तवेष्टनः । इन्द्रस्य त्वान्तदृत्मा
 ते द्विदृत्सोमस्य अन्तदृत् ॥ ३९ ॥ हंसो द्विदृत्त्रेयदसि स्यो-
 नासि चान्तवेष्टनः । निषसाद द्विवेष्ट्योऽभिभूरादिच-
 तुरैकता ॥ ४० ॥ सवित्रा द्वैष्ट्यमश्विभ्यां युगमं युगमं त्रिदृ-
 द्द्विदृत् । युञ्जानः सप्तसु द्विदृदाददे युगलैकता ॥ ४१ ॥
 हस्तादिचतुर्षु द्विदृत्तत्वं युगलैकता ॥ अन्वाग्न्ये-
 कादशा न द्विदृत्तृथिव्याः सधस्यास्त्रिदृत् ॥ ४२ ॥ अपां
 षट्पद्मयोर्द्विदृत्संजसायां त्रिवेष्टनः ॥ त्वामग्ने पञ्च-
 दशसु द्विदृत्त्रिदृद्वृषाग्निते ॥ ४३ ॥ ओषध्येकादशाना-
 न्द्विदृन्मखस्य शिरोन्ततः । कृत्वाय सा द्विवेष्ट्यः स्याद्व-
 सवस्त्वाऽन्तवेष्टनः ॥ ४४ ॥ अदितिश्चा युगैकत्वमित्रस्य
 युगलद्विदृत् ॥ उत्थाय ब्रह्मतीति द्वावाकृतिन्त्वन्त-

वेष्टनः ॥ ४५ ॥ मा स्वादिषु च सर्वेषु द्विटदन्तपते त्रिवृ-
त् ॥ द्विवृदृष्टानोऽध्यायद्विसुपर्णो सि नवैकता ॥ ४६ ॥
चिदसीत्यन्तवृद्यन्ते सञ्ज्ञानञ्च त्रिवेष्टनम् ॥ द्विट-
न्मयि ह्यनुवाको ध्रुवासि चतुरैकता ॥ ४६ ॥ काण्डा-
दिति चतुर्षु द्विवृद्विराड्ज्योतिस्त्वयैकता ॥ अषाढाया-
स्तथैकोनविंशतिस्तु द्विवेष्टनः ॥ ४८ ॥ इमस्मा स्यात्त्रिवृदे-
कशफं पशुमिति द्विवृत् ॥ सहस्रमूर्णायुमनो ह्यन्तव-
र्जं द्विवेष्टनः ॥ ४९ ॥ त्वं यविष्ठ द्विवेष्ट्यः स्यादपा न्वे-
त्यन्तवेष्टनः ॥ नवायं पुरो न वेष्ट्यो ह्यन्त्याभ्यर्धं विना
द्विवृत् ॥ ५० ॥ ध्रुवक्षितिश्चतुर्षु द्विवृद्वित्यास्त्वा त्रिवे-
ष्टनः । सजूर्मूर्द्धा वयश्चेति ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥ ५१ ॥
इन्द्राग्नी स्याद्विवृद्विष्वक्कर्मा त्वा युगलैकता ॥ आद्य
मूर्द्धाऽशुरग्नेभार्गिकयेत्यनुवाकवृत् ॥ ५२ ॥ अग्ने जातां-
द्विवृत्त्रिवत्सहस्रऽनेः पुरोषद्विवृत् । एवादिरश्मि-
ना राज्ञो चायं मुरश्चानुवाकवृत् ॥ ५३ ॥ अग्निर्मूर्द्धाऽ
नुवाको द्विवेष्ट्योऽन्तत्रिवेष्टनः । येन ऽऋषयोऽनुवाको
द्विवृत्पञ्चान्तवेष्टनः ॥ ५४ ॥ प्रोथद्विवृत्त्वन्तवर्जमाणे हि
द्विपरोऽन्तवृत् ॥ नमस्ते चानुवाकेषु सप्तस्वाद्यो द्विवेष्ट-
नः ॥ ५५ ॥ अनुवाकान्तवृत्षट्सु द्वापेअन्धाष्टसु द्विटत् ॥
दशास्मिन्महतीत्याद्याः सर्वे चैवान्तवेष्टनाः ॥ ५६ ॥ अ-
श्वान्नूर्जं मिदन्द्विवृदिमा मेति त्रयैकता ॥ समुद्रसप्तसु

द्विवृत्तमस्तु हरसे त्रिवृत् ॥ ५७ ॥ ये देवादिषु च
 द्विवृत्ताजुह्वानोऽन्तवेष्टनः । तां सवितुः पञ्चसु द्विवृत्
 शुक्रज्योत्यनुवाकवृत् ॥ ५८ ॥ द्विवृदिम एस्तानुवाकऽए-
 ताऽअर्घंति तत्त्रिवृत् ॥ वाजाश्वयोऽनुवाकाः स्युरनुवा-
 कान्तवेष्टनाः ॥ ५९ ॥ द्विवृत्ताजस्यानुवाकः पयः पृथि-
 व्यान्तु त्रिवृत् ॥ ऋताष्टकैक्यं रुचन्नो द्वयोर्द्विवृत्परीतान्त-
 वृत् ॥ ६० ॥ त्रिषु ह्यग्निं युनज्म्यादिष्वनुवाकेषु च द्वि-
 वृत् । स्वाहोन्त्रिवृत्परीतो द्विर्वीयोस्त्रि द्विः पुनाति ते ॥
 ६१ ॥ त्रिवृत्तत्रयानां द्विगाद्यद्वान्तवृत्ताश्विनम् ॥ मो-
 दाह्वयुक्तान्तो जोऽन्तवृत्ता व्याघ्रादिषु द्विवृत् ॥ ६२ ॥ षड्विं-
 शतिषु मन्त्रेषु स्यात्पितृभ्यः स्वधान्तवृत् ॥ अचन्द्वादशसु
 द्विवृदिमर्ठं हविरिति त्रिवृत् ॥ ६३ ॥ उदीरतादिषु
 द्विवृत् क्रमस्यैव तु वेष्टनम् । त्वया त्रिविध्यः प्रथ-
 मा द्वैक्यं लोमानि च द्विवृत् ॥ ६४ ॥ शूद्रद्रोयवज्जं व्यहे-
 वाध्यायः सर्वार्धवेष्टनः ॥ स च शूद्रैर्यमन्तः स्यादम्ययस्मि-
 त्पदे द्विवृत् ॥ ६५ ॥ इममेत्यादिषु द्विवृद्धोता यज्ञस्तु
 चान्तवृत् । त्रिवृत्पूर्वाश्विनौ छागाद्यन्तवृत्तदनन्तरम् ॥
 ६६ ॥ त्रिवृत्पराश्विनौ छागो वनस्पत्यग्निचान्तवृत् ।
 देवम्वह्यादिषु द्विवृद्देवो ह्यत्यन्तवेष्टनः ॥ ६७ ॥
 अग्निमद्यं च सूपस्था त्वामद्येति त्रयैकता ॥ तेजोन्त-
 वृदिमाद्विवृद्भिधा युगलैकता ॥ ६८ ॥ नद्विवृदो अर्धा-

गन्धेऽन्तवृद्धिङ्कारानुवाकवृत् ॥ हिरण्यपाण्यादिन-
 वाजीजनश्च द्विवेष्टनः ॥ ६६ ॥ कायादयोऽनुवाकस्यानु-
 वाका ह्यन्तवेष्टनः ॥ हिरण्यगर्भेत्यध्याये प्रजापतयऽन्त-
 वृत् ॥ ७० ॥ यः प्राणतो द्विवृद्धमास्तदत्यन्तवेष्टनः ॥
 युजन्तीति त्रिषु द्विवृद्धसवो युगलैकता ॥ ७१ ॥ स्विच्चतुर्षु
 वायुद्वा पञ्चसु स्याद्विवेष्टनः ॥ अग्निः पशुर्माध्य-
 वर्जन् द्विवृद्धास्वयैकता ॥ ७२ ॥ उत्सक्थ्याद्यनुवाकेषु
 पञ्चसु स्याद्विवेष्टनः ॥ अश्वस्त्वारभ्य चत्वारः सोमा-
 दर्थ्यान्तमेकता ॥ ७३ ॥ रोहितादूर्ध्वसमायुक्तः शितिर-
 न्धोऽन्तवेष्टनः ॥ शुद्धबालश्च प्रभृत्यवदित्यार्हान्तमेकता ॥
 ७४ ॥ वृद्धयुक्तफलभादि द्वैक्यं शिल्पास्तथान्तवृत् ॥ स-
 त्तमूर्द्धानुवाकेषु मन्त्राणामन्तवेष्टनम् ॥ ७५ ॥ शादं चैवा-
 नुवाकानान्तवकं चानुवाकवृत् ॥ पञ्चमूर्द्धानुवाकेषु
 द्विवृदिमानु कं त्रिवृत् ॥ ७६ ॥ अग्निश्चेति त्रिवृद्धिवृद्ध-
 न्तरेषु त्रिषु त्रिवृत् ॥ वैश्वानरं चैव विद्यादग्नि-
 रवयेन चान्तवृत् ॥ ७७ ॥ वैश्वानरस्य मुमतावादयः ष-
 ड्द्विवेष्टनः ॥ द्विवृत्समास्वेत्यध्यायश्चापश्चिदन्यवेष्टनः ॥
 ७८ ॥ सँवत्सरोऽसि द्विवृदित्यन्वाकोऽनुवाकवृत् ॥ होता
 यज्ञदेकादशपूर्वश्चैवापरो द्विवृत् ॥ ७९ ॥ देवं बर्हिरप-
 रो द्विवृच्छुचिमुष्णिहमात्रिका ॥ ऊर्ध्वतः ऽर्द्धगणान्तेषु त-
 त्तन्मन्त्राशतान्तवृत् ॥ ८० ॥ द्विवेष्टमिन्द्राय व्ययोधसऽह-

त्यन्तयोर्द्वयोः ॥ समिद्धोऽञ्जनध्याये मन्त्राः सर्वे द्वि-
 वेष्टनाः ॥ ८१ ॥ अन्यानामनुवाकानां त्रयाणामनुवाकवृ-
 त् । द्विवृदस्याजराध्यायौ ब्रह्मन् निर्दिति चान्तवृत् ॥
 ८२ ॥ द्विवृद्यज्जाग्रतोऽध्यायो द्युभिरक्तुभिरन्तवृत् । वि-
 श्वानि च विभक्तारं द्विवृदन्ये तु वेष्टनाः ॥ ८३ ॥ सहस्र-
 शीर्षामन्त्रेषु चतुर्विंशतिषु द्विवृत् । न तस्य त्रिवृदेषो ह
 येनद्यौर्देशसु द्विवृत् ॥ ८४ ॥ त्रिवृद्द्युभिरहोभिस्तु द्विवृ-
 द्वायुः पुनाति च । सविता त्रिवृदन्ये द्विवृत्स्योनाष्टयिवी त्रि-
 वृत् ॥ ८५ ॥ ऋचं वाचन्वि वृदन्तेऽन्तार्द्धवर्जं द्विवेष्टनः ॥
 ऊतिभिः सहितः कया त्वमादिचतुर्षु द्विवृत् ॥
 ८६ ॥ अहानि शन्ति वृद्धे वीरमिष्ठयऽइति द्विवृत् ॥
 द्यौः शान्तिरन्तवेष्टनः स्याद्वृत्ते दृष्टं ह त्रिवेष्टनः ॥
 ८७ ॥ ज्योक्तेऽतृन्तमस्तेऽस्तु यतस्तच्चक्षुश्च द्विवृत् ।
 आददे देवि देव्यश्चेतीन्द्रैक्यं प्रैत्विति द्विवृत् ॥ ८८ ॥
 मखस्याश्वस्य नवै क्यं यमाय त्रितयैकता ॥ द्विवृत्ग-
 र्भोऽनुवाकस्तु विश्वासान्त्यं विना त्रिवृत् ॥ ८९ ॥ आददे-
 चतुष्कैक्यं यस्ते द्विवृत्परोऽन्तवृत् । समुद्राय तद्द्वित्रैक्यं य-
 मायेति द्विवेष्टनः ॥ ९० ॥ विश्वाऽआशाः पञ्चकैक्यं स्वा-
 हा पूष्णेऽनुवाकवृत् ॥ अभीमन्तु द्विवृद्याते चतुष्कैक्यं चि-
 द्विवृत् ॥ ९१ ॥ यावतीत्यनुवाकैक्यं निषः संवृगयान्तवृत् ॥
 स्वाहा प्राणानुवाकानामष्टानामनुवाकवृत् ॥ ९२ ॥ आ-

यासाय युगैकत्वं यमायेत्यन्तवेष्टनः ॥ ६२ ॥ ईशावास्य-
मिदं सर्वं द्विवेष्ट्यं सर्वसम्मतम् ॥ ४ ॥ इति क्रमकारि-
का शिक्षा समाप्ता ॥

पाणिनीयशिक्षा ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ॥ शास्त्रानु-
पूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपिश-
ब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥ पुनर्व्यक्ती करिष्यामि वा-
चऽउच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः
शम्भुमते (१) मताः ॥ प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः
स्वयम्भुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंश-
तिः ॥ यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृताः ॥ ४ ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ऋक्पौ चापि पराश्रितौ ॥ दुःस्पृष्टश्चे-
ति विज्ञेयो लकारः प्लुतएव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या-
(२) समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥ मनःकायाग्नि-
माहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्म-
न्द्रं जनयति स्वरम् ॥ प्रातःसवनयोगं तच्छ्रन्दो गायत्र-
माश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमन्त्रैष्टुभानुग-

(१) सम्भवतो मतः । इति 'कपुस्तकपाठः ।

(२) समेत्यार्थान् (२) इति 'ख', पुस्तकपाठः ॥

म् ॥ तारं तार्त्तियसवनं शीर्षणं जगतानुगम् ॥ ८ ॥ सो-
दीर्णो मूर्धर्यभिहतो वक्रमापद्य साकतः ॥ वर्णाञ्जनय-
ते तेषां विभागः पञ्चधास्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः
स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ॥ इति वर्णविदः प्राज्जर्णिपु-
णं तं निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित-
श्च स्वरास्त्रयः ॥ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा-
ऽअचि ॥ ११ ॥ उदात्त निषादगन्धारावानुदात्तऽष्टम-
धैवतौ ॥ स्वरितः प्रभवा ह्येते षड्मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकंठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामू-
लं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च
विट्तिश्च शषसा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपधमा च ग-
तिरष्टविधोऽगणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि प-
रं पदम् ॥ स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूअणः ॥ १५ ॥ ३ ॥
हकारं पञ्चमैर्गुक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ॥ औरस्यं तं वि-
जानीयात्कण्ठमाज्जरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कंथ्यावहाविचुयशा-
स्तातय्याओष्ठजावपू ॥ स्युर्भूईत्या ऋदुरषा दन्त्या लृतु-
लसा सुवाः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्थो
वः स्मृतौ बुधैः ॥ एते तु कंठतालव्याओऔकण्ठाष्ठजौ
स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठस्य ह्यकारैकारयोर्म-

वेत् ॥ श्रीकारौकारयोर्मौत्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १६ ॥
 संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ॥ घोषा वा सं-
 वृताः सर्वे अधोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामू-
 ष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ॥ तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ता-
 म्यामेवौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमाणां च नासिकास्था-
 नमुच्यते ॥ अयोगवाहा विज्ञेयाऽआश्रयस्थानभागिनः ॥
 २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वरानुगः ॥ अ-
 नुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे
 विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ॥ द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णी-
 याद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरे-
 त्पुत्रां दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ॥ भीता पतनभेदाभ्यां त-
 द्दहणीं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी त-
 क्रांऽइत्यभिभाषते ॥ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअरा इ-
 व खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्तो ग्रन्थेत्पूर्वमक्षरम् ॥
 दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृद-
 ये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ॥ नासिकायां तथार्धं च
 रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन
 समनुस्वरन् ॥ मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां इति निदर्श-
 नम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कंपयेत्कंपमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ॥
 सरंगं कंपयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं

वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥ सम्यग्-
 णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीतो शी-
 धी शिरः कंपी तथा लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञोऽल्पकं-
 ठश्च षडिते पाठकाधर्माः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः
 पदच्छेदस्तु सुखरः ॥ धैर्यं लयसंसर्धं च षडिते पा-
 ठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितर्मातमुदघुष्टमव्यक्तमनुना-
 सिकम् ॥ काकस्वरं शिरसि गन्तथा स्थानविवर्जित-
 म् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तम्बिलम्बित-
 ङ्गद्वितं प्रगोतम् ॥ निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरञ्च
 वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नि-
 त्यसुररिस्थितेन स्वरेण शादूर्द्वलगतोपमेन ॥ मध्यंदिने
 कण्ठगतेन चैव त्रक्राह्वसङ्कूजितसंनिभेन ॥ ३६ ॥
 तारन्तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतन्तश्च सदा प्रयो-
 ज्यम् ॥ मयूरहंसाम्बुधृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिर-
 रिस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽसृष्टायणस्वीघंनेमिसृष्टा-
 शरः स्मृताः ॥ शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निबो-
 धानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिकानहो-
 नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ॥ ईषन्नादा यण्जशश्चासिनस्तु
 खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासाश्चरो विद्याङ्गोर्धामै-
 तत्प्रचक्षते ॥ दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितम्-

वि ॥४०॥=॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पथ्य-
 ते ॥ ज्योतिषामयनं चक्षुर्नक्षत्रं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥ शि-
 चा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्साङ्गम-
 धीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्या-
 ति दृषोङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ॥ उपान्त-
 मध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥ उ-
 दात्तप्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोंगुलिम् । निहतं तु
 कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥ अन्तोदात्तमा-
 द्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ॥ मध्योदात्तं स्-
 रितं द्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सो-
 मप्रवो वीथिं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥
 अग्निरित्यन्तोदात्तं सोमइत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वइत्य-
 नुदात्तं वीथिं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदा-
 त्तं स्वरिति स्वरितम् ॥ बृहस्पतिरिति द्युदात्तमिन्द्राबृ-
 हस्पती इति द्युदात्तम् ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञे-
 यो मूधन्युदात्तउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वा-
 स्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥६॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वे-
 व वायसः (१) ॥ शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रक-
 म् ॥४९॥ कुतूथी दागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ॥ न त-

स्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सु-
 तीर्थादागतं व्यक्तं स्वाध्यायं सुव्यवस्थितम् ॥ सुखरेण
 सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो
 वर्णतो वा मित्थ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यज-
 मानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥
 अवचरं ह्यनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ॥ अ-
 क्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतन्ति मस्तके ॥ ५३ ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥ ऋग्यजुःसा-
 मभिर्दग्धो वियोनिमधि गच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं
 योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्र-
 ह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ ११ ॥ शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्वा-
 क्षीपुत्राय धीमते ॥ वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच-
 मिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमानायमधिगम्य महे-
 श्वरात् ॥ लृत्स्वं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥ त-
 मश्चाज्ञानजम्भितं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञा-
 नान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितं
 येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिः-
 सृतामिमां यद्ग्रहपठेत्प्रयतञ्च सदा द्विजः ॥ स भवति घ-
 नधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति

वीति ॥ श्लोकः ॥ ६० ॥ अथ शिचामात्मोदात्त-
 अहकारं स्वराणां यथा गौत्यचोऽष्टष्टोदात्तं चापस्तु शंक-
 रएकादश ॥ इति वेदाङ्गनासिकाशिचा समाप्ता ॥

शिक्षाप्रकाशः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

ज्योतिर्वाकरणं छन्दः कल्पशिक्षानिरुक्तयः । नेत्रास्यपदीर्नः क-
र्णा यस्य तं सततं नमः ॥ १ ॥ व्याख्याय पिङ्गलाचार्यसूत्राख्यादी
यथायथं । शिक्षां तदीयां व्याख्यास्ये पाणिनीयानुसारिणीम् ॥ २ ॥
जेष्ठभ्राह्मभिर्विहितो व्याकरणेऽनुजनुस्तत्र भगवान्पिङ्गलाचार्यस्त-
न्मतमनुभाव्य शिक्षां वक्तुं प्रतिजानीते, अथ शिक्षामिति । वैदिकध-
र्मानुष्ठानात्पुरुषो निःश्रेयसार्थफलवान्इत्येषो वैदिकः सिद्धान्तः ।
अतिगूढार्थस्य वेदस्याज्ञानान्नानुष्ठातुं शक्यो वेदमार्गः । अतः सा-
क्षात्कृतधर्मभिर्वेदार्थेभ्यो निष्कथ्यार्थार्थिसुखबोधाय विद्यास्थानानि
प्रवर्त्तितानि । तानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषं
धर्मशास्त्रं पुराणं न्यायविस्तरो मीमांसादीनि । तथा च याज्ञव-
ल्क्यः “पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि
विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति” च । तथा हि शिक्षा स्वरवर्णोच्चारकं
शास्त्रम् । कल्पो वेदविहितकर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम् । व्या-
करणं शब्दबोधकमस्त्रेच्छत्वकारकं शास्त्रम्, । निरुक्तं पदविभागम-
न्वार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम् । छन्दोगायत्र्यादि छन्दसां ज्ञानशा-
स्त्रम् । पुराणं स्थित्युत्पत्तिप्रलयादिसूचकं शास्त्रम् । न्यायविस्तरः प्र-
माणैरर्थपरीक्षाशास्त्रम् । मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारशास्त्रम् इति ।
तावच्छिक्षायां यथोदितस्वरवर्णोच्चारणम् । अज्ञाने प्रत्यवायस्मरणा-
त् । यतः । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
माह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्

इति । अत्यावश्यकज्ञातव्यत्वे बृहद्देवतायां शीनकः । खरी वर्णोऽ-
 क्षरं मात्रा विनियोगार्थमेव च । मन्त्रं त्रिज्ञासमानेन वेदितव्यं प-
 देपदइति । अङ्गिनो नित्यत्वादिषामपि नित्यत्वमुत्सर्गतः सिद्धम् ।
 ग्रन्थादौ मङ्गलायां गादशब्दो मङ्गलार्थोऽग्रानन्तर्यार्थो वा । व्याक-
 रणाध्ययनानन्तरं चतुर्भिर्वाचःपदैः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी
 सञ्ज्ञैरात्मनां वर्णोत्पत्तिज्ञापकं कियत्तदनुवादरूपं शिक्षाध्यायम् ।
 शिक्ष्यतेऽनया बालेभ्यो ऋक्षदीर्घभुतोदात्तानुदात्तस्वरितोरःकण्ठ-
 शिरोजिह्वामूलदन्तनासौष्ठस्थानानि यथा तां । यथा पाणिनेरिदं
 “वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध मिति” वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छः” “तस्याऽऽय-
 नेयेत्यादिनेयादेशः । पाणिनीयं मतं तथा प्रोच्चारयिष्यामि । नतु त-
 न्नमतं शास्त्रादिविरोधि भविष्यतीत्याह । यथोक्तमिति । तद्यथा
 लोकवेदयोः शरीरकर्तृकश्च्युत्योक्तं शास्त्रानुपूर्वं गुरुपरंपराप्राप्तं
 जानीयात् । शङ्करः शाङ्करीं प्रादादिति तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ।
 “यऽइवलौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव तेषामर्थाइति” महा-
 भाष्योक्तेः । अत्र खरवर्णोच्चारणमभिधेयं सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्म-
 लोके महीयते इति । तथा च महाभाष्यम् । एको वर्णः सम्यक्
 ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति प्रयोजनं । एतत् ज्ञानाभिला-
 शुका अधिकारिणः व्याकरणे तु गोशब्दो गातेर्डीसंज्ञोऽत्र जिह्वा-
 मूलकण्ठोष्ठजातो गोवर्णइति विभेदाच्छिचारश्चइति । अत्रानुष्टुप्छ-
 न्दसि विषमं चेत्यधिकृत्यावांतरं वक्त्राधिकारे पथ्यावक्त्रं श्लोकवृत्त-
 म् । पादस्यानुष्टुप्वक्त्रम् । “न प्रथमात्स्तीवाऽन्यत्” । चतुर्थात् । पथ्या-
 युजोञ् । युग्मपादस्य चतुर्थाद्वर्णाज्जगणोऽवश्यं चेत्इति लक्षणात् । उ-
 दात्ते निषादगान्धारावित्यत्र प्रथमा भुरिक् । अनुष्टुप्पादः । द्विती-
 यः खण्डोऽनुष्टुप्पादः । उत्तरार्द्धपूर्ववत् जनाधिकेनैकेन निचद्भुरि-
 जो । द्वाभ्यां विराट्खराजाविति लक्षणसूत्रात् ॥ १ ॥ सुबुद्धी-

नामादिवर्णोच्चारणत्वादिस्थानज्ञानं भविष्यति किमर्थोऽयमारंभइ-
त्याशङ्काह । प्रसिद्धमिति पाणिन्यादिभिः प्रसिद्धीकृतमसांप्रतदर्शि-
भिरविज्ञातं अथक्तं व्यक्तीकरिष्यामि । वाचो वर्णजातस्योच्चारणे उ-
द्गिरणे विधिं विधानं । अत्यन्ताप्राप्तौ विधिः । स चात्र प्रयत्नानुप्रदा-
नादौ ज्ञेयस्तं ॥२॥ तावदुच्चारणादिज्ञानाय वर्णान्सङ्ख्याते । त्रि-
षष्टिरिति । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तस्मिन्प्राकृते शूरसेन्यादौ संस्कृते
प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेः संस्कारमापादिते तस्मिन् । गीर्वाणवाण्यां
त्रिभिरधिकाः षष्टिरथवा चतुर्भिरधिकाः षष्टिर्वर्णाः स्वयंभुवा प्रो-
क्ताः प्रोदिताः स्थानप्रयत्नानुप्रदानकालैः सम्भवतः सम्भूते राजन्मता-
ज्ञाताः ॥ ॥ ताननुक्रमेण गणयन्दर्शयति । खरा इति प्राचां सञ्ज्ञा ।
स्वर्यतेः शब्दार्थस्य करणेऽच् । विंशतिः एकश्च । तेऽकारकाराविउए-
ओऐग्री एते ऋस्वदीर्घेऽनुतमेदिता “अकालोज्झस्वदीर्घमुत” इत्येतेनै-
कद्वित्रिमात्रा एतउदात्तानुदात्तस्वरिताइति प्रत्येकं त्रिविधधर्मास्तुल्य-
काला ऋलृकारयुक्ता एकविंशतिसङ्ख्यापूरकाः । यथा अ१आ२आ३
इ१ई२ई३उ१उ२ऊ३ ऋ१ऋ२ऋ३ एते चत्वारस्त्रिगुणिताः द्वाद-
शाक्षरा ऋस्वाभावात्दीर्घत्वं पुतत्वं यथा । ए२ए३ओ२ओ३ऐ२ऐ३
ओ२ओ३ एतेऽष्टौ । लृवर्णो न दीर्घइति स्मरणात् ऋलृ एकः । अत्रो-
दात्तादिधर्मा अच्यवोदात्तश्चैतेन व्याख्यातः । “उच्चस्वरो नीचस्वरः
स्वरः स्वरितऽएवच, व्यञ्जजनान्यत्र वर्तन्ते तत्र तिष्ठति सस्वरः” इति ना-
रदः । तत्रोदात्ते विनिषीदन्ति सर्वऽस्मिन्स्वराइति निषादः, नाना
गन्धवहो वा वायुर्नाभिः शीर्षगो यस्योच्चारणेऽथ वा यस्मिन्प्रगीते गाव-
स्तुथन्तीति गान्धारस्तौ, अनुदात्ते नाभिः कंठशीर्षसमाहृतौ ऋषभवत्-
ईतौति ऋषभः । षडपि स्वरानतिक्रम्य सम्धीयते सधैवतस्तौ । एते व-
क्ष्यमाणा हि स्वरितोद्भवाः । नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादग्तेभ्यो जा-
तौ गणनया पञ्चसङ्ख्यापूरकइति वा पञ्चमः । ह्रदुदरः समाश्रितौ

नाभिं प्रातः स मध्यमस्ते उदात्तादिभ्यः एवैषां प्राधान्यभेदेनोदात्तो
 व्याख्यातः ॥ स्पर्शानां पञ्चविंशतिः पञ्चभिरधिका विंशतिः । स्पृष्टा-
 नुप्रदानधर्मवत्वात्स्पर्शास्तेषां सङ्ख्या । तेषां पञ्चवर्गा कुचुटुतुप्वः ।
 च पुनः यादयोऽष्टौ स्मृतास्ते यरलवशषसाः । खरा अस्पृष्टप्रयत्नाः
 यरलवास्तु किञ्चित्स्पृष्टाः, त्वीनेमऽइत्यर्द्धस्येति यास्कः । शेषा हलो-
 ऽनुक्ताः स्पृष्टा आचार्यैः प्रोक्तास्ते स्पर्शाः स्पृष्टप्रयत्नाः च पुनश्चत्वारो
 यमाः कुंखुंगुंघुंइति । “अथानन्त्याश्चत्वारस्ते सयमास्ते कुंखुंगुं-
 घुंइत्यन्तसंयोगेऽन्यपूर्वोऽन्योत्तरे व्यवधानवर्जिते तत्र यमा वर्त्तते
 न सन्देहइति,” “अनन्तसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुण इत्यौदब्रजिरपि,”
 “नारदश्च । अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्यश्च परतो यदि । तत्र मध्ये य-
 मस्तिष्ठेत्स वर्णः पूर्ववर्णयोः । वर्गान्त्याच्छेषसः सार्द्धमन्तस्थैश्चापि सं-
 युतान्, दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते आदेशिकमिवाध्वगाइति” अयमपि व-
 र्णागमो विधीयतेऽस्माच्छास्त्रात्, । चत्वारश्च यमाइति वर्णान्तरत्वे-
 नोपदेशः संयोगशास्त्रात् । तत्र संयोगस्त्वविधो गौतमेन दर्शितः ।
 अथ त्रिविधः संयोगपिण्डो भवत्ययस्पिण्डो दारुपिण्डस्तथोर्णापिण्डश्चे-
 ति । यमसंहेतमयस्पिण्डं दारुपिण्डमन्तस्थैर्युक्तं, यमान्तस्थवर्जं तूर्णापि-
 ण्डमिति । “अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यतइति च । अशरीरं यमं
 विद्याद्विशेषः पिण्डनायकः । इति च । यथा पलिक्क्रीरिति कका-
 ररूपः पूर्ववर्णसवर्णो यथा सङ्ख्यः । प्रथमस्तकारस्तेनायं वर्णक्रमः ।
 ककारयमककाररूपतकरानकारर्द्धकाराः अन्तर्वर्तक्रीत्यादि । चर्-
 ख्खनतुरित्यत्र खकाररूपः । अग्निरित्यत्र गकाररूपः । जघ्नतुरित्यत्र
 घकाररूपः । यज्जइत्यत्र जज्जाः । अत्र चवर्गद्वितीयो जस्तस्य संख्या-
 सवर्णो जुंकारसमावेशः । वर्णक्रमे यकारजकारपूर्ववर्णवर्गसङ्ख्यसव-
 र्णयमगकारजकाराः । वर्गान्त्यानि किं उदङ्गक् । त्वन्तस्थैरिति
 किं कार्मन् । ऋचु ॥४॥ अनुस्वारइति । “मोऽनुस्वारः,” स्वारमनुभव-

तौल्यनुस्वारः । विविधं सृज्यतइति विसर्गजभापरमञ्जस्तो । अला-
 बुनस्तुम्बीफलस्य या वीणा तन्निर्वोषो दन्तमूल्यो दन्तमूलस्थानीयः
 स्वरानकारादीननुलचीकृत्य प्राप्नोऽन्वर्थसञ्ज्ञः स्वरानुगतो यथा त-
 था । नित्यं हरशषसेषु प्रत्येकं परेषु कर्त्तव्यः । नारदोपि । आपद्यते
 मकारो रेफोऽपत्येष्वनुस्वारः । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेषु परेषु चो-
 त्तमापत्तिमिति,, अनुस्वारद्वयग्रहणं चतुःषष्टिसङ्ख्यामास्कन्दति ।
 अनुस्वारो विसर्गश्चेति पाठात् । स च यथा सुराद्देशजाता स्त्री सानु-
 नासिकं रंगं अरौइति वाद्यमानकंसपात्रशब्दानुकारिणमभिवदति
 तद्वत् रंगं द्वितीयमनुस्वारं जानीयात् । लौकिकं प्रदर्शयन्त्ववर्णोदा-
 हरणमाह “खेअरौइव खेदयेति” । अचि नियमत्वादनुस्वारोऽतु ग-
 णितो विकल्पादतु ज्ञेयः । तथा अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरौ वेति ऋ-
 क्पार्षदे शौनकोक्तेः । दृश्यते च “हंसः शुचिषः,, “त्सोमानं स्वरण”मित्या-
 दावनुदात्तत्वमिति । विसर्गस्याष्टविधा गतिः । उकारभावः पुरोहितं
 यदि कदाचिद्भूषणो विसर्गादन्यत् विसर्गात् विना ओभावप्रसंधाने ।
 गुणकृत्यं, जषणस्तु सत्त्वरत्नत्वगुणत्वेऽति परे उत्तमत्रोषणो भावा-
 क्खेवलं गुणवत्त्वे उभयोरुदाहरणयोः सादृश्ये चिन्त्यते । उकारादिर्यस्य
 तत्पदं यस्य तत्तादृशं स्वरान्तं ओभावान्तं ज्ञेयं व्यक्तम् । त्वीतः । प्रीतः ।
 अत्रोकारान्तं स्वरान्तं तत्र विसर्गान्तमिति । अतएव पदकालेऽवग्रहः ।
 विवृत्तिर्विवृत्तिभावः । यऽइन्द्र । शषसानां भावः रेफएव च । रका-
 रभावः । दुश्शठः संनिध्यहमाणः । अपास्सीमं । उषर्वसूयवः । जिह्वा-
 मूलमुपधमाचेति । ५क५पौ पराश्रयी । त्रितः कूपे । असौ यः पत्न्याः ।
 अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलोपधमानीया अयोगवाहा आश्रयस्थान
 भागिनां यमाश्रितास्तस्य स्थानं भजन्तीत्यर्थः । दुस्पृष्टश्चेतीति । ई-
 षट्पृष्टान्तस्य सधर्मा लृकारमुतः एवकारो दीर्घभेदव्यावर्त्तकः ।
 चकारात् ऋस्वसंगतः कार्यः । अनुस्वारादयो लभुतांताः पञ्चष

ड्वा । एवमेते त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा व्याख्याताः ॥५॥ वर्णसङ्ख्यां विधाय
 सम्प्रति वर्णोत्पत्तिं वक्तुमुत्पादयितुर्विवेकमुद्यमं चाह । आत्मेति ।
 अतनशीलः सरणशीलो वाऽदनशीलो वा त्रयोदशेन्द्रियातीतः ।
 “कर्मात्मा तस्य हैतस्य हृदयस्थायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैषऽआत्मा
 निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नि वाऽन्धेभ्यो वा शरीरदेशेभ्यऽइति वि-
 ज्ञायते” । एवमेष संप्रदायोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं
 सद्यस्त्वेनरूपेणा भिनिष्पद्यते इत्येवं कण्ठामुच्चारयितेति प्रश्नस्यो-
 त्तरमात्मेति छान्दोग्यश्रुतौ प्रतिपादितौ बुद्ध्याख्येनेन्द्रियेण अर्था-
 न्प्रयोजनानि निश्चित्य मनऽइन्द्रियेण अर्थान्प्रयोजनानि निश्चित्यम-
 नऽइन्द्रियं वक्तुं योजयति । प्रेरयति तन्मनः कायान्तर्वर्त्तिनं जा-
 ठराग्निं प्रेरयति । सोऽप्यग्निर्मारुतं वायुं प्रेरयति ॥६॥ मारुतस्त्वि-
 ति । स वायुरुर्ध्वगत्योरसि हृद्देशे चरन्मन्द्रं स्वरं । “स्फायितं ची-
 त्यादिना मन्दैरक्प्रत्ययः” । जनयत्युत्पादयति । तं स्वरं प्रातः सवन
 युक्तं गायत्रं छन्दश्चाश्रितं जानीयात् । मन्द्रया वाचा प्रातःसवनमि-
 ति सोमयज्ञः कल्पः ॥७॥ तं मारुतं कण्ठे माध्यन्दिनसवनयुक्तं मध्य-
 मस्वरयुतं त्रिष्टुप्छन्दस्कं जानीयात्तं शीर्षण्यं ग्रीष्णिं भवं “शीर्षं
 छन्दसीति” शिरसः शीर्षभावः तत्र भवं तृतीयसवनयुतं जागतच्छ-
 न्दस्कं जानीयात् ॥८॥ सोदीर्णइति ॥ स वायुरुदीर्णो मूर्द्धर्ध्नि अहारे
 अभिहतः फालितः वक्त्रविवरं प्राप्य वर्णान् जनयते । “संहिता-
 यामित्यधिकृत्य” । “सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति” सलोपे गु-
 णः । तथा । “यासां मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानन्तः
 प्रकटकरणैः प्राणसङ्गप्रसूती । तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां
 बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविग्रहां वेखरीं च प्रपद्ये इति” । तथा
 च मन्त्रवर्णः । चत्वारि वाक्परिमितापदानि विदुर्ब्राह्मणा ये म-
 नीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गगन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या व-

दन्ति इति ॥ ॥ तेषां वर्णानां वक्ष्यमाणो विभागः पञ्चप्रकारः स्मृतः । तमेव दर्शयति ॥ स्वरतइति ॥ उदात्तषड्जमन्द्रादिभ्यः कालत उच्चारात्स्थानादष्टविधात् प्रयत्नादस्पृष्टादेः अनुप्रदानतोऽनुनासिकादेः । अनुप्रदानान्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यतमः तत्सर्वं वक्ष्यमाणं नितरां जानीत ॥ १०॥ ११॥ १२॥ अष्टाविति ॥ निगदोऽयम् ॥ १३॥ १४॥ १५॥ हकारमिति ॥ वर्गाणां पञ्चमैर्द्धञ्जनमैश्च पुनरन्तस्थैर्यरलवैः संयुतं हकारं औरसं उरःस्थानीयं तं विजानीयात् । असंयुतं केवलं हकारं कव्ययमाहुः ॥ १६॥ कण्ठयावहाविति ॥ अहौ अवर्णहकारौ कण्ठयो स्यातां । पुनर्हग्रहणं स्पष्टार्थं इवर्णाश्चवर्गौ यकारश्चकारश्चैते तालव्याः । यत्स्थानस्वरान्वितं हल्ययत्स्थानीयं तत्तत्स्वरस्थानार्द्धमधिकं ज्ञेयम् । अत्राकारोऽनुबन्धो वर्णगणं बोधयति । चुटुइति वत् । उवर्णपवर्गाबोध्यौ । ऋवर्णष्टवर्गोरकारः षकारश्च मूर्द्धन्याः स्युः । लवर्णस्तवर्गौ लकारः सकारश्च दन्त्याः स्मृताः ॥ १७॥ तु पुनर्जिह्वामूले कवर्गः आचार्यैरन्यैश्च प्रोक्तः । “अथ षष्ठजभा जिह्वामूलीयाः प्रथमश्चवर्गइति शौनकोक्तिः” । इकारो धीमदभिर्दन्तोष्ठाभ्यां जातो दन्तोष्ठयः स्मृतः ॥ अनुस्वारस्त्विति ॥ अनुस्वारो नासिक्यो ज्ञेयम् । एतेन हावपि व्याख्यातो । वर्गाणां पञ्चमाः ङञ्जनमा नासिक्याः । अपिशब्दात्स्ववर्गस्थानीया अपि । कण्ठतालुभ्यां जातविवर्णौवर्णौ स्मृतौ । ओवर्णौवर्णौ कण्ठोष्ठाभ्यां जातौ स्मृतौ । अत्रापदेशरूपत्वान्न सन्धिः । अइउणिति वत् । तत्र विविनक्ति । एकारीकारयोस्त्वर्द्धमात्रा कण्ठस्य भवेत् । अन्यात्वर्द्धमात्रोक्तस्थानस्य । इकारीकारान्तर्वर्त्तमानौ एऐक्रमेण विवृतसंवृतप्रयत्नौ ज्ञेयौ । उपध्मानीयइति व्याख्यातः । जमणामिति । ह्रस्वषसानामचां विवृतं करणं प्रयत्नं स्मृतं शिष्टैः । तेभ्योऽसौएङो एओसज्ज्ञौ विवृतप्रयत्नौ ताभ्यां ऐऔ विवृतौ ततोऽपि ताभ्यामपि च पुनराकारौ विवृताख्यः । व्याख्या-

तमन्यत् ॥ १८। १९। २०। २१ ॥ निबोधानुप्रदानतइति । अनुपस्थात् प्रदानं स्वस्वस्थानादन्यस्थानमुच्चारणभेदेन प्रदीयते तत्तस्मात् शिष्यनिबोध जानीहि । अमोऽनुनासिकाइति । अऽउण् । ऋण् । एओङ् । ऐऔच् । ह्यवरट् । लण् । जमङ्णनम्, एतेऽमोऽनुनासिका हरवर्जिताः । हभभघठधाः नादिनोः नादानुप्रदानाः । यवरलजवगडदाः, ईषत् किञ्चिन्मनूनादिनः किञ्चित्मनूनादानुप्रदानाः । खफळठथाः श्वासिनस्तु । श्वसाद् किञ्चिन्मनूनासां जानीयात् । एतद्गोर्वाचो धाम स्थानमाचार्यः प्रवक्षते ॥ प्रौक्षेभ्योऽध्यापकमुपदिशन्कूपदेशकं निन्दति । कुतीर्थादिति । अननूचानात्तीर्थाद्गुरोः । “निपातागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुराविति,” नामलिङ्गानुशासने । प्राप्तं दग्धं भस्मवद्गततरसं अपगतवर्णं अयथोदितस्थानवर्णं च भक्षितं आदराद्बुष्टं तस्य घोषयितुः परिमोक्षो नास्ति । कस्येव पापाहेरिव । हन्तुरिव किल्विप्रान्मोक्षो नास्तीति । स्तौति च । सुतीर्थादिति । सुगुरोः प्राप्तमभ्यस्तं सुसंप्रदायिब्रह्मवेदाख्यं राजति गोभते न करालइति । नकारो नानुनासिकपदादये योजनीयः । यथेति । पतनं च भेदश्च तौ ताभ्यां भीता व्याघ्री श्वापदजातिस्त्री यथा पुत्रान् बालान् दंष्ट्राभिर्न पीडयेत्तद्वहर्णान् नूयादिति ॥ एवमिति । एवं नाव्यक्ताः । न पीडिताश्च वर्णाः प्रयोजनीयाः । सम्यक्स्थानप्रयत्नादिविधिना यथोक्तेन प्रयोगेन ब्रह्मलोके प्रयोक्ता पूज्यते किं पुनर्भूतले इतिभावः, एवं सम्यक्ज्ञातः स्वर्गकामधेनुवर्णः स्यादित्यर्थः, अभ्यासार्थइति । द्रुतां विलम्बितां मध्यमामभ्यासाद्यर्थं कुर्यात् । व्याख्यातमन्यत् । शङ्करइति । शं सुखं म्लेच्छत्वादिरोगाणां शमनं करोतीति शङ्करः शिवः शङ्करणशीलां शब्दशास्त्रविद्याम् । दाक्षी दक्षस्यापत्यं “तस्यापत्यमित्यण् टिङ्गाणञित्यादिना ङीप्” तस्याः पुत्राय धीमतेऽतिसुबुद्धये प्रादात् । कोसावित्याकाङ्क्षायामाह ।

दात्रीपुत्रइति । यः पाणिनिः । पाणिनो युवाऽपत्यम् । “अतइज्”
येन पाणिनिना इदं प्रत्यक्षं शब्दशास्त्रं व्याहृतं । उक्तं । तस्मै पाणि-
नये नमः पूर्वेण सम्बन्धः । पाणिनेयइति पाठे शुभ्रादित्वं कल्प्यम् ।
रत्नभूतमिति स्पष्टम् । त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिति, निरन्तरम्
द्विजो वेदाधिकारी सावधानः सदा निरन्तरम् यः पठेत् । स पशु-
पुत्रकीर्त्तिर्माग्भवति । दिवि सुखमतुलं समश्नुते भुनक्ति । स्वर्गं व्या-
प्नोति वा । दिर्वचनं शिवाध्यायसमाप्त्यर्थं । विक्रतिकृन्दस्यर्द्धं सममप-
रवक्त्रवृत्तमर्द्धसमाग्रद्वे इत्यधिकृत्य, अपरवक्त्रं “नीलीग्नौज्या-
विति,” लक्षणसूत्रात् ॥ इति शिक्षाप्रकाशः समाप्तः ॥

सटीका नारदीशिक्षा ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रणम्य परमात्मानमृक्सामस्वरविग्रहम् ॥ मुनिना नारदेनोक्तां
शिक्षां व्याख्यातुमिच्छते ॥ अथ सामसंहिताध्ययनादनन्तरमतइति
संहिताध्ययनात्तच्चिप्रं सर्वेषां शास्त्राणां ऋक्सामगतानां निश्चयं स-
म्यक्स्वरूपप्रतिपत्तिं वेद मयोच्यमानं जानीयादिति भगवान्नारदः
सामान्येन शिष्यं प्रत्याह सामान्यभूत ओंकारमतस्वरूपः उच्चनीच-
विशेषे उच्चतरे उच्चतमे नीचे नीचविशेषे नीचतरे नीचतमे च स्थाना-
भिध्यञ्ज्यमानः स्वरान्यत्वं नाना स्वरतां प्रतिपाद्यतइत्यर्थः ॥

अथ वा सर्वेषां वाग्भेदनिश्चयमेति वा पाठः, कथयामीति पूर्वप-
ठितशिक्षामाहारयिष्यते मन्त्रब्राह्मणवाग्यानि ऋगादिस्वराणां वि-
वेकउच्यते ॥ १ ॥

अथातः स्वरशास्त्राणां सर्वेषां वेदनिश्चयम् ॥
उच्चनीचविशेषाद्वि स्वरान्यत्वं प्रवर्तते ॥ १ ॥

उच्चनीचं तथा स्वरान्यत्वमित्युक्तं तच्च ऋग्विषये उदात्तस्वरि-
तश्रुतिलोपे नान्तरत्वं व्यवधानम् ॥ २ ॥

आर्चिकं गाथिकं चैव सामिकं च स्वरान्तरम् ॥
कृतान्ते स्वरशास्त्राणां प्रयोक्तव्यं विशेषतः ॥ २ ॥

तद्यथा ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं "मित्यादि श्रुतलोपेन ॥ महन्मे बोच ॥
इत्यादिसामसत्तिः तिलोपेनान्तरं व्यवधानं जानीयात् स्वरव्यवधा-
नं गाथां जानीयात् ॥ धियो यो नः प्रचोदयादि"त्यादि एतावत्स्व-
राणामन्तरं व्यवधानं सर्वत्र बोद्धव्यम् ॥ शिक्षाया अपरिज्ञाने ऋगा-

दो सम्यक्स्वरो न परिग्रायतइत्याह ॥ ३ ॥

एकान्तरस्वरो ह्यक्षु गाथासु ह्यन्तरः स्वरः ॥ सा-
मसु च्यन्तरं विद्यादेतावत्स्वरतोऽन्तरम् ॥ ३ ॥

ऋक् सामथ जुल्लक्षणा न यज्ञाङ्गानि याज्यास्तोत्रकरणम-
न्त्रादीनि तेषां सम्यक्स्वरूपा परिभवतीति ॥ विरुद्धः स्वरो ज्ञानि
विस्वरे स्वरः द्विवैगुण्येन केवलन्देयतायाः सामुख्यं न भवति यावद्वि-
रुद्धाचरणं तावत्प्रत्यवायो भवतीत्याह ॥ ४ ॥

ऋक् सामथ यज्ञाङ्गानि ये यज्ञेषु प्रयुज्यते ॥ अवि-
ज्ञानाद्वि शास्त्राणां तेषां भवति विस्वरः ॥ ४ ॥

मिथ्येति न शास्त्रानुसारेण प्रयुक्तः, न तमर्थमाहेति वदन्नाह अथ
वाचस्यासंनन्धिपरां निष्प्रयोजनमर्थभेदानं स वाक्लक्षणे वज्र
इव वज्रो यजमानं निषिधावरणाद्यजमानं हिनस्तिव यथा इन्द्रश-
त्रुः स्वरस्यापराधात् प्रयोक्तारं हिनस्ति इन्द्रशत्रुर्मेघउच्यते इन्द्रः
शब्दः शातयिताऽस्येति बहुव्रीहौ “प्रकृत्या पूर्वपदमित्याद्युदात्तं” पदं
इतरथा इन्द्रस्य शत्रुरिते षष्ठीसमाप्ते समाप्तान्तइत्यन्तोदात्तं स्यात्
इन्द्रस्य परमेस्वरस्य शत्रुर्न सम्भवतीति विरुद्धान्यता स्वरान्तरं प्र-
सज्यते अतः स्वराद्यवधारणे यत्नः कार्यः स्वरादिवैगुण्येन च न केवलं
कर्मेण वैगुण्यमदृष्टदीपय । यावददृष्टेऽनादिदीपयोगइत्याह ॥ ५ ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
माह ॥ स वाग्वाजो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः (१) स्व

(१) तैत्तिरीयशालीयकृष्णयजुः साहतायां द्वितीयाष्टके काण्डे वा पञ्चमप्रपा-
ठके द्वितीयानुवाके प्रथमपञ्चशतयो “स्वादिन्द्रशत्रुर्वदस्वति” यजुष इन्द्रस्य शत्रु-
रुच्चारितव्यः । प्रयुक्तस्तु “प्रकृत्या पूर्वपदमित्यादेताद्युदात्तः स्वरो भवत्यत इन्द्रो वा-
तका यस्मैति बहुव्रीह्यर्थः सम्पन्न इति भावः । अदृशितं चैतस्मात्तज्जले महामास्ये पर्य-

तोऽपराधात् ॥ ५ ॥

मन्त्रो यजमानस्य आयुरादीन् रक्षति विनाशयतीत्यर्थः, स्वरूपं त्रिषु स्थानेष्वभिव्यज्यत इत्युच्यते ॥ ६ ॥

प्रहीणः स्वरवर्णाभ्यां यो विमन्त्रः (१) प्रयुज्यते ॥

यज्ञेषु यजमानस्य (२) रक्षत्यायुः प्रजां पश्यन् ॥ ६ ॥

आयुरादीन् रक्षति विनाशयतीत्यर्थः, स्वरूपं त्रिषु स्थानेष्वभिव्यज्यत इत्युच्यते ॥ ६ ॥

उरः कंठः शिरश्चैव स्थानानि त्रीणि वाङ्मये ॥ स-
वनान्याहुरेतानि साम वाऽप्यर्थतोन्तरम् (३)

नीचमध्यमोत्तरया उरसि कण्ठे शिरसि चाप्यभिव्यज्यते उरसि वक्षस्थाने शब्दोच्चारणं प्रातः सवनमुच्यते, नीचैरुच्चारितं प्रातः सवनं शब्दस्येत्यर्थः, कण्ठस्थाने मध्यमेन स्वरेणोच्चारणं माध्यंदिनं सवनं, शिरोलक्षणे स्थाने उच्चैरभिव्यज्यमानं शब्दजातं तृतीयसवनं, साम्नोऽपि सप्तस्वरात्मकस्याधरोत्तरादावेव सम्भवः स्वरसप्तकता कण्ठग्रीवा इति भेदेन निर्देशः, साम वाप्यर्थतोन्तरमिति सम्बद्धः नित्यो नैमित्तिको होमः स्थण्डिले वालुकांमये ॥ करोन्मतेऽस्थलारोधे चतुरस्रं समन्ततः इति पाठः ॥ ऋग्यजुःसामान्येऽपि स्थानत्रये स्थितानीत्याहुः ॥ ७ ॥

उरः सप्तविचारुः० स्यात्तथा कण्ठस्तथा शिरः ॥

शान्दिके शब्दानुशासनस्य भयः प्रयोजनकथनावसरे दृष्टः शब्दः इत्युपक्रमेण । इदं पाणिनीयशिक्षायां पञ्चाशत्तमसङ्ख्याकं पद्यं, शुक्लयजुः प्रातिशाख्यस्योच्चटभाष्येऽपि लिखितमिति ॥

(१) वै मन्त्र इति “स्व” पुस्तकपाठः ॥

(२) इशस्यायुरिति “ग” पुस्तकपाठः ॥

(३) साम्नि चाप्यधरोत्तरे इति “स्व” पुस्तकपाठः ॥

न च सप्तीरसि व्यक्तास्तथा प्रावचनो विधिः ॥ ८ ॥

सप्तानां स्वराणां विचरणं विचारइते सप्तविचारमुरः मन्द्राति-
स्वारयोरसि न सम्यक् अभिव्यक्त्यर्थेतरचेति प्रवचने अध्ययने-
भवी विधिरध्यापनकाले च गम्यते अनभिव्यक्तावपि मानसे प्रयोगे
उपांशुप्रयोगे च वर्णस्वरयोरनाख्यानो भवत्येव सान्नि सर्वात्मना
स्वराणामवधारणं प्रवर्तते तदनुसारेण ऋग्यजुषामुदात्तादिस्वरप्रवृ-
त्तिरित्याह ॥ ८ ॥

कठकालावप्रवृत्तेषु तैत्तिरीयाह्वरकेषु च ॥ ऋग्वेदे
सामवेदे च वक्तव्यः प्रथमः स्वरः ॥ ९ ॥

कठादिशाखासु ऋग्वेदे सामवेदे च ऋग्यजुषां सामिकस्वरः प्रव-
र्तते स्वरैरेते प्रथमस्वरानुसारेण पाठोऽवधार्यते प्रथमस्वरद्वितीयस्वरो-
ऽऋग्वेदेऽनुक्रियमाणाववधायते क्रुष्टप्रथमस्वरसमुदायानुकारेण लो-
किके व्यवहारे प्रवर्तयइत्याह ॥ ९ ॥

क्रुष्टः उच्चः मध्यमः प्रथमः स्वरः ॥ १० ॥

ऋग्वेदस्तु द्वितीयेन तृतीयेन च वर्तते ॥ उच्चमध्य-
मसन्वातस्वरो भवति पार्थिवः ॥ १० ॥

तृतीयादिषु स्वरानुसारेणाह्वरकाणां वा पाठः द्वितीयाद्यनुकारेण
तैत्तिरीयाणां/सान्नि तु मस स्वरा भवन्तीत्याह ॥ १० ॥

तृतीयप्रथमक्रुटान् कुर्वन्त्याह्वरकाः स्वरान् ॥ द्वि-
तोयाद्यास्तु मन्द्रां ताठं० सैत्तिरीयाश्चतुरः स्वरा-
न् ॥ ११ ॥

छन्दोगानां वाजसनेयिनां च ब्राह्मणो गाथास्वरो प्रथमद्वितीयो
भवतइत्याह ॥ १२ ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयोऽथ चतुर्थकः ॥ मन्द्रः कु-
ट्टो ह्यतिस्वार(१) एतान् कुर्वन्ति सामगाः ॥ १२ ॥

द्वितीयप्रथमावेतौ तांडिभास्त्रविनाटं • स्वरौ ॥ तथा
शातपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥

ताण्ड्यचविंशदिकं ब्राह्मणं कौथुमादयोऽधीयन्त इति तांडिनः
भास्त्रविनः छन्दोगाएव वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥

एते विशेषतः प्रोक्ताः स्वरा वै सार्ववैदिकाः ॥ इत्ये-
तच्चरितं • सर्वं • स्वराणां • सार्ववैदिकमिति ॥ १४ ॥
सर्ववेदेषु भवं चरितं स्वरितम् ॥ १४ ॥

इतिप्रथमकण्डिका ॥ अथ द्वितीयकण्डिका ॥ अथ छन्दोगानां सा-
मगाने आर्चिके च स्वरनिरूपणं विशेषतः क्रियते ॥

ऋक्सां लक्षणस्य निराकांक्षात्प्रभूतार्थं सामस्वरणां गृह्णता दले-
नाधिगमात्तदुपास्यश्रव्यं, उत्तमं वेदाङ्गवेदस्वरूपविषयत्वात्सामगतं
स्वरादिनिरूपणं तावत्क्रियते, सामार्थं, सामर्थ्याद्वैदिकस्य ॥ १ ॥

सामवेदे तु वक्ष्यामि स्वराणां चरितं यथा ॥ अल्प-
ग्रन्थं प्रभूतार्थं श्रव्यं वेदाङ्गमुत्तमम् ॥ १ ॥

तानरागस्वरग्राममूर्च्छनानां तु लक्षणम् ॥ पवित्रं
पावनं पुण्यं नारदेन प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

शिक्षामाहुर्द्विजातीनाम्यजुः सामलक्षणम् ॥ नार-
दीयमशेषेण निरुक्तमनुपूर्वशः ॥ ३ ॥

पवित्रं यावदुक्तमनुपूर्वशः, अनयोर्भाष्यं त्यक्तम् ॥ ३ ॥

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्ध्नास्त्वेकविंशतिः ॥
तानाएकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलम् ॥ ४ ॥

स्वराणां समूहो मण्डलं तस्य नाम्ना निरूपणं क्रियते श्लोकानुरो-
धात्क्रमो न विविचित्रः ॥ ॥

षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारी मध्यमस्तथा ॥ पञ्चमी
धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः ॥ ५ ॥

षड्जानुसारेण कदाचित्स्वरः प्रवर्तते कदाचिन्मध्यमानुसारेण गान्-
धारानुसारेण वा अतएव ग्रामत्रयमेव प्रधानमुखेनेतरग्रामवधारणा-
देकदेशो यावदधिकदेशेन यथा जनपदादेर्ग्रामत्वं गान्धारानुसारेण तु
मनुष्यलोके स्वरावस्थानेन स्फुटमुपलभ्यत इत्याह ॥ ५ ॥

दीप्तायता स्वरश्रुतिविशेषपरैव ग्रामाणां ग्रामरागाः, रागप्रकाराश्च-
वधारयन्त इत्याह ॥

षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामाः प्रकीर्तिताः ॥
भूर्लोकोज्जायते षड्जो भुवर्लोकश्च मध्यमः ॥ ६ ॥

परस्परं स्वराणां तननात्तानाः विचित्रेण मध्यमादनंतरङ्गाधा-
रतः षड्जः ततः ऋषभ इत्येवं प्रकारेण स्वराणां प्रयोगे मध्यमग्रामे विं-
शतिस्ताना भवन्ति तथा षड्जग्रामे चतुर्दश, गान्धारग्रामे पञ्चदश-
त्येवं एकोनपञ्चाशदुच्यन्ते तानाः ॥ ७ ॥

स्वर्गान्नान्यत्र गान्धारी नारदस्य मतं यथा ॥ स्वर-
रागविशेषेण ग्रामरागा इति स्मृताः ॥

विंशतिं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे चतुर्दश ॥ ता-
नान्पञ्चदशच्छन्ति गान्धारग्रामसाश्रितान् ॥ ८ ॥

या च बलानाम् अथैताः संज्ञेति सन्धयः ॥ ८ ॥

SGDF

नन्दी विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ॥
बला या चाथ विज्ञेया देवानां० सप्तमूर्च्छना ॥ ९ ॥

स्वराणां समुच्छ्रयणादूर्ध्वमुच्छ्रयणात्प्रेरणं मूर्च्छना प्रतिग्रामं
स्वरसप्तकभावनादेकविंशतिर्भवति, नन्दीविशालेति, देवापेक्षया मूर्च्छ-
नासप्तकमुक्ता न तु ग्रामा, षड्जऋषभा अतश्च ग्रामत्रये देवानां सप्त, त-
थापितृणां ऋषीणां च सप्त, नन्दी विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सु-
खाबला वा इत्यर्थानुसारेण न संज्ञाः, देवतानामर्थं चेत्यागमनएवाव-
गंतव्यं यथा स्वरवर्णनिर्देशः ॥ १० ॥

अप्यायिनी विश्वभृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी ॥ मै-
त्री बार्हती चैव पितृणां० सप्त मूर्च्छनाः ॥ १० ॥

षड्जे तूत्तरमन्द्रा स्यादृषभे चाभिरुक्ता ॥ अश्वक्रा-
न्ता तु गान्धारे तृतीया मूर्च्छना स्मृता ॥ ११ ॥

मध्यमे खलु सौवीरा हृथका पञ्चमे स्वरे ॥ धैवते
चापि विज्ञेया मूर्च्छना तूत्तरायता ॥ १२ ॥

सप्तउत्तरमन्द्राभिरुक्ताः श्वक्रांता सौवीरा हृथका उत्तरायता
रजनीति षड्जादिस्वरगताः सप्तऋषिसम्बन्धिन्युक्ताः देवमूर्च्छना-
नां गन्धर्वा अनुयायिनः, पितृमूर्च्छनानां तु यक्षाः, ऋषिमूर्च्छनानां मनु-
ष्या इत्याह ॥ ११ । १३ ॥

निषादाद्रजनीं विद्यादृषीणां० सप्तमूर्च्छना ॥ उप-
जीवन्ति गन्धर्वा देवानां० सप्त मूर्च्छनाः ॥ १३ ॥

पितृणां मूर्च्छना सप्त तथा यक्षा न सटंशयः ॥
ऋषीणां मूर्च्छनाः सप्त यास्त्विमा लौकिकाः स्मृ-
ताः ॥ १४ ॥

उत्तरमन्द्रादिका या मूर्च्छना ऋषीणां भसता लौकिका इति षड्जा-
दिभिः सप्तभिः स्वरैरुच्चार्यमाणैर्देवादयः परितुष्यन्तीत्याह ॥ १३ ॥

षड्जः प्रीणाति वै देवानृषीन् प्रीणाति चर्षभः ॥

पितृन्प्रीणाति गान्धारो गन्धर्वान्मध्यमः स्वरः ॥ १५ ॥

देवान्पितृन्प्रीणाति चैव स्वरः प्रीणाति पञ्चमः ॥ यच्चान्
निषादः प्रीणाति भूतग्रामं च धैवत इति ॥ १६ ॥ इति
प्रथमे द्वितीया कण्डिका ॥

लौकिकं च वैदिकं च गानं दशगुणयुक्तं तु वेदिकार्यमित्युच्यते ॥

गानस्य तु दशविधा गुणवृत्तिस्तद्यथा रक्तं पूर्णम-
लङ्कृतं प्रसन्नं व्यक्तं विक्रुष्टं • स्रष्टं • समटं • सु-
कुमारं मधुरमिति गुणाः ।

गानस्य तु दशगुणाः रक्तादीनां परस्परविवेकेन स्वरूपनिर्देशं
क्रियते ॥ १ ॥

तत्र रक्तं नाम वेणुवीणास्वराणामेकीभावे रक्तमि-
त्युच्यते ॥ १ ॥

वंशवीणापुरुषस्वराणामभेदे सति यारंजना तद्रक्तं गानम् ॥ १ ॥

पूर्णं नाम स्वरश्रुतिपूरणाच्छब्दः पादाक्षरसंयोगा-
त्पूर्णमित्युच्यते ॥ २ ॥

स्वरो मध्यमादिस्वरविशेषः स्वरश्रुत्योरनयोः करणं पूर्णं छन्द-
सः पादानामक्षराणि च संयोगात्स्फुटमुच्चारणात्पूर्णम् ॥ २ ॥

अलङ्कृतं नामोरसि शिरसि कण्ठयुक्तमित्यलङ्क-
तम् ॥ ३ ॥

कण्ठयुक्तं प्रथमे स्थाने यदवस्थितं तं नीचैरसि स्थितं क्रियते
शिरसि चोच्चैर्वाणी क्रियते तदलंकृतं भवति ॥ ३ ॥

प्रसन्नं नामापमतगद्गर्निर्विशङ्कं प्रसन्नमित्युच्य-
ते ॥ ४ ॥

कण्ठनिष्पीडनेनोच्चारणं गद्गदमपगतं यत्र ते निर्गतं विविधा
शङ्का यत्र तत्प्रसन्नं श्लोकमन्तर्गतानां पदादीनां गीत्याऽवधारणं
सम्यगवधारणात् व्यक्तं गानमित्युच्यते ॥ ४ ॥

व्यक्तं नाम पदपदार्थप्रकृतिविकारागमलोपकृत्तद्वि-
तसमासधातुनिपातोपसर्गस्वरलिङ्गवृत्तिवार्तिकविभ-
क्त्यक्त्यर्थवचनानां । सम्यगुपपादने व्यक्तमित्युच्यते ॥ ५ ॥

पदस्यार्थानुसारेण प्रकृतेर्दुर्धातोः प्रातिपदिकस्य दुर्व्यवधारणा वृ-
द्ध्यादिका विकारः, असुगित्याद्यामउपधादिलोपः, कृत्तद्वितप्रत्य-
याः इयं प्रकृतिश्चायं धातुरयं निपातभागोऽयमुपसर्गभाग इति विवे-
क्तव्यं, हन्ततत्पुरुषादयः समासाः, स्वरउदात्तादिः, स्त्रीपुंनपुंसकानि
लिङ्गानि सामान्येनावधारणार्थं, वृत्तिः ऊहापोहवशेनार्थावधारणं
वार्तिकं कर्तृकर्माद्यवधारणं विभक्त्यर्थः । एकद्विवहुत्वावगमो वचनं
एवं परिज्ञाने व्यक्ततावगमः ॥ ५ ॥

विक्रुष्टं नामोच्चैरुच्चारितं व्यक्तपदाक्षरमिति विक्रु-
ष्टम् ॥ ६ ॥

उच्चैरुच्चार्यमाणेऽपि पदाक्षराणां स्फुटता यत्र भवति नाव्यक्तत्वं
तद्विक्रुष्टम् ॥ शोभनया त्वरितादिकमावृत्यावर्त्त इति ॥

सूक्ष्णं नामाद्भुतमविलम्बितमुच्चनीचसुतसमाहार
हेलतालोपनयानादिभिरुपपादनादिभिः सूक्ष्णमित्यु-

च्यते ॥ ७ ॥

अतश्च क्लृप्तमेकमात्रं दीर्घं द्विमात्रं दीर्घाच्च विषम्य कार्यमिति-
सामर्थ्यादुक्तं भवति इत्येता सहवेलया तस्य द्रुताया वृत्तेरुपनयतः
सम्पादनं आदिग्रहणेन मध्यमाया विलम्बितायाश्च ग्रहणं तच्च
स्फुटवाचपुटाच्चत्तत्पीता पुत्रीयतयास्त्वृत्तयो गीते उच्यते ॥ ७ ॥

अल्वरितं गानमद्भुतं विशुद्धं समविलम्बितं उच्चनीचपुतानां स-
म।हरणं यत्र नालुच्चं नातिनीचं पुतं त्रिमात्रं वा ॥

स्वरस्थापूरणं प्रक्षेपआवापः निर्वाप। न्यूनता।करणं तेषामावा-
पनिर्वापप्रदेशानां प्रत्यन्तस्थेषु व्यवहितस्थानेषु समासमं प्रक्षेपो न
व्युक्रमेणातिसमं गानं भवति ॥ ८ ॥

समं नामावापनिर्वापप्रदेशाः ० प्रत्यन्तरस्थानाना-
ठं ० समासः सममित्युच्यते ॥ ८ ॥

मृदुभेः पदाद्युच्चारणैर्युक्तं न कठिनैः कुहरणमव्यक्तानां वर्णा-
नां कण्ठनिष्पीडनेनोच्चारणम् ॥ ९ ॥

सुकुमारं नाम मृदुपदवर्णस्वरकुहरणयुक्तं ठं ० सु-
कुमारमित्युच्यते ॥ १० ॥

ललिताः प्रहर्षिताः सुखा ये निःसृता पदाक्षरगताः गुणा-
स्तैः सुखकरं गानं उपसंहरति पूर्वोक्तम् ॥ १० ॥

मधुरं नाम स्वभावोपनीतललितपदाक्षरगुणस-
मृद्धं मधुरमित्युच्यते ॥ १० ॥

एवमेतैर्हृद्ग्रभिर्गुणैर्युक्तं गानं भवति एतद्विपरी-
ता गीतिदोषा उच्यन्ते, भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

शङ्कितस्य च भीतस्य च गानं शङ्कितं भीतं च भुञ्जते गानमुद्वृष्टं

अव्यक्तमस्फुटं नासिकास्थानप्राधान्येन गानमनुनासिकं कण्ठस्था-
ननिष्पीडनेन गानं काकस्वरं अत्युच्चैरपरिपूर्णं गानं शिरसि
गतं एकस्थानविषयस्य गानस्थानेकस्थाने योगात्स्थानविवर्जितं
यस्मिन्पर्वणि यत्स्वरितं विहितं तस्याविरामाद्विस्वरं गानमध्ये
चित्तव्याप्तिपाद्विरसं पर्वणामप्राप्तव्यवधानकरणं च विस्मिष्टं पुनस्तस्य
शीघ्रं ह्रस्वदीर्घयोश्च विलम्बितं पातनं विषमाहतं ॥ वर्णस्वरादि-
वैषम्येन गानं व्याकुलं वृत्तिनाम नियमेन प्रवृत्तं तालुहीनम् ॥ २ ॥

त शङ्कितं भीमुद्दृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ॥ काकस्वर-
ठं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ११ ॥

विस्वरं विरसं चैव विस्मिष्टं विषमाहतम् ॥ व्याकु-
लं तालुहीनं च गीतिदोषाश्चतुर्दश ॥ १२ ॥

समपदच्छेदमधुरोच्चरूपं गानं चतुष्प्रकारं गानं कर्त्तव्यमित्या-
चार्यादिमुख्येनोच्यते न तु समादीनां विकल्पः, विक्रुष्टं तु न निपा-
तमितरग्रहणात् वर्णस्वरकन्दीमन्त्रममाधिष्ठात्र्यो देवता भवन्ति
तासां चेच्छावशेनाधिष्ठानापेक्षया शरीरग्रहणे पद्मपत्रादिरूपता भ-
वतीत्यागमादवधार्यतइत्याह, ॥ १३ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ (१)

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदन्तु परिण्डिताः ॥
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः ॥ १३ ॥

पञ्चमस्योत्कर्षान्मध्यमषड्जयोश्च ग्रामत्वाद्ब्राह्मणमुत्कर्षसामान्या-
त्कृषभधैवतयोश्च बलयोगात्त्रितयत्वं, गाथारस्य मध्यमादेवारोहा-
वरोहादेश्यता । निषादस्याबोरहादेश्यत्वं शूद्रत्वं च प्रतिपाद्यते, दुः खवा-
डयोश्च मध्यमस्य लक्षणमेवमर्थात्क्रियते यथा स्वरसन्निवेशेन ग्राम-
वैचित्र्यं लौकिके गाने एवं स्वरसन्निवेशे वैचित्र्यात्सामगानमस्य ल-

क्षणमेवमर्थं क्रियतेऽनन्तप्रभेदं भवतीति १ । १३ । ॥ ४ ॥

पञ्चपत्रप्रभः षड्जऋषभं शुकपिंजरः ॥ कनकाभस्तु
गान्धारो मध्यमः कुन्दसप्रभः ॥ १ ॥

पञ्चमस्तु भवेत्कृष्णः पीतकं धैवतं विदुः ॥ निषादः
सर्ववर्णः स्यादित्येताः स्वरवर्णताः ॥ २ ॥

पञ्चमो मध्यमः षड्जइत्यत्येते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
ऋषभो धैवतश्चापीत्येतौ क्षत्रियावुभौ ॥ ३ ॥

गान्धारश्च निषादश्च वैश्यावर्द्धन वै स्मृतौ ॥ शूद्रत्वं
विद्धि चार्द्धेन पतितत्वात् न सठं शयः ॥ ४ ॥

ऋषभादनन्तरं योऽसौ षड्जस्तेन धैवतसहितः पञ्चमसहितो
यत्र गानं मध्यमरागे मध्यमस्य ग्रामे तं निषादं षाण्डवं जानीयात् गा-
न्धाराभावात् षाण्डवं स्वरपञ्चकेन गीयमानस्य मध्यमस्योदितत्वेन
लक्षणं क्रियते । ५ ॥

ऋषभोऽपि १ः षड्जहतो धैवतसहितश्च पञ्चमो
यत्र ॥ निपतति मध्यमरागे तन्निषादठं षाण्डवं वि-
द्यात् ॥ ५ ॥

मध्यमरागइत्यनुवर्तते मध्यमे पञ्चमस्य विरामे गान्धारः ततः ऋ-
षभस्ततो निषादः पञ्चमइति क्रमः पुनर्मध्यमलक्षणमुच्यते ॥ ६ ॥

यदि पञ्चमो विरमते गान्धारश्चान्तरस्वरो भवति ॥
ऋषभो निषादसहितस्तं पञ्चममीदृशं विद्यात् ॥ ६ ॥

मध्यमप्राग्मे गान्धारस्याधिपत्यमाधिक्यं यदा भवति निषाद-
स्य गमनागमनं च पुनः पुनरुच्चारणधैवतस्य च दीर्घत्वं सकुटुच्चा-
रणं षड्जऋषभे पञ्चानां सामान्येनावस्थानं तदामध्यमप्राप्ती भवति

षड्जग्रामस्य लक्षणं क्रियते ॥ ७ ॥

गान्धारस्याधिपत्येन निषादस्य गतागतैः ॥ धैवतस्य
च दौर्बल्यान्मध्यमग्राममुच्यते ॥ ७ ॥

षड्जग्रामश्चे निषादस्य लाघवेनोच्चारणं गान्धारस्य चाधिकेनो-
च्चारणं धैवतस्य च कंपनपातनं स्वरान्तराणामनन्तरं यथारु-
चि गानमेवं षड्जग्रामो भवति षड्जग्रामरागलक्षणं क्रियते ॥ ८ ॥

ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गान्धारस्याधिको भवेत् ॥ धैव-
तः कंपितो यत्र षड्जग्रामं तु निर्द्दिशेत् ॥ ८ ॥

षड्जप्रारम्भे चतुःश्रुतिकएव निषादो यदा भवति तदा पञ्चमस्थं
परमुपर्यवस्थितं तं साधारितं सदृशं श्रुतिकैशिकसंज्ञं गीतकं
भवतीति मध्यमे ग्रामरागे लक्षणं च श्लोकद्वयेनोदाहरणं तथा
क्रियते ॥ ९ ॥

अन्तरस्वरसंयुक्ता काकलिर्यत्र दृश्यते ॥ तं तु सा-
धारितं विद्यात्पञ्चमस्थं तु कैशिकम् ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तकैशिकं यदा सर्वैः स्वरैर्भाव्यते योज्यते मध्यमादुपक्रम्यते
मध्यमे च न्यस्यते तत्र स्थाप्यते यदा कैशिकमध्यमी ग्रामरागो
भवतीति मध्यमग्रामादुत्पन्नस्य काकलिरेव श्रुतिको निषादो भव-
ति पञ्चमस्य प्राधान्यं पुनः पुनरुच्चारणं शेषाणि स्वरान्तराणि
सामान्येन वर्त्तन्ते तदामध्यमग्रामसंभवं कैशिकं कथ्यपञ्चषिराह
वीणादिसहितं हस्तांगुलिचातुर्येणाभ्यस्तं स्फुटं यदा च तं भवति तद-
नुसारेण सामंस्वराधिगमः संस्यग्भवति निर्वचनेन प्रणिगद्यते ॥ ११ ॥

कैशिकं भावयित्वा तु स्वरैः सर्वैः समन्ततः ॥ य-
स्मात्तु मध्यमे न्यासस्तस्मात्कैशिकमध्यमः ॥ १० ॥

काकलिर्दृश्यते यत्र प्राधान्यं पञ्चमस्य तु ॥ कश्य-
पः कैशिकं प्राहमध्यमग्रामसम्भवम् ॥ ११

नेति नेयं विदुः प्राज्ञा धेति कारुप्रवादनम् ॥ वे-
ति वाद्यस्य सञ्ज्ञेन गान्धर्वस्य विरोचनमिति ॥ ११ ॥

गान्धर्वेभ्य आगतं गान्धर्वं तस्यात्तरोपलक्षितार्थप्रतिपादनेन विरो-
चनं विशेषतो रोचनमुद्दीपनं भवति राशब्देन गानं लक्ष्यते “धकारे-
ण वकारेण वैणिकस्य प्रवादनं” चातुर्येण हस्तांगुलिधारणप्रवाद्-
नपदेन कथिते वकारेण वादनं लक्षितम् ॥ १२ ॥

चतुर्थीकण्डिका ॥ लौकिके गाने स्वरानां मध्यमादिस्वरशब्दै-
र्व्यवहारत्रयं प्रायेण सर्वेषां सर्वस्य स्वरभादतो, वैदिके तु पञ्चम-
निषादानां कचिदेव भवेद्—

स्ताङ्गुलिनिवेशनेन च संस्यगवधारणात्प्रथमादिसञ्ज्ञा । अङ्गुलिनि-
वेशनं च स्वरानां क्रियते ॥

यः सामगानां प्रथमः सवेणोर्मध्यमः स्वरः ॥ यो द्विती-
यः स गान्धारस्तृतीयस्त्वषभः स्मृतः १ ॥

चतुर्थः षड्जइत्याहुः पञ्चमो धैवतो भवेत् ॥ षष्ठे
निषादो विज्ञेयः सप्तमः पञ्चमः स्मृतः ॥ २ ॥

वेणुवंशः स्वपरिज्ञानार्थमुच्यते ॥ २ ॥

षड्जं वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभः ॥ अजा-
विके तु गान्धारं क्रौञ्चो वदति मध्यम् ॥ ३ ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिला वक्ति पञ्चमम् ॥ अश्वस्तु-
धैवतं वक्ति निषादो वक्ति कुञ्जरः ॥ ४ ॥

रमन्ति उच्चारयन्ति पुष्पाणां नाम जातीप्रभृतीनां साधारणो

भवकालो वसन्तः तत्र वसन्ते बहून्युच्चावचानि पुष्पाणि सम्भवन्ति
प्राधान्येन कण्ठादिस्थानतः षड्जादीनामित्याह ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

कण्ठादुत्तिष्ठते षड्जः शिरसस्त्वप्रभः स्मृतः ॥ गा-
न्धारस्त्वनुनासिक्य उरसो मध्यमः स्वरः ॥ ५ ॥

उरसः शिरसः कण्ठादुत्थितः पञ्चमः स्वरः ॥ ल-
लाटाद्वैवतं विद्यान्निषादर्थं सर्वसन्धिजम् ॥ ६ ॥

मुखेनानुगतानासिका अनुनासिकायां भवोऽनुनासिक्यः उर-
सउत्थितः मध्यमः स्वरः ललाटादुत्पन्नं सर्वेभ्यः कण्ठादिभ्यः
सन्धिभ्यो जायतइति सर्वसन्धिजं विद्यात् कण्ठादिभ्य उत्पाद्यमानाः
षड्जादयोऽन्यानपि स्थानानि गुणत्वेन स्पृशन्तीत्याह ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

नासां कण्ठमुरस्तालुजिह्वा दन्ताश्च सर्टं स्थितः ।
षड्भिः सञ्जायते यस्मात्तस्मात्षड्जइति स्मृतः ॥

ऋषभः शिरसउत्पद्यमानः कण्ठमपि स्पृशतीत्युच्यते ॥ ७ ॥

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ॥ न-
र्दत्यप्रभवद्यस्मात्तस्मादृषभउच्यते ॥ ८ ॥

गान्धारः शिरसो नासिकाप्रदेशादुत्पन्नः कण्ठमभि स्पृशतीत्या-
ह ॥ ७ ॥ ८ ॥

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ॥
नाना गन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ९ ॥

शीर्षशब्देन नासिकोच्यते नासया गन्धानावहतीति नासा गन्ध-
वहो नासिक्यो गान्धारो वायुस्त्रिमित्तस्वरो गान्धारः पुण्य-
शीर्षनः उरसउत्पन्नो हृदयं नाभिं च स्पृशति मध्यमइत्याह ॥ ९ ॥

वायुः समुत्थितो नाभेरुचो हृदि समाहतः ॥ ना-

वति निषादस्यागमनागमनं च पुनः पुनरुच्चारणधैवतस्य च दोर्वक्ष्यं षड्जगृहमे पञ्चानां सामान्येन स्थानं तदामध्यमग्रामी भवति षड्जग्रामस्य लक्षणं क्रियते ॥ ७ ॥

ईषत्स्पृष्टो निषादस्तु गान्धारस्त्राधिको भवेत् ।
धैवतः कंपितो यव षड्जग्रामं तु निर्द्दिशेत् ॥ ८ ॥

षड्जगृहे निषादस्य लाघवेनोच्चारणं, गान्धारस्य चाधिकेनोच्चारणं, धैवतस्य च, कंपनपातनं स्वरान्तराणामनन्तरं यथास्व-
गानमेवं षड्जग्रामी भवति षड्जग्रामरागलक्षणं क्रियते ॥ ८ ॥

अन्तरः स्वरसंयुक्ता काकलिर्यत्र दृश्यते ॥ तं तु सा-
धारितं विद्यात्पञ्चमस्य तु कैशिकम् ॥ ९ ॥

षड्जगृहे चतुःश्रुतिकेव निषादो यदा भवति तदा पञ्चमस्य पर-
मुपर्यवस्थितं तं साधारितं सदृशं श्रुतिकैशिकसंज्ञं गीतकं भव-
तीति मध्यमे ग्रामरागे लक्षणं च श्लोकद्वयेनोदाहरणं तथा क्रिय-
ते ॥ ९ ॥

कैशिकं भावयित्वा तु स्वरैः सर्वैः समन्ततः ॥ य-
स्मात्तु मध्यमे न्यासस्तस्मात्कैशिकमध्यमः ॥ १० ॥

काकलिर्दृश्यते यत्र प्राधान्यं पञ्चमस्य तु ॥ कश्यपः
कैशिकं प्राह मध्यमग्रामसम्भावम् ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तकैशिकं यदा सर्वैः स्वरैर्भाव्यते योज्यते मध्यमादुपक्रम्य-
ते मध्यमे च न्यस्यते तत्र स्थायते तदा कैशिकमध्यमो ग्रामरागो भ-
वतीति मध्यमग्रामादुत्पन्नस्य काकलिरेव श्रुतिको निषादो भव-
ति पञ्चमस्य प्राधान्यं पुनः पुनरुच्चारणं शेषाणि स्वरान्तराणि सा-
मान्येन वर्तन्ते । तदामध्यमग्रामसंभवं कैशिकं कश्यपः षड्जगृहे, बी-

णादिसहितहस्तांगुलिचातुर्येणाभ्यस्तं स्फुटं यदा च तं भवति तदनु-
सारेण सामस्वरा धिगमः सम्यग्भवतीति निर्वचनेन प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

गेति गेयं विदुः प्राज्ञा धेति कारुप्रवादनम् ॥ वेति
वाद्यस्य सञ्ज्ञेयं गान्धर्वस्य विरोचनमिति ॥ ११ ॥

गान्धर्वेभ्य आगतं गान्धर्वं तस्याक्षरोपलक्षितार्थप्रतिपादनेन वि-
रोचनं विशेषतो रोचनमुद्दीपनं भवति । गणध्वेन गानं लक्ष्यते, ध-
कारेण वकारेण वैष्णिकस्य प्रवादनं, चातुर्येण हस्ताङ्गुलिधारणं प्र-
वादनपदेन कथिते वकारेण वादनं लक्षितम् ॥ १२ ॥

चतुर्थी कण्डिका । लौकिके गाने स्वरानां मध्यमादिस्वरशब्दैर्व्य-
हारः । अयं प्रायेण सर्वेषां सर्वस्य स्वरभावात् वैदिके तु पञ्चमनि-
षादानां कश्चिदेव भवेद्वस्तांगुलिनिवेशनेन च संम्यगवधारणात्प्रथमा-
दिसप्तगा अङ्गुलिनिवेशनं च स्वरानां क्रियते ॥

यः सासगानां प्रथमः स वेणीर्मध्यमः स्वरः ॥ यो
द्वितीयः स गान्धारस्तृतीयस्त्वृषभः स्मृतः ॥ १ ॥

चतुर्थः षड्जइत्याहुः पञ्चमो धैवतो भवेत् ॥ ष-
ष्ठे निषादो विज्ञेयः सप्तमः पञ्चमः स्मृतः ॥ २ ॥

वेणुर्वंशस्वरपरिज्ञानार्थमुच्यते ॥ २ ॥

षड्जं वदति मयूरो गावो रस्मान्ति चर्षभम् ॥ अजा-
विके तु गान्धारः क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥ ३ ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिला वक्ति पञ्चम् ॥ अश्वस्तु
धैवतं वक्ति निषादो वक्ति कुञ्जरः ॥ ४ ॥

रमन्ति उच्चारयन्ति पुष्पाणां नानाजातिप्रभृतीनां साधारणो भव-
कालो वसन्तः तत्र वसन्ते बहून्पुष्पावचानि पुष्पाणि सम्भवन्ति प्रा-

धान्येन कण्ठादिस्थानता षड्जादीनामित्याह ॥ ४ ॥

कण्ठादुत्तिष्ठते षड्जः शिरसस्त्वृषभः स्मृतः ॥ गा-
न्धारस्त्वनुनासिक्य उरसो मध्यमः स्वरः ॥ ५ ॥

उरसः शिरसः कण्ठादुच्छ्रितः पञ्चमः स्वरः ॥ ल-
लाटाद्वैषतं विद्यान्निषादः सर्वसन्धिजम् ॥ ६ ॥

मुखेनानुगतानासिका अनुनासिकायां भवोऽनुनासिक्यः उरस-
उत्तिष्ठते मध्यमः स्वरः ललाटादुच्छ्रितः सर्वेभ्यः सन्धिभ्यो जाय-
तइति सर्वसन्धिजं विद्यात् कण्ठादिभ्य उत्पाद्यमानाः षड्जादयो
ऽन्यानपि स्थानानि गुणत्वेन स्पृशन्तीत्याह ॥ ६ ॥

नासां कण्ठमुत्तालुजिह्वादन्तार्ठं च सठं चितः ॥
षड्भिः सञ्जायते यस्मात्तस्मात्षड्जइति स्मृतः ॥ ७ ॥

वृषभः शिरसउत्पद्यमानः कण्ठमपि स्पृशतीत्युच्यते ॥ ७ ॥

वायुः समुत्थितो(१) नाभेः कण्ठगीर्षसमाहृतः ॥ न-
र्दत्यृषभवद्यस्मात्तस्मादृषभउच्यते ॥ ८ ॥

गान्धारः शिरसो नासिकाप्रदेशादुत्पन्नः कण्ठमपि स्पृशतीत्या-
ह ॥ ८ ॥

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठगीर्षसमाहृतः ॥ ना-
सा गन्धावहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ९ ॥

शीर्षः शब्देन नासिकीच्यते नासया गन्धानावहतीति नासाग-
न्धावहो नासिक्या गान्धारो वायुस्तन्निमित्तस्वरो गान्धारः पुण्य-
शोभनः उरसउत्पन्नो हृदयं नाभिं च स्पृशति मध्यमइत्याह ॥ ९ ॥

(१) समुच्छ्रित इति पाठश्चतुर्षु स्थानेषु पाठो बोध्यः ॥

वायुः समुच्छ्रितो नाभेरुरो हृदि समाहृतः ॥ ना-
भिं प्राप्नो महानादो मध्यमत्वर्ठः समञ्चुते ॥ १० ॥

नाभेरधस्यात् उत्क्रान्तात् मध्ये च स्थानादुच्चनीचमवस्थानाच्च मध्य-
मत्वं कण्ठादिभ्य उत्पन्नो नाभिहृदयस्पर्शनात्पञ्चमस्थानः पञ्चमेत्वा-
ह ॥ १० ॥

वायुस्तु मुत्थितो नाभेरुरो हृत्कण्ठशिरोहतः ॥ पञ्च-
स्थानोत्थितस्यास्य पञ्चमत्वं विधीयते ॥ १० ॥

निषादस्य सर्वसन्धिजत्वादधैवतस्य मुख्यतया ललाटजत्वेऽपि सर्व-
सन्धिसर्गात्षड्जस्य षट्स्थानत्वं शेषाः स्वरः गौणेन मुख्येन च रु-
पेण पञ्चस्थानानि स्पृशन्तीत्याह ॥ ११ ॥

धैवतं च निषादं च वर्जयित्वा स्वरद्वयम् ॥ शेषात्प-
ञ्चस्वरार्थः ॥ स्वन्यापञ्चस्थानोच्छ्रितान्विदुः ॥ १२ ॥

पञ्चस्थानस्थितत्वेन सर्वस्थानानि धार्यते ॥

अतो न षड्जस्य पञ्चस्थानत्वमेव स्वाध्यायादौ षाड्जादिस्वर-
गानाद्यग्यादिरूपतामात्मनि चिन्तयेदित्युच्यते ॥

अग्निगीतः स्वरः षड्जः ऋषभो ब्रह्मणी च्यते ॥ १३ ॥

सोमेन गीतो गान्धारो विष्णुना मध्यमः स्वरः ॥

पञ्चमस्तु स्वरो गीतो नारदेन महात्मना ॥ १४ ॥

धैवतञ्च निषादञ्च गीतौ तुम्बुरुणा स्वरौ ॥

अधिष्ठाव्यो देवता उच्यन्ते ॥

आद्यस्य दैवतं ब्रह्मा षड्जस्याप्युच्यते बुधैः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णदीप्तिप्रकाशत्वादधभस्य ऊताशनः ॥

आसी मध्यमगन्धीरं स्वरूपञ्च । तीक्ष्णदीप्तिप्रकाशत्वादग्निदेवत-
त्वमृषभम् ॥ १५ ॥

गावः प्रगीते तुष्यन्ति गान्धारस्तं न हेतुना ॥ १६ ॥

श्रुत्वा चैवोपतिष्ठन्ति सौरभेया न सठं शयः ॥

गौर्देवता गान्धारस्य गान्धारयति सन्निहितं करोतीति गान्धारः
गान्धारोच्चारणेन च सौरभेया गाव उपतिष्ठन्ति गौर्देवताप्रसादात्

सोमस्तु पञ्चमस्यापि दैवतं ब्रह्मराट्स्मृतम् ॥ १७ ॥

निह्नीसो यश्च वृद्धिश्च ग्राममासाद्य सोमवत् ॥

सोमश्चन्द्रमाः ॥ ब्रह्मराट् ब्राह्मणानां राजा पञ्चमस्य दैवतञ्च सो-
मस्य यथा कण्णपत्ते निह्नीसः शुक्ले च वृद्धिरित्येवं षड्जमध्यमग-
तस्य पञ्चमस्योच्चगीतित्वाद्वृद्धिः स्वरस्यासम्भवात् हामिह्नीसः उ-
त्तरस्यागच्छति सोमसाधर्म्यं अतिसम्धीयते यस्मादेतान्पूर्वोक्ति-
ताम्बरा न् ॥ १८ ॥

तस्मादस्य स्वरस्यापि धैवतत्वं विधीयते ॥ १८ ॥

निषीदन्ति स्वरा यस्मान्निषादस्तेन हेतुना ॥ सर्वाटं

आभिभवत्येष यदादित्योऽस्य दैवतमिति ॥ १९ ॥

मध्यमादीनां पूर्वोक्तितानां पूर्वमुत्पन्नानामतिसन्धाना निष्पा-
रणाद्वा अतो धैवतः निरोधाकरणात्प्रवर्त्ततीति यथादित्यो ग्रहण-
ज्वाणि रुणद्धि एवं निषादे निषीदन्ति अन्तर्भवन्तीव स्वरास्त-
त्र पर्यवसानेन चाभिभवाऽपसारणमिव क्रियते सूर्येणैव ज्योतिषां
आदित्योऽस्य धैवतस्य निषादस्य देवतमित्यर्थः, एवं लौकिके वैदिके
च गानसाधारण्येन लक्षणमुक्त इदानीं सामविशेष उच्यते । पञ्चमी-
कण्डिका ॥

दारवी गाववीणा च द्वे वीण्ये गानजातिषु ॥ सा

मिकी गात्रवीणा तु तस्याः शृणुत लक्षणम् ॥ १ ॥

औंकारो व्याहृतयः सावित्रीं च पञ्चोर्ध्वर्चशक्तकशइति सामसा-
वित्री स्वाध्यायीवेदसारम्भकाले प्रयोक्तव्येत्युच्यते ॥ १ ॥

गात्रवीणा तु सा प्रोक्ता यस्यां गायन्ति सामगाः ॥

स्वरव्यञ्जनसंयुक्ता अङ्गुल्यङ्गुष्ठरञ्जिता ॥ २ ॥

हस्तौ सुसंयुतौ धाया जानुभ्यामुपरि स्थितौ ॥ गु-
रोरनुकृतिं (१) कुर्याद्यथा ज्ञानमतिर्भवेत् ॥ ३ ॥

प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृत्तोस्तदनन्तरम् ॥ सावि-
त्रीं चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ॥ ४ ॥

व्याहृत्यनुवचनस्यपश्चादनुवचनं स्वाध्यायैथथावत्तनस्थानं वृत्तां-
तं हस्तगुलीषु स्वरारोपणं सम्यगौत्थवधारणार्थं कर्तव्यमित्या-
ह ॥ ४ ॥

प्रसार्य चाङ्गुलीः सर्वा रोपयेत्स्वरमण्डलम् ॥ न-
चाङ्गुलिभिरङ्गुष्ठमङ्गुष्ठनाङ्गुलीः स्पृशेत् ॥ ५ ॥

हस्तेन चैव तन्वीरङ्गुलीः स्पृशेत् ॥ ५ ॥

विरला नाङ्गुली कुर्यान्मूले चैनानमठं स्पृशे-
त् ॥ अङ्गुष्ठाग्रेण ता नित्यं मध्यमे पर्वणि स्पृशे-
त् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विशिष्यते अङ्गुष्ठस्याग्रेण संहतानामङ्गुलीनां यन्मध्यमं
पर्व तत्र संस्पर्शः कार्यः ॥ ६ ॥

मात्रहिमात्रवृद्धानां विभागार्थं विभागवित् ॥ अङ्गु-

लीभिर्दिमात्रं तु पाणेः सव्यस्य दर्शयेत् ॥ ७ ॥

त्रिरेखा यत्र दृश्येत सन्धिं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ स
पर्व इति विज्ञेयः शेषमन्तरमन्तरम् ॥ ८ ॥

यवान्तरं तु सामस्त्वक्षु कुर्यात्तिलान्तरम् ॥ स्वरान्मध्य-
मपर्वसु सुनिविष्टान्निवेशयेत् ॥ ९ ॥

प्रथमद्वितीयस्वरयोर्यवप्रमाणं मध्यमं सान्नि, तिलमात्रमङ्गुष्ठतर्ज-
न्योर्मध्यमृग्विषये सुनिविष्टानिति स्वरोच्चारणसमकालमेव पर्वसङ्गु-
ष्ठनियोजनं कार्यं नादौ पश्चाद्वा ॥ ९ ॥

नचात्र कम्पयेत्किञ्चिदङ्गस्यावयवं बुधः ॥ अधस्तनं
मृदु न्यस्य हस्तमास्ते यथाक्रमम् ॥ १० ॥

अङ्गानां तदवयवानां च कम्पो न कार्यः अधो भवमधस्तनं अ-
ङ्गमूरुजङ्घादि मृदु न्यस्य मुखेनावस्थाप्य तत्र हस्तं दक्षिणं वामं
च यथाक्रमं परिपाठ्या दक्षिणं गोकर्णवद्दाममुत्तानमास्ते तिष्ठ-
तीति ॥ १० ॥

अभ्रमध्ये यथा विद्युद्दृश्यते मणिसूत्रवत् ॥ एष च्छे-
दो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्त्तरि ॥ क्षेपकः ॥ ११ ॥

कूर्मोऽङ्गानीव सठं हृत्य चेष्टां दृष्टिं दिशन्मनः ॥
स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ १२ ॥

यथा कूर्मोऽङ्गानि संहरति तथाङ्गचेष्टां चक्षुरादि दिशन्दिगवलो-
कनं मनोव्यापारं क्षेपसंहृत्य सुखासनस्थश्चक्षुरादिव्याक्षेपोपसंहारा-
त्प्रशान्तमनसो व्याकुलतानिवृत्तिनिर्भयो वर्णानुच्चारणं कुर्यात्
दृष्टेर्निधानं कृत्वा शिवाशास्त्री दक्षिणहस्तसंनिवेशः कथ्यते ॥ १२ ॥

नासिकायास्तु पूर्वेण हस्तं गोकर्णवद्धरेत् ॥ निषेध्य
दृष्टिर्ठ० हस्ताग्रि शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् ॥ १२ ॥ (१)

नासिकां नासां सुख्येन दक्षिणहस्तं गोकर्णवत् नोत्तानं नाप्यधो-
सुखं हरेत् कुर्यात् हस्ताग्रि दृष्टिनिधानं कृत्वा शिष्यः शिष्याशास्त्री-
कर्मणं चिन्तयेत् ॥

समसुच्चारयेद्वाक्यं० हस्तेन च मुखेन च ॥ यथै-
वोच्चारयेद्द्वर्गां० सथैवैनां समापयेत् ॥ १४ ॥

प्रथमादिस्वरोच्चारणं समकालमङ्गुष्ठयोजनं कार्यं नादौ पश्चाद्वा
द्रुतादिक्रिया हत्या प्रारम्भो यथा प्रारम्भस्तथा मन्त्रः समापनीयः, न-
त्वे कस्मिन्नेव मन्त्रे द्विद्वययोजना कार्या ॥ १४ ॥

नाभ्याहन्यान्निर्हन्त्यान् प्रगायेन्त कम्पयेत् ॥ सम-
र्ठ० सामानि गायेत व्योम्नि श्येनगतिर्यथा ॥ १५ ॥

यथाप्सु चरतां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते ॥
आकाशे वा विहङ्गानां तद्वत्स्वरगतां श्रुतिः ॥ १६ ॥

मत्स्थानां जले आकाशे च पक्षिणां मार्गे गमनं सामान्येना-
वगम्यते न तु पादविवरणपर्वकालेन एवं गीतिमात्रं विना प्रय-
त्नेनावगम्यते न गीतिविशेषोऽवधार्यते अभिवृत्तवदभियोगात्तीति-
विशेषावधारणमित्याह ॥ १६ ॥

यथा दधनि सर्पिः श्यात्काष्ठस्थो वा यथाऽनलः ॥
प्रयत्ननोपलभ्येत तद्वत्स्वरगतां श्रुतिः ॥ १७ ॥

प्रथमस्वराद्वितीयस्वरादिस्वरगमनं न विच्छेदेन कार्यं नाप्युल्बणं

स्वरस्थानवेगकरणमतश्च समं भवति सूक्ष्मकायाऽऽतपोपमा यश्च
स्वरमध्येः कायाया आतपस्य च यथा प्रदेशान्तरे सूक्ष्ममविच्छिन्नं
सङ्क्रमणं तद्वदित्यर्थः, कर्षणे दोषषट्कं वर्जयेदित्याह ॥ १७ ॥

स्वरात्स्वरं सङ्क्रमस्तु स्वरसन्धिमनुत्बणम् ॥ अ-
विच्छिन्नं सङ्क्रमं कुर्यात्सूक्ष्मं कायाऽतपोपमम् ॥ १८ ॥
अनागतमतिक्रान्तं विच्छिन्नं विषमाहतम् ॥ तन्वन्त-
मस्थितान्तं च वर्जयेत्कर्षणं दुधः ॥ १९ ॥

प्रथमस्वरं कर्षयन् द्वितीयस्वरं यदा भवति तदा अनागतं प्रथम-
तएवातिक्रान्ते च कर्षणं न कर्त्तव्यं स्वरमध्ये कार्याविच्छिन्नं प्रथमां
मात्रां विच्छिद्य कर्षणं कार्यं विषमाहतं कंपयन् द्वितीयस्वरं गच्छे-
त्, तन्वन्तमिति मात्रात्रयातिरेकेण विस्तारणं न कार्यं, अस्थितान्तं
चेति द्वितीयस्वरे मात्रात्रययुक्ता स्थितिः कार्या न त्वेव हिमापायुक्ते-
ति ॥ १२ ॥

स्वरस्थानाच्च्युतो यस्तु स्वरं स्थानमतिवर्त्तते ॥
विस्वरं सामगाः कुर्युर्विरक्तमतिवीणिनः ॥ २० ॥

स्वरस्थानातिवर्त्तते न स्वरो यदा च्यवतेऽन्यथात्वं गच्छति त-
दा विस्वरशब्देन तं स्वरं सामगाः कथयन्ति वीणिनी गायनका विर-
क्तशब्देन व्यवहरन्ति ॥ २० ॥

अभ्यासार्थं द्रुतां दृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ॥ शि-
ष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्दृत्तिं विलम्बिताम् ॥ २१ ॥

उपदेशार्थं पाठे विलम्बितया इत्या शिष्याणां सम्यग्ग्रहणं भ-
वति गृहीतस्य ग्रन्थस्य त्वरितया वृत्त्या धारणं कार्यं, स्वाध्यायादौ
च प्रयोजनं मध्यमावृत्तिरदृष्टार्थत्वेनोचिता ॥ २१ ॥

गृहीतग्रन्थ एवं तु ग्रन्थोच्चारणशिक्षकान् ॥ हस्ते
नाध्यापयेच्छिष्यान् शैलेण विधिना द्विजः ॥ २२ ॥

एवमुक्तेन वक्ष्यमाणेन च शैलेण विधिना गृहीतो ग्रन्थः सामगानं
येन सहस्तेन कारणभूतेन शिष्यानाध्यापयितुं योग्यो नान्यग्रन्थोच्चा-
रणाय शिक्षकः ॥ २२ ॥

षष्ठी कण्ठिका समाप्ता ॥

पूर्वं कुण्डादीनामुत्पत्तिस्थानान्युक्तानि इदानीमुत्पन्नानामवस्थिति
स्थानान्युच्यन्ते ॥

कुण्डस्य मूर्धनि स्थानं ललाटे प्रथमस्य तु ॥ भ्रुवोर्म-
ध्ये द्वितीयस्य तृतीयस्य च कर्णयोः ॥ १ ॥

कण्ठस्थानं चतुर्थस्य मन्द्रस्योरसि तृच्यते ॥ अति-
स्वारस्य नीचस्य हृदि स्थानं विधीयते ॥ २ ॥

कुण्डः सप्तमपञ्चमइत्युक्तः अतिस्वर्यते कनिष्ठामूलं नियत इति
नीचस्वरः षष्ठो निषादः अङ्गुष्ठाङ्गुलियोजनं स्वराणां क्रियते उच्च-
नीचस्वरस्थाने संरक्षणार्थम् ॥

अङ्गुष्ठस्योत्तमे कुण्डोह्यङ्गुष्ठे प्रथमः स्वरः ॥ आदेशिन्यां
तु गान्धारकृष्णभस्तदनन्तरम् ॥ ३ ॥

अनामिकायाठं० षड्जस्तु कनिष्ठिकायां च धैव-
तः ॥ तस्याधस्ताच्च योन्यास्तु निषादं तत्र विन्यसे-
त् ॥ ४ ॥

अपर्वत्वादसञ्ज्ञत्वादव्ययत्वाच्च नित्यशः ॥ मन्द्रो
हि नहि भूतस्तु परिस्वार इति स्मृतः ॥ ५ ॥

मन्द्रात्पृथग्भूतत्वाभावादपर्वत्वं, निषादस्य च अतएव सम्यक्पृ-
थक्त्वेन ज्ञानादसज्जत्वं अथयत्वल्लिङ्गविभक्तिवचनायोगात्, अतो मन्द्रो
हि यस्माद्विनुहि भूतः । हन्वेति प्रेरणां प्राप्तः परिस्वारो निषाद-
त्युच्यते, षष्ठः हि गताविति लोपमध्यमपुरुषानुकारणेन प्रेरणं लभ्य-
ते तरतमशब्दावातिशयः, कृष्णादिगीतिश्रवणेन देवादीनां परि-
तोषो भवति यथा मन्त्रोच्चारणेन गीतमादीनां सन्तुसञ्चेतने चा-
ग्न्यादीनामभिधेयानामिति स्वाध्यायस्य सर्वोपकारता प्रतिपा-
दनार्थमुच्यते ॥ ५ ॥

क्रुष्टेन देवा जीवन्ति प्रथमेन तु मानुषाः ॥ पशवस्तु
द्वितीयेन गन्धर्वाप्सरसस्त्वनु ॥ ६ ॥

आण्डजाः पितरश्चैव चतुर्थस्वरजीविनः ॥ मन्द्र-
उच्चैरोपजीवन्ति पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ७ ॥

अतिस्वारेण नीचेन जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ सर्वा-
णि खलु भूतानि धार्यते सामिकैः स्वरैः ॥ ८ ॥

द्वितीयस्यानुपश्चात्तृतीयेन स्वरेण गन्धर्वाप्सरसो जीवन्तीति स्था-
वरं जङ्गमं च जीवन्तीति वक्तुं स्वरविशेषश्रुतिः प्रयोगार्थमवश्य-
मवधारयेत्युच्यते ॥ ८ ॥

दीप्तायता करुणानां मृदुमध्यमयोस्तथा ॥ श्रुतीनां
यो विशेषज्ञो न स आचार्य उच्यते ॥ ९ ॥

अविशेषस्याचार्यस्याधिको दोषः न केवलमज्ञत्वात्स्वयं प्रत्यवेति
अन्यान्यपि प्रत्यवायेन योजयतीत्याचार्यग्रहणम् ॥ ९ ॥

दीप्ता मन्द्रे द्वितीये च प्रचतुर्थे तथैव तु ॥ अ-
तिस्वारे तृतीये च क्रुष्टे तु करुणा श्रुतिः ॥ ९ ॥

पञ्चानां स्वराणां दीप्ता श्रुतिः प्रथमस्य मृदुभूता सप्तमस्य क-
रुणा ॥ १० ॥

श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायताः स्मृताः ॥
तासामपि तु वक्ष्यामि लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥

द्वितीयस्वरस्य पूर्वं दीप्ता श्रुतिरुक्ता सांप्रति श्रुतित्रयमुपाधिवशे-
नोच्यते ॥ ११ ॥

आयतात्वं भवेन्नीच्चे मृदुत्वं तु विपर्यये ॥ स्वे
स्वरे मध्वमत्वं तु तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥

नीचे द्वितीये स्वरे परतः स्थिते द्वितीयस्वरस्यायता श्रुतिः विप-
र्यये चतुर्थेस्वरे परे भूते मृदुभूता स्वे स्वरे स्वरान्तरे अपरभूते म-
ध्यमा श्रुतिः एवमवधार्य सामस्वरप्रयोगः कर्तव्यः, स न इन्द्रः शि-
वः सखा, उद्देदभिभुतामयं वर्तोहा इत्युदाहरणानि, द्वितीये दीप्ता
पूर्वोक्ता कदा भवतीत्याह ॥ १२ ॥

द्वितीये विरता या तु कुष्टश्च परतो भवेत् ॥ दी-
प्तां तां तु विजानीयात्प्रथमे न मृदु स्मृताः ॥ १२ ॥

अत्रैव विरता या तु चतुर्थेन प्रवर्तते ॥ तथा मन्दे
भवेद्दीप्ता सामान्यैव समापने ॥ १३ ॥

कुष्ठे परभूते द्वितीये स्वरे या विरताऽवस्थिता श्रुतिः सा दीप्ता
ह ॥ १३ ॥ सो ज वा ॥ १२ ॥

इं ज ३ इत्युदाहरणं प्रथमे स्वरे मृदुभूता यदि तत्रैव विपरीताऽ-
वस्थिता चतुर्थे स्वरेऽवस्थिता मृदुभूता भवति स्वरान्तरानुगमने
सति अन्यथा दीप्ता भवति उपा ३ इति तथा मन्दे दीप्ता भवति स्-
वान्तरगमने सति एवं सामसमाप्तौ यत्र तत्र स्वरेऽवस्थिता श्रुतिर्दी

मा भवतीति औ हो ३२ वा ३ हो ३३ हो ३ वा ३ । हा ३३ इ-
हा ३ इत्यादि विरता दीप्ता या श्रुतिर्निषिध्यते ॥ १४ ॥

नाविरते श्रुतिं कुर्यात्स्वरस्योर्नापि चान्तरे ॥ न
च ह्रस्वे च दीर्घे च नचापि घुटसञ्ज्ञिके ॥ १५ ॥

स्वरिते अपरिसमाप्ता श्रुतिरात्रायतादिर्न कार्या श्रुतेरभावेऽपि
तत्सदृशः स्वरकार्य इत्याह स्वरपरिसमाप्तावप्येकैक्ये गाने स्वरयो-
र्नान्तरे मध्ये न कार्या, सेन इन्द्रः शिवः सखा इत्युदाहरणे ऋक्षे
दीर्घे चाक्षरे गीयमाने न कार्या, मुते एव कार्या घुटसञ्ज्ञितं
किमित्याह ॥ १६ ॥

द्विविधा गतिः पदान्तः स्थितसन्धिः सहोष्मभिः ॥
पञ्चस्वतेषु स्थानेषु विज्ञेयं घुटसञ्ज्ञिकम् ॥ १६ ॥

तालव्यस्य इकारस्य आ इ भाव आ उ भावश्चेति, हे गती तयोः
श्रुतिर्न कार्या तथा पदान्तीयोऽपि त्रिविधः स्थितः सन्धिर्यस्य श-
षसैरुष्मभिः सह, अत्र दीप्तादिकाश्रुतिर्न प्रवर्तते एतेषां घुटइतिश-
ब्दान्तरेण न ह वर्त्तनात् घुटइत्युच्यते पञ्चानां मध्ये यस्य श्रुतिः प्रा-
प्तातस्य निषिध्यते न सर्वत्र ॥ १६ ॥

स्वरान्तराविरतानि ह्रस्वदीर्घघुटानि च ॥ श्रुति-
स्थानेष्वगेषाणि श्रुतिवत्स्वरतो भवेत् ॥ १७ ॥

स्वरे स्वरान्तरे च अविरते ऋक्षे दीर्घे घुटसञ्ज्ञिते च श्रुतिर्न
कार्या स्वर एव श्रुतिसदृशः कार्यइति सामान्यतिरिक्तेषु श्रुतिद्वये-
व वर्तत इत्याह ॥ १७ ॥

दीप्तामुदात्ते जानीयाद्दीप्तां च स्वरिते विदुः ॥
आनुदात्ते मृदुर्ज्ञेया गन्धर्वा श्रुतिसम्पदः ॥ १८ ॥

गान्धर्वं गाने श्रुतेरभावेऽपि तत्तद्व्ययः स्वरः कार्यइत्याह ॥ स्वर-
सम्पद एतावद्गानादिविषये उदात्तादयस्वरयः केन चिद्विशेषेण
पञ्चत्वेनोच्यते ॥ १८ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितप्रचिते तथा ॥ निघा-
तश्चेति विज्ञेयः स्वरभेदस्तु पञ्चधा ॥ १९ ॥

स्वरितात्पराणि स्वरितान्येव प्रचयस्त्वेजानि प्रचये परतः स्थि-
ते स्वरितस्याह्वननान्निघातः स्वरितएव प्रचयाभावे शुद्धएव स्वरि-
तो भवति ॥ सप्तमी कण्डिका समाप्ता ॥ एवं साम्प्रस्वरानुषङ्गेण
किञ्चिद्व्यजुर्विषयं स्वरलक्षणमुक्तं इदानीमार्चिकस्वरनिरूपणं प्रा-
धान्येन क्रियते ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्याम्यार्चिकस्य स्वरत्रयम् ॥ उदात्तश्चा-
नुदात्तश्च तृतीयः स्वरितः स्वरः ॥ १ ॥

मुख्यतां आर्चिके प्रचयं निघातादयः स्वरितविशेषएव स्वरित-
स्य सप्तप्रकारतां प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

यएवोदात्तइत्युक्तः सएव स्वरितात्परः ॥ प्रचयः प्रो-
च्यते तज्ज्ञैर्न चात्रान्यत्स्वरान्तरम् ॥ २ ॥

वर्णस्वारोऽतीतः स्वारः स्वरितो द्विविधः स्तु-
तः ॥ मात्रिको वर्णएवं नु दीर्घस्तूच्चरितादनु ॥ ३ ॥

स तु सप्तविधो ज्ञेयः स्वरः प्रत्ययदर्शनात् ॥ पदेन
तु स विज्ञेयो भवेद्यो यत्रयादृशः ॥ ४ ॥

स्वरिते उदात्तानुदात्तमध्ये उच्चार्यतइति स्वारः स्वरितविशेषो
रूढ्याऽध्येतभिरुच्यते प्रतीयते विशेषोऽवगम्यते येन स प्रत्ययस्वर

रूपप्रत्ययस्य दर्शनादवगमात्सप्त प्रकारता ज्ञायते स्वरस्यापि स्वररूपविशेषावधारणं कार्यं नात्र लोपः कार्यइत्युच्यते ॥ ४ ॥

सप्त स्वरान्प्रयञ्जीत दक्षिणठं० श्रवणं प्रति ॥ आचार्यैर्विहितठं० शास्त्रं पुत्रशिष्यहितैषिभिः ॥ ५ ॥

महता प्रबन्धेन स्वारलक्षणं पुत्राद्युद्देशेनारादध्यमाचार्यैरतः श्रोत्रपथं सप्त स्वरा नेतव्याः दक्षिणस्य प्राधान्यादादरार्थमुपादानं उच्चनीचव्यतिरिक्तं स्वरितस्वरूपं नावधार्यते सम्यगिति तद्विषये स्वारपरिज्ञानं कुतो भवेदिति वोच्यते ॥ ५ ॥

उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचानीचतरं तथा ॥ वैस्वर्ये स्वारसज्ज्ञायाम् किं ङ्० स्थानं ङ्० स्वारउच्यते ॥ ६ ॥

वैस्वर्यं विशिष्टस्वरत्वेन या स्वारसज्ज्ञा चेद्विषये किं स्वारस्य स्थानमुदात्तानुदात्तव्यतिरिक्तस्याभावात् अत्रोत्तरम् ॥ ६ ॥ (१)

उच्चनीचस्य सन्मध्ये साधारणमिति श्रुतिः ॥ तङ्० स्वारङ्० स्वारसज्ज्ञायाम् प्रतिजानन्ति शैक्षिकाः ॥ ७ ॥

उदात्तानुदात्तयोर्मध्यवर्ति यद्गुणम् साधारणमित्येवम् रूपा श्रुतिः पातम् स्वारं स्वारसज्ज्ञायाम् विषये शिक्षाध्यायिनः प्रतिजानन्तीति, उदात्तानुदात्तम् च स्वरितेऽपि षड्जाद्यनुगमोभेदे सति स्वरितस्य भवतीत्युच्यते ॥ ७ ॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तऋषभधैवतौ । स्व-

रितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ८ ॥

जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि वर्णैकदेशयोः स्वरयोगः पृथक्पृथगवगन्तव्यमिति प्रतिपादयोच्यते ॥ ८ ॥

यत्र कखपराजग्रा जिह्वामूलप्रयोजना ॥ तामथाज्ञापयेन्मात्राम् प्रकृत्यैव तु सा कला ॥ ९ ॥

जिह्वामूलीयस्य प्रयोजनभूता जिह्वामूलप्रयोजनाः कखौ परीयस्यास्तां मात्राम् आज्ञापयेन्मात्रत्वेन प्रतिपादयेत् यतः प्रकृत्यैव स्वेन रूपेण सा कला न वर्णान्तरस्यैकादेशभूता उपध्मानीयस्योपलक्षणमेतत्, नमः कपर्दिने, च पावमानौरित्याद्युदाहरणानि स्वारसप्तकम् नात्रा निर्दिश्यते लक्षणभेदेन प्रतिपादनार्थम् ॥ १ ॥

जात्यः चैप्रोऽभिनिहितस्यैरव्यञ्जनएव च ॥ तिरोविरामः प्रक्षिष्टः पादवृत्तश्च सप्तमः ॥ १० ॥

स्वराणामहमेतेषाम् पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ७

द्दिष्टानाम्यथान्यायमुदाहरणमेव च ॥ ११ ॥

अष्टमी कण्डिका ॥

इति श्री भट्टशुभाकरविरचिते शिक्षाविवरणे प्रथमः प्रपाठकः ॥

सयकारर्द्धं सवं वाऽप्यक्षरार्द्धं स्वरितम् भवेत् ॥ न

चोदात्तं पुरस्तस्य जात्यः स्वारः स उच्यते ॥ १ ॥

सह यकारेण वकारेण यदक्षरम् स्वरितम् वर्तते अनन्तरम् वर्तते अनन्तरम् चोदात्तम् तस्य न भवति स स्वारः स जात्यः पदमध्यस्थत्वात् स्वाभाविकः । स जात्येनेति सयकारम्, भूर्भुवःस्वरिति सवकारम् ॥ १ ॥

द्वउवर्णौयदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनु-

दात्ते प्रत्यये नित्यं विद्यात्तैप्रस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

इकारउकारो वा उदात्तः पदादिना अकारेणानुदात्तेन संहितायां यकारप्रतीत्या स्वरितो भवति स स्वारः क्षिपणात्परस्य पूर्वस्य श्रैणात् क्षिप्रस्वरिते भवतः चैप्रः, शुष्ठी अग्ने शुध्यग्ने, वीङु अङ्गः वीङ्वङ्गइति ॥ २ ॥

एआआभ्यामुदात्ताभ्यामकारी (१)निहितश्च यः ॥
अकारं यत्र लुम्पति तमभिनिहितं विदुः ॥ ३ ॥

एकारादिरकारादोदात्तादुत्तरयोः सवकारो यो निहितो निपातितः तं यत्र लुम्पति एकारे उकारे वाऽनुप्रवेशयति संहितायां तमभिनिहितं पूर्वं यत्र प्रक्षिप्तं स्वारं विदुः, ते मन्वतेत्यादि ॥ ३ ॥

उदात्तपूर्वं यत्किञ्चिच्छन्दसि स्वरितं भवेत् ॥ एष सर्वबहुस्वारस्तैरव्यंजन उच्यते । ४ ।

एवंविधाने स्वराणां बहुत्वात् बहुस्वारः सर्वत्रग्वेदे यजुर्वेदे च भावात् सर्वबहुस्वारः, जिरोधी गमनेन व्यञ्जतइति तैरव्यञ्जनीयः स्वारः । वि ईतये वीतयइत्यादि ॥ ४ ॥

अवग्रहात्परं यत्र स्वरितं ० स्यादनन्तरम् ॥ तिरो विरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥ ४ ॥

उपसर्गा विगृह्यन्ते तिङन्तस्य क्तदन्तस्य वा पदस्य मकारएव व्यञ्जनम्प्रक्रियते इत्यवग्रह उदात्तः स्यात्परं स्वरितं तिरोविरामप्राप्तावग्रहस्वारः । विष्कभिते विस्काभितेइत्यादि ॥ ५ ॥

इकारं यत्र पश्येयुरिकारेणैव संयुतम् ॥ उदात्तमनुदात्तेन प्रक्षिप्तं तं निबोधत ॥

इकारउदात्ते इकारेणानुदात्तेन यदा संयुक्ती भवति तदा स्वरितः
प्रस्निष्टस्वारउच्यते अधाहिन्द् अधाहीन्द्रेत्यादि ॥ ६ ॥

स्वरे चेत्स्वरितं यत्र विवृता यत्र संहिता ॥ एत-
त्पादान्तवृत्तस्य लक्षणं ० शास्त्रचोदितम् ॥ ७ ॥

स्वरे अक्षरे अकारादौ यत्र चेत्स्वरितसंहिता च पूर्वेषु पदेन सह
यदा विवृता विभक्ता भवति तदा पादान्तवृत्तः पादवृत्तः स्वरित-
अक्षरेऽतः स्वरः सप्तमः । क ईम् कर् ईं वेदेत्यादि ॥ ७ ।

जात्यः स्वारः सजात्येन श्रुध्यग्रे क्षैप्रउच्यते ॥ ते म-
न्यताभिनिहितसौख्यञ्जनकतये ॥ ८ ॥

तिरोविरामो विश्रुतिरिति प्रास्निष्टो हीन्द्गिर्वणः ॥
पादवृत्तः कर् ईं वेद स्वाराः सप्तैवमादयः ॥ ९ ॥

श्लोकद्वयोक्तान्युदाहरणानि पूर्वमेवोक्तानि ८ । ९ ।

उच्चादेकाक्षरात्पूर्वात्स्वर्यते यदिहाक्षरम् ॥ स्वारा-
णां जात्यवज्जीनामेषा प्रकृतिरुच्यते ॥ १० ॥

जात्यस्वारवर्जमुदात्तादनन्तरं उच्चार्यमाणमक्षरस्वरितः स्वा-
रसञ्ज्ञं भवतीति सामान्येन लक्षणमुक्तम् ॥ १० ॥

चत्वारस्त्वादितः स्वाराः कम्पं पुष्यन्ति
शास्त्रतः ॥ उदात्ते वैकनीचे वा जुह्वयिस्तत्र दर्श-
नम् ॥ ११ ॥

इकारान्तउकारान्तपरउकारद्वयपरीकारपरः सन्ध्यक्षरइति च-
त्वारः स्वाराउदात्ते वा एकस्मिन्नीचे परत आदित आदिभागे कम्पं
पुष्यन्ति प्रतिपाद्यन्ते कपिः चलद्रूपः स्वारः कम्प उच्यते, उपत्वा जु-
हूइति, सन्ध्यक्षरीदाहरणं, श्लोकानुरोधाद्व्यवहितउपादानेनोदाह

रणमुक्तं उपत्वा जुहो ममेत्यादि, जुहोग्निस्तत्र दर्शनमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयस्य प्रथमकण्डिका ॥

चतुर्णां स्वाराणां क्वचिद्वस्वकम्पनात्क्वचिदीर्घकम्पनमित्याह ॥

इकारान्ते पदे पूर्वे उकारे परतः स्थिते ॥ ह्रस्वकम्पं विजानीयान्मेधावी नात्र सङ्शयः ॥ १ ॥

इकारान्ते पदे चैवोकारद्वयपदे परे ॥ दीर्घं कम्पं विजानीयाच्छ्रग्ध्य ध्विति निदर्शनम् । २ ।

न यो दीर्घास्तु, विज्ञेयो ये च सन्ध्यक्षरेषु वै ॥ मन्यापथ्या न इन्द्राभ्याम् ० शेषा ह्रस्वाः प्रकीर्तिताः । ३ ।

पाह्युत द्वितीययेत्युदाहरणं, उकारपरो ह्रस्वकम्पः शिष्टमन्यदुदाहृतं उदात्तसर्वस्वरितं स्वारइति प्राप्तं क्वचिन्न भवति उदात्तमेव भवतीत्युच्यते ॥ १ ॥

अनेकानामुदात्तानामनुदात्तः प्रत्ययो यदि ॥ शिवकम्पं विजानीयादुदात्तं प्रत्ययो यदि ॥ ४ ॥

द्वित्रादीनामुदात्तानामनुदात्तो यदा परो भवति तदा द्वितीय-
तृतीयं चोदात्ते परतः शिवकम्पमञ्जक आद्युदात्तो भवतीति त्र्यम्बक-
स्तिनेत्रः शिवः तर्जन्यनाभिकयोः संयुक्तयोर्मध्यमाङ्गुली यदा ह प्र-
ष्ठे वर्तते द्वित्वयोगाच्छिवद्वयाङ्गुलीसन्निवेशः शिवकइत्यध्येतृप्रसिद्धः
आदित्प्रत्नस्येत्यादौ द्वयोर्दुदात्तयोः परोऽनुदात्तः गिरा ममौजाते-
त्यादौ त्रयाणामुदात्तानां परोऽनुदात्तः शिवकइत्युदात्तविषयसञ्-
ज्ञानं स्वरितविषयमिव विशेषेणाच्यते ॥ ४ ॥

यत्र द्विप्रभृतीनि स्युर्दुदात्तान्यक्षराणि तु ॥ नीचं चोच्चं च परतस्तत्रोदात्तं विदुर्बुधाः ॥ ५ ॥

नीचमुदात्तं नीचात्पूर्वमुदात्तं पूर्वस्य पूर्वयोर्वा परतइत्यर्थः वर्णाच्चारणगतलक्षणमुच्यते ॥ ५ ॥

न रेफो वा हकारे वा द्विर्भावो जायते क्वचित् ॥

न च वर्गाद्वितीयेषु न चतुर्थे कदा च न ॥ ६ ॥

रेफहकारयोः खड्गठथफानां घभटधभानां च केवलानां प्रयोगो भवति न रेफद्वित्वादिरूपेणेति कथं चतुर्थादीनां प्रयोगसंयोगइत्याह ॥ ६ ॥

न चतुर्थं तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन तु ॥ आद्यमंत्यं च मध्यञ्च त्वक्षरेणैव पीडयेत् ॥ ७ ॥

ककारादियुक्ताः संयोगे खाद्यउच्चारणीयाः गकारादियुक्ताश्चाद्यः प्रतिवर्गमाद्यमध्यांत्यादिककारादीनि वर्णानि स्वाक्षरेणैव योजनीयादिति वाक्यरोतीत्युदाहरणम् ॥ ७ ॥

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वीन्त्यश्च परतो यदि ॥ तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्स वर्णः पूर्ववर्णयोः ॥ ८ ॥

अनन्त्यो गकारादिः पूर्वीन्त्यश्च नकारादिः परतः संयोगे यदा भवति तत्र मध्ये यमो निष्पाद्यो वर्णः पूर्वस्य वर्णस्य सवर्णः सदृश-उच्चारणीयः पूर्ववर्णो रिति द्विरुक्तत्वापेक्षयोक्तं अग्नऽआद्याहि वीतय इत्युदाहार्यम् ॥ ८ ॥

वर्गान्त्याञ्छ्रमसैः सार्द्धमन्तस्थैर्वाऽपि संयुतान् ।
दृष्ट्वा यमा निवर्त्तन्त आदेशिकमिवाध्वगाः ॥ ९ ॥

शषसयरलवैः पूर्वैः शादिभिः सह यत्र वर्गान्त्या मकारादयो भवन्ति तत्र यमा न प्रयुज्यन्ते विष्णवइत्यादि, अध्वगा आदेशिकदेशान् वाञ्छित्वं यस्य ते सम्भाव्यन्ते दृष्ट्वा चौरं यथा मार्गाद्विवर्तन्ते तदयमा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तृतीयश्च चतुर्थश्चचतुर्थोदिपरं पदम् ॥ द्वौ तृतीयौ
हकारश्च हकारादिपरं पदम् ॥ १० ॥

संहितायां वर्गतृतीयचतुर्थौ यदा संयुक्तौ वर्णौ तदा पदकाले
चतुर्थोत्तर पदं भवति, ननु द्विर्वचनगते तृतीयादि एवं द्विर्वचने
सति द्वौ तृतीयौ वर्णौ हकारश्च संहितायां यत्र तत्र पदकाले ह-
कारादिपरं पदं भवति न तृतीयादि तं भवति बाग्धहहहइत्यु-
दाहरणीयम् ॥ १० ॥

अनुस्वारोपधामूलानां न क्वचित्क्रमते परम् ॥ र-
हपूर्वसंयुते चाप्युत्तरं क्रमते ऽक्षरम् ॥ ११ ॥

अनुस्वारस्य उपधानीयस्य जिह्वामूलीयस्य कश्चित्पदे अक्षरं न क्र-
मते न हिरुच्यते तं सञ्ज्ञाधः । नमः पथे च नमः कपर्दिनि इत्युदा-
हरणानि रेफेण संयुते सख्छे पदे हकारेण च सम्बन्धे पदे उत्तर-
मक्षरं क्रमते हिरुच्यतइति, अर्की देवानां ब्रह्मेत्युदाहरणम् ॥ ११ ॥

संयोगे स्वरितुं यत्र चोद्धातेः पतने यथा ॥ पूर्वाङ्गमा-
दितः कृत्वा पराङ्गादौ निवेशयेत् ॥ १२ ॥

संयोगे यदस्वरितमुदात्ते नीचादुपरि गमने पतनेन च उच्चाद-
धो गमने स्वरितस्य व्यञ्जनं पूर्वाङ्गमादौ नीचे उच्चत्वं कृत्वा परां-
गस्यादौ स्वरितनिवेशयेदुच्चारयेदित्यर्थः । पूर्वपराङ्गविवेकार्थमुच्य-
ते ॥ १२ ॥

संयोगे यत्र दृश्येत व्यञ्जनं विरते पदे ॥ पूर्वाङ्गं
तद्विजानीयाद्येनागमस्तत्पराङ्गम् ॥ १३ ॥

संयोगे विरते विभक्ते यद्व्यञ्जनं उत्तरपदेनासंलग्नं दृश्यते त-
(१) संयोगे यमे दृश्येत व्यञ्जनं विरते पदे ॥ पूर्वाङ्गं तद्विजानीयाद्येना-
गमस्तत्पराङ्गं मिति द्वितीयपुस्तकपाठो बोध्यः ॥

त्पूर्ववदस्यांगमिव तस्यैकदेशः येन व्यञ्जनेन विभक्ते संयोगे उत्तरपदस्यारम्भस्तत्पराङ्गम्, भूर्भुवः स्वस्तत्त्ववितुरित्युदाहरणे नीचीचयोः ॥ १३ ॥

संयोगात्तु परं स्वर्यं परठं० संयोगनायकम् ॥ संयुक्तस्य तु वर्णस्य स्वरितं पूर्वमक्षरम् ॥ १३ ॥

संयोगपरी भागः स्वरयुक्तः कार्यः स्वरस्य तत्र विश्रांतिप्रधानत्वात्पूर्वं व्यञ्जनसंयुक्तस्य । पूर्षव्यञ्जनमस्वरं प्रयोक्तव्यं उदाहरणद्वयमुक्तम् ॥ १४ ॥

अनुस्वारः पदान्तश्च क्रमजः प्रत्यये स्वके ॥ स्वरभक्तिसंज्ञा रेफः सर्वं पूर्वांगमुच्यते ॥ १५ ॥

सम्भवतीत्यनुस्वारः पदान्तश्च ककारादिप्रत्यये स्वके सवर्णपदे परतः क्रमजो द्विवचनं जातमुद्ब्रूहीति अर्थं समर्हतीति ककारे रेफरूपा स्वरभक्तिः एतत्पूर्वाङ्गम् ॥ १५ ॥

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च । यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १६ ॥

पादपदसंयोगावग्रहेषु द्विरुक्तौ यकारः प्रयोक्तव्यः अन्यस्तु केवलः यज्ञायज्ञादौ, त्वं यविष्ठेति, पदादौ पन्यं पन्यं संयोगे अन्यः अनूपइत्यवग्रहे वीतयइत्यादौ लघुयकारः ॥ १६ ॥

पदादावप्यविच्छेदे संयोगान्ते च तिष्ठताम् ॥ वर्जयित्वा रहर्थाणामयादेशः प्रदृश्यते ॥ १७ ॥

स्वसंयुक्तो गुरुर्ज्ञेयः सानुस्वाराग्रिमः स्फुटः ॥ अगुशेषोधिगोर्वाऽपि युगलान्तरविस्फुटः ॥ १८ ॥

अनयोर्भाष्यं त्यक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

द्वितीयस्य द्वितीयकण्डिका । यदुदात्तमुदात्तं त-
द्यात्स्वरितं तत्पदे भवति नीचम् । यन्नीचन्नीचमेव त-
द्यात्प्रचयस्थं तदपि नीचम् ॥ १ ॥

यदुदात्तं संहिताकालेऽनुदात्तं च भवति तस्य कालेऽनुदात्तमेव-
उदात्तमेव भवति यत्तु स स्वरितविशेषो वा प्रचयः स नीचः पदे
भवति अग्नआयाहि अग्न आयाहि वीतये इत्युदाहरणम् ॥ १ ॥

अयमग्निः सुतो मित्रमिदं वयमयावहाः ॥
प्रियंदू तं घृतं चित्तमभिगच्छ न्नीचतः ॥ २ ॥

एतानि पदानि नीचादनुदात्तादारभ्यन्ते अग्निं वः सुतो गवा-
अयते अग्निं वः सः सुतः, मित्रं हुवे इदं वमो, वयं द्या अयाते वहां ।
प्रियं मित्रं दूतं वः, घृतं दुहते वितमे, अभिप्रियाणि, इत्युदाहर-
णानि ॥ २ ॥

अर्क्वेव सुतेव्वेव यज्ञेषु कलशेषु च ॥ शतेषु
सपवित्रेषु नीचादुच्चार्यते श्रुतिः ॥ ३ ॥

अर्क् अर्चतु इत्यादयोऽर्क्काः । सतेषु नः, सुते सचेति सुतादयः य-
ज्ञाय तस्या यज्ञाः कलशं कलशेष्वित्यादयः, कलशाः शतं हिमाः श-
तमित्यादयः, शतं सेनाः शताः, पवित्रं ते पवित्रमर्चि इत्यादयः प-
वित्राः इत्यादीनां नीचादनुदात्तादुपक्रमः ॥ ३ ॥

हरिवरुणवरेण्येषु पुरुषेषु स्वरति रेफः ॥ विश्वान-
रो नकारेषु शेषा रस्वरिता नराः ॥ ४ ॥

हरिर्हिन्वन्ति वरुणो मित्रः वरेण्यं धारा सुतस्य, रुहस्वशीर्षा
पुरुषः, एतेषु रेफस्यैव स्वरितत्वं विश्वानरस्वेति नकारस्य अन्यत्र
नरशब्देषु रेफस्यैव स्वरितत्वम् ॥ ४ ॥

ह्रौवरुणौ वस्वरितउदुत्तमं त्वं वरुण । धाकारे चो-

रुधारायामुरुधारेव दोहने ॥ ५ ॥

उदुत्तमं वरुणेति वकारस्य स्वरितत्वं, न रेफस्य उरुधारामरं-
कृतं उरुधारेव दोहनइति धाकारस्य स्वरितत्वम् ॥ ५ ॥

मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वर्यते यदिहाक्षरम् ॥ त-
स्यादितोऽर्द्धमात्रा वैशेषं तु परतो भवेत् ॥ ६ ॥

पूर्वाङ्गमिति वर्णपेक्षयोक्तं स्वरापेक्षयेदमुच्यते ह्रस्वस्य दीर्घस्य वा
स्वरितस्यार्द्धमात्रोदात्तानुदात्तानां पूर्वी भागः शिष्टं स्वरितं "तस्या-
दितउदात्तमर्द्धस्वमिति" पाणिनिः ॥ ५ ॥

अदीर्घं दीर्घवत्कुर्यात् द्विस्वरं यत्प्रयुज्यते ॥ क-
स्योत्स्वलिताभिगीतम् ॥ ह्रस्वकर्षणमेव च ॥ ७ ॥

कंपादिविषये ह्रस्वकर्षणमेव च कम्पादिविषये ऋस्वानां दीर्घसा-
दृश्यं कुर्यात्, पात्युत उदूर्ज, स्वरितं नीचादुपरि स्थितमुत्स्वरितं भू-
भुवः उर्ध्वोऽप्यन्यतेत्यभिगीतं तत्त्यजमिति ह्रस्वकर्षणम् ॥ ७ ॥

निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्वद्युत्कालेति चाप्ररे ।
ऋक्स्वरा तुल्ययोगा वा मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ ८ ॥

मात्रा स्वरूपमुच्यते अक्षिपक्ष्मपातं निमेषः तत्कालामात्रा वि-
द्युत् कालामात्रेति केचिदाचार्याः सोमशर्मणाचार्यस्य ऋकारकालः
ऋकालः शकारतुल्योवेति द्रुतमध्यविलम्बेन व्यवस्था कार्या ॥ ८ ॥

समासेऽवग्रहं कुर्यात्पदं चात्रानुसृतम् ॥ हितम् ॥ य-
तोऽक्षरादिकरणं पदान्तं तस्य तं विदुः ॥ ९ ॥

समासपदमेकविषयं तत्रावग्रहे यदि विभागं कुर्यात् समासं पदं
चानुसृतमित्यत्र सन्धेयं यतोऽक्षरादिकरणं मध्ये तारं कुर्वते
स्वरान्तं तं समासपदस्य विदुः ह्यदातयः इति ह्यव्य । दातये, विश्वे-

दसमिति विश्व वेदसं इत्यादि, पूर्वाचार्यापेक्षया इतिकरणांतरा,
कात्यायनस्तु हव्यदातयइति ॥ ९ ॥

सर्वत्र पञ्चमित्रं सखिशब्दा अद्रिगतक्रतोरग्राह्याः ॥
आदित्यविप्रजातवेदाश्च सत्पतिगोपतिब्रह्महा समुद्र-
श्च ॥ १० ॥

एते शब्दाः अत्रग्रहाः प्रवर्ततइति संशयो नास्ति ॥ १० ॥
स्वर्युवो देवयुवश्चारतिं देवतातये । चिकितिश्चु-
क्रुधं चैव नावगृह्णन्ति पण्डिताः ॥ १० ॥
स्वर्युवः देवयुवइतिकप्रत्ययान्तो न पदद्वयं अरतिमिति न नञ्
अन्तेनूपपर्यामिवारणेष्विति धातोरूपं देवतातिप्रत्यये देवताभिः
चिकितिरिति चेन्नातः चुक्रुधमिति क्रुधेर्द्विवचनं अतएकपदत्वादेते-
षा मत्रग्रहं कुर्वन्त्याचार्याः ॥ १० ॥

द्विती० तृतीयकण्डिका ॥

विवृत्तयश्चतस्त्री वै विज्ञेया इति मे मतम् ॥ अक्ष-
राणां नियोगेन तासां नामानि मे शृणु ॥ १ ॥

ह्रस्वादिर्वत्सानुसृता वत्सानुसारिणी चाग्रे । पाक-
वत्युभयोर्ह्रस्वा दीर्घवृद्धा पिपीलका ॥ २ ॥

विवेकेन पृथग्भावेन वर्ततइति विवृत्तिः पूर्वपदे ऋस्वः उत्तरपदे
दीर्घइति ऋस्वादिवत्सा न च लघुना गौर्विवृद्धा अनुसृता, अग्नप्रा-
याहि इत्यादिका, अग्ने आदौ दीर्घं यस्य परत्वे ऋस्वाः सा स
वत्समिवानुसरतीति वत्सानुसारिणी प्रेष्टवो अतिथिमित्यादिका,
उभयोः पदयोरान्वन्तयोर्ह्रस्वो यस्याः सा पाकवती वपुहः । हययो-
गात् अग्नइत्येतरा गिर इति यथा उभयत्र दीर्घाभ्यां विवृद्धा पिपी

लिके च भागशुरुत्वेन दीर्घवृद्धा पिपीलिकेति निष्कएवाना आयु-
धानीवेति यथा ॥ १ ॥ २ ॥

चतसृणां विष्टतीनामन्तरं मात्रिकं भवेत् ॥ अर्द्धमा-
त्रिकमन्येषामन्येषामणुमात्रिकम् ॥ ३ ॥

शाखाभेदाभिप्रायेण मध्यविकल्पः ॥ ३ ॥

आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम् ॥
यल्लेषु परसवर्णं स्पर्शेषु चोत्तमापत्तिम् ॥ ४ ॥

मावारातिः, तठं सख्यः, उडठं शमिव । एवं यवलादिषु पर-
तो मकारो अनुस्वारत्वं । यविष्ठ तं लांकं तंव इत्यादौ परसव-
र्णता, समहेम विषदद्राणमित्यादौ स्पर्शेषु परतः स्पर्शवर्गसदृशोत्त-
मापत्तिर्मकारस्य भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नकारान्ते पदे पूर्व स्वरे च परतः स्थिते ॥ आ-
कारठं रक्तमित्याहुर्नकारेण तु रज्यते ॥ ५ ॥

यकारवकारहकारेषु परतोऽनुरज्यते, सापत्ता तव यजामहे, इस्वरे
परेऽन्त्यो नकारेणाकारः पूर्वो रज्यते वरामहाठं । इत्युदाहरणं, न-
कारान्तस्य पदस्यार्द्धमात्रेण नकारेणार्द्धमात्रा आकारादिकस्य
वर्णस्य रज्यतइत्यर्थः तान्यथाऽनुरज्यते ॥ ५ ॥

नकारान्ते पदे पूर्वे व्यञ्जनैश्च यवो हिष्णु । अर्द्ध-
मात्रा तु पूर्वस्य रज्यते त्वणुमात्रया ॥ ६ ॥

नकारान्तस्य पदस्यार्द्धमात्रेण नकारस्यार्द्धमात्राकारदिवर्णस्य
रज्यतइत्यर्थः, नान्यथा तन्वो ऋच्छन्तान्द्युश्मसीत्यादि ॥ ६ ॥

नकारः स्वरसंयुक्तश्चतुर्युक्तो विधीयते ॥ रेफो
रङ्गश्च लोपश्चानुस्वारोऽपि वा क्वचित् ॥ ७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य पदे परतश्चत्वारि रूपाणि भवन्ति, भवार्ठे०
 खिनीतीति, नकारस्य रेफो विसर्जनीयत्वं पूर्वस्यानुनासिक इति
 रेफोदाहरणं, रङ्गः पूर्वसुदाहृतः महार्ठे० इन्द्रः दधन्वार्ठे० यइत्या-
 दौ नकारस्य लोपः पूर्वस्यानुनासिकः अनुनासिकात्परोऽनुस्वारो
 वा भवतीति रङ्गस्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ७ ॥

हृदयादुत्तिष्ठते रङ्गः कार्ठे० स्येन समनिः स्वरः ॥
 मृदुश्चैव द्विमात्रश्च दधन्वार्ठे० इति दर्शन-
 म् ॥ ८ ॥

यथा सौराष्ट्रिकानार्यरार्ठे० इत्यभिभाषते । एवार्ठे०
 रङ्गः प्रयोक्तव्यो नारदस्य मतं यथा ॥ ९ ॥

सुराष्ट्रदेशे भवाससौराष्ट्रिकाः स्यष्टार्थमन्यत् ॥

द्विती० चतुर्थीकण्डिका ॥

स्वरा गडद्वाश्चैव ऊणनमाः सहोष्मभिः । चतुर्णां
 पदजातीनां पदान्ता दश कीर्तिताः ॥ १ ॥

स्वराः अकारादयः गडद्वा ऊणनमाशाष्टौ । जषाणौ च घ-
 कारसकारौ इति दश पदान्ताः पादैः सह भवन्तीत्यर्थः चवर्गवर्गा-
 ल्लकारः टवर्गवर्गाद्विरसकारः पदान्तः पादैः सह न सम्बध्यन्ते क-
 चटतपानां पदान्तरेण सम्बन्धेऽतिप्रसिद्धत्वान्नोच्यते खड्गठथपा
 घभ्रठधभाश्च न सम्बध्यन्ते शकारहकारौ चोष्मध्यान् सम्बध्यते इति
 पदान्ता दशेत्युक्तं नामाख्यानोपसर्गेनिपाताश्चत्वारि पदजातानि
 उदाहरणानि अग्ने आयाहि इमद्रेत्यादि स्वराः पदान्ताः ना-
 गड्हहहह विभ्राडबृहत् तदिन्द्रं चिष्टुविह यइति केचित्तां त्वंकवि-
 त्वजनासौ तन्नोमित्रः त्वंभरामसि निष्पपीभुवः स्वरिति गादयो द-

श ॥ १ ॥

स्वरउच्चः खरो नीचः स्वरः स्वरितएवच ॥ व्यञ्ज-
नान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः ॥ २ ॥

स्वरप्रधानं तैस्वर्यमाचार्याः प्रतिजानते ॥ मशिवद्-
व्यञ्जनं विद्यात्सूत्रवच्च स्वरं विदुः ॥ ३ ॥

दुर्बलस्य यथा राष्ट्रार्थं हरते बलवान्नृपः ॥ दुर्बलं व्य-
ञ्जनं तद्वद्वरते बलवान्स्वरः ॥ ४ ॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च षष्ठा रेफएव च ॥ जिह्वा-
मूलमुपधमाच गतिरष्टविधोष्माणः ॥ ५ ॥

स्वाप्रत्यया विवृत्तिः संहितायां तु या भवेत् ॥ वि-
सर्गस्तत्र मन्तयस्तालयो वाऽत्र जायते ॥ ६ ॥

सन्ध्यत्रोपधे सन्ध्यौ प्राप्तलुप्तौ यत्रौ यदि ॥ व्यञ्ज-
जनाख्या विवृत्तिस्तु खराख्या प्रकृतिसर्गं हिता ॥ ७ ॥

जगन्तं विरतं यत्रसन्धौ वो भवते च यत् ॥ वि-
वृत्तिर्या भवेत्तत्र तार्थं खराख्यान्तां, विनिर्दिशे-
त् ॥ ८ ॥

यद्योभावप्रसन्धानमुक्कारादि परंपदम् ॥ खरान्तं-
तादृशं विद्याद्यदन्यद्यत्तमूष्माणः ॥ ९ ॥

ओभावः प्रसन्धानमोकारं तस्य यदा प्रसन्धानता भवति तदा
उकारादि परं पदं भवति खरान्तं च तादृशं संधानं भवति वायो
ऋद्धते कद्धमित्यादि जषणः संधानम् ॥ १० ॥

प्रथमा उत्तमाश्चैव पदान्तेषु यदि स्थिताः ॥ द्वि-

तीयर्थं० स्थानमापन्नाः शषसप्रत्ययो यदि ॥ १० ॥

शषसादिषु परतः प्रथमास्तकारादयो उत्तमाश्च मकारादयो यदा पदान्तास्तदा द्वितीयर्थं० स्थानन्तङ्कारादिस्तपतामापन्ना भवन्ति तस्यविष्णुः तांसमन्तमित्यादि, यदा संयुक्ता द्वितीयानिव दर्शयेत् ॥ ११ ॥

प्रथमानूष्मसंयुक्तां द्वितीयानिव दर्शयेत् ॥ नञ्चैनाप्रतिजानीयाद्यथा मतस्यः क्षुरोऽक्षरा इति ॥ ११ ॥

सकारादिषु परतस्तकारादयो द्वितीयकारादिसदृशा वृत्तञ्चारणीयाः न तु द्वितीयाएव स्फुटमुच्चारणीयाः गायत्र्यादिछन्दादिस्वरूपं सामान्येन प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥

द्वितीयस्य पञ्चमीकण्डका ॥ ११ ॥

छन्दोमानं न वृत्तं च पादस्थानं त्रिकारणम् ॥ ऋचः

खच्छन्दवृत्तास्तु पादास्त्वक्षरमानशः ॥ १ ॥

पादस्थाने पदान्ती मंत्रः श्लोकश्च त्रिकारणं पदान्तं छन्दोमानं च वृत्तं चेति त्रीणि कारणानि लौकिकं श्लोकादि गुरुलघुपरिज्ञानं गायत्र्यादिरूपमवधार्यत ऋचां तु स्वाभाविकं गायत्र्यादिछन्दः गुरुलघोरक्षरं छन्दोवृत्तमक्षरगणनया मानं छन्दोविभागावगमायावस्थितमिति नातीव छन्दोलक्षणेनेह प्रयोजनं खच्छन्दो वृत्तं च सामानीति खच्छन्दोवृत्तमक्षराणां मात्रे नाक्षरमानशः ॥

ऋवर्णार्थं० स्वरभक्तिं च छन्दोमानेन निर्दिदिशेत् ॥

प्रत्ययेन सहारेफं मिमीत स्वरभक्तिषु ॥ २ ॥

ऋकारे स्वरं स्वरं यो रेफः स्वरभक्तावसौ रेफः स्वरभक्तौ च यन्मात्राधिक्येनाक्षरगणनाया छन्दोमाने च गणनीयमक्षराणांतर-

त्वात् अर्षसि अर्हसीत्यादी स्वरभक्तिविषये अरेफं अपृथग्भूतरेफं व-
र्णं निमीत गणयेदिति ॥

ऋवर्णे तु पृथग्रेफः प्रत्ययस्तु पृथग्भवेत् ॥ विद्या-
ल्लघुसृकारं तु यदि तूष्माणसंयुतः ॥ ३ ॥

ऋवर्णे एकास्मिन्नेव रेफमात्रा व्यञ्जनरूपा प्रतीयन्ते तेन स्वररूप-
मन्तरमिति प्रत्ययो मात्रैकदेशोऽवधार्यते । न पृथग्वर्णद्वयं प्रत्यय-
स्तु पृथग्भवेत् विद्याल्लघुसृकारं ऊष्माणऋवर्णी यदि संयुतो नस-
स्वहस्तदा लघुस्वराख्यो वर्णो विज्ञायते ॥

ऊष्मणैव हि संयुक्ताऋकारो यत्र पीड्यते ॥ गुरु-
वर्णः सविज्ञेयस्तृचं चात्रानुदर्शनम् ॥ ४ ॥

ऋकारजऊष्मणैव ऋकारादिना सस्वगध्यमानः स्वरोऽपि गुरुर्भवति
न लघुस्तृचमित्युदाहरणम् ॥

ऋषभं च गृहीतं च बृहस्पतिं पृथिव्यां च ॥ नि-
र्ऋतिं पञ्चमा ह्यव ऋकारो नात्र संग्रहः ॥ ५ ॥

निर्ऋतिपञ्चमो येषां ते ऋषभादयः ऋकारा विकाराः स्वरा
विज्ञेयाः ॥ ५ ॥

अषसहस्रादौ रेफः स्वरभक्तिर्जायते द्विपदसन्धौ ॥
इउवर्णाभ्यां हीना क्वचिदेकपदाक्रमवियुक्ता ॥ ६ ॥

अषसहस्रानां रआदिर्यस्य तच्छेषमहरादिपदं तत्र एकपदा स्वर-
भक्तिर्जायते किंभूता इत्याह । इउवर्णाभ्यां हीना अर्षसीति इका-
रहीनां अर्षमीति उवर्णहीनां अर्षसीत्येवं प्रयोक्तव्येत्यर्थः, क्वचिदेक-
पदा उपोहमीयमिति एषा एकपदा भूतपूर्वापरविभागः क्रमयु-
क्ता ॥ ६ ॥

स्वरभक्तिर्द्विविधात्वृत्कारो रेफ एव च ॥ स्वरोदा
व्यञ्जनोदा च विहिताऽक्षरचिन्तकः ॥ ७ ॥

स्वरादुदैतीति स्वरोदा ऋकाराख्या व्यञ्जनादुदैतीति व्यञ्जनो-
दा रेफारख्या ॥

अप्रसेषु स्वरोदार्याठं ० हकारे व्यञ्जनोदयाम् ॥ अ-
प्रसेषु विवृत्तां तु हकारे संवृत्तां विदुः ॥ ८ ॥

अप्रसविषये स्वरोदयां विवृत्तां च स्वरभक्तिर्विदुः अर्षसीत्वादि-
हकारविषये व्यञ्जनोदया संवृत्तां च जानन्ति अर्हतीति ॥

स्वरभक्तिं प्रयुज्जानस्वीन्धोषान्परिवर्जयेत् ॥ इका-
रं चाप्यकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च ॥ ९ ॥

इउवर्णाभ्यां हीनेति यदुक्तं तदेव सविशेषमुच्यते अर्षसि अ-
र्हतीति स्थानकरणनिष्पीडनेन प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥

संयोगपरं छपरं विसर्जनीयं द्विमात्रिकं चैव ॥
आसानिकं च न लव सानुस्वारं घुडंतच्च ॥ १० ॥

संयोगः परोयस्याक्षरस्य क्वात्परं विसर्जनीयमक्षरं द्वे मात्रे यस्या-
कारादेस्तद्धिमात्रिकं अवसाने भवमावसानिकं सहानुस्वारो वर्त-
तइति सानुस्वारं द्विधा गतिर्यस्य । षष्ठी कण्डिका ॥ वेदे श्लोका-
दिना वृत्तं भवतीति गुरुवर्णाः न तु पथ्यादिगाथावधारणं छन्दोल-
क्षणतः कर्तव्यमित्युदाहरणरूपेणाच्यते ॥ १ ॥

पथ्यापादः प्रथमो द्वादशमात्रस्तथा तृतीयोऽपि ।
अष्टादशो द्वितीयः समापनः पञ्चदशमात्रः ॥ १ ॥

पूर्वः पादः समाचरो द्वादशमात्रो द्वादशमात्रस्तथा तृतीयोऽपी-
ति एकादशाक्षरोऽष्टादशमात्रो द्वितीयः पादः समापनोऽन्तिमश्चतु-

धौ दशाक्षरः पञ्चदशमात्रः ॥ २ ॥

पथ्यालक्षणमुक्तं या त्वन्या सा स्मृता विपुला ॥

पूर्वलक्षणेन विपुला निपादनिधानं समाप्तिरूपा दशाक्षरश्चतुर्थः
पादो द्वादशमात्रः समापनः पुनः पञ्चदशमात्र इति सकारादिकाः
पञ्चेति पथ्याया यल्लक्षणं तादेव विपुलायाः किन्तु । यास्वन्येति प-
ञ्चदशमात्रः पादे द्वितीये इति पादव्यत्यासामेदो यच्छेषः ॥

अक्षराणां लघुद्वस्त्रमसंयोगपरं यदि ॥ २ ॥

तत्संयोगोत्तरं विद्याद्गुरुदीर्घाक्षराणि तु ॥

गुरुक्षराणां मध्ये यतः तल्लघुं महदस्त्रं तल्लघुसंयोगपरं दी-
र्घाणि चाक्षराणि गुरुणि च ॥

विट्तिर्यत्र दृश्येत स्वारश्चैवाग्रतः स्थितम् ॥ ३ ॥

गुरुः स्वारः स विज्ञेयः चैप्रस्तुत्रं न विद्यते ॥

विट्तिः परभूतः स्वरो गुरुः । न चैप्रो न लघुरित्यर्थः ॥

अष्टप्रकारं विज्ञेयम् पदानाठं ० स्वरलक्षणम् ॥ ४ ॥

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरित-
म् । मध्योदात्तठं ० स्वरितन् द्विरुदात्तमित्येता अष्टौ

पदसज्ज्ञाः ॥ ५ ॥

अष्टावेव प्रकाराः सम्भवन्तीति तत्रोदाहरणानि प्रदृश्यन्ते ॥ ५ ॥

अग्निः सोमः प्र वो वीर्यठं ० हविषा स्वर्यनस्यति ॥

अग्निर्वृत्राणीति अग्निरन्तोदात्तः, सोमः पवते इति सोमआद्यु-
दात्तः, प्रवोयहमिति प्रउदात्तः, वदत्यनुदातो, बलं न्युब्जं वीर्यमिति
वीर्यं नीचस्वरितं, हविषा विधेमिति हविषा मध्योदात्तं, भूर्भुवः स्वरि-
ति स्वरः स्वरितं, वनस्यतिरिति वकारः सकारश्च द्वे उदा-

ते ॥

अन्तर्मध्यमयोर्नाम्युदमनुदनिपाते ॥ आद्यात्स्वरितमुपसर्गे द्विर्नीचमाख्यात इति ॥ ६ ॥

स्वरितात्पराणि यानि स्युर्द्धार्यान्यक्षराणि तु ।
सर्वाणि प्रचयस्थान्युपाशक्तं निहन्यते ॥ ७ ॥

निहोता सस्तीति स्वरितात्तकारात्पराणि सस्तीति धार्या एयक्षराणीत्युद्धर्ममधश्चागतानि प्रचयस्थानानि स्वरितस्य प्रचितत्वात् अपोदात्तमुपोदात्तमाद्यं स्वरितं निहन्यते गान्धारगीत्योच्चर्यतश्चाति एतदेव विशेषत उच्यते ॥ ७ ॥

प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात्स्वरं बुधः ॥ स्वरितः
केवलो यत्र सृदुन्तत्र निपातयेत् ॥ ८ ॥

प्रचये तत्र आहननं वर्हिषीति प्रचयाभावे केवलस्य स्वरितस्य मृदुत्वम् ॥ ८ ॥

पञ्चविधमाह्वार्यकन्नाम मुखन्यासः करणम् प्रति-
ज्ञोच्चारणा ॥ अत्रोच्यते श्रेयः खलु वै स प्रतिज्ञो नो
च्चारणा ॥ ९ ॥

आचार्यकं पञ्चप्रकारं हस्ताग्रे दृष्टिनिवेशादिमुखन्यासोऽङ्गुष्ठा-
ङ्गुल्यादौ स्वरनिवेशः करणं शिक्षाशस्त्रं प्रतिज्ञा गुरुपरंपरागतं म-
न्त्ररूपोऽस्वधारणं लक्षणागमानुसारेण प्रयोगोच्चारणं सम्यक्शा-
स्त्रं उपद्यपि न दृश्यते तथाऽप्यागमावधारणमवश्यं कर्तव्यमिति श्रे-
यः । खलु प्रतिज्ञानोच्चारतेति एतदेव विशेषेणोच्यते ॥ ९ ॥

यस्य कस्यचिद्वर्णस्य करणं नोपलभ्यते ॥ प्रतिज्ञा
तत्र बोढव्याः करणं हि तदात्मकम् ॥ १० ॥

वर्णस्वरादिविषयं करणं शिवादिशास्त्रं न ज्ञायते तथाऽप्यागमो-
ऽयं ततोऽवधारणीयं प्रतिज्ञा तत्र बोद्धव्या करणस्यायमपूर्वकं लक्षणं
साम्नां यत्र लक्षणं लौकिकानामपि शब्दानां व्याकरणाख्यं लक्षणं
प्रयोगभूतमभ्युपगम्यते इति उच्यते करणं हि तदात्मकमिति ल-
क्षणमनुसृत्य स्वस्ववर्णोच्चारणं यत्नतः करणणीयं नारदादीनामप्ये-
तद्यत्नतोऽवधारणीयमित्याह ॥ १० ॥

तन्मुखनारदवसिष्ठविश्वामित्रादयश्च गन्धर्वाः ॥ साम-
सुनिभृतम् करणं स्वस्वसौक्ष्म्यात्तेऽपि हि न कु-
र्युः ॥ ११ ॥

निभृतं परिपूर्णं करणलक्षणं तेऽपि हि न कुर्युः न योजयितुं
शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वितीयस्य सप्तमोऽङ्कः ॥

शरीरवाङ्मनो नियमनिरूपणं सम्यक्पाठसिद्धिरधिक्रियते ॥

कौत्सेयाग्निं सदा रक्षेदग्नीयादग्निं हितम् ॥

जीर्णहारः प्रबुद्धः सन्नुषसि ब्रह्म चिन्तयेत् ॥ १ ॥

कुक्षौ भवं कौत्सेयं उदराग्निं हितपथ्याग्नेन चान्निरक्षा परिणते
वाहारे ब्रह्मणश्चिन्तनम् । वाङ्मनोव्यापरिणावधारणं कार्यम् ॥ १ ॥

शरद्विषुवतोऽतीतादुषस्युत्थानमिष्यते ॥ यावद्वास-
न्तिकी रात्रिर्मध्यमा(१) पर्युपस्थिता ॥ २ ॥

शरत्मध्ये यो विषुवान् तस्मादतीतात् उषसि रात्रिशेषे पा-
ठार्थं उत्थानमिष्यते यावद्वासन्तिकी वसन्तमध्ये भवा पर्युपस्थिता
प्राप्ता रात्रिस्तावदुत्थाने रात्रिर्महतीत्वात् ॥ २ ॥

(१) मध्यमोऽप्युपस्थिता इति 'स'पुस्तकपाठो बोध्यः ॥

आम्रपालाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ॥ वाग्य-
तः प्रातरुत्थाय भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

ततः सन्ध्योपासनं कार्यम् ॥ ३ ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरंजयोः ॥ सर्वे कण्टकि-
नः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥ ४ ॥

खदिराणामवयवाः पुण्याः कण्टकिनः क्षीरिणो ऽकण्टका यश-
स्विनः ॥ ४ ॥

तेनास्य करणं सौक्ष्म्यं^(१) साधुर्यं चोपजायते ॥ व-
र्णांश्च कुरुते सम्यक्प्राचीनौदब्रजिर्यथा ॥ ५ ॥

शाकादिना ताम्बूलभक्षणं प्रसिद्धं तेन खदिरादिना अस्य पुंसः
करणे वाचि सौक्ष्म्यं श्लेष्मनिवृत्त्या गुरुत्वं च निवर्तते । सूक्ष्मा मधुरा
च वाक्स्पन्दयते वर्णांश्च कण्ठादिस्थानेषु सम्यग्भूता निष्पादयती-
त्येवं प्राचीनौदब्रजिराचार्यो नन्यते ॥ ५ ॥

त्रिफलां लवणाख्येन भक्षयेच्छिष्यकः सदा ॥ अ-
ग्निमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥ ६ ॥

त्रिफलां लवणाख्येन संयुक्तां भोजनोत्तरकालं सायं शिष्यो भ-
क्षयेत् जाठरमग्निं बुद्धिं त्विषा जनयति । अग्निपाठवेन स्वरवर्ण-
सौष्ठवं भवतीति ॥ ६ ॥

कृत्वा चावश्यकान् धर्मान् जठरं पर्युपास्य च ॥
पीत्वा धूमं घृतम् चैव शुचिर्भूत्वा ततो वदे-
त् ॥ ७ ॥

अवश्यं सदा भवतीत्यावश्यकः दन्तधावनस्नानसन्ध्योपासना-
दयः पूर्वं जठरं पर्युपास्य मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वाऽन्यच्चाशुचित्वे
शब्दस्पर्शादौ धूमं घृतप्राशनं कृत्वा स्नानादिना शुचिर्भूत्वा ततो
वदेत् मन्त्राध्ययनं कुर्यात् ॥ ७ ॥

मन्त्रेणोपक्रमेत्पूर्वतः सर्वशाखास्वयं विधिः ॥ सप्त-
मन्त्रानतिक्रम्य यथेष्टां वाचमुत्सृजेत् ॥ ८ ॥ न ततः स-
मीरयेद्वाचं या प्राणमुपरोधयेत् ॥

मन्त्रसप्तकमुपांशु पठित्वा यथेष्टां वाचं मन्त्रादिस्वरेणीच्चार-
येत् प्राणीपरोधकमन्यमुच्चैः शब्दोच्चारणविशेषतः प्रातर्न कार्यं
मित्यर्थः ॥

प्राणानामुपरोधेन वैस्वयं चोपजायते ॥ ९ ॥ स्व-
रव्यञ्जनमाधुर्यं लुप्यते नात्र सङ्शयः ॥

वर्णानां माधुर्यं यत्स्वाभाविकं तन्निवर्ततइति अप्रवीणस्यानाम-
यिकस्योपाध्यायस्य सकाशान्नाधिगन्तव्यं प्रतिष्ठितादध्ययनं कर्त्त-
व्यमित्याह ॥ १० ॥

कुतीर्थादागतन् दग्धमपवर्णैश्च भक्षितम् ॥ य तस्य प-
रिमोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किलिबषात् ॥ १० ॥

यथा कुतीर्थादुद्दिष्टोऽभावस्यानाज्जलोघे नानीतं विषमपवर्णैर्दुर्जनैः
दुष्कृतिभिर्भक्षितं स्यात् पापरूपात्सर्पाद्विगतादिषाद्यथा मुक्तिर्न भ-
वति एवं कुतीर्थादुपाध्यायादागतमध्ययनमपवर्णैर्मुखैर्भक्षितम-
धीतं तस्मादध्ययनात्पापिष्ठादुपाध्यायादागतां न परिमोक्षो भवति
न कुसंस्कारो निवर्ततइत्यर्थः ॥

सुतीर्थादागतं जघर्ठ० स्वान्नातर्ठ० सुप्रतिष्ठितम् ॥

सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तम् ब्रह्म राजते ॥ ११ ॥

उपाध्यायास्तुतीर्थात् शोभनादागतमधीतं उपाध्यायस्य सम्यगा-
ज्ञातं शिष्येषु च प्रतिष्ठितमभ्यस्तं स्थितम् सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं
अप्रतिष्ठितेन सुखरेणापि प्रयुक्तं न राजतइत्यर्थः ॥ विवृतमुख-
नां पाठां न शोभतइत्याह ॥ ११ ॥

न करालो न लंबोष्ठो न च सर्वांनुनासिकः ॥ गङ्गदो
बद्धजिह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ १२ ॥

नासाक्षिकर्णादिना विवृतः करालः नासिकायाः प्राधान्येन यस्य
शब्दउच्चारयति स सर्वांनुनासिकः कण्ठप्राधान्येन शब्दोच्चार-
णादुगदुगदो भवति ॥ वाक्स्तम्भेन बद्धजिह्वः प्रयुज्यतइति प्रयोगाच्छ-
ब्दावक्तुमर्हतीति अदुष्टकरणः संयतचित्तः शोभनं पठतीत्या-
ह ॥ १२ ॥

एकचित्तो निरुन्नतिस्तान्तगानविवर्जितः ॥ स तु
वर्णान्प्रयुज्जीत दन्तोष्ठं यस्य शोभनम् ॥ १३ ॥

स्वाध्यायविषयं चित्तं यस्य स एकचित्तः अप्रगल्भत्वात् सान्तिरहि-
तः अतिविलम्बितशब्दोच्चारणाभावात्तान्तगानविवर्जितः अविवृत-
दन्तोष्ठत्वाद्गमणीयशब्दउच्चारति अहंकाररहितानां विद्याप्रवर्ततइ-
त्याह ॥ १३ ॥

पञ्च विद्या न गृह्णन्ति चण्डास्तब्धाश्च ये नराः ॥
अलसाश्चानरोगाश्च येषां च विसृतम् मनः ॥ १४ ॥

साहंकारः कोपप्रधानेनीपाध्यायादीनामनुप्रवृत्तिं भजते चण्डस्त-
च्चातुर्येणाध्यापने अप्रवृत्तः स्तब्धउक्तमपि कदाऽपि तावन्नो बुध्यते
अलसो मानसादिकरणानामवधारणे अपाठवान् न रोगः अरोगः
सर्वकालरोगपरिदुष्टो न रोगः, विसृतं चञ्चलं मनः त्वराचाध्ययने न

कतर्थात्युच्यते ॥ १४ ॥

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतर्धं ० शनैः ॥ श-
नैरध्वसु वर्त्तत योजनानि(१) परं ब्रजेत् ॥ १५ ॥

अर्थाज्जनमध्वगमनं पर्वतारोहणं वाऽत्वरस्य यथा सम्यग्भवति त-
था विद्या शनैर्यथावद्भिनिवर्तते प्रहरद्वययोजनं भवति उच्चैरुच्चा-
र्यमाणशब्दः पश्चादसंवदता विच्छिद्यमानो विरम्यमानमुत्पादयती-
त्याह ॥ १५ ॥

योजनानां सहस्राणि(२) शनैर्यीति पिपीलिका ॥
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ १६ ॥

यन्मपरेणासामर्थ्येन व्यापारः शोभनो निवर्तते । नच बहुवाक्य-
ताऽपि कृतं शोभनं भवतीत्याह ॥ १६ ॥

नहि पाष्णिहता वाणी प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ बधि-
रस्येव तल्पस्था विदग्धा वामलोचना ॥ १७ ॥

अतएवेति पुरुषैरतिसमयोचितं व्यक्तं गानं कामिन्या यथा वेरत्व-
मापद्यते एवमुच्चैरुच्चार्यमाणा पश्चाद्विच्छिन्ना वाणी सर्वस्याङ्गेन ज-
नयति पाष्णि पादस्य पश्चिमो भागो बधिरस्य तल्पस्था एकस्मिन् शय-
ने स्थिता विदग्धा सुरते कामशास्त्रे प्रवीणा वामलोचना रमणीयलो-
चना यथा रतिप्रयोगान् करोति एवं पश्चाद्विच्छिन्ना तु प्रयोक्तव्या । उ-
पांशु त्वरितं चैव विव्रंस्यतेऽबाधितं सहस्रकत्वोऽपि न निर्मलतामा-
सादयतीति तथा न गणयितव्यमित्याह ॥ १७ ॥

उपांशु त्वरितं चैव योऽधीते (३) विव्रसन्निव ॥

(१) योजनान्न परं ब्रजेदिति “स्व”पुस्तकपाठः ॥

(२) सहस्रं तु इति “स्व”पुस्तकपाठः ॥

(३) विव्रसन्निव इति “ग”पुस्तकपाठः ॥

अपि रूपसहस्रेषु सन्देहेष्वेव वर्तते ॥ १८ ॥

रूपं शब्दोच्चारणं तद्विषये । सन्देहेष्वास्ते प्रणवेनाचार्यादध्यय-
नं कार्यं न पुस्तकादिना शुद्धं मन्त्रस्वरूपं भवतीत्याह ॥ १८ ॥

पुस्तकप्रत्ययाधीतन् नाधीतङ् गुरुसन्निधौ ॥ (१)
राजते न सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः ॥ १९ ॥

जारादुगर्भा यासां ता यथा न भ्राजते । एवं दुष्टादागमादध्ययनं
अप्राप्तेनापि यत्र परेणाध्ययनादौ भवितव्यमित्युच्यते ॥ १९ ॥

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सञ्चयम् ॥ अव-
न्यन्दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ २० ॥

अञ्जनपर्वतस्य व्यये क्रियमाणोऽपक्षयो दृश्यते वल्मीकस्य च पिपी-
लिकाभिरपि सञ्चयः क्रियते । एवं तत्त्वं क्रियमाणस्य । सञ्चितक्षि-
प्तापाटवः यतो नावगम्यः । अतोऽध्ययनादिभिः शास्त्राद्यैरवध्यम-
शून्यमर्हत्कार्यमवलोऽपि यत्नवानर्थं साधयति । नतु बलवानहितय-
त्न इति पूर्वोक्तविदा तर्कानुच्यते ॥ २० ॥

यत्कीटैः पांशुभिः स्रक्ष्णैर्वल्मीकः क्रियते महान् ॥
न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥ २१ ॥

विद्याभ्यासः सर्वदा कर्त्तव्यो यथाऽधीतस्य नाशो न भवतीत्याह-
सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिकीर्तिता ॥ आग-
मिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् ॥ २२ ॥

गुणिता अभ्यस्ता परिवर्तिता । शिष्याणां परिकीर्तिता प्रति
पादिता प्रयत्नेन सुखेन परिवर्त्तने आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्नि-
म्नमुदगताप्यदेशान्निम्नं स्थानं यथा जलं गच्छति विद्यार्थिना ग्रह-

रहयं हेमन्ते प्रहरत्रयं च वसन्तादौ छात्रोऽनुशीलनीयइत्याह ॥ २२ ॥

हयानामिव जात्यानामदुर्धराचार्यशायिनाम् ॥ न
हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरन्तेषु तिष्ठति ॥ २३ ॥

अन्नपाननारीष्यसने वर्जनीयम् । दूरागमने च यज्ञः आवर्णीयइ-
त्याह ॥ २३ ॥

न भोजनविलम्बी स्यान्न च नारीनिवन्धनः ॥ सुदू-
रमपि विद्यार्थी ब्रजेदुगरुडहृठं सवत् ॥ २४ ॥

न नार्यो निवन्धनमवष्टम्भभूता यस्य गरुडइव धावेत् । जनसमू-
हनिवासं कृष्णसर्पवदवगन्तव्यम् । प्रतिभोजनं विषवत्परिहर्तव्यम् ।
स्त्रियत्र रात्रय इव वर्जनीयइत्याह ॥ २४ ॥

अहेरिव गणाङ्गीतः सौहृद्यां नरकादिव ॥ राज्ञ-
सौम्यइव स्त्रीभ्यः स विद्या मधिगच्छति ॥ २५ ॥

अलसो विद्याधनादीनां साधयति कलीबो नपुंसकश्च पुत्रादि तं
लभते मानी चातितुष्टति शीलं । न विद्याभाजनः नाऽयं विद्यामासा-
दयतीति लोकप्रमादाङ्गीतो न विद्या गृह्णाति अथ प्रातः पुनः प्रा-
तरिति कालप्रतीक्षको न विद्यामान्योऽभवतीत्याह ॥ २५ ॥

न शठाः प्राप्नुवंत्यर्थान्न लोबा न च मानिनः ॥ न च
लोकरवाङ्गीता न च श्वः श्वः प्रतीक्षकाः ॥ २६ ॥

यथा भूतलादुदकम् महता खनेन लभ्यते एवं पीनः पुन्येन गु-
रुसेवनादसंदिग्धौ पाठबोधौ प्राप्येते इत्याह ॥ २६ ॥

यथा खनन् खनित्रेण भूतले वारि विन्दति ॥ एवं
गुरुगतां विद्याठं शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २७ ॥

स्थानकरणैरपीडयता वर्णस्फुटमुच्चारयता स्वाध्यायादिकर्तव्यं ब्र-

अलोकप्राप्त्यर्थमिति वर्णरूपावधारणार्थमिति शास्त्रांते प्रतिपाद्यते-
॥ २७ ॥

शुश्रूषा रहिता विद्या यद्यपि भेदागुणैः समुपया-
ति ॥ वन्ध्यैव यौवनवती न तस्य विद्या फलवती भव-
ति ॥ २८ ॥

द्यूतं पुस्तकवाद्यं च नाटकेषु च सक्तिका ॥ स्त्रिय-
स्तन्द्रा च निद्रा च विद्या विघ्नकराणि षट् । २९ ॥

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान् दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् ॥ भौ-
ता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥
सम्यगवर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥

शुनी व्याघ्री विडाली च विरजातापत्याम् दन्तैरपीडयन्ती अपत्या-
नयति च यदि न सम्यक् प्रतिगृह्णाति तदा पतन्ति । यदि वाऽतिव-
लेन गृह्णाति तदा भेदउपघातोऽपत्यानां भवतीत्येववर्णोच्चारणं का-
र्यम् । व्यक्ताः स्फुटाः प्रयोगास्तु जपे सूध्यायेऽध्यापने चेति ॥ द्विती-
यस्याष्टमी कण्डिका ॥ इति श्री भट्टश्रीभाकरविरचिते नारदीयशिक्षा-
विवरणे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः । इति शिक्षाभाष्यं समाप्तम् ॥

सामवेदीया गौतमीशिक्षा ॥

ॐ नमः सामवेदाय ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि भवन्ति । स्पर्शान्तस्थो-
ष्माणश्चेति । तत्र ककारादयो मकारान्ताः स्पर्शाः पञ्च-
विंशतिश्चत्वारोऽन्तस्थास्ते यरलवाश्चत्वारश्चोष्माण-
स्ते हयषसाश्चेत्यनेकम् व्यञ्जनम् यत्रोपर्युपरि संयुक्तम्
तत्संयोगसंज्ञं भवति । इत्यस्वरम् च पूर्वमक्षरम्, अथ
त्रिविधः संयोगपिण्डो भवत्ययस्त्रिण्डो दारुपिण्डस्तथो-
र्णापिण्डश्चेति । यमसहितमयस्त्रिण्डम्, दारुपिण्डम-
न्तस्थैर्युक्तम् । यमान्तस्थवर्जन्तुर्णापिण्डमित्यन्तस्थयमसं-
योगे विशेषो नोपलभ्यत इत्यशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः
पिण्डनायकः ॥ १ ॥ अथानन्त्या विंशतिर्भवन्ति
ते कचटतपाः खळ्ठथफा गजडदवा घभ्रठधभाश्चेत्य-
थान्त्याः पञ्च ते उज्जणनमाश्चेत्यथानन्त्याश्चत्वारस्ते
सयमास्ते कुंखुंगुंघुं इत्यनन्त्यान्त्यसंयोगेऽनन्त्यपूर्वेऽन्त्यो-
त्तरे व्यवधानवर्जिते तत्र यमा वर्तन्ते न सट्ठंश
शयइति ॥ २ ॥

अथ सर्वेषां व्यञ्जनानां द्विर्भावो भवति द्वादशा-
क्षरवर्जं ते खळ्ठथफा घभ्रठधभा रहयोश्चेति । ह-

कारस्यैके मन्यन्ते यदि भवति रहयोर्मध्ये । सर्वत्र
स्वरात्संयोगादिः क्रामति रेफहकारवर्जम् । ताभ्यां
परं क्रामति । न क्रमते परमुपधमानीयानुस्वारजिह्वा-
मूलीयानां विसर्जनीयपरं च क्षः त्सप्रत्यये ॥ ३ ॥

अथ द्रव्यक्षराणामुदाहरणं द्वौ तकारौ तस्मात्ते
सत्तमाः यथा प्रैयवेत्तेव भवति । द्वौ नकारौ यन्नम-
स्यं । शन्नो देवीरुन्नयाभिः । द्वौ जकारौ यज्जाय-
थाः । उज्जिहानाः । अस्थिमज्जेति । द्वौ मकारौ
यस्मिन्नम् । तस्मन्ये । शुम्मघवन् । द्वौ चकारौ यदद्य
कच्च । परमाच्चियथा शुभार्गवे सामन्युच्चाते जातम-
न्य ३ साः । द्वौ सकारौ यस्सुक्ष्मिती । पुनानस्सोऽ-
ग्निसुमिधा । द्वौ यकारौ यद्योभय्यो धानंजय्यः । सह
रय्या निवर्त्तस्वेति । द्वौ दकारौ यद्वदूरे । यहिधृन्ते ।
मोहलको हारुणिः । द्वौ लकारौ स्वर्गाल्लोकादूर्ध्वमु-
ल्लिखेदेभिरेवेनल्लोकैः । द्वौ लकारादृश्यव्रते श्याकृतस
इन्द्रभुङ्ङिति मघवन्निन्द्र भुङ्ङितिप्रभुङ्ङितीन्द्रस्त-
सरपूता २३४५ एवमादीनि ॥ ४ ॥

चकारच्छकाराविन्द्रमच्छेति । कारकारौ वेत्या-
हीति । दकारधकारौ शुद्धमिति । बकारभकारावबभ-
क्षस्तौयमिति । य एव रेफप्रकारा वर्षा सोम द्युमत्त-
मं, एदंबर्हिरिति रहौ । विहृतमिति हरौ । दर्शति

रशौ । स्पर्शेति सपौ । दयौ देवस्थाने दयौ रक्रान्भू-
मिरततनस्समुद्र ठं । समचूकुपदिट् । इडा । २३४५
एवमादीनि ॥ ५ ॥

यानि चान्यानि यथा करणे सर्पसाम घर्मरो-
चनाभीवर्त्तेषु संय्यमन्नव्यायमन्वियमन्नममायमन्नुदुय-
ल्लोकानरोचयोहो यितंब्वोश्दार् स्मामृतीषहो वा यत्त-
वैर्हिभावस्तैः पूर्वः सानुनासिकास्तुल्यस्थानकरणपरे क्र-
मप्रतिषेधः क्रमप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अथ अत्रराणामुदाहरणमक्षरमिति ककषास्त-
ष्टवृभ्वसस्वभवाः । यच्छिक्तसि चचक्कास्त्वामिदृधि
ददधास्त्वैगोके, शशवा विश्वोहाइ । ब्रह्मोति हममाः ।
विष्णुरिति षण्णणाः । पृश्निरिति शशनाः । सृप्रक-
रस्त्रमूतयइति ससनाः । सार्वकामिके, ननकाः सर्वा-
नूकामानशीमही २३४५ एवमादीनि । ७ ॥

आम्न्ने ममराः । दीर्घैरगघाः । पादमङ्घो दध-
याः । पादोपात्नीये ननताः । गौशृङ्गे ततसास्तरणि
रित्तिषासती ३ । षट्ठ्सु टटसाः । खड्गं षडडगाः । कु-
ज्जं वज्राः । वज्जं जजराः । ददरावरुणसन्नीन्दुः समुद्र-
द्रमुर्विया विभातीति २३४५ एवमादीनि । ८ । आख्या-
तं कखयाः । रकखा मूर्क् खम् । ड्ड्खाः शड्ड्खम् ।
जजजाः शार्गेहावाज्जाता २३४ यि, वियज्जते स समज्ज-

ते । पूज्यम् । जजया । दूड्यम् । डढयाः । तुब्भ्यं
 बभयाः । सन्षडहइति ननषाः । रक्का अकर्कपुष्पे
 सामन्यकर्के देवानां परमे वियो २ मा २३४५ न-
 कर्कस्य देवाः परमे वियो २ मा २३४५ नेवमादीनि
 अक्षराणामेतदुदाहरणं यथोक्तम् । इति प्रथमः प्र-
 पाठकः । १ । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं । सयमा-
 यमाभ्याठं । सयमाठं स्ताषद्यथाग्निरिति द्वौ गकारौ
 यमनकारौ । यज्जइति द्वौ जकारौ यममकारौ । स-
 मन्ते दधयममकारा भगामेदृद्ध्यं क्षणवामा हवीठं ।
 पि ताधि । गृबभ्णीतइति बभयमणकाराः उन्मृद्नी
 तानिति द्दयमनंकाराः । सगिड्ठमेति डढयमम-
 काराः । पाप्मेति पपयममकाराः । विलम्बसोपशं
 तृतयमनकारा इत्यस्य प्रत्नामनुद्युतमो यदयाहा ए-
 वमादीनि ॥ १ ॥

अथ यमवर्जितानां यथोद्ङ्ङन्यवेति डङ्ङनयाः ।
 कार्ष्णान्वाजोति रषषमाः । यडोडाविन्द्र यतिस्थिरइति
 ततसथा अन्द्रमा अप्यस्वन्तरेतिपपसवाः । हारायणे
 गगधयाः शग्ध्ययौहो २ यि शचापतायि । कृत्स्नमि-
 ति ततसनाः । पङ्क्तिरपि डङ्ङकताः । स्थिरपक्षुमि-
 ति पपसनाः ॥ प्राङ्ङक्सुरिति डङ्ङकसाः । कश्वरथ-
 न्तरे रजजया मार्ज्यमानस्मुहस्तिया एवमादीनि । २

प्रेङ्खार्ठं । स्तह्यारोहन्तीति रङ्ग्यास्तथा व्रतइति व-
 वराः सम्ब जीश्वश्रामिति शशरवाः । मत्स्याख्येति
 ततसयाः । श्रौतकक्षे ननदराः, इन्द्राय मद्ने सुत-
 भिन्द्राय मो वा । अयज्ज्व्यघटइति जजवयाः । क-
 राठ्यइति णणठया वर्गान्त्यइति ननतयाः । मुनि-
 क्कत्सीति ककतसाः । रथन्तरे रथशयाः प्राप्नुबदश्र्या
 यतो वाएवमादीनि ॥ ३ ॥

अथ पञ्चाक्षराणामुदाहरणम् । यथा ज्योति-
 र्गौरायुस्त्र्यहइति ससतरयाः । सङ्ङ्क्षुत्येति ङङ्-
 कषणाः । तस्मिन् तस्यतन्वेति ननसतवाः । विश्व-
 णस्त्याइतिपप्रसनयाः । ङङ्क्षवाः पयस्यग्ने युङ्ङ्क्ष्वा-
 हीश्येता । पाष्ण्यइतिरषषणयाः । शग्ग्ध्वार्ठं ।
 हीरइति गगधवयाः । पूर्णज्जोत्याविति अजजतयाः ।
 ऊवेजसि यक्यण्टस्वतामिति णण्टसवाः । तद्व्यं-
 समानीति रककषयास्तद्व्यमिहार३४३ हं ३ वापू यि-
 मा६पू६ एवमादीनि ॥ ४ ॥

अथ सयमान्यथा सबुधन्याइति दधयमनाः । दुः ध्व-
 प्पन्यठं । स्विति पप्रयमनयाः । सार्पराज्ञाज्जजाः इति
 जजयमजयाः । मट्ट्ण्याइति टट्टयमणयाः । शुध्येग-
 धयमनयाः पतिं वो अग्न्यानां धेनूनामिषूर३ ध्यसा
 उ वा । सकन्याइति ककथयमनकाराः । प्रथमबहि-

सुसुमूतयइति ससतयमनकाराः । प्राग्धमाखपिबामेति
गगधयममकाराः । मूदुधो विगश्च्येति रदधयमनका-
राः । कावेरजजयममकाराः । इत्यबोधाधिर्याग्नज्जर्म
उदायिति सूराराया२ एवमादीनि ॥ ५ ॥

अथ षडक्षराणामुदाहरणमङ्गे घवक्म्व्यादाविति
हौ ककारौ यममकारवकारयकारादिति । सचका-
त्तस्न्याइति स्ततसनयाः । साध्यगधर्मवाहमिति र-
गगधयममकाराः ॥ ६ ॥

अथ सप्ताक्षरमेकमुदाहृतं प्रातिशाख्ये हि नहि
न घुञ्, घुञ्, च्छुङ्, छ्छ्वाविति छुङ्कषकषवाः । गौ-
तमेनोक्तं न सप्ताक्षरात्परः संयोगो भवत्येषा सहस्रव-
र्त्तीत्मा नानावर्तिर्विभूषिता, संयोगशृङ्खला नाम साम
वेदनिबन्धनात् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः । इति सामवेदीयगौतमी-
शिक्षासमाप्ता ॥

सामवेदीया लोमशाशिक्षा ॥

लोमशान्यां प्रवक्ष्यामि गर्गाचार्येण चिन्तिताम् ॥
सामिधानां यथोक्तत्वाचार्यवचनं यथा ॥ १ ॥ ह्रस्वं दीर्घं
तथा वृद्धमभिगीतं तु सामगाः । मुहुर्मुहं दङ्गवत्कुर्युः स-
म्पातोत्थानसञ्ज्ञवत् । २ । केन कम्पातितः कम्पः संयोगो
येन कम्पते ॥ किं वा कम्पइतिप्रोक्तो येनासौ कम्प
उच्यते ॥ ३ ॥ पूर्वाङ्गेण हृतं पूर्वं पराङ्गेण तु धारितम् ॥
व्यञ्जनेन द्विधाभिन्नः स्वरौ भोक्तु कम्पते । ४ । दी-
र्घकम्पेऽध्यर्द्धमात्रा तृतीये परिकीर्तिता । द्वितीये
अर्द्धमात्रा तु प्रयोगो घण्टलालवत् ॥ ५ ॥ रंगस्तु द्विवि-
धो ज्ञेयः स्वरपरो व्यञ्जनः परः ॥ पारावतः सवर्णाभौ
विहितोऽक्षरचिन्तकैः ॥ ६ ॥ तस्य मात्रा तु हृदये अणु-
मात्रा तु मूर्धनि ॥ नासाग्रे त्वणूनां मात्रा रङ्गस्य परि-
कीर्तिता ॥ ७ ॥ रङ्गे चैव समुत्पन्ने न ग्रसेत्पूर्वमक्षर-
म् ॥ स्वरं दीर्घं प्रयुज्जीत तस्य नासिक्यमुच्चरेत् ॥ ८ ॥
द्विमात्रौ मात्रिको वाऽपि नासि मूलं समाश्रितः ॥ अ-
न्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सर्वनासिकः ॥ ९ ॥ प्रथमः
खण्डः ॥ ककारार्द्धं टकारार्द्धं ह्रस्वां तिष्ठति दक्षिणे ॥
जिह्वाग्रेण तु आभाष्येत्किट्किडाकार एव च ॥ १० ॥

करेणुः कुर्विणी चैव हरिणी हारितेति च ॥ तथा
 हठं सपदानाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ २ ॥ करेणुं स्व-
 हयोर्विद्यात्कुर्विणीऋहिकारयोः ॥ हरिणीठं हशयो-
 र्विद्याद्हारितां ऋशकारयोः ॥ ३ ॥ तथा रेफषकारे तु
 हठं सपदा प्रकीर्तयेत् । यातु रेफषकारी स्यात्काकिनी
 तां विनिर्द्दिशेत् ॥ ४ ॥ रद्वाभ्यां तु परं नित्यं क्रामय-
 न्ति विचक्षणाः । हरौ तु यत्र दृश्यते न क्रमस्तु त-
 योभवेत् ॥ ५ ॥ रयोर्यदि हकारस्तु दृश्यते मध्यमः क-
 चित् । द्विर्भावं तत्र जानीयात्प्रेङ्खार्टं स्तर्ह्यो नि-
 दर्शनम् ॥ ६ ॥ द्वितीयः स्वरणः । नैतत्स्वरति पूर्वा-
 ङ्गे न पराङ्गे कदा चन ॥ न व्यञ्जने न मात्रायां क-
 थं योगो विधीयते ॥ १ ॥ स्वरस्यैव तु पूर्वादूर्ध्वं व्य-
 ञ्जनादूर्धादूर्ध्वपश्चिमे ॥ तयोर्दूर्धादूर्ध्वसंयोगे स्वरं
 कुर्याद्विचक्षणः ॥ २ ॥ अन्तोदात्तं मध्योदात्तं वि-
 रतठं सठं शये पदे । अन्तोदात्तं विजानीया-
 दुदात्तः प्रत्ययो यदि ॥ ३ ॥ अन्तोदात्तं नीचस्वरितं
 विरतठं सठं शये पदे । अन्तोदात्तं विजानीयादु-
 दात्तः प्रत्ययो यदि ॥ ४ ॥ अवक्षेपः प्रगाणं च रवो य-
 क्षाप्यपद्वः । यमलः स्वरितं चैव दोषाः पञ्चार्द्धिके
 स्मृताः ॥ ५ ॥ वर्णा विटं शतिरेकश्च येषां द्विर्भा-
 वदृश्यते । अथ मान्यास्तृतीयश्च यत्तवाः शपसैः स-

६ ॥ ६ ॥ पनुत्कारे विट्त्वां च विरामे चाक्षरद्वये ॥
 द्विरोष्ठौ तु विनिर्गच्छतथौ कारयकारयोः ॥ ७ ॥
 तृतीयः खण्डः । बहूनामप्यकाराणामेकं करणमिष्य-
 ते ॥ द्वस्वे दीर्घं च ब्रह्मे च नानाद्यं करणं भवेत् ॥ १ ॥
 बहूनामप्यकाराणां मध्यदीर्घं भवेद्यदि ॥ १ ॥ आ-
 दावन्ते च करणं मध्यमः पृथगेव तु ॥ २ ॥ बहूनामप्यु-
 काराणामन्ते दीर्घं भवेद्यदि ॥ आदावन्ते च करणं
 मध्यमः पृथगाश्रितः ॥ ३ ॥ आदौ द्विः करणं यत्र
 पश्चादुवर्णमेव च । आदिमध्यान्तः स विज्ञेयो वायो
 ज्ञोयो निदर्शनम् ॥ ४ ॥ आदौ सकृत्करणं यत्र पश्चा-
 द्दुवर्णमेव च । आदावन्तः स विज्ञेयो वायो शुक्रो नि-
 दर्शनम् ॥ ५ ॥ असंयुक्तः पूर्ववर्णः स्याद्युक्तस्तु पर-
 तो यदि ॥ उकारेण तु संयुज्यते करणाभ्यास्तथा
 भवेत् ॥ ६ ॥ व्यञ्जनान्यनुवर्णानि यान्यवर्णान्यान्हि-
 तानि च । विद्याद्विहः करणमेतेषामथौकारउकार-
 योः ॥ ७ ॥ ओष्ठ्यस्वरावनन्तरौ यत्र यत्र संयोगसं-
 युतौ ॥ तत्र सकृत्करणं । स्याद्विहः करणमतोऽन्य-
 था ॥ ८ ॥ ओष्ठ्यौ वर्णौ यदि स्यातामसंयोगपराव-
 पि । द्विरोष्ठ्यणामेतैः कुर्यादोनिष्ठं पुपुर्दर्शनम् ॥ ९ ॥
 चतुर्थः खण्डः ॥ यः स्वरात्तात्पूर्वपदात्परः षण्णकार-
 मापद्यते । तत्र पदवहिरते सामसु सन्धिवत्प्रत्यार-

नमः ॥ १ नमो गुरु नादसञ्ज्ञौ लघू चैवानुनासि-
 को । संयोगौ सविसर्गौ च नाटावेव प्रकीर्ति-
 तौ ॥ २ ॥ विवृत्तौ च विरामे च सवर्णे प्रत्यये प-
 रे ॥ अनुनासिकास्तु विज्ञेयाः शेषा नादाः प्रकीर्ति-
 ताः ॥ ३ ॥ मात्रिका नासिका ज्ञेया हिमात्रा नादस-
 ङ्गकाः ॥ सविसर्गास्तु नादाः स्युः सानुस्वारास्तु पूर्व-
 शः ॥ ४ ॥ आनुनासिकास्तु ये वर्णा घोषास्तु प्रत्यया
 यदि । नादं तत्र विजानीयादनुदहेति निदर्शन-
 म् ॥ ५ ॥ नासिकेऽपि वर्णेषु यो यत्र भजते स्वरः ।
 तन्तमेवोपजीवन्ति नासादोषाठंश्च वर्जयेत् ॥ ६ ॥
 अणुमेकमङ्गुष्ठे तु प्रदेशिन्यां तथैव च ॥ तृती-
 ये चैव तु कर्तव्ये प्रणतैव प्रयुज्यते ॥ ७ ॥ द्वे अण्वन्त-
 रेङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यां तु षट्स्रृताः । अर्द्धमात्रतृतीयस्य
 प्रणतैव प्रयुज्यते ॥ ८ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैर्वाऽपि-
 संयुतम् ॥ औरसं तं विजानीयात्कराठ्यमाहरसंयु-
 तम् ॥ ९ ॥ हकाराठं रेफसंयुक्तं कदाचिद्वलसंयुत-
 म् ॥ उच्चारणोयं कराठस्यमेवमीप्सन्ति पण्डिताः ॥
 ॥ १० ॥ हकारो यत्र पूर्वस्थो ह्यन्तस्थाद्यो भवेत्परः ॥
 पदकाले वियुज्येत सठं हितायां न सौरसः ॥ ११
 पञ्चमः खण्डः । व्यञ्जनं शिरसि निविष्टो रेफश्चवर्ण-
 तां याति । स तु सर्वत्र न कार्यः शेषसहकारेषु का-

यः ॥ १ ॥ अक्षरं० शेषं चैव यत्र तिष्ठति संयुत-
 म् । ऋवर्णं तत्र विद्यत व्यञ्जनं तु विनिर्दिशेत् ॥ २ ॥
 अक्षरं यन्न दृश्येत व्यञ्जनं विरते पदे ॥ पूर्वाङ्गं
 तद्विज्ञानीयाद्यत्स्थितं तत्पराङ्गवत् ॥ ३ ॥ रेफस्य च
 ऋवर्णस्य स्वरभक्तेस्तथैव च ॥ अर्णवत्प्रयोगः स्या-
 द्विवच्च व्यञ्जनस्य तु ॥ ४ ॥ मध्यमार्तं० श्रुतिमासाद्य द्वि-
 विधं दर्शयेत्स्वरम् । अधस्थे निषि वत्कुर्याद्ब्रह्मजज्ञा-
 नमद्वर्जगे ॥ ५ ॥ सकृज्ज्ञत्वा प्रणतर्तं० स्यादसकृन्नीच-
 मुच्यते । आयाहि प्रणतं नीचं परिप्राणचतुर्थ-
 योः ॥ ६ ॥ आकारान्तं यदृष्णान्तं घोषं च परतः
 स्थितम् ॥ सवोषवति लोपस्तु विदागाधं तु दर्शनम् ।
 ॥ ७ ॥ षष्ठः खण्डः ॥ अस्यउस्ये च रङ्गे च गतिलोपे
 तथैव च । एकारौकारलोपे तु विवृत्तिर्व्यञ्जनोद-
 या ॥ १ ॥ अप्रत्यया उवर्णा षष्ठतपराः पवित्रवर्जम् ।
 षष्ठणेषु तु संवृत्ता ज्ञेयास्ते हरीतवर्जम् ॥ २ ॥ द्वि-
 तीये विरता या तु चतुर्थे न प्रवर्तने ॥ दीप्तामधोग-
 मे विद्यादुपरिष्ठात्तु आयतीम् ॥ ३ ॥ ऊता प्रहूमसा
 चैव त्रिवावारा तथा मही ॥ नित्यायताः प्रयोक्तव्या
 निर्दिशन्ति विचक्षणाः ॥ ४ ॥ प्राणापाननिगारे च
 सर्तं० स्वाद ऋषभे तथा ॥ प्रथमस्वरे तु कर्त्तव्याः
 किटिकडाकारण च ॥ ५ ॥ प्राणसान्नि त्यजेत्प्राणं

प्रथमं दक्षिणं भवेत् ॥ सव्येन तु ग्रहणार्थं स्यात्प्रा-
णस्य उच्चयाऽथवा ॥ ६ ॥ दक्षिणे निःसृतः प्राणअ-
पानस्त्वन्यथा भवेत् ॥ सव्यं पीत्वा अपानस्य तुम्बरो-
ऽस्य मतं यथा ॥ ७ ॥ पादपूर्वा ये ङकाराः पदपूर्वास्त-
थैव च । ङइति चेति विज्ञेया ङटकारेऽप्ययं वि-
धिः ॥ ८ ॥ मथ्यमाने यथा दक्षि नवनीतं विजायते ।
तद्वद्विष्टमधस्तात्प्रां पृथग्युक्तौ च भावयेत् ॥ ९ ॥ श-
षसहस्रा दृश्यन्ते तेषु चोदयवर्त्तिषु ॥ दीर्घानुस्वारं
जानीयात्संयोगे ह्रस्वएव वा ॥ १० ॥ असंयोगादनु-
स्वारान्नुधूनासुपयास्यति । संयोगात्तु परं नित्यर्ठ-
सर्ठं शृणो विनिवर्त्तते ॥ ११ ॥ संयोगः परतो यच्च
अनुस्वारस्तु पूर्वशः । ह्रस्वं तं तु विजानीयात्सर्ठ-
स्ये इति निदर्शनम् ॥ १२ ॥ अनुस्वारस्योपरिष्ठात्सं-
तो यदि दृश्यते । स दीर्घइति विज्ञेयउभयर्ठं । शृण-
वच्च नः ॥ १३ ॥ मात्राद्विहमात्रोऽनुस्वारो हिमात्रा-
न्मात्र एव च । मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरू-
पवत् ॥ १४ ॥ सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ यवौ तु रेफसंयुक्तौ-
रेफप्राप्तौ भवेद्यदि । पूर्वाह्णं तद्विजानीयात्संयुक्त्वं नि-
दर्शनम् ॥ १ ॥ यवौ तु रेफसंयुक्तौ विरते च भवेद्य-
दि । पराह्णं तद्विजानीयात्तरो ह्येति लक्षणम् ॥ २ ॥
आसन्नाच्च महानाच्च यातुधानाच्च यो अयाः ॥ न एते
नकारपूर्वा निर्दिशन्ति विचक्षणाः ॥ ३ ॥ इकारो य-

च दृश्ये त वर्गान्तेः संयुतः कश्चित् ॥ उहादयस्तु विज्ञे-
 यः पृथायुक्तौ च भावयेत् ॥ ४ ॥ रेफपूर्वो हकारस्तु रे-
 फात्परमथापि वा ॥ अनुस्वारात्परो यत्र हकारः क्र-
 मति त्रिषु ॥ ५ ॥ अनुस्वारपराः श्रप्रसा न क्रमन्ति
 कदाचन ॥ तत्र क्रमन्ति श्रप्रसा अन्तस्थैः परती यदि ॥
 ॥ ६ ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाया काणिका यत्र दृश्यते ॥
 अगोस्तु तत्प्रमाणम् स्यान्मात्रा तु चतुराणवत् ॥ ७ ॥
 हृदयस्थस्य विद्यात्कण्ठे विदद्याद्द्विराणवम् ॥ त्रिरा-
 णवन् तु त्रिह्वाग्रे निःसृतं मात्रिकम् भवेत् ॥ ८ ॥
 चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् ॥ शिखी त्रि-
 मात्रो विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः ॥ ९ ॥ एकमात्रो भवेद्-
 ध्रस्वो द्विमात्रो दोर्ध्व उच्यते ॥ म्लतस्त्रिमात्रो विज्ञेयो
 व्यञ्जनञ् चार्धमात्रिकम् ॥ १० ॥ सर्वमचतुर्थ्यन्तं वर्ध-
 न्त एतानि वर्धन्ते ॥ यथा दक्षरति गन्द्रस्त्रिन्द्रमच्छ्र अत-
 पमात्रा मगोलागत्पतन्ती च रहस्ये ॥ वर्हिष्यादीनामप-
 रिस्वारो व्यञ्जनलोपो व्यञ्जनलोपः ॥ ११ ॥ इति
 लोमशी शिक्षा समाप्ता ॥ ग्रहवेदाङ्गन्दुयुते इषे मा-
 स्यर्जुने दले ॥ गौतमीलोमशीशिक्षे विहिते सामगे
 मुदा ॥ १ युगलप्राक्शिरोरेण पाठकेन दयालुना ॥
 सामगानां हितार्थाय वेदविद्यालयेऽङ्किता ॥ २ ॥

अथर्ववेदीया माण्डूकी शिक्षा ॥

॥ श्रोगणेशायनमः ॥

अथर्ववेदीयमाण्डूकीशिक्षा ॥ तिस्रो वृत्तीरनुक्रा-
न्ता द्रुतमध्यविलम्बिताः ॥ यथाऽऽनुपूर्वप्रथमा द्रुताः
पृथ्निः प्रथम्यते ॥ १ ॥ मध्यमैकान्तरावृत्तिर्द्यन्तरा हि
विलम्बिता ॥ नैनां बुधः प्रयुञ्जीत यदीच्छेद्दर्शनसम्प-
दाम् ॥ २ ॥ अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिरुपलब्धैर्विलम्बि-
ता ॥ मध्यमा तु प्रयोगार्थे न तद्वचनमन्यथा ॥ ३ ॥
ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता ॥ अ-
ग्निमाकृतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ॥ ४ ॥ दो-
षाः प्रकाशास्तु विलम्बितायाम् वर्णा द्रुतायाम् न च
सूपलक्षाः ॥ तस्माद्द्रुतां चैव विलम्बिताम् च त्यक्त्वा नरो
मध्यमया प्रयुञ्ज्यात् ॥ ५ ॥ सर्वा एव तु निर्दोषा वृ-
त्तयः समुदाहृताः ॥ स्वधौतस्य सुवक्त्रस्य शिक्षकस्य
विशेषतः ॥ ६ ॥ सप्त स्वरास्तु गीयन्ते सामभिः साम-
गैर्बुधैः ॥ चत्वार एव छन्दोभ्यस्त्रयस्तत्र विवर्जिताः
॥ ७ ॥ षड्जकृष्णभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्तेह सामसु ॥ ८ ॥ षड्जे
वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभे ॥ अजा वदति

गान्धारे क्रौञ्चनादस्तु मध्यमे ॥ ६ ॥ पुष्पसाधारणे
 काले कीकिलः पञ्चमे स्वरं ॥ अश्वस्तु धैवते ग्राह कुञ्ज-
 रस्तु निषादवान् ॥ ०१ ॥ कण्ठादतिष्ठते षड्जकृष-
 भः शिरसस्तथा ॥ नासिकायास्तु गान्धारउरसो मध्यम-
 स्तथा ॥ ११ ॥ उरःशिरोभ्यां कण्ठाच्च पञ्चमः स्वर उच्य-
 ते ॥ धैवतश्च ललाटाद्वै निषादः सर्वरूपवान् ॥ १२ ॥
 पद्मत्रप्रभः षड्जकृषभः शुकपिञ्जरः ॥ कनकाभस्तु गा-
 न्धारो मध्यमः कुन्दमप्रभः ॥ १३ ॥ पञ्चमस्तु भवेत्कृ-
 ष्णः पीतवर्णस्तु धैवतः ॥ निषादः सर्ववर्णीभूत्येते स्वर-
 वर्णकाः ॥ १४ ॥ बाह्याहुष्ठं तु क्रुष्टं स्या दङ्गुष्ठे मध्य-
 मः स्वरः ॥ प्रादेशिन्यां तु गन्धार्गो मध्यमायां तु पञ्च-
 मः ॥ १५ ॥ अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायां तु धै-
 वतः ॥ तस्याधस्तात्तु योऽन्यः स्यान्निषादइति तं विदुः
 ॥ १६ ॥ प्रथमावन्तिमौ चैव वर्तन्ते कुन्दसि स्वराः ॥ त्र-
 यो मध्या निवर्त्तन्ते मण्डूकस्य मतं यथा ॥ १७ ॥ द्वि-
 तीयं स्वरितम्प्राहुः षष्ठः प्रचित उच्यते । उच्चं विद्यान्नि-
 षादं तु नीचं षड्जमुदाहृतम् ॥ १८ ॥ उदात्तश्चानु-
 दात्तश्च स्वरितः प्रचितस्तथा ॥ चतुर्विधः स्वरौ दृष्टः
 स्वरचिन्ता विशारदैः ॥ १९ ॥ स्वरे ज्ञात्वा यथा स्या-
 नम् हस्तस्य स्यन्दनम् स्मृतम् ॥ निष्कृष्य हस्तम् वि-
 न्यस्तम् पाणौ दृष्टिं निवेशयेत् ॥ २० ॥ किञ्चिद्यो न

भसः स्वांसाद्वाहुदृष्टिं निपातयेत् ॥ प्रसार्य चाङ्गुलीः
 सर्वाञ्चालयेत्करमण्डलम् ॥ २१ ॥ न चाङ्गुलीभिरङ्गु-
 ल्युपेयाद्दोषवित्ततः ॥ ऊर्ध्वमायुस्तमाकुञ्चमङ्गुलं स्या-
 पयेद्बुधः ॥ २२ ॥ नाधः शिरस्ताहामे वा नाङ्गुल्यः
 प्रतराः स्मृताः ॥ उत्तानं सीनतं किञ्चित्सुश्रक्ताङ्गुलि-
 रञ्जितम् ॥ २३ ॥ स्वरविद्दं करं कुर्यात्प्रादेशोद्दे-
 शगामिनम् । अङ्गुल्योत्तरे पूर्वं यवस्योपरि यद्भवे-
 त् ॥ २४ ॥ प्रादेशस्य तु तद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्क-
 रम् ॥ चुलुनौ वा स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिका-
 कृतिः ॥ २५ ॥ एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुकेंदसु
 सप्तमः ॥ कूर्मोऽङ्गुलीव संहृत्य चेष्टां दृष्टं दृष्टं म-
 नः ॥ २६ ॥ न कम्पयेच्छिरः पादौ मुखदोषांश्च व-
 र्जयेत् । नासिकायास्तु पूर्वेण हस्तं सञ्चालयेद्बुधः ॥
 २७ ॥ सूक्ष्मान्वर्णानुच्चरेद्वै दक्षिणं श्रवणं प्रति ॥
 श्रुतिं वाचीऽनुगाङ्गुत्वा वाचम् कृत्वा मनोऽनुगाम् ॥
 २८ ॥ दृष्टिं हस्तानुगां कृत्वा ततः पदमिवोच्चरेत् ॥
 यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 यत्रैव तु स्थिता वाणी पाणस्तित्रैव धार्यते ॥ स्वरश्चैव
 तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत् ॥ ३० ॥ हस्ता
 द्भष्टः स्वराद्भष्टो न वेदफलमश्नुते ॥ हस्तहीनश्च
 तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥ ३१ ॥ कर्म्यजुः

सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ऋग्यजुः सा-
 मगादीनि हस्तहीनानि यः पठेत् ॥ ३२ ॥ अ-
 नवो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं ग विन्दति ॥ हस्तेनाधी-
 यमोनो यः स्वरवर्णान्प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥ ऋग्यजुः
 सामभिः पूतो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ स्वरात्स्वरं स-
 ङ्क्रमते स्वरसन्धिमनुत्क्षणम् ॥ ३४ ॥ अविच्छिन्नम्
 समं कुर्यात्सूक्ष्मम् छाया तथोपमम् ॥ अक्षरज्ञो विरा-
 मज्ञः प्रत्यारम्भी तथैव च ॥ ३५ ॥ स्वरमात्राविभागज्ञः
 स विप्रो वक्तुमर्हति ॥ ग्रामपालाशर्विल्वानामग्रामार्गशि-
 रीप्रयोः ॥ ३७ ॥ खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य च क्षी-
 रिणः ॥ अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥
 वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ तेनास्यकरणं
 सूक्ष्मं माधुर्यं चोपजायते ॥ ३९ ॥ न चास्य वदतो
 दोषात्कश्चिदप्युपलक्षयेत् ॥ नात्युच्चैर्नीति वा नीचै-
 र्घोषणः सदनस्य खम् ॥ ४० ॥ प्रब्रूयान्नातितीक्ष्णेन कण्ठे-
 न मृदुनादिना ॥ प्रातर्वदेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण
 आदूर्ध्वलक्षतोपमेन ॥ माध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्रा-
 कृद्भयैः कूजितसन्निभेन ॥ ४१ ॥ तारं तु विद्यात्सवन-
 न्दृतीयं शिखण्डिना तच्च सदा प्रयोज्यम् ॥ मधूरहंसा-
 दिमृदुस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःसु खेन ॥ ४२ ॥
 यथा व्याघ्रो हरेत्पुत्रान्द्विभिर्न च पीडयेत् ॥ भीता

पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥ एवं वर्णाः
 प्रयोक्तव्या न सुक्ता न चपीडयेत् ॥ सम्यग्वर्णप्रयोगेन
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४४ ॥ अनैर्ध्वसु वक्त्रेण न परं
 योजनाद्ब्रजेत् ॥ नहि पाष्णिहिता वाणी प्रयोगान्व-
 क्तमर्हति ॥ ४५ ॥ मान्ते सुध्याकृतिङ् कुर्यात्कारान्ते वि-
 श्वेप्रयेत् ॥ नखस्य दक्षिणेपार्श्वे नकारान्ते प्रयोजयेत्
 ॥ ४६ ॥ कटान्तयोस्तु कर्तव्यमङ्गल्यग्रप्रकुञ्चनम् ॥ उण-
 नान्तं तथैव स्यात्पान्ते त्वङ्गुलिपीडनम् ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्व-
 क्षेपाच्च या मात्रा अधःक्षेपाऽपि या भवेत् ॥ एकैकासु-
 त्सृजेद्बीरः प्रचिते तूभयं तथा ॥ ४८ ॥ ह्रस्वानुस्वारका-
 रणे त्वङ्गल्याश्च प्रकुञ्चनम् ॥ दीर्घे तु सूरयः प्राहुर्दक्षि-
 न्याः सुप्रसारणम् ॥ ४९ ॥ पदान्तरं न कुर्वीत संहि-
 तायां प्रयोगवित् ॥ नैव मांसं विजानीयात्पांसे पांसं
 विनिर्दिशेत् ॥ पू० ॥ यथा नौ स्रोतसां मध्ये समं ग-
 च्छति संयुता ॥ तैलधारेव वा वाणी तद्वद्वर्णान्प्रयोजये-
 त् ॥ ५१ ॥ उदात्ताच्च न कर्तव्यमुदात्तं स्वरितं त-
 था ॥ नीचान्नीचतरं नास्ति उच्चादुच्चं न विद्यते ॥
 पू२ ॥ उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं कुतः ॥
 स्वरितात्स्वरितं नास्ति कम्पिताच्चैव कम्पितम् ॥
 पू३ ॥ यदुदात्तमुदात्तं तद्यत्स्वरिन् तत्पदे भव-
 ति नीचम् ॥ यन्नीचं नीचमेव तद्यत्प्रचयस्यं तदपि

नीचम् ॥ ५४ ॥ अनुदात्तमनद्वादमुदात्तानामताड-
 मम् ॥ अनुदात्तमनाधिष्ठम् शेषसानामरोमशम् ॥
 ५५ ॥ षड्धातु खरितादेव ह्युदात्तश्च चतुर्विधः ॥
 द्विविधश्चानुदात्तश्च ह्येतच्छास्त्रेण धीदितम् ॥ ५६ ॥
 खरितप्रभवं प्रचितात्खरितमेव उदात्तम् वा ॥ अनु-
 दात्तमेव तद्विद्यादृतम् च तद्विद्धि यत्प्रचितम् ॥ ५६ ॥
 खरितात्पराणि यानि स्युरनुदात्तान्युदात्तवत् ॥ सर्वाणि
 प्रचयं यान्ति ह्युपोदात्तं न विद्यते ॥ ५७ ॥ खरितावधृत-
 उदात्ते परस्त्रिपूर्वो विक्रमोच्यते ॥ खरितावधृतउदात्ते
 पादः स्यात्स हि विक्रमः ॥ ५८ ॥ ननु धारयेद्दृष्टतमुप-
 सार्धमुपोदात्तम् निपातयेत् ॥ एकाक्षरे धारयेन्न च
 धृतमुच्चारयेत्खरे वाऽपि ॥ ५९ ॥ न्यासमेवादितः
 कुर्यान्नोयतेषु बहुष्वपि ॥ शेषमाद्यबहुक्त्वा तु तत्पदेषु
 समेषु च ॥ ६० ॥ खरउच्चः खरो नीचः खरः खरितउ-
 च्यते ॥ व्यञ्जनान्यनु वर्त्तन्ते यच्चासौ तिष्ठति खरः
 ॥ ६१ ॥ खरउच्चः खरो नीचः खरः खरितएव तु ॥
 खरप्रधानं वैखर्यमाहुरक्षरचिन्तकाः ॥ ६२ ॥ द्वयोस्तु
 खरयोः सन्धावेकीभावी यदा भवेत् । उदात्तोऽप्यनु-
 दात्तस्य वशं गच्छति सन्धिषु ॥ ६३ ॥ दुर्बलस्य यथा
 राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः ॥ खरो व्यञ्जनमासाद्य हरते
 नाच संशयः ॥ ६४ ॥ आख्यातानां प्रयोगेषु पूर्वख-

रंसुपस्थितम् ॥ षोडशाक्षरमर्थादं यद्योगे स्वरमुद्धरेत्
 ॥ ६५ ॥ नीचं तु स्वरपूर्वं तु नीचावग्रहमेव च ॥
 हन्तव्यतद्विजानीयादुच्चावग्रहवर्जितम् ॥ ६६ ॥ ना-
 भिहन्त्यान्ननिर्हं न्यान्न प्रगायेन्न कम्पयेत् ॥ एतौ द्वौ
 युगपत्साद्यावेतच्छास्त्रेण चोदितम् ॥ ६७ ॥ अष्टौ
 स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामू-
 लं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ ६८ ॥ वर्णा-
 नां तु प्रयोगेषु करणम्स्याच्चतुर्विधम् ॥ संवृतं विवृतञ्चै-
 व स्पृष्टमस्पृष्टमेव च ॥ ६९ ॥ स्पर्शानां करणं स्पृष्टम-
 न्तस्थानामतोऽन्यथा ॥ यमानां स्वरितम् प्राहुर्विवृतम्
 च विरोधणाम् ॥ ७० ॥ सप्त स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषां
 चैव वलावलम् ॥ लक्षणानि च सर्वेषां युक्तस्तानि नि-
 बोधमे ॥ ७१ ॥ अभिनिहितः प्राक्षिप्तो जात्यः क्षैप्रश्च
 पादवृत्तश्च ॥ तैरोऽयञ्जनः षष्ठास्तिरोविगमश्च सप्तमः
 ॥ ७२ ॥ एषो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रेफितश्च
 यः ॥ अकारं यत्र लुम्पति तमभिनिहितं विदुः ॥ ७३ ॥
 इकारं यत्र प्रश्येयुरिकारेणैव संयुतम् ॥ उदात्तोऽप्य-
 नुदात्तस्य प्राक्षिप्तोऽभीन्वतामपि ॥ ७४ ॥ सयकारं
 सवन्वाऽप्यक्षरं स्वरितं भवेत् ॥ न चोदात्तं पुरस्तस्य
 जात्यः स्वर्दूत्य एव तु ॥ ७५ ॥ इउवर्णौ यदोदात्तावाप-
 द्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्तप्रत्यये स्याद्विधि क्षैप्रस्य

लक्षणम् ॥ ७६ ॥ स्वरिते स्वरितम् यत्र विट्त्वां यत्र
 संहिता ॥ तं पादद्वयं जानीयात्ते त्वस्मिन्न्यवमादधुः
 ॥ ७७ ॥ उदात्तपूर्वं सार्धं तु द्वितीये अक्षरे तु यः ॥
 तैरोव्यञ्जनइत्येष सारः स्याद्दधिमध्विति ॥ ७८ ॥ अव-
 ग्रहात्परं यत्र स्वरितम् स्यादनन्तरम् ॥ तितोविरामं
 जानीयादप्रजापतिर्निदर्शनम् ॥ ७९ ॥ द्वयोर्द्वययो-
 र्मध्ये नीचोऽस्ति यदवग्रहः ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्प-
 स्तनूनपान्निदर्शनम् ॥ ८० ॥ तथाभाव्यस्तु तालव्यो न
 कम्पः स्वरसज्जकः ॥ स तालव्यो भवेत्कम्प एज
 तौति निदर्शनम् ॥ ८१ ॥ सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितस्त-
 तः प्राक्षिष्ट उच्यते ॥ ततो मृदुतरौ चैव जाल्यः क्षैप्रश्च
 तावुभौ ॥ ८२ ॥ ततो मृदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जनउ-
 च्यते ॥ पादद्वयो मृदुतरइति स्वारवलुबलम् ॥ ८३ ॥
 उपन्यासस्तु कतव्यः कण्ठे निक्षेपसज्जकः ॥ उपन्या-
 सात्परं हन्याद्भूमौ शङ्कुपदम् यथा ॥ ८४ ॥ प्राक्षिष्ट-
 जाल्यज्ञैराश्व यश्चाभिनिहितश्चयः ॥ उदात्तोपस्थिते ते-
 पामेकदेशं प्रकल्पयेत् ॥ ८५ ॥ हलन्तादुत्तरो
 यस्तु पदादवग्रहेषु च ॥ यस्य स्वस्माद्य इत्येषो योऽन्यः स
 यइति स्मृतः ॥ ८६ ॥ पादादौ च पदादौ च संयोगाव-
 ग्रहेषु च ॥ यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति
 स्मृतः ॥ ८७ ॥ पुनरन्तश्च सवितश्च प्रातर्या रेफिता

च संहिता यत्र ॥ रेफवन्ति पदान्यस्य स्याद्वै तद्विहितं
 पदम् ॥ ८८ ॥ अन्तः शब्दस्तु यः कश्चिदाद्युदात्तो
 भवेद्यदि ॥ न तत्र रेफमिच्छन्ति संहितायां पदेषु च
 ॥ ८९ ॥ अनुस्वारं हि दोषस्तु हकारादिषु वर्जितः ॥
 अं हो सुवो वातरंहा दं हश्चेतिनिदर्शनम् ॥ ९० ॥
 अनुस्वाराश्च कर्त्तव्या ह्रस्वदीर्घान्तास्त्रयः ॥ अयं रा-
 जा यशोमीसं क्षत्रियाणां धनूषि च ॥ ९१ ॥ विवृत्त-
 यश्च विज्ञेयाश्चतस्रस्त्वनुपूर्वशः ॥ नामभिस्तु पृथग्ज्ञे-
 यास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ९२ ॥ पिपीलिका पा-
 कवती तथा वत्सानुसारिणी ॥ अनुसृतवत्सा चैव चत-
 सो हि विवृत्तयः ॥ ९३ ॥ वत्सानुसृता ह्रस्वा कषणे
 वत्सानुसारिणी चाग्रे ॥ पाकवती चोभयतः पिपीलि-
 क मध्याऽप्युभयस्त्रिधा ॥ ९४ ॥ पूर्वह्रस्वं परं दीर्घमक्षरं
 यत्र दृश्यते ॥ सा वत्सानुसृता ज्ञेया व्यत्यासेत्यनुसारि-
 णी ॥ ९५ ॥ उभाभ्यामेव ह्रस्वाभ्यां यवमध्या विनि-
 र्दिशेत् ॥ ताभ्यामेव तु दीर्घाभ्यां विज्ञेया सापिपीलिका
 ॥ ९६ ॥ अत्रमध्ये यथा विदुर्दृश्यते मणिसूत्रवत् ॥ ए-
 षच्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्त्तरी ॥ ९७ ॥ आ-
 पद्यते मकारो यत्प्राञ्जसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम् ॥ न भवति
 लकारे परसवर्णस्पर्शेषु चोत्तमापत्तिः ॥ ९८ ॥ जम्-
 सौ यत्र दृश्येते स्वरवर्णौ स्वरौदयौ ॥ कृत्ववर्णौ तथा

ज्ञेयो स्वरभक्तीति संस्थितौ ॥ ९९ ॥ तां ह्रस्वां प्रति-
 जानीयाद्यथा मात्रा भवेद्यदि ॥ सम्यगेनां विजानीयाद्
 द्वौ दोषौ परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥ सम्यगेनां यदा पश्ये-
 च्छतवलिशेतिनिदर्शनम् ॥ अकारं चाप्युकारं च त्रि-
 ष्विन्नं विवृतन् तथा ॥ १०१ ॥ करिणीं कुर्विणीं चैव
 हरिणीं लङ्कारयोः ॥ हरिणी ऋषयोर्विद्याद्वारि-
 तां लङ्कारयोः ॥ १०२ ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु
 रेकप्रकारयोः ॥ या तु रेफप्रकारौ स्यात्काकिनीं तां
 विनिर्द्दिशेत् १०३ ॥ ऋकारप्रत्यये रेफः संयुक्तः शष-
 सैः सह ॥ आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयेन परो बोधितो बुधैः
 ॥ १०४ ॥ रेफोष्मणां संयोगे स्वरभक्तिरक्रमश्चैव ॥
 तत्रोदाहरणानि प्रदर्शनम् वर्षो बर्हिश्च ॥ १०५ ॥ रेफं
 स्वरोदये विद्याहकारं व्यञ्जनोदये ॥ स्वरव्यञ्जनयोर्मध्ये
 रेफमेव विनिर्द्दिशेत् ॥ १०६ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च
 शषसा रेफएवच ॥ जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्ट
 विधोष्मणः ॥ १०७ ॥ षत्वणत्वमुपाचारो दीर्घाभाव-
 स्तथैव च ॥ यस्मिन्पदे निपद्यन्ते तत्समासाद्य लक्ष-
 णम् ॥ १०८ ॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पद-
 म् ॥ स्वरात् तादृशं विद्याद्यदन्यद्यत्तमूष्मणः ॥ १०९ ॥
 दारुसङ्घातवत्क्षिप्तं संयोगवशवर्त्तिनाम् ॥ वर्णानां
 युगसम्पन्नमेकं वर्णमिवोत्सृजेत् ॥ ११० ॥ वर्णा विंश-

मकारान्ते पदे पूर्वे स्वरौ च परसंस्थिते ॥ रक्तं वर्णं वि-
जानीयान्न ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ॥ ११० ॥ रक्तं वर्णं यदा प्र-
श्येद्विष्टया सह संस्थितम् ॥ व्यञ्जनान्तं विजानीया
ङ्गोमां इति निदर्शनम् ॥ १११ ॥ यथा सौराष्ट्रिका ना-
री अरौ इत्यभिभाषते ॥ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्या ङका
रपरिवर्जिताः ॥ ११२ ॥ नासादुत्पद्यते रङ्गः कंसेन स-
शप्तनिस्वनः ॥ मृदुं चैव विमात्रं स्याद्वृष्टिमां इति निद-
र्शनम् ॥ ११३ ॥ संयुक्तस्य तु यत्पूर्वं तदस्वं लघुं वि-
जानीयात् ॥ तत्संयोगोत्तरं विद्यात्कुर्वन्त्यत्र नियोग-
तः ॥ ११४ ॥ मात्रैकं लघु विज्ञेयं तत्संयोगपरं गुरुम् ॥
सपरं व्यञ्जनान्तं च दीर्घस्तुल्यतएव च ॥ ११५ ॥ स्प-
र्शानामुत्तमैः स्पर्शैः संयोगाच्चेदनु क्रमात् ॥ आनुपूर्व्या
यमास्तत्र जानीयाच्चतुरस्तथा ॥ ११६ ॥ रुक्मेति प्र-
थमं विद्यान्नृक्मेत्यपरं विदुः ॥ तृतीयं पद्ममित्याहुः
शङ्खतमिति चोत्तमम् ॥ ११७ ॥ वर्गान्ता यत्र दृ-
श्यन्ते शप्तसैः सह संयुताः ॥ यमास्तत्र निवर्तन्ते श्रमशाना-
द्विव बान्धवोः ॥ ११८ ॥ संयोगस्य परं स्वार्थं परं सं-
योगनायकम् ॥ संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वरं पूर्वमिष्य-
ते ॥ ११९ ॥ स्वरणं पतनं चैव बोध्यानेषु समेषु च ॥
एकमेव पदे दृष्टं न पूर्वाङ्गे क्वचिद्भवेत् ॥ १२० ॥
वर्णा विंशतिरेकश्च येषां द्विर्भाव इष्यते ॥ प्रथमा मध्यमा
चान्त्या यलवाः शप्तसास्तथा ॥ १२२ ॥ न रेफो वा हकारे
वा द्विर्भावो जायते क्वचित् ॥ न च वर्गद्वितीयेषु न चतुर्थे

कदाचन ॥ १२३ ॥ चतुर्थं तु तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन तु ॥
 आद्यमन्यं तृतीयं च स्वाक्षरेणैव षोडशे ॥ १२४ ॥
 दृप्सोऽप्सरायामग्रे विश्वस्यनात्र विरम्भिने ॥ का-
 श्योऽभिनिघातानामागमं प्रतिषेधनात् ॥ १२५ ॥ य-
 च चोभयतः स्यात् संयुक्ताः शपमैः सह ॥ आद्यस्तत्र
 क्रमो ज्ञेयो न परो बाधितो बुधैः ॥ १२६ ॥ ऋद्व्यं-
 रेफसंयुक्तं स्वरितं स्यादनन्तरम् ॥ ऋकाररेफसंयु-
 क्तम् यत्पूर्वैर्व्यञ्जनोदयेत् ॥ १२७ ॥ ऋकारे लघु तद्वि-
 द्याद्रेफे तद्वृत्तमञ्जकम् ॥ ऋकाररेफसंयुक्तम्यत्प-
 र्वं व्यञ्जनोदयेत् ॥ १२८ ॥ ऋकारे लघु तद्विद्याद्रेफे
 तद्वृत्तमञ्जकम् ॥ न क्रमते श्वरयमयोर्न च वर्गमवर्ग-
 योर्न च विरामे ॥ १२९ ॥ न च रेफानुस्वारे विसर्ज-
 नीये तु सर्वत्र ॥ ब्रुवन्भ्रुवौ कर्णललाटनामिका न क-
 स्यये शिष्ठचलननिभुजेत् ॥ मुखं न विलिख्य न नग्नव-
 क्तो न चापिमन्दृष्टिहनुर्न बाह्यावाक ॥ १३० ॥ न क-
 क्षाक्प्यान् च उतस्वरं वदेत् न चानिमेषो न च गर्व-
 माचरेत् ॥ गजव्यवेष्टो बलवानतन्द्रितो व्यपेत गोष-
 मशोकहर्षभीः ॥ १३१ ॥ न चानुकृजत्पदमादितो ब्रु-
 वन् नासिका नित्यमनुष्ठितं वदेत् ॥ न चापदान्ते श्व-
 मपीडितः श्वसेन् चोच्छ्वसेदुक्तपदोऽप्यभीक्ष्णम् ॥ १३२ ॥
 नातिनिष्पीडयेद्दण्डान् चाव्यक्तानुदाहरेत् ॥ समा-
 नृक्ष्णानसन्दिग्धान्वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ १३३ ॥ प्रथ-
 मानुभ्रवम्पन्नाग्द्वितीयानिव दर्शयेत् ॥ तथैतावन्प्रतिजा-

नीयागत्रा मरस्यानुत्तरोऽमरान् ॥ १३४ ॥ तथैव पञ्च-
 मानाहुतागमो यत्र दृश्यते ॥ द्वितीयानेव ताङ्कुर्याद्य-
 क्षिप्नीतेति निदर्शनम् ॥ १३५ ॥ अक्षोर्निर्देशमात्रेण
 यो वर्णः समुदीर्यते । स एकमात्रो हिस्तावान्दीर्घन्तु-
 स्तु उच्यते ॥ १३६ ॥ अथग्रहेऽईमात्रं स्यात्कालो मात्रा
 पदान्तरे ॥ अर्द्धचं हे तथा पादे त्रिमात्रम् स्यादगन्तर-
 म् ॥ १३७ ॥ चाप्रस्तु वदते मात्रं द्विमात्रं वायसोऽब्रवीत् ॥
 शिषी त्रिमात्रं विज्ञेय एष मात्रा परिग्रहः ॥ १३८ ॥ क-
 विपाद्विभागो न कविद्वयं कचित्पादे ॥ कचिर्दो कवि-
 ष्वद्वयं विरामः पञ्चत्रा स्मृतः ॥ १३९ ॥ छन्दस्येते प्रयु-
 ज्यन्त क्रमेण क्षेपसञ्ज्ञकाः ॥ सविरामं प्रयोक्तव्या-
 येन वृत्तिर्न विद्यते ॥ १४० ॥ सञ्ज्ञाने भूयसो दो-
 षान्प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ स्वरस्य सन्दर्शनञ्च ह्यनुस्वार-
 यनावपि ॥ १४१ ॥ विच्छिन्नत्वं विक्षयत्वं सुशीमं सो-
 मजत्सु ॥ ईकारेणाव गृह्णीयात्प्रति शुक्लोतिपद्मम् ॥
 १४२ ॥ विश्वानामङ्गसन्देहे ऋर्द्धचं स्यान्नपुंसकम् ॥
 पुरतादुपदिष्टाद्वा सर्वे विश्वा निरुष्मकाः ॥ १४३ ॥
 नकारान्ते पदे पूर्वं स्वरे च परसंस्थिते ॥ ह्रस्वो मात्रः
 प्रयोक्तव्यः शप्रसप्रत्ययेषु च ॥ १४४ ॥ द्वौ तकारौ यकारौ
 च यमो नेति च पञ्चमः ॥ कस्मादिति च संयोगमाहुर्न-
 वितकाः ॥ १४५ ॥ ककारान्ते पदे पूर्वं डकारे प्र-
 त्यये परे । डकारस्यागमं कुर्याद्वाङ्मम इति निदर्शन-
 न् ॥ १४६ ॥ टकारान्ते पदे पूर्वं णकारे प्रत्यये परे ॥

णकारस्यागमं कुर्यादवस्महं । इति निदर्शनम् ॥ १४० ॥
 तकारान्ते पदे पूर्व नकारे प्रत्यये परे । नकारस्यागमं
 कुर्याद्व्यन्तइति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ मकारान्ते प-
 दे पूर्वमकारे प्रत्यये परे । मकारस्यागमं कुर्यात्तिष्ठस्म
 इति निदर्शनम् ॥ १४२ ॥ अन्त्यंकटतपं दृष्ट्वा परंङ्गणनमं
 तथा । आत्मपञ्चमसंयोगमाहुरक्षरचिन्तकाः ॥ १५० ॥
 आन्नायात्प्रपदो भवति प्रपदो भवति निर्भयः । निर्भ-
 यो मधुरो भवति माधुर्यात्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १५१ ॥
 आन्नायकरणं श्रेष्ठं वर्णानां चावधारणम् । अप्रमत्तश्च
 स्वार्येत एतदाचार्यशासनम् ॥ १५२ ॥ आन्नायशास्त्र-
 सम्पन्नं शास्त्रमाज्ञायसारवित् । पयः शङ्खे यथा तद्व-
 च्छिरश्छन्दसि सारथिः ॥ १५३ ॥ दन्त्योष्ठयकरणं सू-
 क्ष्ममाधुर्यं तरुणं वचः । स्वभावं शिन्नकस्याङ्गरन्यदणु-
 रकृतं भवेत् ॥ १५४ ॥ तरुणं शिन्नकं प्राङ्गर्बृहम-
 क्षरचिन्तकम् ॥ नैयायकं परिश्रुतं बहुधा भवन्ति या-
 चक्रम ॥ १५५ ॥ न करालो न लम्बोष्ठो न च सर्वा-
 नुनासिकः । गदगदो बह्वजिवृहश्च प्रयोगन्वक्तुमर्ह-
 ति ॥ १५६ ॥ प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभ-
 नौ ॥ अधीतं येन तत्वेन सशिक्षा पारयिष्यति ॥ १५७ ॥
 आगमैरधिकाः केचिद्विज्ञानैरपरेऽधिकाः ॥ प्रयोग
 सौष्ठवादित्ये नाहमस्मीति विस्मयः ॥ १५८ ॥ सुतीर्था
 दागतं जग्धं स्वाम्नातं सुव्यवस्थितम् ॥ सुस्वरेण
 सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ १५९ ॥ कुतीर्थादागतं द-

गधमपवर्णैश्च भक्षितम् ॥ न तस्य परि मोक्षोऽस्ति पा-
 पाहेरिव किल्बिषात् ॥ १६० ॥ येषां तीर्थागता विद्या
 नित्यमध्यासवर्जिता ॥ ते भवन्ति दुराधर्षाः ससिंहा-
 इव पर्वताः ॥ १६१ ॥ न भोजनविलम्बी स्यान्न च
 स्यात्स्त्रीनिबन्धनः ॥ स दूरमपि विद्यार्थी ब्रजेद्वगुरुड
 हंसवत् ॥ १६२ ॥ हयानामिव जात्य नामर्ह्यराता-
 दुर्वशाधिनाम् ॥ न विशेषार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु ति-
 ष्ठति ॥ १६३ ॥ अहेरिव जनाङ्गीतः स्त्रीभ्यश्च नरका-
 दिव ॥ मिष्टाच्च विषवङ्गीतः स विद्यां पारयिष्यति ॥
 १६४ ॥ सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिवर्जिता ॥
 आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थितान्निम्नमिवोदकम् ॥ १६५ ॥
 शनेन गुणिता भवति सहस्रेण तु धारिता ॥ श-
 तानां तु सहस्रेण प्रेत्य चेह च तिष्ठति ॥ १६६ ॥
 उपांशु त्वरितं चैव योऽधीतेऽवत्र सन्निव ॥ अपिरूपस-
 हस्रैस्तु संशयेष्वेव वर्तते ॥ १६७ ॥ येषां च न ग्रह-
 ण गतिरतिप्रचण्डा लब्ध्वा च येन शतशः रिवर्त्तयन्ति ॥
 निद्रां च ये प्रियसखीमिव न त्यजन्ति ते तादृशा गु-
 रुकुलेषु जगं ब्रजन्ति ॥ १६८ ॥ पञ्च विद्यां न गृह्ण-
 न्ति लुब्धाश्चण्डाश्च ये नराः ॥ आलसाश्चानरोगाश्च ये-
 षां च विकृतं मनः ॥ १६९ ॥ ऊर्ध्वमहस्तादाम्नातं सत-
 तं चान्ववेक्षणम् ॥ आप्तैस्तु सह सम्पाठस्त्रिविधा धा-
 रणा स्मृता ॥ १७० ॥ यथा खनन् खनित्रेण भूतले वा-
 रि विन्दते ॥ एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति

॥ १७० ॥ योजनानां मङ्गलं तु शतैर्वाति विपौलिका ॥
 आगच्छन्तैर्नतं योऽपि पत्रेदकं न गच्छति ॥ १७१ ॥
 पदेनैके न मेधावी पदानां विन्दते शतम् ॥ मूर्खः पदस-
 ङ्गत्वेण पदमकं न विन्दति ॥ १७२ ॥ पदं पादं तथाऽ-
 र्द्धं चेत्सेवितव्यं प्रयत्नतः ॥ अप्राज्ञः प्राज्ञतां याति रुचि-
 र्ज्ञः सागरो यथा ॥ १७३ ॥ अनिर्वरी श्रियो मूलं लो-
 कवद् कर्मण्डलम् ॥ अहीराचाणि दीर्घाणि कः स्रष्टुं
 न शोषयेत् ॥ ७४ ॥ जलमभ्यासयोगेन शैतानां कुरुते क्ष-
 यम् ॥ कर्कशानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासो न साधयेत् ॥ १७५ ॥
 आचार्यः सममिच्छन्ति पदच्छन्दन्तु पण्डिताः ॥ स्त्रियो
 मधुरमिच्छन्ति विक्रुटमितरे जनाः ॥ १७६ ॥ आचार्य-
 पामनाद्योगात्तपसा प्राज्ञसेवनात् ॥ विगृह्य कथना-
 त्कान्तादुपहिर्निद्या प्रपद्यते ॥ १७७ ॥ आलस्यमूर्खसं-
 योगाद्गवाद्गोनिपीडनात् ॥ अत्यशक्त्या च मानाच्च-
 षट्पिभविदुषा विनश्यति ॥ १७८ ॥ मण्डकेन कृतां शि-
 क्षां विदुषां बुद्धिधरीपिनोम् ॥ यो हि तत्त्वेन जनाति-
 ब्रह्मलोकं न गच्छति ब्रह्मलोकं न गच्छतेति ॥ १७९ ॥
 इत्यथर्वणवेदीया मारण्डकी शिक्षा समाप्ता ॥ गगनेष्व-
 क्केन्दुनिते मध्यावर्जुनके दले ॥ यजुर्वेदस्य गुह्यस्य माध्य-
 न्दिनमवस्यतु ॥ १ ॥ पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः शिक्षा-
 श्चात्र सुमुद्रिताः ॥ ऋग्वेदस्यैकशिक्षा पाणिनीया मटो-
 कता ॥ २ ॥ त्रितयो सामवेदस्य नारदो गौतमो तथा ।
 लोमशो चाथर्वणिका मारण्डकी लोकविश्रुता ॥ ३ ॥

अथर्वपरिशिष्टम् ॥

श्रीगणेशमहामाजे ॥

अथातोऽथर्ववेदस्य शौनकास्य महात्मनः ॥ रुद्रा-
खीयं श्रौतसूत्रं वैतानाख्यमुदाहृतम् ॥ १ ॥ गोपथ-
ब्राह्मणं तद्वत्कौशिकं गृह्यसूत्रकम् ॥ संहिताचार्यसाह-
स्री पिप्पलाद्याङ्गाखिनः ॥ पञ्चकल्पानि तन्मध्ये क-
ल्पं पञ्चगतानि वै ॥ विधानकल्पो नाक्षत्रः संहितावि-
धिरेव च ॥ ३ ॥ अभिचारस्य कल्पस्तु शान्तिकल्प-
स्तथाऽपरः ॥ प्रत्यङ्गिराप्रवृत्तयः कल्पश्चानेकगस्तथा
॥ ४ ॥ शौनकीयं कल्पसूत्रं सर्वानुक्रमवस्तथा ॥ प्राति-
शाख्यं शौनकीयं स्वरवर्णविभागजम् ॥ ५ ॥ शिक्षा
प्रकल्पिता सम्यङ्मण्डकेन महर्षिणा ॥ शिष्याणामुप-
देगार्थं सम्यगुच्चारणाय वै ॥ ६ ॥ परिशिष्टं द्विपञ्चाश-
न्नाना कार्यविधाकम् ॥ अथर्ववेदरूपनञ्ज्ञातव्यं
विबुधैः शुभम् ॥ ७ ॥ तीक्ष्णः प्रचण्डरूपो वै कामरूपो
तु विश्वकृत् ॥ स्वभावाध्यायी क्षुद्रकर्ता प्राज्ञो नी-
लोत्पलः समः ॥ ८ ॥ दशारतिप्रमाणं तु वैतानो गो-
पकं तथा ॥ ब्रह्मदैवत्यमेवं चानुष्टुभं छन्द एव च ॥ ९ ॥
यन्तातीयं गणं चैव भैषज्यञ्च गणस्तथा ॥ तिस्रः प्रीयं गणं

चैव पराजितगणं तथा ॥ १० ॥ आयुष्यं च गणं चैव श-
 र्ववर्मगणं तथा ॥ वासोष्मत्यगणं तद्वत्तथा स्वस्त्ययनं
 गणम् ॥ ११ ॥ तथा रौद्रगणं ऊत्वा सर्वान्दोषान्व्यपो-
 हति ॥ वैष्णवी शान्तिरैन्द्रौ च ब्राह्मी रौद्री तथैव च
 ॥ १२ ॥ वायव्या वारुणी चैव कौवेरी भर्गवी तथा ॥
 प्राजापत्या तथा त्वाष्ट्री कौमारी वह्निदेवता ॥ १३ ॥
 मारुद्गणा च गान्धारी शान्तिनैऋतिकी तथा ॥
 शान्तिराङ्गिरसी याव्या पार्थिवी सर्वकामदा ॥ १४ ॥
 यस्त्वां सृष्टुरिति ह्येतज्जप्तमृष्ट्युविनाशनम् ॥ सुपर्णस्त्वे-
 तिहुत्वा च भुजगैर्नैव बाध्यते ॥ १५ ॥ इन्द्रेण दत्तमित्ये-
 तत्सर्वकामकरं भवेत् ॥ इमा देवीति मन्त्रश्च सर्वशा-
 न्तिकरः परः ॥ १६ ॥ देवा मरुत इत्येतत्सर्वकामकरं भ-
 वेत् ॥ यमस्य लोकादित्येतद्दुःस्वप्नशमनं परम् ॥ १७ ॥
 इन्द्रम् पञ्च वणिजेति पण्यलाभकरं परम् ॥ कामो
 मे वाजीति हुतम् स्त्रीणां सौभाग्यवर्धनम् ॥ १८ ॥
 तुभ्यमेव जवीमन्नित्ययुतं तु हुतम् भवेत् ॥ अग्ने गौर्भि-
 र्ना इत्येतन्मेषाष्टिदकरं परम् ॥ १९ ॥ येमे पाशास्त-
 थाऽप्येतद्वन्धनान्मोक्षकारणम् ॥ एतदथर्व विधानाख्यं
 परिशिष्टं निरूपितम् ॥ २० ॥ अथर्वपरिशिष्टम् ॥